Віктар Карамазаў

Проста ўспомніў я цябе...

Віктар Карамазаў

ПРОСТА ЎСПОМНІЎ Я ЦЯБЕ...

ПУБЛІЦЫСТЫЧНАЯ ПРОЗА
ЭСЭ

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1989

ББК 84Бел7
К21

Париж... Бульвар Гарибальди, крохотный отель «Сегюр» под знаменитой Эйфелевой башней, окно в мир человеческих страстей и... совсем неожиданно — в мир поэзии белоруса Алексея Пысина...

«Лемурия», Каир, Аден, Найроби, Реюньен, остров Праслен... Земля Калева — интересные и увлекательные путешествия автора по земле.

Все это из книги публицистической прозы Виктора Карамазова.

К $\frac{4702120204-067}{М\ 302(03)-89}$ 7—89

ISBN 5-340-00318-3

ГЛЯДЗІЦЕ Ў ВОЧЫ ЛЕМУРУ

АТЭЛЬ «КОЛЬБЕР». РАЗАФІ

За акном — плач па верасні: пляскочуць зацяжныя дажджы. Я сяджу ў халодным пакоі на дачы, па-зімоваму накінуўшы на плечы кажух, па нечым няясным сумуючы, і з прыемнасцю, усё роўна як вітаючы ласкавыя праменьчыкі далёкага сонейка, перакладаю фотаздымкі апошняга падарожжа па белым свеце. Запыніўшы позірк на адным з іх, пазнаю ўваход у атэль «Кольбер» у Антананарыву, вузкую нервова-віхлястую вулачку, застаўленую аўтамашынамі, і Разафі з вялізным букетам танных і дзікіх, яркіх і пахкіх, усім гэтым падобных на сваю гаспадыню, кветак. Разафі стаіць на бруку ганка — басаногая, у кароценькай, абтрапанай унізе спаднічцы і безрукавай адкрытай кофтачцы, чорненькая, нібы чарцяня з коміна, рухавая і ўсмешлівая, а за ёю — яе надзейная ахова: такія ж басаногія хлапчукі-чарцяняты — вулічная дзятва.

Разафі гадкоў пятнаццаць. Гэта мала ці многа? Мне яна здаецца гаспадыняю вуліцы, што для падлетка, калі гэта так і ёсць, мабыць, зусім не мала. У атэлі «Кольбер» працуе яе маці, прыбірае ў нумарах, і Разафі заўсёды ля атэля, быццам тут, на вуліцы, яна і жыве.

Я неаднойчы прачынаўся вельмі рана, калі ўсе мае суседзі па калідоры яшчэ спалі — на новым месцы гэтак часта бывае са мною,— выходзіў на балкон, а Разафі ўжо стаяла пад балконам, адразу мяне заўважала і вітала, абе-

руч падняўшы над чарнявай галавою і светлай мілай усмешкай вялізныя букеты кветак. І як бы доўга я ні стаяў, яна ўсё глядзела на мяне, з усмешкаю махала кветкамі, штосьці гукала на мяккай малагасійскай мове. Дзіўны ранішні дыялог мог спыніцца толькі калі я, адчуўшы, што настаў час далікатна яго спыніць, знаходзіў як быццам неабходны занятак, ну, скажам, пачынаў змятаць з жалюзі на балконных дзвярах і вокнах вялізных, з дзяцінную далонь, зялёных вусатых саранчукоў, страсаць іх са штораў, біць і давіць як заклятую пошасць, што ўсю ноч цішком лезе ў пакой. Дыялог з Разафі мог спыніцца і тады, калі раптам да пад'езда атэля падкочвала шыкоўнае аўто, прывозіла якога-небудзь замежнага багацея. Ледзь паспее госць высунуць нагу ў бліскучым чаравіку з машыны, а Разафі ўжо заслоніць яму святло раніцы вялізным букетам, каб атрымаць за кветкі нейкую сотню малагасійскіх франкаў. І калі гэта ўдавалася, яна доўга, нібы козка, скакала ў мяне пад балконам ад радасці, вітаючы ўвесь свет астатнімі букетамі, шукаючы, каму іх, астатнія, падарыць, бо ўжо не жадала за іх і аднаго франка. А што тая сотня франкаў? Звычайны саламяны капялюш у Антананарыву на рынку Зума каштуе аж пяць тысяч франкаў.

Калі, паснедаўшы, я выходзіў на вуліцу, мяне зноў сустракала Разафі — ужо без кветак. На яе руках і плячах віселі вышываныя мальгашскія ручнікі, якія адсвечвалі чырванню сялянскіх хацін, злепленых з чырвонай зямлі Мадагаскара, і яна доўга паказвала іх мне, нават разумеючы, што я не купец, хоць на ручнікі вочы ў мяне гарэлі. Была б кішэня тоўстая, як у таго буржуя, што вылазіў з шыкоўнага аўто, абвешаўся б, як Разафі, тымі ручнікамі, у якіх столькі свайго зямнога і чалавечага лёсу, колькі яго, зямнога і чалавечага, у нашых беларускіх ручніках. І песні, і пот, і слёзы.

Вось іду з гэтакімі думкамі, і мае старыя чаравікі, сябе не шкадуючы, чапляюцца за каменьчыкі, выбіваюць іх з мяккага асфальту. Брыду, не заўважаючы, што побач скача Разафі. Я заўважаю яе толькі тады, калі яна раптам забягае мне наперад і, смеючыся гарэзнымі вачанятамі, танцуючы, пачынае размахваць перада мною квяцістымі ручнікамі. Што з ёю? Як яе зразумець? Працягваю руку, але яна, здагадаўшыся, што я хачу дакрануцца да чорнага бляску яе кучаравенькай галавы, нырае мне пад руку, робіць накшталт гарэзнага піруэта, уся мігам, нібы верацёнца ў ніці, загортваецца ў ручнікі і бяжыць назад да атэля.

Мне весела глядзець ёй услед. Але я зноў не адзін. Цяпер мяне акружаюць хлапчукі, меншыя за Разафі, яе вулічныя сябры, такія ж басаногія, чорныя, хударлявыя, хуткія, нібы яшчаркі. Усе адразу яны будуць нешта мне стракатаць, быццам я іх разумею, штурхацца паміж сабою за самае блізкае да мяне месца на маставой, іх імклівыя вачаняты будуць з усіх бакоў пастрэльваць мне ў твар і па кішэнях, а рукі, усе, якія ёсць на ўвесь іх вырай, будуць цягнуцца да мяне, каб я хоць што-небудзь паклаў у ружовыя далонькі.

Ох, гэтыя дзяціныя далонькі на вуліцах Антананарыву! Яны на кожным кроку цягнуцца да цябе, моляць, чакаюць, нахабнічаюць. У замежных турыстаў адносіны да іх аднолькавыя: не заўважаць. Турыстаў можна зразумець. Калі ты паклаў у далоньку франк ці значок, то гэта не значыць, што яна пакіне цябе ў спакоі. Пасля гэтага яна яшчэ больш настойліва будзе суправаджаць цябе, пакуль ты не схаваешся ў нейкім магазіне, ці ў атэлі, ці ў таксі. Калі ж у таксі ці аўтобусе ледзь-ледзь, на нейкую шчылінку, прачыніш акенца, адразу праз тую шчылінку прасунуцца чарнявыя пальцы, затым рукі, яны дацягнуцца да твайго твару, да тваіх рук і кішэняў. Замежным гасцям кожны дзень паўтараюць: «Нічога не кладзіце ў кішэні, паклалі — замкніце на замок, трымайце рукі ў кішэнях, грошы і дарагія рэчы пакідайце ў атэлі».

Турысты гэтак і робяць. Ідучы па вуліцах, яны трымаюць рукі ў кішэнях і не заўважаюць дзяціных ручак. сустрэчных ветліва-ўсмешлівых вачэй. Мне брыдка бачыць іх з рукамі ў кішэнях.

Аднойчы раніцай, сышоўшы са свайго трэцяга паверха на вуліцу, я зноў заўважыў Разафі. На шыі і на руках у яе было столькі караляў, пацеркаў, кальe, што іх хапіла б на дзесяць самых багатых нявест. А яшчэ ў руках у Разафі былі два букеты белых руж. Я і раней здагадваўся, што яна прадае не свае рэчы — чужыя. Можа, хіба кветкі свае. Але выглядала Разафі гэтай раніцай так, быццам сама і была першай нявестаю Антананарыву. Я ўспомніў, што ў кішэні ў мяне ёсць значкі — нашы, савецкія. Выбраў з іх той, на якім Белавеж, медзведзяня і прышпіліў на кафцёнку Разафі. Яна з хвіліну разглядала значок, звера, які быў на ім, пальцам пагладзіла яго, быццам жывога, пацалавала, потым рэзка ўскінула на мяне вялізныя чорныя вочы, бліснула белымі, з блакітным адлівам, яблыкамі вачэй і кінулася да атэля. З усмешкаю, штосьці не разумею-

чы ў яе паводзінах, я падаўся па вуліцы і адразу апынуўся сярод басаногіх хлапчукоў. Не паспеўшы зразумець, якім чынам яны ў адзін міг акружылі мяне, я адчуў у кішэні чыюсьці руку. Зірнуў: якая рука? У кішэні пінжака сядзела ажно дзве рукі. Што з імі рабіць? Ведаючы, што ў маёй кішэні не вельмі пажывяцца, бо, акрамя значкоў, там нічога няма, я зарагатаў, хапаючы малых за галовы і цярэбячы, нібы авечак. Ці мне шкада значкоў? Ці не для гэтакіх хлапчукоў я іх насіў? Але адчуў, што мяне тузаюць і за другую кішэню. Кінуў позірк туды: у кішэні сядзела ажно тры рукі. А там ужо былі франкі. Іншым разам я, вядома, знайшоў бы, як абараніць свае франкі. Але раніцай быў добры настрой, ад хлапчукоў не хацелася бараніцца. Ды і што значылі тыя франкі? Я рагатаў, даючы малым поўную волю ў сваіх кішэнях, і яны, надзіва кемлівыя і спрытныя, умомант пазнаходзілі ў маіх штанах і пінжаку ўсе-ўсе кішэні і кішэнькі, нават такія, аб якіх я сам даўно забыў.

Калі я вярнуўся ў нумар і, скінуўшы пінжак, збег па лесвіцы ў рэстаран да абедзеннага стала, усе на мяне звярталі ўвагу і пасміхваліся, быццам ужо ведалі пра мае прыгоды на вуліцы. Што мне было рабіць? Я смяяўся таксама, ніякавата і стрымана, пакуль нехта смялейшы не паказаў мне на тое месца, якім мы садзімся на крэсла. Я аберуч цапнуў сябе адзаду і жахнуўся: абедзве заднія кішэнькі, у якіх я ніколі нічога не насіў і таму даўно пра іх забыўся, былі вывернутыя і непрыгожа віселі дзвюма белымі торбачкамі.

За абедам я расказаў пра свае прыгоды Жазэфу, дабрадушнаму, з паважлівым гумарком мальгашу, які ездзіў з намі па мадагаскарскіх дарогах, і ён збянтэжыў мяне нечаканым адказам:

— Дзеці хацелі з вамі гаварыць.

— Хацелі гаварыць? — мне падалося, што Жазэф знарок штосьці заблытвае.

— Яны не разумеюць вашай мовы. А вы не разумееце нашай. Як пагаворыш? Дзеці гаварылі з вамі моваю рук.

— Але ў нас гэта называецца...

Жазэф перахапіў маю думку:

— Як усюды. Але...— Ён занепакоіўся, што я не так, як трэба, разумею дзяцей, яго самога, а можа, і яго народ, і пачаў старанна тлумачыць: — Крадуць, як ніхто не бачыць. Хаваючыся. Ад вас дзеці хаваліся, уцякалі?

— Не, Жазэф, не хаваліся і не ўцякалі. Яны лезлі ў

мае кішэні і рукі пакідалі ў кішэнях. Яны рагаталі. Ім падабалася, што я бачу і чую іх рукі ў сваіх кішэнях і не абураюся.

Жазэф з палёгкаю ўздыхнуў:

— Вы шчаслівы чалавек...

За акном — плач па верасні. Я сяджу ў халодным пакоі на дачы, разглядаю фотаздымкі з хітравата-жвавымі тварыкамі мальгашскіх дзяцей, якія мяне грэюць не горш за кажух, і ўспамінаю яшчэ тое, як гэтым летам, вярнуўшыся з-за мяжы, наведаў адну вясковую школу на Магілёўшчыне і там дзеці спыталі, што я прывёз з астравоў Індыйскага акіяна. Я расказаў ім пра каралы, ракавінкі, экзатычных рыбак і чарапах, пра дзіўныя расліны, адны з якіх могуць падняць на ногі нябожчыка, а другія знішчыць адным сваім калівам цэлую дывізію. Але я чамусьці не ўспомніў Разафі. Як гэта я забыўся на Разафі? І на яе маленькіх чарнаногіх сяброў з вуліцы, на якой стаіць атэль «Кольбер»?

Не забыўся. Вось — расказаў. Не тады, дык цяпер. Як чалавек, якога Жазэф аднойчы, не памыліўшыся, назваў шчаслівым.

P. S.

Што яднае мяне з шэранькай горлінкай, якая прылятае кожны раз, калі я выходжу з нумара сваёй сейшэльскай вілы і, босы, саджуся на ганку ці ў шэзлонг? Горлінка падыходзіць да маіх ног і выдзёўбвае з пазногцяў пясок. Я працягваю руку і магу ўзяць горлінку, магу пагладзіць. Не бяру і не гладжу. Яна такая слаўная, уся ў блакітнаватым мроістым бляску, што я баюся, каб яе блакітны бляск не застаўся ў мяне на пальцах, каб горлінка не засталася без свайго блакіту.

Мяне яднае з ёю давер. Дзікая вольная душа, жыхарка прыморскіх экватарыяльных лясоў, яна мяне, паўночнага чалавека, зусім не баіцца — ідзе да рук. І няма большага дзіва і большай радасці, як гэты давер. Столькі зла зрабіў чалавек жывой прыродзе, а яна яму ўсё яшчэ верыць.

ДЖОЛІ РОДЖЭР: СТАГОДДЗІ І СЁННЯ

Хто з нас, былых і сённяшніх летуценнікаў, не захапляўся і не захапляецца кнігамі і фільмамі пра піратаў? Хто не памятае пірацкіх сюжэтаў з куфрамі золата, боч-

камі рому, аднавокім капітанам пірацкага карабля і чорным флагам з чэрапам і дзвюма скрыжаванымі косткамі, тым самым «Вясёлым Роджэрам», пра якога і песеньку мурлыкаем з маленства, «Джолі Роджэрам» — «Вясёлым Чырвоным»?..

Хударлявы стары, апрануты ў выцвілыя шорцікі і чорную тэніску з белымі чэрапам і дзвюма косткамі накрыж на грудзях, быццам пашытую з пірацкага флага, сам блішчаста-чорны, але з бялюткімі, усё роўна як снегам абсыпанымі, галавой і бародкай, прадае на рынку Зума ў Антананарыву абгарэла-чорныя, прасмуроджаныя тытунём многіх кантынентаў і акіянаў, з прагоркла-пажоўклымі муштукамі трубкі курцоў, курцоў не абы-якіх, а піратаў, і не абы-якіх піратаў, а славутых, адны імёны каторых перацінаюць дыханне кожнаму, хто хоць крыху знаёмы з гісторыяй піратства. Стары можа прапанаваць трубку, скажам, капітана Кіда. Сам кароль Англіі даручыў Кіду ачысціць Індыйскі акіян ад піратаў, а праз пяць гадоў павесіў як першага ў свеце пірата. Ці трубку Эверы, таго Шчасліўчыка, які прымусіў выйсці за сябе індыйскую прынцэсу, унучку Вялікага Магола, і пра якога Даніэль Дэфо напісаў п'есу «Здабычлівы пірат».

Кід і Эверы — часы даўнія, канец XVII — пачатак XVIII стагоддзя, тут скарбу старога на рынку Зума можна верыць і не верыць. Але ёсць у яго трубкі з нямецкага крэйсера «Кёнігсберг», які піратстваваў у Індыйскім акіяне ў гады першай сусветнай вайны, пакуль не быў загнаны ў атолы Сейшэльскіх астравоў караблямі саюзнікаў супрацьгерманскай кааліцыі. З Сейшэлаў ён выскачыў, схаваўся на ўсходнім беразе Афрыкі ў дэльце ракі Руфіджы, але там, пасля доўгага, можа, самага доўгага за ўсю вайну марскога бою, быў патоплены. З успамінаў нямецкага генерала фон Летаў-Форбека, які ў тыя гады са жменькай салдат і афіцэраў утрымліваў раўніны Усходняй Афрыкі супраць англійскіх дывізій, вядома, што з крэйсера «Кёнігсберг» каманда паспела вынесці ў джунглі ўсё, што хацела вынесці, нават гарматы і апошнія дваццаць кілаграмаў перцу з камбуза. Тым больш — курцовыя трубкі.

Сейшэлы. Атэль «Обержа Клаб». Яго маленькія домікі-бунгала сярод аграмадных, большых за самі домікі прыбярэжных камянёў, гранітных асколкаў, якія сыпанулі сюды з гор, нам пад ногі, мільёны гадоў назад, на самым беразе акіяна. Вялізны камень Шэрая Горка — адразу за маім

акном. На ім не цяпер, даўным-даўно, высечаны круг, падобны на сонца, і ад круга — стрэлка. Гэта пірацкі знак. Стрэлка паказвае месца, дзе закапаны скарб. З Шэрай Горкі яна цэліць якраз пад мой ганак. Але гэтакіх знакаў тут шмат.

Каменнымі трушчобамі па-над самым-саменькім акіянам я абгінаю заліўчык, узбіраюся на скалу, спускаюся з яе ў каменную шчыліну, па якой, заваленай пальмавым лісцем і какосавымі арэхамі, загорнутымі ў руды варсяны лямец натуральнай вопраткі, прабіраюся да лагчыны, адкуль мне насустрач пастрэльвае сонечны прамень, за лагчынаю выходжу да вады, абплываю лабаты выступ скалы, а ўжо там — дробная галька берага. Агледзеўшыся, як заўсёды, калі наведваюся сюды, з прыемнасцю як даўно знаёмага, бачу сапраўднага, як мне здаецца, жывога пірата. Невысокі, шыракаплечы, мускулісты, буйнагаловы, забранзавелы на сонцы, але не падобны на мясцовых чарнявых крэолаў, з рыжай, на клін сточанай бародкаю, у чорных шортах і чорнай майцы з чэрапам і назваю «Джолі Роджэр», з шыкоўнай шматколернай татуіроўкай на руках, ад ногцяў да плеч, і на сцёгнах, ён мне нагадвае славутага пірата Дрэйка, якога я бачыў недзе на кніжным малюнку, таго Фрэнсіса Дрэйка з «Залатой лані», якога многія гісторыкі і даследчыкі называюць самым вялікім з піратаў-падарожнікаў і ставяць побач з Калумбам, Магеланам і Кукам. Ён падпяразаны чырвоным шаўковым поясам, за які засунуты стары пірацкі мушкет. На галаве — чорны фетравы капялюш, а ў роце звычайная і абавязковая для пірата трубка. Тая, вядома, да якой яшчэ не дабраўся стары з рынку Зума. Можа, таму і не дабраўся, што яна ў «майго Дрэйка» заўсёды альбо ў роце, альбо ў кулаку. Я не першы раз прыходжу сюды і звыкся з думкаю, што мой знаёмы ва ўсім падобны на Дрэйка, і таму спакойна саджуся непадалёк ад яго на выступ у скале, які нагадвае каменную лаўку, прывальваюся спіною да гарачай ад сонца скалы і пачынаю, можа, з залішняй цікаўнасцю сачыць, што чалавек тут робіць. Фрэнсіс, вядома, не быў анёлам, нораў меў круты, жорсткі, не любіў, калі хтосьці рабіў тое, што яму не даспадобы, мог ахвяраваць жыццём цэлых экіпажаў багатых шматпалубных галіёнаў, а мая прысутнасць, бачу, не надта падабаецца «майму Дрэйку». І ўсё ж я спакойны, бо ведаю прызнанне Фрэнсіса, што ён самы велікадушны з усіх піратаў, што на яго сумленні няма ніводнай выпадковай смерці. Я падоўгу

дзіўлюся, як двайнік Дрэйка, магутны, нібы мядзведзь, варочае камяні, драбнейшыя спіхвае ў акіян, цяжэйшыя абвязвае тросам і падымае лябёдкаю. У яго тут свая маленькая электрастанцыя і нават буравая ўстаноўка. Бурам ён прашывае скалы на глыбіню, дастатковую шукальніку пірацкага скарбу. Тут і палатка. Каля яе — збіты з дошак стол, на стале і пад сталом каструлі, міскі, кубкі, бутэлькі, слоікі. На вяроўцы вісяць ручнікі, штаны джынсавыя, плаўкі. «Мой Дрэйк» тут жыве, мабыць, даўно. Купіў, як гэта робяць усе шукальнікі скарбаў, кавалак аблюбаванай зямлі, дакладней — гняздо ў скалах, электрастанцыю, усю патрэбную тэхніку, уклаў у гэта немалыя грошы, і ваюе гадамі з гранітам, спадзеючыся ў адзін цудоўны дзень зрабіцца ўладальнікам неверагоднага скарбу. А хто-небудзь ужо ці знайшоў? Пакуль вядома толькі, што на суседнім востраве Астове ў 1911 годзе знойдзены 107 сярэбраных манет, дзве спражкі ад чаравікаў ды стары пірацкі свісток. Але шукальнікам не дае спакою іншы факт. У 1721 годзе вядомы французскі пірат Ла-Бюз узяў на абардаж ля Рэюньёна партугальскае ваеннае судна з архіепіскапам, віцэ-каралём партугальскай Індыі, мноствам алмазаў, залатых і сярэбраных зліткаў, куфрамі залатых манет — і ўсё гэтае багацце схаваў на Сейшэлах. Калі праз колькі гадоў французы Рэюньёна схапілі Ла-Бюза і падвялі да шыбеніцы, ён за нейкае імгненне да смерці паспеў парваць паперы з загадкавымі знакамі, тымі, што мы знаходзім цяпер на скалах — кругі са стрэлкамі,— і кінуць іх у людскі натоўп: «Шукайце мае скарбы! Іх знойдзе самы мудры і смелы!»

Хто акажацца самым мудрым і смелым? Можа, «мой Дрэйк»? Хай бы яму выпала гэтае шчасце. Калі бачу яго ў рабоце, да мяне прыходзіць упэўненасць, што ён, з гэтакай упартасцю, дабярэцца да скарбу. Але ў заліве Анс-Фарбан — Пірацкі Заліў,— дзе таксама шмат слядоў Ла-Бюза і пірата Тэйлара, я страчваю гэтую ўпэўненасць.

Вечназялёныя какосавыя пальмы растуць на Анс-Фарбан паміж скал, на скалах. У навальніцы яны скідаюць арэхі на камяні, і тыя скатваюцца да вады акіяна, які гуляе з арэхамі, нібы з мячыкамі: выкідае на бераг, а яны зноў бягуць у ваду, зноў выкідае, а яны зноў скатваюцца. Я лаўлю выкінуты хваляю какосавы арэх, сядаю на камень і пачынаю здзіраць з яго жорсткі лямец — дзіўную, на любыя нягоды, кашулю. Без сякеры ці мачэтэ гэта зрабіць нялёгка. Але не цяжка дабрацца да какосавага мала-

ка. Знаходзіш у наску арэха тры мецінкі, любую з іх прабіваеш чым-небудзь вострым, бо коракі ў іх мякенькія, і частуйся на здароўечка. Малако ў арэху заўсёды халаднаватае. П'ючы, я паглядаю на суседнюю скалу, якая вісіць над акіянам, і бачу на ёй хлапчукоў. Чапляючыся рукамі і нагамі, яны караскаюцца на скалу і адзін за адным сыплюцца адтуль, з вышыні, можа, трохпавярховага дома, у хвалі акіяна. Яны робяць гэта з візглівай радасцю, танцуючы на скале, перад тым як скочыць з яе, танцуюць і рагочуць, і сыплюцца ўніз галовамі з тым самым вясёлым рогатам, расставіўшы рукі ў бакі, быццам птушыныя крылы. Калі зноў, вынырнуўшы з хваляў акіяна, караскаюцца на скалу, мне здаецца, што гэта паўзуць яшчаркі. Сэрца замірае, гледзячы на іх. І забываеш на арэх у руках. Малако на губах застывае і сохне ў горле. І ты думаеш: навошта тут, на Сейшэлах, «мой Дрэйк» траціць час і грошы на электрастанцыю, лябёдкі, буры? Калі ёсць нейкі пірацкі скарб, дык наўрад каб гэтыя мужныя абарыгены пірацкіх заліваў яго ўпусцілі.

Сейшэлы не былі пірацкай вольніцай, не мелі пірацкай сталіцы. Яны былі толькі прыпынкам на вялікіх пірацкіх дарогах, сховішчам залатых скарбаў. Але адна з пірацкіх сталіц была зусім побач — на Мадагаскары, які да самага закату пірацкай вольніцы называўся пірацкім вострывам.

Цяжка сказаць, калі ў Індыйскім акіяне з'явіліся першыя піраты, бо напачатку тут не было гісторыка-летапісца, як Гаспар Карэап пры Васка да Гаме ці да Сілва, які вёў падрабязны дзённік на «Залатой лані» ў Дрэйка, ці матрос Эдвард Кліф на «Елізавеце», таксама ў Дрэйка, ці эсквайр Прыці ў Кавендзіша на «Жаданні», ці цясляр Рычард Лазенбі, які вёў запіскі ў Макрэ на «Касандры». Праўда, Лазенбі ў Макрэ — гэта ўжо старонка Індыйскага акіяна. Пазней з'явіліся і тут летапісцы, гісторыкі, пісьменнікі. Мець іх на судне лічыў неабходным кожны вядомы пірат. Толькі пры гэтай умове ён мог спадзявацца на тое, што застанецца ў гісторыі. Гэтым летапісцам мы абавязаны тым, што тое-сёе ведаем пра гісторыю піратаў, што іх жыццё стала нашай рамантыкай, нашым захапленнем, што чалавецтва ўжо сотні гадоў кружыць сабе галовы пірацкімі раманамі. Хіба аповесць Стывенсана «Востраў скарбаў» была б такой, якой мы яе ведаем, захапляемся з маленства, калі б не запіскі Гамільтона, што камандаваў фрэгатам «Ранішняя зара» пры штурме індыйскага

горада Карвара, а пасля быў сведкам сутыкнення капітана англійскага судна «Касандра» Макрэ з піратамі Інгландам і Тэйларам? Мы памятаем Джона Сільвера з аповесці Стывенсана, як ён, пірат на драўлянай назе, абвешаны пісталетамі, уварваўся ў каюту капітанаў Інгланда і Тэйлара, куды быў запрошаны палонны Макрэ, абняў яго, палоннага Макрэ, і пакляўся самымі дзікімі клятвамі, што ведае яго як выдатнага чалавека, сумленнага і справядлівага, і заявіў, што зробіць біфштэкс з таго, хто падыме руку на Макрэ, нават калі гэтым чалавекам будзе сам грозны капітан Тэйлар. Стывенсан расказаў тое, што спачатку паведаў у запісах Гамільтон, што сапраўды было.

Мадагаскар ведае нямала дзіўных пірацкіх лёсаў. Але, магчыма, няма з іх больш захапляючых, як лёсы Робера Сюркуфа і Місона. Яны непадобныя. Сюжэт жыцця Сюркуфа рухала прыгажуня з вельмі багатай брэтонскай сям'і Мары Блез, у якой было шмат багатых жаніхоў. Каб дамагчыся яе рукі, Сюркуф павінен быў стаць багацейшым за іх. І ён становіцца піратам. Пабудаваны ім карсарскі карабель «Кларыса» пад трохкаляровым флагам французскай рэспублікі блаславіў будучы цесць, паабяцаўшы, што яго дачка Мары дачакаецца Сюркуфа. І ўсё адбылося так, як хацеў Сюркуф. Ён стаў на пірацтве мільянерам і ўвайшоў у гісторыю Францыі. Мары Блез стала яго жонкаю. І яшчэ ён, шчаслівы, аказаўся адным з вельмі нямногіх піратаў, якія жылі доўга і памерлі сваёй смерцю.

Ну а Місон? Яго лёс іншы. Місона вялі па жыцці не прага грошай і не жанчыны. Ён быў захоплены ідэяй брацтва, заснаванага на роўнасці, волі і справядлівасці. Спалучыўшы ў сваім светапоглядзе рэвалюцыйныя ідэі пачатку XVIII стагоддзя і ўтапічныя ідэі Адраджэння, Місон прыйшоў да думкі, што рэалізаваць іх ён зможа толькі на Мадагаскары, у новым цэнтры пірацкай вольніцы, выкарыстаўшы дэмакратычныя традыцыі піратаў.

Заліў Дыега-Суарас — самая паўночная, дакладней — паўночна-ўсходняя кропка Мадагаскара. Скалістыя берагі не пускаюць сюды вятры ні з захаду, ні з поўдня, ні з поўначы. Сцежкі да акіяна, крутыя і віхлястыя, заціснутыя каменнем з усіх бакоў, поўныя таямнічага жыцця, і нават раскошныя духмяна-смолкія пініі не робяць гэтыя пейзажы шчырымі і адкрытымі. Можа, крыху змякчаюць каларыт, а ў настрой, калі трапляеш сюды першы раз, прыўносяць кволую святлынь надзеі. Калі гасне дзень, у скалах чуваць пісклявы енк кажаноў, і тады штосьці амаль

забытае, вусцішна-таямнічае прачынаецца на зямлі і ў акіяне, у самім табе. У гэтакую часіну кагосьці не хапае побач, можа, Ранавалоны, яе танклявага, быццам у таго кажана, голасу:

— Цябе хто цікавіць? Піраты ці іх каханкі?

Яна, актывістка савецка-малагасійскай дружбы, ведае не толькі багата моў, але і ўсіх мадагаскарскіх піратаў. Ну і, вядома, іх каханак, бо які пірат без каханкі. Але я на момант губляюся. Мяне цікавяць і піраты, і іх каханкі.

— Я цябе разумею. Каханкамі піратаў табе цікавіцца нельга. Калі ты ад'язджаў сюды, табе там, дома, забаранілі пра іх нават думаць.

— І таму будзем гаварыць пра піратаў.

— Багатых ці бедных? Гэта адны дзеці думаюць, што ўсе піраты мелі скарбы ў скалах, куфры з золатам, бочкі з ромам і караблі з шаўковымі ветразямі. Багатых піратаў мала. Калі хто з іх дажываў да старасці, дык жыў бедна.

— Можа, яны не рабавалі купецкія галіёны?

— Але багаты не той, каму багацце валіцца з неба, а той, хто ўмее яго берагчы. Пірат, пакуль хадзіў на абардаж, кідаўся на рэі з мушкетамі, біўся на шпагах, быў у славе і золаце. Сышоўшы на бераг, ён рабіўся бедным. Мала хто з іх умеў берагчы сваё багацце. І не ў кожнага была Мары Блез, як у Сюркуфа.

— Зноў пра каханак?.. Любімая тэма?..

— Калі на любімую, тады лепш пра Сюркуфа.

— Ці пра Місона? Ён, вядома, не так моцна любіў жанчын і золата, як Сюркуф, але затое ніхто з піратаў мацней за яго не любіў твой, Ранавалона, Мадагаскар. Ды і бераг, на якім мы зараз стаім, Дыега-Суарас, нікому, відаць, не абавязаны гэтак сваёй вядомасцю, як Місону. Ці не так?..

Але Ранавалона пачынае расказ а Карачыёлі, італьянца, сябра Місона. Яны пасябравалі ў Генуі, дзе стаяў французскі ваенны карабель «Перамога», на якім афіцэрам служыў дваццацігадовы Місон. Карачыёлі ў той час быў манахам. Маладыя людзі далі клятву не разлучацца і прысвяціць сваё жыццё вызваленню людзей ад улады багацця і багацеяў. Экіпаж карабля горача падтрымаў праграму Місона і яго сябра. «Перамога» падымае пірацкі флаг і выходзіць у акіян. Флаг незвычайны: на белым палотнішчы заклік — «За бога і волю». На ім няма ні чэрапа, ні костак «Джолі Роджэр». Нават імя бога вымуша-

нае — каб ідэі стыхійнага сацыялізму зрабіць больш блізкімі для піратаў.

Але як спалучыць ідэі брацтва і справядлівасці з пірацтвам?

Сустрэўшы ў акіяне англійскі галіён, Місон бярэ яго на абардаж. Піраты забіраюць на галіёне прадукты, самыя неабходныя, і нават не цікавяцца астатнім грузам. Англічане здзіўлены гэтакім высакародствам. Іх капітан строіць сваю каманду на шканцах і загадвае тройчы крычаць «ура» ў гонар Місона. А калі «Перамозе» сустракаецца галандскі карабель з афрыканскімі рабамі, Місон ужо зусім не той — тут ён жорсткі. Усе нарабаваныя галандцамі тавары перагружаюцца ў «Перамогу», кандалы і ланцугі, якімі рабы былі прыкаваны да банак, Місон загадвае разбіць, а неграў вяртае ў Афрыку. Галандскія маракі пераходзяць пад флаг Місона.

«Перамога» даплывае да Мадагаскара. На ёй дастаткова прадуктаў і тавараў, каб высадзіцца на бераг і пачаць новае жыццё. Піраты знаходзяць зацішную бухту Дыега-Суарас і пачынаюць будаваць Лiберталію — пірацкую дзяржаву, палітычнай і сацыяльнай праграмай якой абвяшчаюцца прынцыпы ўтапічнага сацыялізму. Ішлі дзевяностыя гады XVIII стагоддзя.

Ранавалона замаўкае. Зноў чуваць вусцішна-пісклявы крык кажаноў. Нейкі сіроцкі, жорстка пакрыўджаны плач.

— Скажы мне, Ранавалона, як піраты пайшлі за Місонам? Самі адмовіліся ад рабунку? Ці Місон іх прымусіў? Але ж яны прымусу не ведалі?..

— Мы, Віктор, мала ведаем Місона. Мы ведаем толькі тое, што ён сам пакінуў нам у сваіх дзённіках. Ды яшчэ звесткі з судовых дакументаў па справах Кіда і Цю, паплечнікаў. А ён быў адукаваны, выхаваны і вельмі красамоўны. Ён меў магічную ўладу над чалавекам. Ён захапіў піратаў сваімі ідэямі.

— Піраты шукалі золата, а не ідэі?

— Золата для сапраўдных піратаў — не галоўнае. Больш за золата яны цанілі волю. Хацелі быць роўнымі паміж роўных, незалежнымі ад багацця і ўлады. Пра гэта добра пісаў ваш Гогаль. Я чытала, калі вучылася ў Маскве.

— Ты што кажаш, Ранавалона? Які Гогаль? Наш Гогаль ніколі не пісаў пра піратаў.

І тады яна пачынае горача, з паўднёвым тэмпераментам, спрачацца:

— Як не пісаў? Ты не чытаў Гогаля?

— Гогаля я чытаў. І таму ведаю, што ён не пісаў пра піратаў. Ты штосьці блытаеш?

— Пісаў! Ён пісаў пра гэтага... Тараса Буль... Буль...

— Пра Тараса Бульбу?

— Правільна, Віктор! — Яна пляскае ў далоні, падскокваючы ад радасці.— Пра Тараса Бульбу і яго сыноў, Андрэя і...

— Астапа?..

— І Астапа. Яны выдатныя піраты! Яны не былі падобныя на Місона ці Сюркуфа. Ні ідэі, ні золата ўлады над імі не мелі. Яны падобныя на Эверы і Кіда. Яны любілі волю і былі сапраўднымі мужчынамі.

Ранавалона ўтульвае чарнявую галоўку ў высокі каўнер белай шарсцяной кофтачкі і ціха смяецца. І цяпер ўжо я з ёю не спрачаюся, адчуваючы, што ў нечым яна мае рацыю. Ёсць, вядома, штосьці агульнае ў нашай славянскай казацкай вольніцы з вольніцаю піратаў: прага прасторы для душы, мужчынскага брацтва, дзе ні рабоў, ні панства, ні скнарнасці, ні страху перад лёсам і богам, прага жыць па-людску і змагацца за гэтае жыццё, хоць і цаною крыві. І тут Тарас і яго сыны не падобныя на Сюркуфа. Яны больш падобныя на Эверы, які меў незлічоныя, нарабаваныя ў купцоў, скарбы, а памёр жабраком. І на Кіда, які закончыў жыццё на шыбеніцы. Вось іх Тарас залічыў бы ў сваё войска. Як і Місона, з яго ідэямі свабоды і роўнасці.

— Ты пра што думаеш, Віктор? — пытаецца Ранавалона.

— У цябе імя каралевы Мадагаскара.

— Калі ты маеш на ўвазе Ранавалону Трэцюю, то ў яе лёс не лепшы, як у Місона. Дзевяноста гадоў назад яе выслалі ў Алжыр і з таго часу мальгашы страцілі сваю свабоду. Востраў зрабіўся калоніяй Францыі.

— Хіба такі лёс і Місона?

— І Місона, і Ліберталіі. Але...

Місон і Карачыёлі ажыццяўлялі сваю мэту. Яны разаслалі лісты да піратаў усіх мораў і акіянаў, запрашаючы разам будаваць Ліберталію, і сюды прыплылі многія вядомыя піраты, такія, як Кід і Цю. Піраты жаніліся з мальгашкамі, абзаводзіліся вялікімі сем'ямі. З вострава Анжуан прывёз сабе жонку-арабку Місон. Яны моцна кахалі

адно аднаго, і жыццё іх было ўзорам для лібертальцаў. Адносіны Ліберталіі з мясцовымі плямёнамі складваліся свойскія, прыязныя. Гэта адпавядала ідэі Місона стварыць на Мадагаскары першую ў свеце вольную дзяржаву, дзе роўнымі павінны быць людзі ўсіх нацый і саслоўяў. У горадзе працавалі майстэрні, на верфях будаваліся караблі, развіваліся рыбацкі промысел і земляробства, вырошчваліся рыс, ячмень, гароднiна, сады. Рэспубліка не ведала прыватнай уласнасці, мела агульную казну, з якой усім пароўну выдаваліся прадукты і тавары. Інвалідам і старым давалі пенсіі. Катэгарычна забаранялася адзін аднаго зневажаць, лаяцца, гуляць у запойныя гульні. За парадкам строга сачыў савет старэйшын, які перавыбіраўся праз кожныя тры гады. Галавою рэспублікі, пратэктарам, быў Місон, сакратаром — Карачыёлі, камандаваў флотам Цю.

— І ўсё ж, Ранавалона, што адбылося з Місонам?

— Тое, што з Ліберталіяй.

— Але... што?..

Ліберталія расцвітала. Місон надумаў пашырыць яе межы, зрабіць сацыялістычнай рэспублікай увесь Мадагаскар. Пра гэта дачуліся мальгашскія плямёны, якія жылі ў глыбіні вострава і сувязей з рэспублікай не падтрымлівалі. Аднойчы, калі Місон пайшоў на караблях уздоўж усходняга ўзбярэжжа, каб скласці карту вострава і яго берагоў, а астатні флот выйшаў на поўнач шукаць эканамічныя сувязі з суседзямі, прамышляць у акіяне, і ў горадзе засталіся жанчыны з дзецьмі, старыя, сюды прыйшлі тыя самыя мальгашы, якія баяліся Ліберталіі. Яны ведалі, што рэспубліка добра ўмацавана з боку акіяна, дзе стаялі бастыёны з гарматамі, і таму напалі на яе з захаду. Томас Цю мужна камандаваў абаронаю горада, але сілы былі няроўныя, і з апошнімі яго абаронцамі ён на апошнім уцалелым баце выйшаў у акіян. Там, у акіяне, сустрэўшыся з Місонам, яны вярнуліся ў горад. Пахавалі загінуўшых. Але аднаўляць горад адмовіліся. Ён быў разбіты ўшчэнт. Само месца ім падалося праклятым. І яны выйшлі ў акіян, каб абагнуць Афрыку, дабрацца да берагоў Амерыкі і там будаваць новую рэспубліку волі і роўнасці. З імі паплылі ўсе жыхары Ліберталіі, якія засталіся жывыя, бо па-ранейшаму непахісна верылі Місону. Але ў Мазамбікскім праліве шторм параскідаў караблі. «Перамога» загінула на рыфах, а Місона і Карачыёлі, якія плылі на ёй, больш ніхто не бачыў.

— І нічога не засталося ад Ліберталіі?

— Камяні, на якіх мы сядзім. Далей ад берага калючыя хмызнякі. Пініі над намі.

— А памяць у народзе?

— Памяць, Віктор, як каханка пірата. То яна ёсць, то яе няма. Калі камандор Мэцьюз, страціўшы розум, закахаўся ў Катрын, то Катрын ужо да Мэцьюза мела афіцыйны шлюб з пяццю піратамі. А ёй было тады ўсяго гадоў дваццаць пяць.

— Ты, Ранавалона, зноў пра каханак піратаў?

— Але што я зраблю, калі такая людская памяць? Ці, можа, ты будзеш са мною спрачацца?..

Яшчэ раз спрачацца з ёю ў мяне няма ахвоты. Яна гэта бачыць і маё маўчанне ўспрымае як сваю перамогу. Мне гэтага дастаткова, бо і цяпер я чую ад яе тое, што хачу пачуць:

— Спачатку наш востраў забыў і Місона, і Ліберталію. Але цяпер мы ўсё часцей іх успамінаем. І пішам, і гаворым. Можа, таму, што самі будуем сацыялістычны Мадагаскар. Не такі, вядома, як будаваў Місон...

Ноч.

Мацней, як звечара, калі мы з Ранавалонаю стаялі тут, на скале, крычаць кажаны. Цяпер іх крык падобны на плач дзяціны, горкі і безвыходны. Ён, мабыць, мог бы разарваць сэрца, калі не ведаць, што гэта крычаць кажаны.

Ці, можа, крык гэты здаецца мне безвыходным дзяціным плачам таму, што зараз я тут адзін?

Высока ў небе — вялікі, круглы, яркі месяц. Днём акіян быў ціхі, і пазней, калі вечарэла, ціхі быў таксама, а цяпер разгайдаўся, быццам надумаў выскачыць з берагоў. Я ведаю, што разгайдаў яго месяц. Ён заўсёды штосьці з ім вырабляе. То супакоіць-заварожыць, то, наадварот, разгайдае, раззлуе. Ёсць у ім, месяцы, нейкая магічная сіла і вечная таямніца.

Плач кажаноў далятае хвалямі, прылівамі, якія дзіўна супадаюць з адлівамі акіяна ад берага. Яны ўсё роўна як згаварыліся і не парушаюць гэтай чарговасці.

Я хачу сысці да вады, дзе разбіваюцца хвалі і паміж камянёў гуляе белая пена, скінутая з грабянёў хваль, а можа, і з самога месяца. І гэта не цяжка — сысці ўніз. Але паспяваю зрабіць усяго два крокі, як спыняюся, убачыўшы ўнізе, куды вядуць каменныя сходы і дзе месяц ганяе на пяску і дробнай гальцы белую пену, шкарлупіну, падобную на лодку. Прыглядаюся: лодка і ёсць. На ёй маячыць вострая, нібы іголка, мачта без ветразя. Лодка выкі-

нута на пясок. Але там яе не было ні ўдзень, ні ўвечары. Хтосьці цяпер прыплыў? Ці хтосьці збіраецца адплысці?

Мне здаецца, што адтуль, знізу, я чую голас. Жаночы? Ці не голас Ранавалоны? Калі яе, то з кім яна там?

Магутная хваля, яшчэ адна, грукоча ў скалу, з якой я хачу сысці ўніз, і скала гудзіць, хаваючы ў сваім гудзе ўлоўлены мною жаночы голас. І таямніца робіцца большай.

Чыя гэта лодка? І чаму хвалі, якія могуць зваліць скалу, не змыюць яе, кволую шкарлупіну?

Я адступаю назад, прыціскаюся спіной да скалы. Цяпер я бачу ўнізе каля лодкі постаць чалавека. Ён выйшаў з-за каменя, стаіць у цяні. Месяц не бачыць яго, як бачу яго я, і нельга разгледзець, жанчына то ці мужчына. Але я адчуваю, што ёсць там і мужчына, і жанчына. І лодка.

Асцярожна, каб ніхто не чуў маіх крокаў, я вяртаюся на тое самае месца, дзе стаяў. Але і адсюль, са скалы, бачу лодку з белай ад святла месяца іголкаю мачты. Не проста бачу, адчуваю ў ёй таямнічае звяно паміж сабою і чымсьці далёкім, тым, што яшчэ ўчора здавалася чужым, а сёння чужым не здаецца. Кволая шкарлупіна-лодка, увенчаная белай іголкаю мачты, ужо злучае мяне не толькі з мілай мальгашкай Ранавалонай, але з усім акіянам, з караблямі і лодкамі, якія ў гэтую хвіліну плывуць недзе па акіяне, і не сённяшнімі купецкімі галіёнамі і пірацкімі караблямі ды ботамі, з Місонам і Ліберталіяй. І я пачынаю разумець, як патрэбна мне гэтая чужая кволая шкарлупіна, раскалыханая на пяску белай салёнай пенаю акіяна і круглым, нібы твар жывое істоты, месяцам. І ўжо нават такое лезе ў галаву: а што, калі гэта не проста лодка, а той апошні, уцалелы ад пагромшчыкаў Ліберталіі бот, на якім капітан Томас Цю пакінуў рэспубліку волі і справядлівасці ў самую апошнюю хвіліну яе існавання і адплыў насустрач Місону? Можа, ён не загінуў у Мазамбікскім праліве, а вярнуўся сюды на апошнім судне рэспублікі і цяпер з Ранавалонаю разам яны па начах шукаюць у акіяне Місона і Карачыёлі?..

І я малю месяц, круглы і ясны, быццам лік жывое істоты ці нават самога бога, каб ён супакоіў свой акіян.

P. S.

Сейшэлы. Вечарэе.

З берага, дзе стаіць наш атэль «Оберж Клаб», відаць, як на рэйдзе порта Вікторыя загараюцца агні савецкага вялікага карабля. Я ведаю, што ён прыйшоў на Сейшэлы

з візітам міру і дружбы. Але кожны раз, калі бачу ў акіяне блізка ад берага, на рэйдзе, яго агні, з'яўляецца адна і тая ж думка: чаму ты, магутны зямляк, не прыйшоў сюды ў свой час, каб абараніць Місона і яго пірацкую Лiберталію?

Ведаю, што тут не Мадагаскар — Сейшэлы.

Ведаю, што ён не мог прыйсці ў Ліберталію.

Ведаю...

А ўсё ж гэтак вось думаецца. Кожны раз, калі бачыш агні свайго карабля на рэйдзе порта Вікторыя.

Што такое мае постскрыптумы?

А не што іншае, як штрыхі ці накіды з натуры, раптоўныя думкі, пакінутыя ў блакноце ў нейкія моманты падарожжа, на хаду, на колах, на крыле самалёта, на борце шхуны, і ў той жа час невыпадкова. Яны мне дарагія, бо прыйшлі да мяне там, у Індыйскім акіяне, дзе я, можа, больш ніколі не буду, па жывым следзе ўражанняў, хваляванняў, падзей. Калі цяпер я змарную іх у блакноце, то, ведаю, буду шкадаваць, нібы жывых птушак, назаўсёды пакінутых у клетцы.

Дык хай яны выпырхнуць з блакнота да чытача. Думкі, як і птушкі, няволі не любяць.

МАДАМ МАРЫЯ І ТРЫВОЖНЫ БЕГ РЫКШЫ

Пасля я скрозь сон неаднойчы чуў, як недзе зусім блізка, нібыта ў мяне пад падушкай, бягуць коні. Усё роўна як полем, бо тупат мяккі, з плёскатам, быццам па гразі. І ўсё рыссю: цялёп-цялёп, пялёх-пялёх.

На астравах Маўрыкій і Маэ я жыў на самым беразе акіяна і спаць клаўся пад лагоднае перашэптванне хвалі з берагам ці пад упартую бойку хвалі з тым самым берагам. Кожны раз то былі гукі, да якіх хутка прывыкаеш, якія ствараюць роўны настрой, наводзяць на роздум, па начах не трывожаць, пад якія і сон мацнейшы. Але калі ў гоман вады і берага, што чуўся ў пакоі праз адчыненыя вокны ці дзверы, уплятаўся тупат ног, я прачынаўся. Ляжаў, прачнуўшыся, і тупату ўжо не чуў. Нейкі цік заставаўся ад яго ў галаве і мацней, як трэба, пад сарочкаю білася сэрца. Быццам метраном адлічваў не то час, не то прыдарожныя слупы.

Той рытмічны тупат я пачаў чуць па начах пасля паездкі з Антананарыву ў Анцырабэ, ды толькі пазней, ужо ў Мінску, неяк сярод ночы зноў пачуўшы настырны тупат, здагадаўся, што за коні падымаюць мяне. То беглі людзі, якіх жыццё прывучыла да думкі, што яны — коні. Яны звыкліся з гэтай думкаю, як звыкаюцца з бядою, і зрабіліся сапраўды шмат у чым падобнымі на коней.

Рыкшы — маё першае і самае моцнае, самае нечаканае, самае трывожнае ўражанне ад Анцырабэ. Сустракаючы ўсіх, хто прыязджае ў гэты даволі вялікі горад, яны бягуць па вуліцах і плошчах, панура стаяць у аглабінах размаляваных двухколых вазкоў, чакаюць кліентаў на скрыжаваннях вуліц, на рынках, ля пад'ездаў атэляў, ля магазінаў, усюды, дзе шмат людзей, дзе яны некаму могуць спатрэбіцца, дзе можна знайсці заробак. Каб кідацца ў вочы, яны размалёўваюць вазкі самымі яркімі фарбамі, упрыгожваюць бліскучай аздобаю, бо сваёй чалавечай знешнасцю прывабіць нікога не могуць. А можа? Хіба тым, што ўсе яны кашчава-маслакаватыя, порткі ў кожнага абтрапаныя, палапленыя, лапікі яркія, як фарбы на вазках — чырвоныя, жоўтыя, белыя,— а твары... у твары лепш не глядзець. Калі рыкша шукае каго падвезці, ён зацяты, рашучы, вочы хуткія і пранізлівыя, бачаць усё і ўсіх далёка і наскрозь, твар суровы і жорсткі, ён — тайфун, які разбурыць свет, калі свет не дасць яму зарабіць. Але калі ў яго вазку сядзіць, чытаючы газетку, нейкі таўстун, ці дамачка пад капялюшыкам альбо парасончыкам, з сабачкам альбо кніжачкаю, ці старая пані, абвешаная сумачкамі, з пруткамі ў руках, якімі нешта снуе-вяжа, калі рыкша бяжыць рыссю, уціснуты ў аглабіны і ўзваліўшы на іх цяжкія рукі, свет у ягоных вачах гасне, ён бачыць перад сабою адно шэрае пляма дарожнае стужкі, твар выцягваецца, робіцца тупы, да ўсяго абыякавы, з яго цячэ пот, галава вісіць, нібы ў загнанага каня, і вочы ператвараюцца ў мутныя халодныя шклінкі. Калі рыкша прабягае міма мяне, мне цяжка глянуць яму ў твар, быццам я перад ім у чымсьці вінаваты, і я гляджу на яго ногі. Яны тоўстыя, маслакаватыя, абвітыя набухлымі венамі, фіялетава-чорныя. Смялей глядзіш услед, і тады пад вазком бачыш расшляскана-шырокія зарагавелыя падэшвы, мільгаценне якіх вельмі нагадвае мільгаценне конскіх капытоў.

Ні на міг я не прыму думкі, што нечалавечы лёс рыкшаў на сумленні малагасійскага народа, ці прэзідэнта Рацыракі, ці мэра Анцырабэ Жанані Андрыямангі. На чым

сумленні? Ведаю. І таму рады, што мая краіна дапамагае Мадагаскару пазбавіцца слядоў свайго каланіяльнага мінулага.

На ўскраіне горада сярод вечназялёных, засеяных кукурузай палеткаў стаяць домікі пакуль што адзінай на востраве сельскагаспадарчай школы, дзе маладых мальгашоў вучаць на механізатараў. Яны тут і працуюць: вырошчваюць кукурузу, рыс, рамантуюць тэхніку, меліяруюць землі. А вучаць савецкія спецыялісты. Трактары, аўтамашыны, станкі, інструменты, абсталяванне ў класах і майстэрнях — таксама савецкія. У каго маладая галава разумнейшая і ёсць ахвота стаць інжынерам, таму дарога адкрытая ў Савецкі Саюз — вучыся далей. Давід Ракутусон, інжынер на сельскагаспадарчых машынах у Анцырабэ, скочыў акадэмію ў Горках на Магілёўшчыне. Дазнаўшыся, што я з Беларусі, падышоў: «Будзеце ў Горках — пакланіцеся ад мяне». Пытаюся: «Каму?» Кажа: «Выкладчыкам, бярозкам...»

З Давідам мяне звёў дом Андрыямангаў, і вось, успомніўшы гэтага вясёлага мальгаша, прыгадваю цудоўны вечар.

Калі мы прыйшлі, гаспадара дома не аказалася. Акрамя таго, што Жанані мэр горада, ён яшчэ і доктар, галоўны інспектар шпіталя. У той вечар яго не адпускалі дадому тэрміновыя аперацыі, і нас, гасцей, сустрэла яго жонка Расуамiята, таксама доктар ці, як тут кажуць, доктар народнага лячэння, мадам Марыя, як яе называюць у Анцырабэ за дружбу з савецкімі спецыялістамі, што тут жывуць і працуюць і даволі часта бываюць гасцямі дома Андрыямангаў.

Прыемнай нечаканасцю таго вечара былі дзеці. Разам з Дзімбі, сынам Расуамiяты, яны ўвесь час акружалі яе, не адыходзілі ні на крок. Я здзівіўся: няўжо гэта ўсё яе дзеці? Мая думка развесяліла выкладчыка рускай мовы ў Анцырабэ Мікалая Гамінава:

— Што вы? Мадам Марыя маладая, каб мець столькі дзяцей.

Але ўсё на сваё месца паставіў Давід:

— Усе дзеці Анцырабэ — дзеці мадам Марыі.

Яны лашчыліся да яе, як да маці, а яна, абдымаючы ўсіх адразу, заводзіла песню, і яны дружна, як даўно чакалі гэтае песні, пачыналі спяваць разам з гаспадыняю дома. Песні былі народныя, з простым, вельмі паэтычным зместам.

«Калі я ноччу іду дадому ад дзяўчыны, мне свеціць месяц, бо месяцу цікава глядзець на мяне, шчаслівага. Калі я іду ад любімай дзяўчыны днём, над галавой у мяне заўсёды стаіць сонца, разганяе хмары, бо закаханы — я родны брат сонцу».

Пад гэтую песню мадам Марыя танцуе. Але не адна. Яна танцуе разам з дзецьмі. На іх гледзячы, танцуюць усе. Нават хто ніколі не танцаваў.

«Белыя птушкі — птушкі кахання. Калі белых птушак многа — навокал многа свята і многа кахання». І гэта таксама не толькі песня, але і танец.

Не пад кожную песню танцуюць усе. Нельга ўсім танцаваць «Ластаўку». Яе абавязкова танцуе дзяўчына ў белай сукенцы.

«Яна і туды, яна і сюды, ніяк не даецца, каб злавіць. Але ўсё роўна я буду яе лавіць, бо кахаю сваю ластаўку».

З гэтай песняй, чыстай і звонкай, нібы горны ручай, з-пад рукі мадам Марыі выпырхвае лёгкая, як пярынка, дзяўчынка ў бялюткай шаўковай сукенцы. «Яна і туды, яна і сюды...» — ляціць-пырхае па пакоі, аж вачам цяжка за ёю ўгнацца.

А пасля мадам Марыя пачынае спяваць нашу і сусветна вядомую «Кацюшу».

Я падыходжу да расчыненага акна. За ім аціхлая начная вуліца, бліпчастае чарнільна-сіняе, быццам разлітая фарба, неба, скрозь, ад зямлі да зямлі, усыпанае яркімі зоркамі. Яшчэ далёка не поўнач, але чаму там, за акном, ані голасу, ані руху, ані шолаху, ні на вуліцы, ні ў небе, быццам усё замерла, набрыняла прадчуваннем нечага незвычайнага, патрэбнага каму ці непатрэбнага, жаданага ці жахлівага.

Галасы заціхаюць і ў пакоі. Настае хвіліна ці то адпачынку ад песні, ці то суладнага з ёю роздуму. І тады да мяне даносіцца знаёмы тупат. Я ўглядаюся ў начную вуліцу і бачу рыкшу. Ён цяжка шлёпае па асфальце, цягнучы за спіною вазок, высозны і згорблены пад грузам пражытага дня. Насупраць акна пад ліхтаром спыняецца і рукавом кашулі выцірае з твару пот. Цяпер, у святле ліхтара, я бачу на ім чырвоную абвіслую кашулю, кароценькія штаны, не то шорты, не то тую рэшту, аблепленую жоўтымі лапікамі, што засталася, як адарвалася абтрапанае калашынне, не вытрымаўшы доўгага потнага бегу свайго гаспадара. Ён задзірае галаву і глядзіць на неба. Доўга глядзіць, не варушачыся, усё роўна як яму трэба палічыць

у небе ўсе да адзінае зорачкі. Ці, можа, ён моліцца, шукаючы ў небе бога? Ці шукае там, у высі, шукае і не знаходзіць сузор'е свайго лёсу? Долю-нядолю? Пачынае не то спяваць, не то выць, не то ўголас плакаць. Калі гэта песня рыкшы, дык чаму яна ў гэтакі позні час, калі гораду, стомленаму за дзень, патрэбна больш за ўсё цішыня? І чаму яна на адной бясконцай ноце скіравана да неба, да зорак? Хіба песні не для таго, каб яднаць на зямлі людзей? А калі плач, то чаму яго таксама трэба пасылаць не зямлі, а небу? Не людзям, а богу? Хіба неба хутчэй пасобіць у бядзе чалавеку, як зямля?

Хтосьці працягвае з-за мае спіны руку і зачыняе акно. Рыкша як быццам замаўкае. А я ўсё гляджу на яго праз шыбу і бачу, як ён валачэцца далей па вуліцы, з ціхім, на гумовым хаду, вазком.

Апоўначы мы развітваемся з гасцінным домам Андрыямангаў, так і не дачакаўшыся Жанані. Сышоўшы з ганка, доўга стаім пад тым самым ліхтаром, пад якім стаяў з вазком рыкша, глядзім на неба, да якога пасылаў сваю малітву рыкша. Неба над Анцырабэ нібыта тое самае, што над Антананарыву ці над акіянам, але, прынамсі, тут я адчуваю, шукаючы на ім, фіялетава-сінім, зоркі і сузор'і, якія шукаюць усе, што ёсць у небе загадка людскога жыцця, а можа, не толькі людскога, якую адчувае кожная жывая душа на зямлі, але якую ніводная жывая душа не ведае, і таму, што не ведае, усё жыццё глядзіць у неба, гаворыць з ім і пакутуе, бо неба на чалавека, на ўсё жывое, глядзіць з вышыні горда і халодна, можна сказаць — бяздушна, не адказваючы яму ні на малітвы, ні на пакуты.

Я глядзеў на ядраныя, выспеленыя начной прахалодай сузор'і, а думаў пра рыкшу, бачыў яго з вазком на ціхім гумовым хаду. І калі да мяне падышла мадам Марыя, калі яна спытала ў мяне, якое самае моцнае ўражанне я павязу з Анцырабэ, я хацеў запытаць у яе пра рыкшу, таго, які нядаўна стаяў пад ліхтаром, ці іншага — усё роўна. Пра яго лёс. Але не асмеліўся, ведаючы, што маё пытанне будзе несправядліва жорсткім да добрай мадам Марыі. І я запытаў пра іншае, што мяне хвалявала таксама:

— Як вам удаецца гэтак адкрыта, быццам з братамі ды сёстрамі, жыць з людзьмі? Гэта ўласцівасць вашага сэрца, вашага дома ці, можа?..

Не дагаварыў — яна мяне зразумела:

— Адкрытасць уласціва майму народу. Ён самы даверлівы і шчыры ў свеце. Ад гэтага, можа, шматпакутны.

Але мы, мальгашы, не жадаем быць іншымі. Мы верым, што дабрата і адкрытасць перад светам нас узвышаюць. І яшчэ ўзвысяць. І ўратуюць.

Калі назаўтра я зноў бачыў рыкшу з вазком, мне на памяць прыходзілі словы мадам Марыі. Калі я ўспамінаў нашу размову і гэтыя словы, мне бачыліся не толькі мадам Марыя, але і рыкша з вазком. Той самы, які ў тую ноч стаяў пад ліхтаром і грамовым голасам, на ўвесь начны горад, крычаў штосьці небу. Ды і той, каторы назаўтра ўранні, як мы выйшлі з атэля, заўважыўшы нас, з пустым вазком, размаляваным усімі, мабыць, кветкамі, якія растуць на Мадагаскары, пусціўся галопам вакол вялізнае клумбы і бегаў доўга, робячы круг за кругам і паглядаючы ўвесь час на нас. Мы ішлі з доўгімі махровымі ручнікамі ў славутыя тэрмальныя лазні Анцырабэ, і ён, рыкша, вельмі хацеў нам спадабацца.

Праз дзень мы ад'язджалі з Анцырабэ. Шырокая асфальтаваная вуліца, высаджаная старымі платанамі, выводзіла наш маленькі аўтобус, прапісаны да савецкага пасольства ў Антананарыву, за горад. Прагныя да ўсяго вочы і фотааб'ектывы выхоплівалі апошнія кадры шматфарбнага стракатага жыцця. Я сядзеў з «Зенітам» і «Кіевам» на аблюбаваным апошнім крэсле і чэпкім вокам тэлеаб'ектыва вылоўліваў за шырокімі шклянымі дзвярыма малюнкі чужога горада, якія, ведаў, ніколі нідзе не паўторацца. Тэлевік не толькі вылоўліваў, але і набліжаў, узбуйняў: твары, кашы на жаночых і дзяцiных галовах, танклявыя і стройныя постаці мальгашоў, крамкі пры дарогах з чорнымі нішамі-дзвярыма, сталы і печы пад адкрытым небам, сцэнкі бойкага гандлю ўсім, што толькі могуць выраблядь рукі тутэйшага чалавека. Мільгацелі і рыкшы, іх вазкі. І раптам, зусім нечакана, фотавока злавіла чырвоную кашулю — нібыта полымя шуганула ў вочы, засланіла свет. Затвор не шчоўкнуў. Я не адразу зразумеў, што трапіла ў кадр, на момант разгубіўся. Але чырвань аддалялася, і ў наступную хвіліну я ўжо бачыў высокую, дужую, лёгкую, прыгожую ў сваёй маладосці постаць. Я любаваўся рыкшам і не заўважаў ні яго вазка, ні таго, хто ў вазку. А рыкша заўважыў мяне, мой аб'ектыў, і пачаў зноў наганяць аўтобус, зноў запаўняючы сабою ўвесь кадр. Ён, здавалася, прасіўся ў кадр, хацеў застацца ў мяне на фотаздымку, у маёй памяці. Ды я зноў забыўся шчоўкнуць затворам. Я проста любаваўся праз фотавока прыгожым маладым рыкшам.

Цяпер шкадую, што не маю ягонага фота. Але калі чую, як бяжыць рыкша, як яго крокі адгукаюцца ў нетрах зямлі, мне кожны раз ахвота бачыць не тых потных, знясіленых, абарваных, падобных на коней рыкшаў, што бягуць і не бачаць свету ў атупелых ад нялюдскай работы вачах, а гэтага — маладога, дужага і прыгожага, у чырвонай, нібы полымя, кашулі.

Чаму — яго? Ды... убачыўшы яго, я чую голас мадам Марыі, яе думкі аб сваім народзе.

Чую яе апошнія словы:

— І ўзвысяць... І ўратуюць...

P. S.

Мадагаскар называюць чырвоным вострававам. Не ў пераносным, у прамым сэнсе слова. Зямля тут чырвонага колеру.

Калі я, прыехаўшы ў Анцырабэ, першы раз убачыў рыкшаў у чырвоных кашулях, мне падумалася: ці не шыюць яны свае кашулі з палотнішчаў дарог свайго вострава?

Калі «Боінг» падняў мяне над востравам і я ўбачыў унізе чырвоныя стужкі дарог, я падумаў: ці не сшытыя дарогі Мадагаскара ■ кашуляў рыкшаў?

Па шырокай асфальтаванай вуліцы коціць шыкоўны чорны «сітроэн». Зіхаціць дарагім бляскам заморскі аўтамабіль. У тым самым зіхаценні гаспадар за рулём: чорны фрак, белая сарочка, чорны гальштук. Каля пляча і дамачка, абвешаная дарагімі камянямі, залатой аздобаю. А побач з «сітроэнам» бяжыць у вазку рыкша: босы, худы, у лахманах. Пасівела-стары, а бяжыць. І лахманы на ім чырвоныя.

Чырвоныя лахманы на рыкшу і... чорны «сітроэн»...

Вось і яшчэ раз пераконваешся, які колер варожы чырвонаму.

Углядаюся ў рыкшу. Бачу яго сухія грудзі, тоўстыя жылаватыя ногі, расплясканыя дарогамі ступакі, нібыта падшытыя камяніста-зарагавелай скураю, але не бачу вачэй. Іх рыкша мне не хоча паказваць. І толькі той, апош-

ні, у чырвонай кашулі, які праводзіў мяне, наш аўтобус, з Анцырабэ, не хаваў вачэй...

У яго сініх вачах жыла памяць лемура.

Яны глядзелі на мяне адтуль... з Лемурыі.

ШТО ТАКОЕ ЛЕМУРЫЯ?

А памятаеце паданне, якое 2500 гадоў назад паведаў свету Платон, філосаф старажытнай Грэцыі? Яно аб тым, што на захад ад Гібралтара ў Атлантычным акіяне існавала астраўная цывілізацыя, якая квітнела, маючы выдатныя прыродныя ўмовы, і была густа заселена людзьмі, але пайшла на дно акіяна ў час надзвычай моцнага землятрусу.

Дык вось Лемурыя — Атлантыда Індыйскага акіяна. І нават, магчыма, далёкая прарадзіма «гома сапіенса». Яе мацярык знаходзіўся там, дзе сёння Мадагаскар, астравы Сейшэльскія, Маскарэнскія і Каморскія. Індастан, Шры Ланка, Мальдзіўскі і Лакадзіўскі архіпелагі. За Індастанам, на месцы Гімалайскіх гор, было мора Цэціс, а з астравамі ён быў злучаны мостам сушы, які цягнуўся на поўдзень у тым месцы, дзе сёння на дне акіяна Аравійска-Індыйскі хрыбет. Паміж тропікамі Рака і Казерога Лемурыя мела трапічны клімат, а дзе горы не пускалі ў глыб мацерыка вільготнае марское паветра, паміж горных хрыбтоў, утвараліся саванны. Выдатныя кліматычныя ўмовы спрыялі жыццю гіганцкіх птушак, такіх, як трохметровы мадагаскарскі эпіорніс, ці маскарэнскі дронт, яйка якога змяшчала дзевяць літраў рэчыва, ці вадзяная курыца з чалавека ростам на тых самых Маскарэнах. Былі і большыя дзівы, але гэтыя птушкі дажылі амаль да нашага дня, і мы зусім мала спазніліся нарадзіцца, каб іх убачыць жывымі. Такія ж цуды жывой прыроды былі ў трапічных лясах Лемурыі. З іх самымі рэвалюцыйнымі аказаліся першыя прыматы. Яны афарміліся 100—70 мільёнаў гадоў назад з насякомаядных жывёлін, што скакалі па дрэвах і ад умоў жыцця і харчавання набылі пяціпалыя канечнасці, востры зрок і слых. Гэта былі першыя паўмалпы. Пачыналася апошняя эра ў геалагічнай гісторыі планеты — кайназойская. Наперадзе паўмалпу чакаў надзвычай доўгі, дзесяткі мільёнаў гадоў, шлях яе ператварэння ў малпу, малпы — у чалавека-малпу, апошняга — у пячорнага чалавека, неандэртальца.

Ну а лемур? Хто ён? Ці далёкі ён нам сваяк?

А ён і ёсць той самы прымат — паўмалпа. Тупаі і даўгапяты, якія жывуць сёння, таксама прыматы, але толькі за лемурам навуковы свет прызнае права лічыць сябе папярэднікам малпаў, першым звяном ланцуга, увенчанага вобразам сучаснага чалавека.

Ён прагна глядзіць на мяне: крыху малпа, крыху кошка, крыху медзведзяня, крыху чалавек. На ім пушысты шаравата-блакітны кажушок, чорны гальштук. Чарнявыя круглыя вушкі і чарнявы носік. Хвост і ногі пушыстыя, моцныя. Не легенда — жывы лемур. Толькі краіна яго не Лемурыя, а заапарк Цымбазаза на ўскраіне Антананарыву. Ён сядзіць на другім беразе круглага канала, на астраўку. Да яго падбягае маленькі лемурчык, зусім дзіця. Ускаквае старому на плечы, але стары страсае блазноту на зямлю, аграбае доўгай лапаю, прыціскае да сябе любоўна, нібы чалавек чалавека, гладзіць пяцярнёй па галоўцы, і ў гэты час абодва глядзяць на мяне. Іншыя, яшчэ два ці тры, у іх за спінамі скачуць па дрэвах, гойдаюцца, зачапіўшыся лапамі за галіны, і гэтыя ўставіліся вялізнымі круглымі вачыма, поўнымі непадманнай цікаўнасці, змешанай з наіўнасцю і бездапаможнасцю. Вочы — сінія-сінія.

Але што іх здзіўляе? Тое, што я прыйшоў сюды ў сонечны дзень, калі яны, начныя істоты, павінны спаць? Ім, можа, здаецца, што я таксама павінен спаць тады, як спяць яны?

Мяне гукаюць. Ля выхаду з Цымбазаза стаіць малады баабаб, і дзевяці чалавек не хапае, каб узяўшыся за рукі, абхапіць яго,— клічуць дзесятага.

— Ну... бывайце, лемурчыкі,— кажу я ім, і яны, усё роўна як мяне зразумеўшы, пачынаюць нервова бегаць па беразе.

Яны не жадаюць, каб я іх пакінуў. Лезуць у ваду, якой баяцца, мочаць і атрасаюць ад вады лапы, стогнуць, нібы хочучы штосьці сказаць, а сказаць не могуць. Я баюся, каб яны не патапіліся. І хто прыдумаў гэты канал з вадою, што размяжоўвае мяне і лемураў? Навошта востраў, на каторым яны ад мяне адасоблены амаль як той сотняй мільёнаў гадоў, што аддзяляюць нас, людзей, ад залатога веку лемураў, калі яны ўжо былі, пачалі дарогу да нас, а мы яшчэ аб сабе і знаку не падавалі? Ці ведаюць, што я ім сваяк? Што я ім абавязаны сваім жыццём? Калі не ведаюць, дык, можа, чуюць ва мне сваю кроў? Не гаво-

рыць розум, дык, можа, гаворыць інстынкт? Ці яшчэ штосьці? Столькі загадак!

Мадагаскар — царства лемураў. Тут іх... мангоз, чорны лемур, мышыны лемур, сіфака, ай-ай... А дзе іх столькі яшчэ?.. Мангоз і чорны макі на Каморскіх астравах? Але гэта побач з Мадагаскарам. На Маскарэнах? Але і гэта побач. На астравах Паўднёва-Усходняй Азіі, на Шры Ланка і ў Індыі? Але там — лоры, адны лоры, блізкія сваякі лемураў. А дзе яшчэ? Ды нідзе больш. І разам з тым на Мадагаскары няма ніводнага больш дасканалага звяна паміж лемурам і чалавекам, няма нават малпы. Гіпотэза Лемурыі як прарадзімы «гома сапіенса» магла пахіснуцца? Не пахіснулася. Самыя выдатныя вучоныя-біёлагі XIX стагоддзя, такія, як Дарвін, Гекель, Гекслі былі перакананы, што Лемурыя — месца эвалюцыі не адных лемураў, але і малпы, і чалавека-малпы, і пітэкантрапа, пячорнага чалавека. Многае заблыталі апошнія дваццаць пяць мільёнаў гадоў існавання Лемурыі, калі яна разбуралася, апускалася на дно Індыйскага акіяна. Але і тады эвалюцыя вышэйшай прыроды працягвалася — на яе асколках, на суседніх мацерыках.

Чатыры дзесяткі гадоў самы, відаць, буйны антраполаг XX стагоддзя Луіс Лікі, а пасля і яго сын Рычард Лікі, шукалі сляды чалавека-малпы і старажытнага чалавека. Ледзь не кожны год іх сенсацыйныя знаходкі здзіўлялі свет. І ўсе — на тэрыторыі Кенійскага рыфта, што на Усходне-Афрыканскім беразе, цераз праліў ад Мадагаскара. Луіс Лікі знайшоў рэшткі «гома хабіліса» — старажытнага «чалавека ўмелага», яшчэ не «гома сапіенса», узрост якога аж два мільёны гадоў. Праз дзесяць гадоў Рычард Лікі выкапаў «гома хабіліса» яшчэ больш ранняга. Калі ж пачалі капаць вышэй, у Эфіопіі і Танзаніі, узрост «гома хабіліса» вырас да чатырох мільёнаў гадоў.

Дык ці мала што можа нам расказаць лемур Цымбазазы? Ці такая ўжо бедная яго памяць, а значыць, і ўлада над намі? І не трэба, каб гэта адчуць, вялікай фантазіі. Трэба проста паглядзець лемуру ў яго сінія-сінія вочы.

Тут, у Цымбазаза, расказваюць, як аднойчы сюды прыйшоў з мамаю хлопчык, бялявенькі еўрапейчык у сініх шорціках і белай куртачцы. Гуляючы, мама моцна трымала сынка за ручку, баючыся, каб ён не згубіўся ў джунглях заапарка. Але тое, чаго яна вельмі баялася, якраз і здарылася. Спахапіўшыся, што сына няма, жанчына падняла на ногі ўсю службу. Ужо вечарэла, і пакуль хлоп-

чыка шукалі — сцямнела зусім. Яго шукалі ўсю ноч. А назаўтра, калі сонца паднялося над дрэвамі, нехта з работнікаў заапарка прынёс гумовую лодку, пераплыў на астравок да лемураў і там убачыў дзіўны малюнак: у зарасцях агайвы спалі лемуры і паміж іх — хлопчык. Яго беленькая галоўка ляжала на плячы ў старога лемура, і ў сне хлопчык абдымаў яго ручкаю, а лемурава лапа прыціскала хлопчыка да сябе.

Прачнуўшыся і ўбачыўшы перад сабой чалавека, хлопчык спужаўся і яшчэ мацней прыціснуўся да лемура, а той абедзвюма лапамі прыгарнуў да сябе хлопчыка, гатовы абараніць яго ад чалавека. Яны абодва баяліся разлучыцца.

Пазней, калі ў хлопчыка пыталіся, як апынуўся на востраве, ён паўтараў толькі адно:

— Не ведаю.

Нічога не магла сказаць і маці. Яна, плачучы, уся калоцячыся, зноў і зноў паўтарала, што яе сын страшэнна баіцца вады і звяроў, і што яна не трымае дома нават коціка і сабачку, каб яны яго калі-небудзь не выпужалі.

Загадка застаецца. Кожны чалавек знойдзе на яе, вядома, сваю адгадку. Але варта дадаць, што лемур для кожнага мальгаша святы і што прыходзяць мальгашы сюды, у Цымбазаза, не так на агледзіны, як на ціхую патаемную споведзь.

P. S.

Скажы мальгашу, што ўсе мы, людзі, ад малпаў, і ён табе адразу запярэчыць з далікатна падкрэсленай годнасцю:

— Мы не ад малпаў. Мы ад лемураў.

Якая зайздросная памяць!

Сюды, на сустрэчу з лемурамі, варта ляцець і за дванаццаць тысяч кіламетраў, якія праляцеў я, хоць бы для таго, каб пасля гэтай сустрэчы ў засені Цымбазаза дабрэйшымі і мудрэйшымі вачыма глядзець на чарапах, кракадзілаў, кажаноў, розных іншых зямных абарыгенаў. Каб не адфутбольваць іх косткі і не таптацца па іх скурах, калі яны трапляюцца нам пад ногі.

Першы гук, першая фраза. Яны заўсёды і кожнаму даюцца цяжка. Вельмі цяжка. Асабліва дзіцяці і пісьменніку.

Прычына не толькі ў нас саміх, дзецях і пісьменніках. Шукаючы першы гук, мы шукаем сябе ў свеце і ў сабе — саборнае рэха свету, у якім жывём, з якім павязаны безліччу рэалій і таямніц. Нашы першыя гукі даўно жывуць на шляху, дзе мы часовыя спадарожнікі, жывуць незалежна ад нас, але мы, толькі мы самі можам даць ім жыццё на людзях.

На астравах у акіяне я неаднойчы адчуваў, што калі хачу расказаць аб гэтых мясцінах, то пачаткі, гукі і фразы, павінен знайсці тут, знайсці і пераканацца, што яны, як кажуць, не ад казла. І тое-сёе знайшоў. А сумненні засталіся.

Чаму вось пачаў з Мадагаскара? Хіба па дарозе на гэты востраў не было Каіра, Адэна, Найробі?..

Былі. І быў Каір. Але што я магу расказаць пра Каір? Мы прыляцелі туды гадзін у дванаццаць ночы і ▪ гадзіну сядзелі ў самалёце, пакуль яго запраўлялі. З самалёта не выпусцілі нават у пачакальні аэрапорта, і ўсе мае ўражанні ад Каіра — з вышыні трох кругоў над ім, начным, праз ілюмінатар «ТУ-154», перш за ўсё ад паводкі агнёў неначнога горада, незвычайна густых і зыркіх, ядраных, пералівістых у густой і чыстай сінечы егіпецкай ночы, ад не лабавой, але і не цьмянай думкі, што ў гэтай раскошы святла жыве Асуан — даўняя савецка-егіпецкая дружба.

Не шмат? Згодны. Але чытаю Івана Буніна «Святло Задыяка» і дзіўлюся свайму адчуванню. Шмат з таго, што расказвае Бунін, я нібыта ведаю не з кніг, не з чужога голасу, ▪ як сваё, нібыта сам хадзіў па Каіры, бачыў яго доўгія і крывыя вуліцы, забудаваныя крамамі і крамкамі, цырульнямі, майстэрнямі, населеныя загадкавымі людзьмі, асламі, вярблюдамі, сабакамі, заваленыя ўсходнімі таварамі і прадуктамі базары, мячэці і грабніцы, жанчыну з казою, якая прапануе падаіць казу і напіцца сырадою, бачу нават цень ад бясконцай алеі, які дробным кружавам бяжыць па спінах каня і фурмана, і, быццам між іншым, па каленях Івана Аляксеевіча Буніна, які і пісьменнікам мне ў гэты момант не бачыцца — проста блізкі да сэрца чалавек.

Адкуль гэтакае адчуванне? Ад сілы і ўлады бунінскага

слова? Яго ўладу мы ведаем. Але тут — іншае. Што? Пра гэта ў тым жа «Святле Задыяка»: «Вот я стою и касаюсь камней, может быть, самых древних из тех, что вытесали люди! С тех пор, как их клали в такое же знойное утро, как и нынче, тысячи раз изменялось лицо земли. Только через двадцать веков после этого родился Моисей. Через сорок — пришел на берег Тивериадского моря Иисус... Но исчезают века, тысячелетия,— и вот, братски соединяется моя рука с сизой рукой аравийского пленника, клавшего эти камни...»

Заўважым: рука з рукою злучаюцца ад аднаго дотыку да каменя праз тысячагоддзі. Камень — прамежкавае звяно, у якім ток нашай і сустрэчнай — адтуль, здалёк — памяці. Звяно злучае і ажыўляе. І тое самае — ад дотыку позірку. Быццам ад дотыку рукі.

І цяпер я разумею, што гэта зусім не мала: з вышыні начнога неба ўбачыць заліты электрычнымі агнямі чужы горад. Ды яшчэ ўглядацца ў яго на працягу цэлых трох кругоў палёту на даволі малой вышыні. Дастаткова, каб адчуць сябе ў горадзе і ўбачыць у ім калі не ўсё, дык шмат з таго, што бачыў, блукаючы па Каіры, рускі чалавек Іван Бунін, і нават яго самога ў Каіры.

Затое ў Адэне нас, транзітных, выпусцілі з самалёта на цэлую гадзіну, падвезлі да аэравакзала.

За спіною ляснулі дзверы — я апынуўся ў няўтульнашэрай зале. Наперадзе ў старых крэслах сядзелі пасажыры — чорныя, жоўтыя, белыя. Мой позірк слізгануў па гэтай шматколернасці твараў, рук, вопраткі і прыкіпеў да змрочнага кута злева — да дзвюх жаночых постацей у чорным і хлопчыка паміж імі ў белым. Жанчыны нерухома, нібы здані, стаялі на каленях вузкімі і стройнымі, мабыць жа маладымі, спінамі да мяне, да ўсіх людзей, тварамі ў цёмны кут, адна і другая з галовамі накрытыя чорнай паранджою, каля іх стаялі чамаданы і сумкі, на голай бетоннай падлозе паміж жанчын ляжаў на баку, згарнуўшыся, хлопчык у белым касцюмчыку, чарнявы арабчык, а ля галавы арабчыка стаяў шыкоўны японскі магнітафон, у чэраве якога быццам плойма чарцянят скакала і скігатала, захлёбваючыся ў візгліва-рытмічным экстазе. Рок-музыка? Секс-музыка? На магнітафоне ляжала рука жанчыны, накрытая краёчкам паранджы. Пад паранджою ў тых самых рытмах чулліва скакалі нервовыя танклявыя пальчыкі з дагледжанымі, пад чырвоным лакам, ногцікамі.

Я быў уражаны. Не музыкай і не паранджою. Тым, як у адной душы спалучаліся спешчана-разбэшчаная секс-музыка і аскетычна-жорсткі да маралі іслам. Паранджа хавала твар, рукі, але музыка ў той жа час агаляла і зневажала душу. І што, цікава, адбывалася з ісламам, яго ўладаю ў сэрцы ягонай ахоўніцы?

Мне ўспамінаецца Парыж, ЮНЕСКА, восень 1983 года, жанчына ў чорным на камісіі па навуцы, адукацыі і культуры, якая прадстаўляла на сесіі Генеральнай Асамблеі сваю краіну — Іран, і сядзела блізка, праз тры чалавекі, ад мяне. Пад чорнай накіддзю паранджы яна таксама, як гэтыя дзве, здавалася ўвасабленнем слухмянасці і пакоры. Але калі пачалася дыскусія па праблеме роўнасці паміж мужчынам і жанчынай, яе шыльдачка, нібы мусульманскі клінок, узляцела над галавою, патрабуючы слова, і тое слова трэба было пачуць. Іранка горача, нібы тут вырашаўся лёс яе народа, даводзіла, што эмансіпацыя жанчыны, як яе разумее новы свет, роўнасць жанчыны і мужчыны, якую насаджае Еўропа,— прыніжэнне жанчыны, знявага яе прыроды. У жанчыны свой твар, свая місія. Правы мужчыны ёй не патрэбны. Жанчына і мужчына — гэта Месяц і Сонца. Сонца не можа жыць без Месяца, як Месяц не можа існаваць без Сонца. Самае большае, што цывілізацыя павінна даць жанчыне, дык гэта абараніць яе ад ілжывай эмансіпацыі і культуры гвалту. Трэба абараніць яе душу, твар, прыроду, яе права быць жанчынаю і выконваць сваю найвышэйшую жаночую місію.

Там, у Парыжы, я чуў словы і думкі. Тут, у Адэне, я ўбачыў іх вытокі і сэнс. Не будучы сынам іслама, я зразумеў, хай сабе не так, вядома, глыбока, як разумеюць арабы, трывогу ісламу.

А разам з тым — зноў сумненне: ці магу я да канца зразумець чужое? Тое, да чаго ўпершыню дакранаюся? Ці магчыма гэта наогул, калі перад табою — чужое?

Востраў Рэюньён... Мы ляцелі з Мадагаскара на Маўрыкій, і тут, на востраве заморскага дэпартамента Францыі ў Індыйскім акіяне, вядомым у свеце французскай ваенна-паветранай базай і надта высокімі цэнамі на любую дробязь, прызямліліся, каб нейкую гадзіну правесці ў аэрапорце. Людзей было шмат. Каля кіёскаў, расквечаных маляўнічай французскай рэкламай, яны шукалі, каб што купіць на ўспамін пра яшчэ адзін востраў свайго падарожжа. І ніхто нічога не купляў...

Пасярод туалетнага пакоя стаяў, шырока расставіўшы ногі, здаровы малады палісмен. У бялюткай, з кароткімі рукавамі, сарочцы, белых шортах, з чорнай кабурой на баку, з якой, расшпіленай, тырчала-пабліскала ручка рэвальвера. У зубах — тоўстая сігара, рукі счэплены адзаду ў ёмкі двайны кулак. Палісмен тупа, што бык, глядзеў у спіны мужчынам, якія, адвярнуўшыся ад яго да сцяны, стаялі кожны над сваім пісуарам. Твар у палісмена быў засяроджана-ружовы і квадратна-нямы, як цагляная сцяна. Адны сківіцы варушыліся, калі ён цмактаў сігару. Мігам успомніліся кадры — ці мала было іх у тэлевізары? — дзе людзі стаялі ля сцен, тварамі ў сцены, а ў іх за спінамі — паліцэйскія ці салдаты. Успомнілася і падумалася: можа, гэты таксама ўяўляе сябе тым героем, што цэліць у безабаронныя спіны? Можа, тут, у сарціры, трэніруе калі не руку, дык вока?

Вось і зразумей ты яго — сарцірнага, пры пісуарах, героя?

Адным словам — чужое...

Але ў Найробі, калі перад самым адлётам самалёта я заблудзіў у лабірынце вакзала, снуючы паміж кіёскамі з цудоўнымі сувенірамі Кеніі, да мяне раптам падышоў прыгожы высокі негр, па-сяброўску ўзяў за локаць, паказаў на гадзіннік, на самалёт за шырокім акном, на лётнае поле, па якім пасажыры ішлі на пасадку, і павёў у той бок, на тое самае поле. Я здзівіўся: адкуль ён дазнаўся, што я ці то заблудзіўся, ці то забыўся на пасадку ў самалёт? Нават заўважыў, што я, ідучы побач з ім, увесь час кідаю позіркі на вітрыны кіёскаў з сувенірамі Кеніі — спыніўся. Зноў паглядзеў на гадзіннік, усміхнуўся мне добрым прыгожым тварам і падышоў да кіёска, вітрыны якога былі з усіх бакоў устаўлены звярамі Кеніі, выразанымі з чырвонага сандалавага дрэва. Сланы, ільвы, тыгры, леапарды, насарогі, малпы, антылопы, сайгакі, жырафы, газелі, зебры, буйвалы, гіены, змеі, кракадзілы — усе насельнікі саван, джунгляў, кратэраў вулканаў — у любых позах, любых памераў, рабілі маленькі кіёск своеасаблівым заапаркам. Тут можна было забыцца на самалёт, калі табе яшчэ і скажуць, што такой разьбы па дрэве, такіх звяроў у дрэве ты больш нідзе не знойдзеш — ні на Мадагаскары, ні на Сейшэлах, ні на Маўрыкіі.

Падняўшыся на трап, я азірнуўся: высокі негр стаяў ля выхада з аэравакзала — махаў мне рукою і ўсміхаўся.

І я падумаў: вось — таксама чужы, але і ён мяне зразумеў, і мне яго шкода тут пакідаць. І чаму гэта так?

У самалёце, а гэта быў агромністы «Боінг-747» авіякампаніі «Эр Франс», мне прыгадаўся літаратурны пасаж Міхася Стральцова з яго цудоўнага «Дня ў шэсцьдзесят сутак»: Мурманск, стадыён, часопіс з «вілястым, гнуткім, як вялізная рыбіна, прозвішчам — Хемінгуэй», пад прозвішчам — «Свята, якое заўсёды з табой», і там, у тым свяце,— ягоны, Хемінгуэя, Парыж, маленькія кафэ, вулачка Нотр-Дам-дэ-Шан, дом нумар 113, у тым доме, над лесапілкай, пакойчык і ў ім ля расчыненага акна чалавек з прасветленым тварам, які пісаў і пісаў, і глядзеў за акно на мокры пасля дажджу брук, на статак коз, пастуха, сабаку, які трушком бег за статкам. Чаму раптам прыгадалася ўсё гэта? Што агульнага яно мае з тым дабрадушным неграм ці з белым палісменам? Ды яшчэ, прыгадаўшыся, засталося чэпкім і цёплым, такім патрэбным для душы быццём, што і вярнуўшыся ў Мінск, я разгарнуў стральцоўскі «Дзень» з тым пасажам: «І ўсё было так выразна, проста, зразумела, мне на тых вуліцах, у тых рэстаранчыках і кафэ, на скачках, і жывое пачуццё чалавека, што праз многа год успамінаў усё гэта, перадавалася мне: я бачыў яго такім, якім ён быў у юнацтве, якім быў ці хацеў быць цяпер, калі расказваў пра гэта, але я ведаў, што гэтага чалавека ўжо няма, і неўсвядомлена востра шкадаваў, што Парыж, які ён так любіў, ва ўспамінах будзе цяпер падуладны не яму, а мне,— але гэта ўсё адно быў ягоны Парыж, той пары, калі ён быў малады і вучыўся пісаць сапраўдную прозу...» І гэтак далей.

Вось яно як: «І ўсё было так выразна, проста, зразумела мне... перадавалася мне...»

Амаль як у Буніна, калі ён датыкаўся да каменя і гаварыў з тысячагоддзямі. Як у мяне з Каірам — праз Буніна, з Адэнам — праз іранку ў ЮНЕСКА, з высокім стройным неграм у Найробі — праз... Тут — праз каго? Праз што?..

Сланы, ільвы, тыгры, леапарды, насарогі, антылопы, сайгакі, зебры, жырафы, буйвалы... ажываюць у маіх вачах, тыя самыя, што глядзелі на мяне з вітрынаў у кіёсках вакзала. Яны імчаць па вечназялёнай саванне ўжо не чырвоныя, з сандалавага дрэва, а ва ўсёй раскошы колераў афрыканскай прыроды, нібы ў неверагодна маляўнічых кінакадрах Бернгарда і Міхаэля Гржымекаў, і я ведаю, што піраміда вулкана, якая ўзвышаецца над зялёнай

саваннай і імклівым бегам дзікай жывёлы, называецца Нгарангора — назвай, падобнай на няроўны частакол гукаў,— што гэта Серангеці, мара ўсіх нармальных душою людзей, што гэта ўсё там, дзе вышэй за Нгарангора ў вечна сіняе неба ўздымаецца сусветна вядомы шасцітысячнік Кіліманджара, тое месца, дзе на сваім маленькім самалёціку, які называўся «Качкаю», загінуў Міхаэль, любімы сын не аднаго Бернгарда, але і мільёнаў аматараў прыроды, і што там, у тым самым месцы, дзе зараз бяжыць столькі выратаваных імі, Міхаэлем і Бернгардам, цудоўных звяроў, ёсць яго, Міхаэлева, магіла. Я ведаю, што Серангеці — гэта Танзанія, але ж ведаю і тое, што гэта і Кенія, бо гэта зусім побач, граніца паміж імі, суседнімі афрыканскімі дзяржавамі, даволі адкрытая, і калі неяк аднойчы «Качка» Міхаэля згубіла над Нгарангора левае кола шасі, дык рамантавацца ён паляцеў з адным правым колам у Найробі — самы блізкі аэрапорт, той, на якім і я аднойчы прызямліўся і аднойчы ўзляцеў. Дык, можа, Гржымекі, іх цудоўныя кнігі і фільмы — звяно паміж мною і неграм у аэрапорце Найробі? Нават, можа, высокі стройны негр быў адным з неграў-масаі, якіх так цанілі і любілі Гржымекі? І чаму б мне не паверыць ва ўсё гэта, калі хочацца верыць?

Я ў гэта веру. Бо таксама веру ў звёны, якія злучаюць чалавека з чалавекам. Яны існуюць. І часам нагадваюць пра сябе. Хоць нельга сказаць, што яны існуюць паміж усімі людзьмі. Няма ніякага звяна паміж мною і тым сарцірным палісменам на Рэюньёне.

Людзей яднаюць ці раны і боль, ці дабрата і любоў. Нашы раны, наш боль, наша любоў яднаюць нас з усім параненым светам. Як і са светам, які любіць і спадзяецца.

P. S.

Маўрыкій. Інстытут імя Махандаса Гандзі. Сустрэча з маўрыкійскімі пісьменнікамі: паэтамі, раманістамі, навелістамі, драматургамі, крытыкамі.

Што іх хвалюе?

Ёсць боль, які яны не хаваюць: размежаванасць народа. Па астравах: Маэ, Сілуэт, Праслен, Ла-Дзіг і іншыя. Па нацыянальнасцях: англічане, французы, крэолы, індусы, арабы, кітайцы і іншыя. Паэтэса Ліян Беркло, якая, акрамя вершаў, піша навелы і казкі, піша на французскай і англійскай мовах, кажа, што калі няма адзінства народа,

то няма і самога народа. Але як аб'яднацца? Астравы ў адзін мацярык не аб'яднаеш. З усіх моў выбраць, як дзяржаўную, адну мову? Зліць культуры народаў, якія насяляюць Маўрыкій, у адну культуру? Былі і такія думкі. Але ад іх вельмі хутка адмовіліся. Ліян Беркло кажа, што гэта яшчэ цяжэй, як звесці астравы ў адзін мацярык, бо калі людзі страцяць сваю народную мову і сваю культуру, яны немінуча страцяць сваю душу, а людзі, у якіх няма душы, ніколі не паразумеюцца, не аб'яднаюцца, яны стануць вечнымі ворагамі адзін аднаму.

Говін, які напісаў першы на Маўрыкіі раман «Маратхі», кажа, што аб'яднаць народ можна толькі вакол адзінага для ўсіх духоўнага ідэалу. З ім згодны ўсе. Але дзе той ідэал? Хто яго знойдзе?..

Сакутала Хавалдар, якая піша філасофскую паэзію, дружыць з работнікамі савецкага пасольства на Маўрыкіі, разважае так:

— Гэта праблема не толькі наша. Даць чалавецтву годныя духоўныя ідэалы — праблема ўсёй планеты. Яна і ваша,— глядзіць мне ў вочы.— Людзі павінны навучыцца разумець адзін аднаго, калі хочуць жыць як людзі.

А Говін дадае:

— Ідэал, які нас аб'яднае, можам знайсці мы, пісьменнікі. І вось мы,— ён акінуў позіркам усё застолле,— яго шукаем.

Калі нас знаёмілі, ён назваўся коратка:

— Коку. Пішу навелы, драмы.

А чым ён мяне здзівіў? Вось гэтым:

— Нас, маўрыкійцаў, усяго адзін мільён. І пісьменнікаў у нас столькі, каб усіх пасадзіць за гэтым сталом. Але калі мы святкавалі 150-годдзе вялікага гуманіста Тагора, то напісалі да юбілею дваццаць пяць новых п'ес. У нас няма ніводнага вялікага тэатра, падобнага на вашы, савецкія, але да тэатральных падмосткаў пад адкрытым небам мы вывелі ўвесь народ. Дзе не хапала артыстаў, там герояў ігралі самі пісьменнікі. Мы паставілі спектаклі на ўсіх мовах астравіцян і шмат гэтым зрабілі, каб ідэямі Тагора аб'яднаць свой народ...

Ну і як тут не прыгадаць, што яшчэ пятнаццаць гадоў назад Маўрыкій быў калоніяй Англіі?..

І як не падумаць цвяроза пра нас, беларусаў, на сямідзесятым вітку Кастрычніка? Як у святле ўсяго гэтага

зразумець хоць бы той факт, што ў нашых тэатрах не ўбачыш ніводнай пастаноўкі пра свайго — не запазычанага, а свайго! — найбуйнейшага асветніка і гуманіста Францішка Скарыну?..

Калі б я ў гэтым прызнаўся Коку, як бы зразумеў ён мяне і ўсіх нас, беларусаў?..

ВОСТРАЎ ПРАСЛЕН. СХОЎ АДАМА І ЕВЫ!

З вострава Маэ на Праслен звычайна дабіраюцца паромным суднам «Лэдзі Эсм», якое праз дзень, тройчы на тыдзень, адчальвае ад порта Вікторыя, альбо на рыбацкай шхуне, калі ўдасца знайсці рыбака са шхунаю і сысціся з ім у цане. Падарожжа па вадзе, вядома, цікавейшае за падарожжа самалётам, які таксама дастаўляе турыстаў на Праслен.

Мы ляцелі самалётам. Але ніхто з нас не быў расчараваны. І не таму, што на рукі кожнаму выдалі па самалётным білеціку, адваротны бок якога ўпрыгожваў каляровы фотаздымак загарэлай красуні,— усё роўна як сама Ева, пакінутая Адамам, яна ляжала пад пальмамі на пляжным пясочку і летуценна глядзела ў блакітную смугу акіяна, быццам цябе, уладальніка шчаслівага білета, якраз і чакала. Цікавым быў сам самалёт: маленькі, што цацка, не вышэйшы за сваіх пасажыраў, размаляваны і чысценькі, такі слаўны, што кожнаму хацелася з ім у абдымкі пастаяць перад фотаапаратам. Наш «кукурузнік» побач выглядаў бы гігантам. Салон па шырыні якраз на два чалавекі, і, увапхнуўшыся ў крэсла, ты не ўстанеш, кроку не зробіш, бо за спіной пасажыр, уперадзе пасажыр, збоку пасажыр, а з чацвёртага боку, ля самага крэсла, табе ў плячо ілюмінатарам упіраюцца дзверцы. Выхад для кожнай пары пасажыраў свой, уласны. І рамянём не абавязкова прышпільвацца, бо калі самалёт кульнецца, дык куды ты вылеціш з крэсла? Няма куды. Але і персанальныя дзверцы для кожнага пасажыра — не ўся любата. За персанальным ілюмінатарам — прастора акіяна, якую бачыш з вышыні ўсяго некалькіх соцень метраў. Бачыш тое, што нідзе не ўбачыш, адно тут, адно з гэтага самалёта, і толькі, мабыць, сёння, у гэты ранішні час. Найбольшае дзіва — акіян пад крылом, яго пастаянная зменлівасць, гульня колераў і адценняў, раптоўнае з'яўленне на

ім нечаканых малюнкаў і сілуэтаў. Неба з усіх бакоў завалакла смуга, праз яе, здаецца, не прашыцца сонечнаму промню, але акіян усё роўна смяецца з цябе, чалавека, што ты не заўважаеш, як мяняецца ў небе святло, як яго мяняе нябачнае сонейка, смяецца не толькі гульнёю светаценяў на сваім бліщчаста-лускаватым целе, але пералівамі колераў, іх пастаяннай гульнёю, якая, вядома, найперш ад прысутнасці сонца, ад яго гульні з паветрам, акіянам, усім жывым на вадзе і ў вадзе, у паветры і на лапіках астраўкоў. То блакітнае, то сіняе, то жаўтлявавасковае, янтарнае, то заружавелае, а то ў адных зялёных колераў, зялёных і розных, якіх ты, аказваецца, зусім дасюль не бачыў, назваць іх не можаш, бо слоў, каб усе іх назваць, у цябе проста няма. І па ўсёй гэтай раскошы вады і святла — бялюткія кветкі. Спачатку ўспыхвае белая кропка, а потым з яе распускаецца вялізная белая кветка. Распусціцца і пагасне, быццам згарыць увачавідкі — кіпенна-белая, кіпенна-пеністая. Але далей — яшчэ адна, і яшчэ адна, і яшчэ, і яшчэ, і няма канца-краю бясконцай гірляндзе кветак. Белае — на блакітным, зялёным, смарагдавым, сінім, янтарна-жоўтым: і невыказная прыгажосць, і таямнічая асэнсаванасць. Тут свой рытм, свая мелодыя, якую не чуеш — адчуваеш. Казачныя кветкі распускаюцца і адцвітаюць не абы-дзе, не хаатычна, а па строгай канве, па шнуры, невідочным, дзе раўнюткім, а дзе дугою выгнутым. Спачатку думаеш-гадаеш: што ж гэта такое, чыя работа, дзе той мастак-дырыжор? А пасля здагадваешся, што гэта з глыбіні акіяна бягуць адна за адной хвалі, накатваюцца на караллавыя рыфы, рассыпаюцца на рыфах, пеняцца, самі робячыся падобнымі і на гіганцкія каралы, і на вялізныя белыя кветкі, якія то распускаюцца, то адцвітаюць. І толькі цяпер успамінаеш, што заслона з каралавых рыфаў якраз і робіць Сейшэльскія астравы сусветна вядомымі пляжамі, якія не ведаюць ні штормаў, ні халадоў.

Яшчэ адна белая кветка распусцілася пад крылом самалёта на блізкай сонечна-блакітнай вадзе і не пагасла, як усе тыя, ранейшыя, плыве самалёту насустрач. На кветцы — чалавек: чорны, крэол ці негроід, у чырвоных шортах ці плаўках. Нібыта казачны хлопчык, ён ляжыць на белай кветцы і махае самалёту рукой, у якой сонца капелюша. Здаецца, я бачу яго белыя і вясёлыя, нібы тая пена на рыфах, зубы і вочы. Белая кветка — ветразь. Над ёю гайдаецца такая ж белая шкарлупіна корпуса

шхуны. Зразумеўшы усё гэта, я не магу зразумець, чаму яхта ляжыць на баку? Можа, яе паваліў на бок вецер і яна тоне? Але тады чаму яе капітан весела вітае самалёт капелюшом? Ветразь збіраецца ў лінію. Падымаецца з вады? Капялюш становіцца большым за чалавека, які пад капелюшом ужо стаў на ногі. Цяпер можна здагадацца, якая там, на вадзе, гайданка, як весела зараз плысці на Праслен у рыбацкай шхуне ці ў яхце, нават — на «Лэдзі Эсм».

Шхуна пад белым ветразем знікае за краем ілюмінатара, і там, дзе яна нядаўна з'явілася, выплывае, нібы з глыбінь акіяна, востраў. Ён невялічкі. Першым позіркам яго схопліваеш адразу ўвесь. Нават зусім маленькі. Ён здаецца не то горадам, не то крэпасцю, а можа — маленькай дзяржаваю, падобнай на Ліберталію, бо там для гэтага ўсё ёсць: лес, палеткі, гранітныя скалы, можа, нават з пірацкімі скарбамі, крапасныя сцены, кірха касцёла, яхты і лодкі ля берага, дамкі пад пальмавымі стрэхамі. Мужчыны, чалавек дзесяць, цягнуць з акіяна на бераг доўгую сець, мабыць, з рыбаю. А з вяршыні гары, на якой касцёл, з маленькага лугу, пакручастым серпанцінам уніз да акіяна бяжыць, рассоўваючы трапічныя зарасці, чырвоная, нібы доўгае палотнішча сцяга, дарога. Там, унізе, ходзяць пад пальмамі быкі і каровы. Я хапаюся за фотаапарат і не паспяваю: чырвоная стужка разам з прывязанымі нібыта да яе быкамі, каровамі, дамкамі, скаламі, лесам і касцёлам знікае за ілюмінатарам.

На востраве, але не тым, што нагадаў мне дзяржаву ў мініяцюры, куды большым, кропка якога з назваю Праслен ёсць нават на картах акіяна, нас чакае маленькі аўтобус. Развітаўшыся з птушкаю-самалётам, мы трапляем пад крыло птушкі Сіцылii — чарнявай таўстухі-крэолкі, якая цяпер будзе нашым гідам. Па праву куды большаму, як у гіда, ці, дакладней, без усякага права яна весела, нібы табун курэй, заганяе ўсіх нас у аўтобус, пляскаючы даланёй каго па спіне, каго ніжэй: «А кыш-кыш!.. А кыш-кыш!..» І як толькі аўтобус кратаецца, пачынае расказваць:

— Я Сіцылія. У маіх жылах крэольская кроў. Тая, што ў таты і мамы. Вы бачылі фільмы пра Тарзана? Яны здымаліся на нашым востраве, у тых джунглях, куды я вас вязу. А Чыту помніце? Дык вось Чыта — гэта я. І не смейцеся. Чыта — гэта я, Сіцылія.

А мы не смяёмся. Не паспяваем — смяецца яна сама.

Калі нехта пачынае разважаць, што фільмам пра Тарзана гадоў куды больш, як ёй, Сіцыліі, яна абрынае на нашы галовы яшчэ адну нечаканасць:

— Мы едзем у батанічны сад. Гэта рэзервацыя марскога какоса, сад Эдэма, дзе расце тое дрэва пазнання, якое спакусіла Адама і Еву. Вы скажаце, што сусветны патоп змыў сад Эдэма? Але Біблія пра гэта не гаворыць. Сад на вяршыне вострава і таму не быў затоплены. У індыйскім храме ў Бенарэсе ёсць крыніца пазнання, ваду з якой чэрпаюць кубкам, зробленым са шкарлупіны двайного какосавага арэха, які расце толькі на Праслене. Такім чынам... прабачце, прыехалі!..

Пакуль маўчыць Сіцылія, чакаючы, калі мы выйдзем з аўтобуса, каб весці нас да дрэва, пад якім саграшылі Адам і Ева, варта згадаць, што пра гэтае дрэва кажа гісторыя, да якой Сіцылія не мае адносін.

Здавён-даўна цуда-арэхі знаходзілі на Малабарскім беразе Індыі, на ўзбярэжжы Цэйлона і Мальдзіўскіх астравоў, але дрэва, на якім яны выраслі, ніхто не бачыў. Стваралася легенды. Антоніо Пігафета, удзельнік гістарычнага плавання Магелана, першым з еўрапейцаў расказаў легенду, пачутую ад лоцманаў на востраве Ява: «Нам расказвалі, што ніжэй Вялікай Явы ў напрамку на Поўнач, у Кітайскім заліве, які старажытныя людзі называлі Сірус Магнус (Вялікі заліў), жывуць птушкі гаруды. Яны такой велічыні і сілы, што ўсцягваюць буйвала ці слана на дрэва, якое расце ў месцы Пусатавер. Само дрэва мае назву кам пангангі, а плод яго — буа пангангі. Ніводная джонка ці нейкая іншая лодка не можа наблізіцца да таго месца, дзе расце дрэва,— не пускаюць бурныя віры. Аб дрэве даведаліся пасля таго, як адну джонку зацягнула ў вір і яна разбілася на трэскі, а экіпаж затануў, і толькі адзін хлопчык уратаваўся, прывязаўшыся да тоўстай дошкі. Нікім не заўважаны, ён забраўся на дрэва і схаваўся пад крылом адной птушкі. На другі дзень усе птушкі з дрэва паляцелі лавіць буйвала, а хлопчык застаўся. Ён і расказаў пра іх, а таксама пра дрэва, плады якога знаходзяць у моры».

Каралі, султаны, правадыры плямёнаў пілі толькі з кубкаў, зробленых са шкарлупіны двайнога какоса, бо лічылі, што атрута траціць у гэтым кубку злую сілу. Сарцавіну арэха высушвалі, малолі, змешвалі з мукою з рагоў насарогаў, аленяў, з чырвоных каралаў і гэтым лякарствам лячылі хваробы. У 1634 годзе ў Амстэрдаме выйшла

кніга з рэцэптамі лячэння арэхам дзесяткаў хвароб. Асабліва высокую цану арэху давалі за яго здольнасці ўмацоўваць мужчын, старых і хворых рабіць маладымі і здаровымі, што падрабязна апісвалася ў кнізе падарожжаў італьянца Франчэска Карлеці вакол зямлі. Усё гэта стварала ажыятаж вакол двайнога арэха. За яго плацілі караблямі з золатам і замкамі. Яго шукалі купцы і піраты. На Мальдзівах смяротная кара чакала таго, хто схавае арэх ад султана. Самай высокай узнагародай за подзвігі быў арэх.

Страсці вакол легендарнага арэха разгараліся. Але ў 1768 годзе караблі французскага капітана Дзюшмэна «Ла-Дзіг» і «Кур'ёз» прычалілі да берагоў вострава Праслен і натрапілі на сейшэльскія пальмы з двайнымі какосамі. Дзюшмэн нагрузіў судны арэхамі і паплыў да берагоў Індыі, прадчуваючы там неверагодны бізнес. Але ўбачыўшы караблі, паўнюткія арэхаў, ды яшчэ дазнаўшыся ад матросаў, што арэхі растуць на звычайным востраве, расчараваныя індыйцы не раскашэліліся. Дзюшмэн вярнуўся з пустой кішэняй.

І ўсё ж легенда пра арэх не забылася.

Англійскі капітан Чарльз Гардон прыплывае на Сейшэлы, каб вывучыць магчымасці будаўніцтва ваенна-марской базы Брытанскай імперыі. Будучы адукаваным чалавекам, ён вывучае гісторыю і геалогію астравоў і падтрымлівае думку, што Сейшэлы — рэшткі сухапутнага моста, які некалі злучаў Афрыку з Індыяй. Асабліва ўражвае яго даліна Вале-дэ-Мэй на Праслене, дзе растуць двайныя какосы. Ён адразу паверыў у тое, што Вале-дэ-Мэй — сад Эдэма, а дзівосная пальма — дрэва пазнання дабра і зла, пад якім саграшылі Адам і Ева. У гэтым яго пераканала форма арэха: у зялёнай шкарлупіне, на дрэве, арэх нагадвае сэрца, сцвярджаючы ўладу дабра і любові, а скінуўшы з сябе зялёную абалонку — жаночы таз і сцёгны, якія і навялі набожнага афіцэра на грэшныя думкі. Гардон піша пра адкрыты ім сад Эдэма. Яго довады не пераконваюць, але іх сенсацыйнасць робіць сваё — на востраў Праслен рушылі паломнікі.

У пальмавых джунглях, куды ніколі не заглядае сонца, дзе цёмна, нібы гэта позні вечар, Сіцылія прарэзлівым, як у тае Чыты, голасам збірае нас да сябе. Яна спрабуе падняць з зямлі двайны какос — крэкча і рагоча. А ён сапраўды цяжкі: больш за пуд. Кожнаму ахвота патрымаць яго ў руках, паважыць.

— А цяпер глядзіце на пальму. Яе трох лісцікаў хапае, каб накрыць дом крэола. Арэхі? Яны выспяваюць за сем гадоў. Зваліўшыся на зямлю, арэх шэсць месяцаў скідае з сябе зялёнае футра, а як скіне, тады з чэрава, паміж дзвюх палавінак, прабіваецца таўсты, з наш вялікі палец, парастак. Праз васемнаццаць месяцаў з зямлі паказваецца ствол будучай пальмы. Якія пальмы! Трыццаць метраў у вышыню! І жывуць васемсот гадоў!..

— Але як Ева сарвала спакуслівы плод, калі ён гэтак высока вісіць? І як яна ўтрымала яго ў руках? І як магла ад яго адкусіць, калі яго і сякера не адразу раскусіць?

Пытанні каварныя. Але Сіцылія не губляецца:

— Мачэтэ! На Ла Дзіг вы ўбачыце, як здабываецца копра какосаў. Там арэх звычайны. Але... Мачэтэ!..

Яна яшчэ не адчувае, што трапіла ў пастку.

— Значыць, у Евы было мачэтэ?..

Нехта пырскае ад смеху. Сіцылія замаўкае, насцярожаная, але, мабыць, не была б яна Сіцыліяй, калі б нейкія пытанні маглі яе загнаць у кут. Яна таксама рагоча, званчэй за іншых. І застаецца сама сабою:

— Дрэва з арэхамі — жаночае. А побач — мужчынскае. Як у людзей: тут жанчына — тут мужчына. У пальмы-мужчыны свая прыгажосць, таксама незвычайная. Які парастак вісіць — бачыце? Калі хто-небудзь з вас асмеліцца застацца тут на ноч, ён можа ўбачыць, як кахаюцца пальмы — ён і яна. Як людзі.

Жанчыны сарамліва замаўкаюць. Здаецца, што ім Сіцылія раты заткнула. Але не былі б яны жанчынамі, калі б верх над імі не ўзяла цікаўнасць на мяжы з рызыкай:

— А вы самі, Сіцылія, ці бачылі?..

О, гэтая жаночая цікаўнасць! Яе Сіцылія добра ведае. Яна ведае, што за першым пытаннем будуць другое і трэцяе — не менш каварныя. І — падалей ад рызыкі — бяжыць камяністай сцежкаю ад пальмаў у зарослую кудлатымі раслінамі лагчыну, дзе на камянях звініць ручай. А мы? Куды ж мы ад Сіцыліі? І мы за ёю. Наганяем за ручаём. Яна стаіць, цяжка дыхаючы, у змрочных зарасцях высачэзнай травы з вялізным зялёным, абляпаным жоўтымі плямамі, лісцем.

— Дыфенбахія. Яе не чапайце. Проста запомніце. З ёю лепш не сустракацца. Радыеактыўная. Калі на адну секунду ўзяць яе ліст на язык, доўга не будзеш гаварыць. Знямееце. Ёю карыстаюцца, каб забіць ворага.

Нікому неахвота ні жартаваць, ні затрымлівацца тут,

каля дыфенбахіі. Асабліва мне, беларусу, гэтым чарнобыльскім летам. А выбраўшыся з зарасцяў, ахвота спыніцца, пабыць аднаму.

Змрок. Можа, вечны. Неба не відаць. Сонца сюды не заглядае. Зямля голая, чорная, бо трава, не абласканая сонцам, расці не хоча. Адны дрэвы, высозныя і густыя, пераважна магутныя сейшэльскія пальмы, лісце якіх густа сплялося ўверсе паміж сабою ды яшчэ з невядомымі мне раслінамі. Жывая страха над галавою. І птушак не чуваць. Не відаць і не чуваць нават славутага чорнага папугая. А ён жа тут, у лагу Вале-дэ-Мэй, павінен быць, павінен нас вітаць, бо жыве толькі тут, на востраве Праслен. Толькі тут і нідзе больш ва ўсім свеце жыве і пальмачка кургуліга, якая ніколі не вырастае вялікай, і велічная дэканія, самая стромая і высокая з усіх пальмаў, і панданус — пальма на хадулях. Нібы пад цыркуль акрэсленым конусам карані пандануса вылазяць з глебы і на частаколе гэтага конуса неяк умудраюцца ўзняць над зямлёю масіўнае дрэва. З двухсот трыццаці відаў мясцовых раслін амаль палова, аж за сотню, эндэмікі — растуць толькі тут, на Сейшэлах.

Згубіўся над галавою апошні лапічак неба, схаванага за мудрагелістым спляценнем вечназялёных раслін-гігантаў,— і прыходзіць нечаканае, нейкае дзіўна-вусцішнае, адчуванне свету і сябе самога. Свет, у якім жыў дагэтуль, становіцца раптам далёкім успамінам, а выйсця са змрочных джунгляў няма, і ты цяпер не там, дзе быў учора, цяпер ноеў каўчэг табе бліжэйшы за кватэру ў Мінску. Нават самалёцік, які закінуў сюды, на Праслен, з Маэ,— міраж, і Сіцылія — міраж, і ўсе яе казкі-байкі пра сад Эдэма, Адама і Еву — міраж. Ты ў зусім іншым свеце, як быццам новым, але старым, нават дагістарычным, у тым свеце, якім ты раней не даражыў, які, можа, таптаў і забываў, як свет прымітыўны і дзікі, а цяпер табе ўжо шкода яго, шкода і сорамна, што свет гэты табою даўно страчаны, што ты яго забойца, забойца мінулага, і, значыць, ты ніякі не стваральнік будучыні, бо без мінулага няма і не будзе нічога добрага ў тваёй будучыні. І цешыць цябе хіба тое, што гэты асколачак страчанага свету яшчэ пакуль з табою, яшчэ нейкай кволай ніткаю звязвае цябе з тым далёкім сінім святлом, якое пашчасціла ўбачыць у вачах лемура, убачыць і зразумець як сваё святло.

А можа, ты яшчэ не ўсё затаптаў, зруйнаваў, забыў? Можа, яшчэ ёсць нейкая хоць малая надзея?

Стаіш і гадаеш, як згубіўшы адзіную да самога сябе сцежку.

Ці, можа, чакаеш чорнага прасленскага папугая?

За ручаём, за зарасцямі дыфенбахіі, у ахрыплае горла крычыць незнаёмая птушка. Гэта не папугай. Можа, эпіорніс, гіганцкая, роўная са сланом, птушка, што жыла на Сейшэльскіх астравах яшчэ зусім нядаўна, у XVII стагоддзі, адно яйка якой было з вялікае, на дзесяць літраў, вядро? Можа, яна?

Не, імя ў гэтай птушкі, што гукае за ручаём, зусім іншае — Сіцылія. Гэта яе голас, адбіўшыся ад глухой сцяны джунгляў, нейкім дагістарычным рэхам знаходзіць мяне пад змрочнай страхою з лісця марскога какоса.

P. S.

Француз, мой сусед па атэлі «Оберж Клаб», кінарэжысёр, расказаў, як плаваў на маторнай лодцы з мясцовым рыбаком на блізкія ад нашага берага астравы і як там іх сустрэлі марскія чайкі. Птушкі былі ім, людзям, так рады, што выраем пасыпаліся ў лодку, хадзілі ў ёй адна па адной, абселі гасцям спіны, плечы, галовы, самі ішлі ў рукі. А калі адплывалі ад вострава, чайкі доўга суправаджалі лодку. Яны кідаліся ў хвалі, ныралі, лавілі дробную рыбу, падымаліся з рыбаю ў паветра і скідалі рыбу ў лодку. І вельмі хутка загрузілі яе рыбаю.

Калі француз пра гэта расказваў, яму не ўсе верылі. Ён абяцаў пазней паказаць пра гэта кінастужку, знятую на тым востраве, але яму ўсё роўна не вельмі верылі. А я верыў. Чаму?

Гэтую веру мне даюць свае назіранні над птушкамі, звярамі, раслінамі астравоў, над іх жыццём. Дае гэтую веру і Бенгт Шагрэн, выдатны шведскі натураліст, які пра тое самае пісаў у кнізе «Асколкі кантынента». Ён неяк жыў на востраве Маэ, блізка ад нашага атэля, і адсюль плаваў на астравы, таксама Сейшэльскія, Кузен і Кузіна, дзе жывуць вялізныя калоніі чаек і крачак. І вось што здзівіла яго, вопытнага арнітолага: «Калі, набліжаючыся да вострава, мы зайшлі ў маленькую гавань, з усіх бакоў атуленую рыфамі, сярод вялізных птушыных базараў, дзе дагэтуль птушкі спакойна лавілі рыбу, пачаўся пярэпалах. Неўзабаве мы апынуліся ў палоне шматтысячнага крылатага «камітэта па прыёму гасцей», які складаўся з асляпляльна белых чаек і карычнева-шэрых, але бе-

лалобых, буйных і дробных дурных крачак, якія набіліся ў нашу лодку, нібы сабраліся ўчыніць ёй і нам рэвізію».

І далей у яго ёсць такая думка: птушкі вялі сябе гэтак не таму, што былі галодныя. Яны там заўсёды сытыя. Гэтак яны вялі сябе ад незвычайнай цікаўнасці і незвычайнага даверу да людзей. І гэта звычайна для тутэйшых птушак, як і для ўсёй тутэйшай прыроды, якая яшчэ не ведае, што чалавека трэба баяцца.

Мімоза не любіць, калі да яе нехта дакранецца. Яна тады зажурана згортвае свае лісцікі і плача дробнымі слёзкамі.

Мімоза расце і тут, на астравах. Але тут, калі ты да яе дакранаешся, яна не спяшаецца згарнуць лісцікі. Яна іх згортвае і плача тымі самымі слёзкамі тады, калі ты ад яе адыходзіш.

На маторнай лодцы мы плавалі ў акіян па каралы. Там, далёка ад берага, у лодку нечакана запаўзла вялікая чарапаха. Яна ўселася ля нашых ног і, высунуўшы галоўку на доўгай шыі з-пад зялёнага панцыра, доўга нас разглядала. Мы яе пагладзілі па панцыры. Здаволіўшыся знаёмствам, адпачыўшы, яна нетаропка, не маючы перад намі ніякага страху, узабралася на борт і плюхнулася за бортам лодкі ў ваду.

І паплыла.

ЛА-ДЗІГ. АБЕЛІСКІ НАД АКІЯНАМ

Хоць Вале-дэ-Мэй здаўна называюць райскай далінай, а востраў Праслен — райскім востравам, маё ўражанне іншае. У Вале-дэ-Мэй я знайшоў не сад Эдэма, як англійскі капітан Чарльз Гардон, не схоў Адама і Евы, і нават не тое захапленне, якое знаходзілі іншыя «паломнікі», а проста схоў і проста сад, непаўторныя і разам з тым такія, дзе ёсць штосьці маё ўласнае — за ўсімі гістарычнымі і геаграфічнымі далягладамі,— маё роўна настолькі, наколькі яно агульначалавечае. А рай, калі яго разумець не па Бібліі, а шырэй, з уласцівай нам прагнасцю прыгажосці, у кожнага свой. Мне ён, калі ён існуе наогул, адкрыўся на востраве Ла-Дзіг.

На Ла-Дзіг мы плылі з Праслена пад ветразем старой

рыбацкай шхуны. Быў цёплы, але не спякотны сонечны, надзіва мяккі і светлы дзень, светлы для кожнай жывой душы. Ласкава дзьмуў лёгкі сустрэчны ветрык. Хваля, калі адплывалі ад прычала ў Праслене, здавалася невялікай, шхуну не кідала, і амаль усе, хто плыў, сабраліся па бартах насавой паловы судна, адкрытай сонцу, акіяну, салёным пырскам вады, якія прыемна абдавалі твар. Наперадзе ляжала сонечная прастора, з якой то злева, то справа, то раптам наперадзе ўзнікалі, нібы міражы, гранітныя сцены, вертыкальнымі стэламі велічна ўзнімаючыся над вадой. Яшчэ яны былі падобныя на тэатральныя заслоны: роўныя вертыкальныя лініі, аксамітна-мяккія, лёгкія, зіхаткія на сонцы, стваралі эфект хвалістых зборак на дарагой цяжкой тканіне. Іх колер мяняўся, як мяняўся колер вады, мяняліся таны і паўтаны, хоць і былі пераважна светла-шэрымі, ружова-блакітнымі, смарагдавымі. Яны глядзелі ў ваду акіяна і выглядалі акамянелай вадой акіяна. Акамянелай і адначасова жывой, плыўкай.

Вецер у акіянскай прасторы мацнеў, шхуну пачало падкідаць вышэй, класці на бок, хвалі пакаціліся цераз борт, судна нахілілася, і ветразь ледзь не зваліўся на ваду. Жанчыны ўзнялі візгат, адна за адной, хаваючыся за бартавыя парэнчы, кінуліся ў кармавы салон. І раптам нехта закрычаў ад левага борта:

— Чарапаха!..

Забыўшыся на страхі-жахі, усе наваліліся на адзін борт:

— Дзе чарапаха?..

Яна плыла ў тым самым напрамку, як плылі мы, побач са шхунай, плыла прыгожа і мужна. Прыгожа, бо неверагодна прыгожай была сама. Чарапахі, якіх мы дагэтуль бачылі ў парках і рэзервацыях Мадагаскара і Маэ, наганялі сум на самага цікаўнага чалавека. Шэрыя, нібыта выцвілыя на сонечнай спёцы, запыленыя, санлівыя ў загародах з металічных сетак, на вытаптаных, нібы такі, пляцоўках, дзе няма ніводнай травіны, з паніклымі галовамі і заплюшчанымі вачыма, яны не ўражвалі нават агромністымі, па два метры ў дыяметры, панцырамі. І калі нехта з дзяцей ці дарослых садзіўся на яе верхам і яна лёгка, як не адчуваючы наезніка, шлёпала з кута ў кут загона, рабілася яшчэ больш сумна і ад чарапахі, і ад наезніка. Але гэтая, што плыла побач з намі ў акіяне, была зусім іншаю чарапахай.

Чым іншаю? Яна была на волі. Чысцюткая акіянская вада і сонца да бляску адпаліравалі яе вялізны, памерамі з кола арбы, у якую запрагаюць быкоў зебу, панцыр, выяўлялі на ім дзіўныя карункі, намаляваныя прыродаю самымі нечаканымі фарбамі і самай смелай фантазіяй. І колеры панцыра ўвесь час мяняліся, як мяняліся колеры вады, фліртуючы з сонцам, ветрам, святлом і ценямі, што адбіваліся на ваду і чарапаху ад нашага вандроўнага ветразя. Мне ўспомніліся чарапахі і чарапашныя панцыры ў інтэр'ерах магазінаў, кватэр, атэляў, рэстаранаў і бараў. Іх развешвалі на асветленых сонцам сценах, асвяжалі лакам, мылі асобымі растворамі, але яны ўсё роўна не глядзеліся. Думалася: навошта іх вывесілі? Ці гэта прыгожа? А цяпер падумалася яшчэ і так: ці не тады людзі надумалі вывешваць чарапах на сцены, калі ўбачылі іх у сонечнай акіянскай вадзе? Тут чарапаха плыла жывой карцінаю, на якой кожная рысачка і кожная фарбачка дыхалі жыццём, да яе хацелася дакрануцца, каб пачуць пульс, гарачую кроў, жыццё ў крывяносных сасудах. І нават калі чарапаху накрывала хваля, калі рэптылія ішла пад ваду, яе панцыр не знікаў з вачэй, на ім не гаслі малюнкі, бо вада акіяна, нібы чысцюткае шкло, не гасіла гульню сонца на панцыры нават пад хваляю.

Але панцыр, непатапляльны каўчэг жыцця, яго жывапісныя малюнкі былі не ўсёй прыгажосцю чарапахі. Самай большаю прыгажосцю была яна сама, жывая, пад панцырам. Шэрыя лянівыя лапы, якія ў загарадзі ледзь варушыліся і былі абсыпаныя маршчынамі, пылам, падобным на каросту, балячкамі, тут выглядалі лапамі адмысловага плыўца, спрытнымі, прыгожымі ў кожным сваім руху. Перыскопам над панцырам узвышалася малая зграбная галоўка на доўгай шыі, якую чарапаха, плывучы, увесь час паварочвала ў наш бок, весела бліскаючы зялёнымі вачыма, доўга не адстаючы ад шхуны. На яе прыемна было глядзець.

Але шхуна памалу абганяла. І калі чарапаха знікла з нашых вачэй, праваліўшыся ў яміну паміж хвалямі, нехта зноў крыкнуў:

— Слон!.. Слон!..

Ад левага борта ўсе кінуліся да правага, не сумняваючыся, што тут, у акіяне, можна сустрэць нават слана. А чаму б і не, калі сустрэлі чарапаху?

Жарт удаўся. Ды чым падсаладзіць расчараванне? Ну вядома ж рогатам. Ён — ад любой горычы, і мы рагочам —

з сябе, са сваёй наіўнасці і дурноты, якія спадарожнічаюць турысцкаму фанатызму.

На самым высокім грэбені нашага рогату і акіянскай хвалі за кармою шхуны раптам, калі мы ўжо не думалі пра чарапаху, галавастым перыскопам бліснула тая самая рэптылія. Зусім блізка. Яна ўсё яшчэ паспяхова спаборнічала са шхунаю ў хуткасці. Мы нават разгледзелі яе вочы, цяпер ужо, супраць сонца, з залацінкаю. Зусім не злосна, нават як быццам велікадушна, яе вочы смяяліся з нас.

На беразе вострава стаялі два таксі.

Тут, на Ла-Дзіг, усё было не так, як недзе, нават як на Маэ. Не тыя, што недзе ці на Маэ, былі і таксі. З-пад высокіх цяжкіх рагоў на нас глядзелі дзве пары вялізных, з баклажанавай сінізною вачэй, санліва атупелых і ўпартых, як вочы ў кожнага быка зебу, якога мы дагэтуль бачылі толькі на Мадагаскары. Два чорныя быкі — дзве вялізныя арбы на высокіх, вышынёю з падлетка, колах. Кожная арба на двух колах, таму яна вагалася, нібы канцы бязмена, падпёртыя падвесам, то прысядаючы адзаду, калі нехта ўзыходзіў на прыступку, то прыўзнімаючыся там жа, адзаду, калі пасажыр ці пасажырка садзіліся на лаўку бліжэй да быка, які ўвесь час круціў хвастом перад носам у бліжэйшага пасажыра, адмахваючыся ад мух. Калі на прыступку арбы стаў Сцяпан Іванавіч Малышаў, добры мастак-графік з Феадосіі і вельмі душэўны чалавек, яго вага, спаборнічаючы з вагою зебу, так прыдавіла карму, што арба па той бок ад колаў падскочыла ўгору, прыўзняўшы над дарогаю быка. Але Сцяпан Іванавіч — сюжэт асобны.

Тут трэба сказаць, што іншага транспарту, акрамя быкоў з арбамі, на Ла-Дзігу няма. Веласіпед? Хіба што. Востраў не прызнае ўсё тое, што псуе ваду і паветра, парушае цішыню, шкодзіць раслінам, птушкам, акіяну. Ды зусім не сумна ехаць на мясцовым таксі. У арбе не цесна, з яе вышыні ўсім усё відаць і чуваць. Едзеш па вуліцы міма крамак, штыкетнікаў з пальмавага галля, берагам акіяна, пад сонечным небам ці ў засені ад густой кроны дрэў, і ўсё жыццё вострава паспяваеш разгледзець, абдумаць. З вышыні арбы цікава назіраць за крэолам, які крочыць басанож побач з быком і ўвесь час галёкае, не супыняючыся: «Але!.. Але!..» Што гэтае «Але!..» азначае — сказаць цяжка. І ці дзейнічае яно на быка? Той крочыць увесь час адной хадою, не спыняючыся і не спяшаючы пад ярмом,

што ўпіраецца ў высокі горб,— сама пакора. Ідучы з быком побач, крэол трымае ў яго на крыжы руку і штосьці ёю ўвесь час вырабляе: то гладзіць жывёліну, то пляскае далонню, то кулаком грукае ў крыж, а то, нечага ўзлаваўшыся, хапае хвост і круціць яго, вытрасаючы з быка далёка не эстэтычныя гукі. Жанчыны сарамяжліва адварочваюць насы, мужчыны пахіхікваюць, а між тым усе гэтыя маніпуляцыі крэола, здаецца, зусім не ўплываюць на жывёліну. У гэтую хвіліну ўспамінаецца лермантаўскі «Герой нашага часу», тое месца з рамана, дзе аўтар, малады афіцэр, наняўшы шэсць быкоў і некалькі асецін, падымае на Кайшаўрскую гару павозку з адзіным чалавекам, і як быкі, якіх асеціны падганялі моцным крыкам, ледзь валакліся, а ў той жа час следам ціха і лёгка кацілася павозка Максіма Максімыча, хоць там і быкоў было меней, усяго чатыры, і ніхто іх не гнаў нават крыкам, і павозка была куды цяжэйшая. Чаму гэтак? Максім Максімыч усміхнуўся і спытаў: «Вы, відаць, нядаўна на Каўказе?» Вось і мы тут, на Ла-Дзігу, першы раз: дзе ж адразу зразумееш, што крычыць свайму быку крэол і як бык павінен рэагаваць на яго крык?

Нашы быкі сунуліся нармальна. Куды спяшацца? Ла-Дзіг — нават не Маэ. Ён адваяваў сабе ў акіяне ўсяго жменьку камяністае сушы, якая магла быць дном акіяна, як уся Лемурыя. За дзень востраў дзесяць разоў абыдзеш, і нішто на ім не схаваецца ад твайго вока. Вось будуецца судна, яхта ці шхуна,— пры дарозе. Пляцоўка-цэх пад густой кронаю магутных дрэў, дакладней — у кроне. Судна нагадвае падвешаны пад дрэвам гамак, вакол якога падвешаныя рыштаванні. Два карабелы-крэолы сядзяць на галіне дрэва, звесіўшы ногі. У іх цяпер, па-нашаму кажучы, перакур.

Арбы спыняюцца каля копры — самага вялікага прадпрыемства на востраве. Тут перапрацоўваюцца какосавыя арэхі. Круглыя карычневыя мячыкі, вылушчаныя з тоўстай зялёнай шкарлупіны, ляжаць пад павеццю ў кучы. Каля іх — дзве жанчыны. Старая падае арэхі, адзін за адным, маладой, і тая, трымаючы арэх на далоні, другой рукой ускідае мачэтэ і рашуча, бо трэба сіла, каб раскалоць арэх, апускае на яго мачэтэ. Арэх развальваецца на дзве палавіны. Жанчына адкідае іх убок і ловіць наступны арэх, зноў ускідваючы мачэтэ. Яна, маладая, паспявае і нас, гасцей, разгледзець, кожнаму штосьці сказаць, і перакінуцца словам з напарніцаю, а ў той час мачэтэ, на

якое яна быццам і ўвагі не звяртае, бліскае то над галавою, то на далоні, разбівае арэх за арэхам, і ўсім жудасна глядзець на гэтую работу, бо цяжка зразумець, як яна, маладая, не адсячэ сабе руку цяжкім, як сякера, і вострым, як скальпель, мачэтэ. Ды і арэх на далоні круглы: саслізнуць з яго мачэтэ, здаецца, куды лягчэй, як рассекчы арэх і не дакрануцца да рукі. А яшчэ як паверыць, што гэтая рызыка — дзень пры дні, год за годам. Трэба ні разу не памыліцца, не пралічыцца.

Малако з арэхаў бяжыць пад ногі, а копра загружаецца ў печ. Там, у гарачыні, яна адвальваецца ад шкарлупіны арэха і прэс выціскае з яе духмяны алей, які тут жа разліваецца па бутэльках з этыкеткамі і прадаецца.

Прадаецца ўсё, на што знаходзіцца купец: арэхі, копра, алей, вырабы разьбяроў з чырвонага какосавага дрэва — чарапахі, маскі быкоў, змеі, набраныя на гумкі з кавалачкаў пальмы, кухонны драўляны посуд,— рогі зебу, асобна ці з драўлянай маскаю быка. Цана? Яна залежыць не столькі ад таго, хто прадае, як ад таго, хто купляе.

Што ж ідзе ў глум ад пальмы? Ды, мабыць, нічога. Кара? Гэта добрае паліва. Лісце? Ім накрываюць жыллё, з яго плятуць цыноўкі, маты, прыгожыя дэкаратыўныя рэчы. Шкарлупіну арэхаў турысты ахвотна разбіраюць на сувеніры, а што застаецца — загружаецца ў печы як паліва.

Мы едзем на быках далей. Куды — далей? Праз пальмавы гай — на бераг акіяна. І вось тут усё тое, што раней чаравала паасобку,— вада акіяна, бялюткае пясчанае дно, каралавыя астраўкі, чароды неверагодна размаляваных рыб, адпаліраваныя акіянам ракавіны, велічныя скалы, дзіўная чысціня ўсяго, што акружае чалавека,— стварае казачнае асяроддзе, найвышэйшую гармонію разумнага і прыгожага, той свет, які, калі адчуеш сябе ў ім, людзі і могуць назваць раем. Тут няма ні мёртвых раслін, ні мёртвых камянёў. Няма раслін і камянёў, раўнадушных да чалавека ці якія б выклікалі яго раўнадушнасць. Кожны камень — то геаметрычная, дакладна разлічаная канструкцыя, то адухоўленая жывая істота, то проста загадкавы вобраз, які ты адчуваеш і які неабавязкова павінен адчуць нехта іншы. Ты — яго адкрывальнік. І, значыць, сааўтар. Адчуванне адкрыцця прыходзіць раней, як разуменне, што за твор, што за вобраз. Ты апынуўся сам-насам з найвялікшаю таямніцай прыроды, але ўжо адчуў сябе яе аднадумцам і часцінкаю. Ты свядома і несвядома

спасцігаеш яе, спасцігаючы самога сябе. Законы спасціжэння — мастацкага, псіхалагічнага, эмацыянальнага — дзейнічаюць непрымусова, стыхійна, як натуральная форма жыцця ў гэтым дзіўным свеце.

Вось — скала: вертыкаль-сцяна, вертыкаль-стэла. Яна ўздымаецца ў неба адразу з вады. Ні падэшвы, ні падмурка. Можа, таму здаецца лёгкай, нібы пастаўлены на ваду ветразь. А далей яшчэ адна, у форме грабянца: зубы і шчыліны, зубы і шчыліны. Раўнюткія, як адна, шчыліны і раўнюткія, як адзін, зубы. Вострыя, нібы скальпелі, лёзы. Хто высек гэты незямны манумент? Чые рукі? Чыя фантазія? Чый мастацкі густ? Хто адпаліраваў яго да бляску, жывапіснай фактурнасці мармуру? Няўжо чалавек? Яго геній, безумоўна, пакінуў для гісторыі грандыёзныя манументы, піраміду Хеопса ці Эйфелеву вежу, мексіканскія ці перуанскія слупы-ідалы, але як параўнаць рукатворныя манументы з манументамі Ла-Дзіга? Чалавек шмат можа, але дзіваў Ла-Дзіга не можа стварыць і ён. І справа не толькі ў грандыёзнасці стварэння, манументальнасці форм, нават не ў інструменце, які патрэбны майстру для работы. Справа ў стылі і метадзе, у асяроддзі і матэрыяле. Для гэтакіх мастацкіх твораў патрэбны быў высакародны гранітны маналіт, які ніколі не апынецца ў майстэрні чалавека, які проста нельга вырваць з яго прыроднага асяроддзя. Ды і ндзе больш у свеце, ні ў адным моры і акіяне не існуе гранітных астравоў, гэтакіх спічакоў сярод вады, акрамя Сейшэльскіх. Адсюль і метад работы мастака. Ён працаваў са сваім неверагодным матэрыялам мільёны гадоў. Ніякі іншы матэрыял не вытрымае гэтакай упартасці мастака, і ніякі іншы мастак не вытрымае гэтакай упартасці матэрыялу. Тут яны роўныя адзін аднаму, адпаведныя. Вятры, марская вада, дажджы, навальніцы і сонца паліравалі граніт мільёны гадоў, і за гэты час ён набыў усё багацце колераў вады акіяна, здольнасць мяняць свае колеры і настрой гэтаксама, як іх мяняе сам акіян, адначасова з ім, з яго настроем, яго палітра ніколі не паўтараецца, кожную гадзіну і хвіліну яна ўсё новая і новая, і заўсёды нечаканая. За мільёны гадоў гранітныя абеліскі над акіянам навучыліся перадаваць сваімі пластычнымі лініямі і плоскасцямі парывы і ледзь прыкметныя зрухі ветру, сваім фасфарыстычным свячэннем — яўную і таемную сілу сонца, сваёй чысцінёй — чысціню вады і паветра, белізною сваёй высознай шапкі — пеністую белізну воблакаў. То набываючы выразнасць, рэзка акрэсленыя

формы, то раствараючы іх у каляровай гаме дня і ночы, раніцы і вечара, яны нагадваюць ці акамянелы вадаспад, ці асколак разбітага сонца, ці напоўнены пругкай сілаю ветразь казачнага карабля, ці міраж, ці тэатральную заслону ў краіне цудаў, за якой зараз, вось-вось, адкрыецца самая грандыёзная таямніца і казка свету.

І разам з тым усё гэта — гімн гармоніі, каларыту, адухоўленасці, у таямніцы якіх чалавек дарогі пакуль што не ведае і ці знойдзе нават у святле ўсіх тых мільёнаў гадоў сваёй памяці, якая жыве не толькі ў сініх вачах лемура.

Ды і гэта — не ўвесь Ла-Дзіг. Каб яго адчуць і зразумець паўней, трэба спыніць сваё захапленне надводным светам і хоць з самым прымітыўным па сённяшнім часе ўзбраеннем, нацягнуўшы на вочы акуляры і ўзяўшы ў рот пластмасавую трубку, якая прадаецца ў магазіне спартыўных тавараў, нырнуць пад ваду, а там, пад вадою, затрымацца, праплысці, агледзецца. Там — той самы казачны свет, але на новым гарызонце, на іншым паверсе жывой прыроды. Працяг надводнага свету? Ці, можа, яго папярэднік, прадвеснік? Ды безумоўна папярэднік. Блізка адсюль, паміж Мадагаскарам і Каморскімі астравамі, трыццаць пяць гадоў назад злоўлена рыба лацімерыя, сіняя магутная рыбіна, на столькі старэйшая за дыназаўраў, на колькі дыназаўры старэйшыя за сучаснага чалавека. Гэта яна, лацімерыя, 350 мільёнаў гадоў назад выкінулася з акіяна на бераг і дала жыццё сухапутным пазванковым, у тым ліку і нашым прыматам лемурам. Вось які ён — падводны свет.

Да сустрэчы з гэтым светам я паўдня правёў на Маўрыкіі ў марскім акварыуме. Яго зашклёныя нішы, у якіх жылі рыбы і расліны ці не ўсіх глыбінь Індыйскага акіяна, уражвалі багаццем святла, колераў, кантрастамі падводнага жыцця. Больш фантастычную прыгажосць цяжка ўявіць. Здавалася, што тут, у акварыуме, канцэнтрацыя прыгажосці глыбінь акіяна, і ўжо большай прыгажосці быць не можа. І ўжо нішто не здзівіць, нават на глыбіні акіяна. І гэта была памылка.

Глыбіні акіяна былі яшчэ большым здзіўленнем. Спачатку здзівіла неверагодная рыбіна, якая раптам, калі я заходзіў у ваду, побач са мною вырвалася адтуль, з глыбіні, агняна-сонечная і зіхаткая, і зноў пляснулася ў ваду. Потым зноў выскачыла з вады і сiганула на пясчаны бераг. Лацімерыя? Мне падалося, што гэта яна, рыбіна, якой

350 мільёнаў гадоў. І нічога наіўнага ў маіх думках не было. Калі яе злавілі непадалёк адсюль трыццаць пяць гадоў назад, дык чаму б ёй не заплысці сюды сёння?

Але рыбінай аказаўся хлопчык. Выкінуўшыся на бераг, ён ляжаў на пяску ніцма і, абхапіўшы галаву рукамі, штосьці крычаў і калаціўся, як усё роўна за ім гналася па меншай меры акула і ён чуў за спіною ляскат драпежных зубоў.

Збегліся людзі. Нехта з нашых, па-руску, дапытваўся, чаго ён крычыць, і нехта па-руску адказваў:

— У яго на языку два нямецкія словы — шрэкліх і шон.

— А што гэта азначае?

— Страшна і прыгожа.

— Страшна прыгожа?

— Але немцы гэтак не гавораць. У іх або страшна, або прыгожа. Адно з двух.

— Тады як яго зразумець? Прыгожае страшным не бывае. Як страшнае не бывае прыгожым...

Хлопчык сеў, здзёр з вачэй падводныя акуляры. Твар у яго быў белы. Ён смяяўся і плакаў...

Нехта даў мне маску, ласты і трубку, і я пабрыў ад берага ў акіян. Нырнуўшы пад ваду, я быў уражаны, як шмат там, пад вадой, святла — яно зіхацела і пералівалася на кожным каменьчыку, на кожнай ракавінцы, на кожнай пясчынцы, сляпіла. Вузенькія сонечныя дарожкі ляжалі-зіхацелі паміж каралавых купінак, у іх жывым святле каралы здаваліся жывымі раслінамі, якія нібыта пагойдваліся і плылі. Але гэта была ілюзія, створаная сонечным святлом. Варта было дакрануцца да каралаў, як яны апякалі вострымі камяніста-калянымі шыпамі. Я плыў ад адной каралавай купіны да другой, захоплены прыгажосцю, плыў і не здагадваўся, як хітра яны заманьваюць мяне ўсё далей ад берага ў акіян. Яны заманьвалі туды, дзе я пра іх павінен быў забыць, бо там, далей, мяне раптам акружылі касякі рыб, палон якіх аказаўся куды мацнейшы, як палон каралаў. Рыбы мяне зусім не палохаліся, як тая горлінка на Маэ каля ганка. Яны плылі насустрач і перад самым тварам разміналіся са мною. Я чуў калыханне вады ад іх хвастоў і плаўнікоў. Я працягваў да іх рукі, але дакрануцца не адважваўся, баяўся, каб ад майго дотыку не пагасла вясёлкавае святло, якое яны выпраменьвалі. То плыў жывы россып каляровага жэмчугу, дзе кожная жамчужынка ззяла ўсімі колерамі прыроды, знаёмымі і

незнаёмымі. Рыбы трымаліся касякамі, і кожны касяк меў свае фарбы, формы, рух, а наперадзе, як міражы, насустрач выплывалі яшчэ больш нечаканыя і прыгожыя рыбныя касякі, і адарваць ад іх вочы ніякіх сіл не было. Я забыўся на бераг, на якім мяне чакалі, забыўся, што акрамя рыб на свеце ёсць яшчэ і людзі. Я сам сябе адчуваў рыбінаю.

Гэтае адчуванне прыйшло пасля, далёка ад берага, неяк раптам, а спачатку я адчуў, што трапіў у сонечны вір. Вакол віра, у віры, вакол мяне, сабраліся і па крузе, па карусельнай парабале, кружылі тысячы рыб і кожная была сонейкам, ад кожнай выпраменьвалася святло.

Той міг быў маім рокам. Я траціў над сабою ўладу. І што мяне адтуль вынесла на паверхню вады? Цяжка паверыць, што я гэта зрабіў сам, раптам авалодаўшы сабою, сваім непамерным захапленнем.

Калі, стомлены, я выйшаў на бераг і лёг, як той хлопчык, тварам у пясок, у маіх вачах плылі сонечныя міражы і ўся тая шматколерная фантастыка, што вяла ў глыбіні акіяна і хацела ператварыць мяне, чалавека, у рыбіну. Зямля пад грудзьмі калыхалася, быццам вада ў акіяне. Я і тут, на пяску, працягваў плысці. Але куды? Няўжо паранейшаму туды, дзе жылі толькі рыбы і не было жыцця для людзей? Мне, як таму хлопчыку, хацелася крычаць і плакаць, але пачуцці я стрымліваў, памятаючы, як крычаў і плакаў хлопчык, і што людзі не маглі яго зразумець.

Калі ўсхапіўся — вакол не было ні душы. І тады, застаўшыся адзін на беразе, я задумаўся: што адбылося? Цяпер я зразумеў і сябе, і хлопчыка. Там, пад вадою, чалавек раптам знаходзіць рэальныя берагі казкі, якую носіць у сабе з маленства, і больш таго — робіцца героем сваёй самай прыгожай і самай неверагоднай казкі. І хіба ж тут цяжка страціць галаву і свой зямны бераг?

Прыгожа. І... сапраўды — страшна. Хай таямніцы застаюцца таямніцамі, казкі — казкамі, а людзі — на сваіх берагах.

P. S.

Маўрыкій. Атэль «Рыўер Нуар». З аднаго боку атэля — акіян, з другога — ціхі куточак не то парку, не то пальмавага лесу. Ля самага балкона пальма глядзіць у пакой вялізнымі жаўтабокімі арэхамі.

Ад акіяна — уваход у атэль. Ці то адкрытая веранда, ці то адкрыты акіяну вестыбюль — разумей як хочаш. Тут пасля вячэры збіраемся вакол тэлевізара. Мы, савец-

кія, звычайна прыходзім першымі. Затым прыходзіць сям'я французаў: бацька, маці, дзяўчынка і меншы за яе хлопчык, Марыяна і Поль,— за столікам пачынаюць іграць у карты. Пажылая італьянка займае свой, з высокаю спінкаю, шэзлонг пад раскошным фікусам, дастае з сумачкі клубок шарсцяных нітак, пруткі, сваё вязанне кладзе на калені і звычайна доўга глядзіць на ціхі вечаровы акіян. Прыходзяць дзве дружныя маладыя парачкі: англійская і шведская. Кожны дзень яны ў новых гарнітурах, заўсёды яркіх, лёгкіх, адкрытых. Яны любяць, каб на іх звярталі ўвагу. Спачатку — на гарнітуры, а потым — на іх маладыя, гладкія, моцна, да аксамітнага бляску, загарэлыя целы. Яны самі сабе вельмі падабаюцца, лічаць, што і ўсе астатнія апчасліўлены іх прысутнасцю, часта шэпчуцца паміж сабою. Яшчэ сярод нас — немец і немка, муж і жонка: ён стары, зусім сляпы, з чорнымі акулярамі і металічным кіёчкам, а яна маладая і даволі прывабная. Яна прыводзіць яго пад руку, садзіць побач з сабой у шэзлонг, нібыта вельмі аб ім клапоціцца, гаворыць ласкава, але вачыма ўвесь час пасе іншых маладых мужчын, асабліва шведа і нашага кіяўляніна Колю. Яшчэ сярод нас некалькі маладых жанчын і некалькі мужчын, пераважна маладых таксама, якія трымаюцца парачкамі. Вось і ўсе, хто жыве ў невялічкім, як дом на адну вялікую сям'ю, атэлі «Рыўер Нуар». Амаль кожны вечар прыходзіць хто-небудзь з мясцовых гітарыстаў, і тады мы спяваем пад гітару. Прыходзіць Жан, адміністратар рэстарана атэля «Рыўер Нуар». Ён з'яўляецца з калясачкаю, на якой стаяць бутэлькі з віном, півам. Ён можа прыйсці і не прыйсці, прывезці віно і піва ці не прывезці, гэта, здаецца, яго асабістая справа, тым больш што віном і півам ён нас частуе не за грошы.

Жан вельмі вясёлы і дасціпны. Гэта ў яго арганічнае, ад прыроды. Калі мы толькі размясціліся ў атэлі і прыйшлі ў рэстаран абедаць, ён пасадзіў нас за агульны, на пятнаццаць чалавек, стол, з адкрытай усмешкай паглядзеў кожнаму ў вочы і раптам торкнуў пальцам на Сцяпана Іванавіча:

— Ленін!

Тут жа, пакуль мы разгублена маўчалі, перавёў позірк на літоўца Вітаўтаса і паказаў пальцам на яго:

— Ярузельскі!

І адразу — на Рэваза Мішвеладзе, грузінскага пісьмен-

ніка, які сядзеў, захутаны з галавою, нібы ў яго балелі зубы ці галава, у шалік:

— Ясір Арафат!..

Гэта было незвычайнае дзіва, як ён, Жан, які нас толькі-толькі ўбачыў, мігам, з першага погляду, улавіў безумоўнае падабенства абліччаў, нейкіх унутраных жэстаў, манер трымацца, схапіў гэта раней за нас, хоць нам усе гэтыя людзі, партрэты, вобразы былі куды бліжэй, як яму. А назаўтра нас чакаў яшчэ адзін сюрпрыз, калі Жан паставіў на абед перад Сцяпанам Іванавічам талерку з рускім баршчом, Вітаўтасу падаў абед па-польску, а Рэвазу — в арабскай кухні. Адразу, з першага дня адчуўшы, як цэніцца тут шчырасць і гумар, мы сталі самымі вясёлымі жыхарамі «Рыўер Нуара», а Жан стаў нашым лепшым сябрам. Ён заўсёды надзіва дакладна адчуваў, нават не стоячы побач з намі, з нейкага свайго закутка, хто з вас хоча фужэр віна, каму падаць піва, хто чакае суп з чарапахі, каму хочацца заліўное з хваста кракадзіла, каму — ананасавае марожанае, калі паднесці сюрпрыз у выглядзе незвычайна вялізнага, ну проста фантастычнага, торта, якім мы маглі цэлы дзень карміць усіх жыхароў «Рыўер Нуара», а калі выпусціць на стол цэлы рыбны касяк, дзе кожная рыбіна нечаканая, са сваёй радаслоўнай, незвычайна прыгатаваная і кожная нібы жывая.

Дык вось, калі Жан прывозіць да тэлевізара на калясачцы віно і піва, разлівае па фужэрах, садзіцца паміж нас і пачынае нам на закуску прапаноўваць вясёлыя жарты і песні, мы забываем, што мы з розных краін, што ў нас розныя мовы. Тады мы — адна сям'я, і наш бацька — Жан.

Па тэлевізары паказваюць матчы сусветнага футбольнага чэмпіянату ў Аргенціне. Учора савецкая каманда іграла з французамі. Тут, на Маўрыкіі, перажываюць за французскую каманду, бо да ўсяго французскага стаўленне вельмі прыхільна, хоць Маўрыкій і быў калоніяй Францыі. Але чаму ўсе жыхары «Рыўер Нуара» перажываюць за нашу каманду, нават Жан? Нават сям'я французаў: Марыяна, Поль і іх бацькі? Бацька і маці яўна за нас, Марыяне і Полю хочацца, каб выйграла каманда Францыі, але, пазіраючы на бацьку і маці, яны губляюцца і таму перажываюць за ўсіх — і за нашу каманду, і за сваю. Я разумею: усё гэта — выхаванасць.

Успамінаю, як тры дні назад, калі мы глядзелі матч паміж камандамі ФРГ і Уругвая ў Антананарыву, ля тэлевізара сабралася шмат немцаў, перажывалі за сваю

каманду, а мы, савецкія, за уругвайцаў. Нам было ўсё роўна, хто выйграе, і мы толькі выгляд рабілі, што перажываем за уругвайцаў, рабілі гэта назло немцам, дэманстратыўна.

Цяпер мне сорамна, што былі тады супраць немцаў. Сорамна перад Марыянай і Полем, перад Жанам, перад усімі жыхарамі «Рыўер Муара». Супакойвае, што яны пра гэта не ведаюць.

Пасля ўчарашняга матча мы ўсе выйшлі на бераг акіяна і спявалі пад гітару савецкія песні, пакуль Жан накрываў стол у гонар міру паміж савецкай і французскай футбольнымі камандамі.

Я ведаю, што ў нашым атэлі жывуць мільянер, бізнесмен, доктар біялогіі, прадавец магазіна, кінарэжысёр, матрос, аўтагоншчык, выкладчык коледжа, водаправодчык. Мне няма ахвоты ведаць — хто ёсць хто? Хто мільянер і хто водаправодчык. Мне цікава ведаць: хто нас тут зблізіў? Хто і што? Можа, Жан? Заўтра ў нас рыбны дзень, і Жан абвясціў, што ўсе мы паплывём на яхце ў акіян і будзем недзе там, у акіяне, абедаць на каралавым астраўку.

А яшчэ я думаю: ці змог бы Жан працаваць у адным з рэстаранаў Масквы ці Мінска? Мабыць — не. За тое, што ён паплыў абедаць з замежнымі кліентамі некуды ў акіян, на нейкі там астравок, ні з кім сваёй выдумкі не ўзгадніўшы, яму б уляпілі вымову. А за тое, што не адрознівае, як і я, мільянера ад водаправодчыка, бізнесмена ад матроса, ужо на другі ці трэці дзень звольнілі б «па ўласным жаданні».

Са Сцяпанам Іванавічам яшчэ адна прыгода: купаючыся, ён стаў на марскога яжа. Каму — смех, а яму — бяда. Іголкі вожыка абламаліся і засталіся ў назе. Нага азызла. На яе — не стаць. Дзе той доктар? Прыбеглі хлопцы, якія працуюць у атэлі. Распалілі агонь, паклалі Сцяпана Іванавіча на ложак, пачалі агнём выпальваць з падэшвы іголкі. Нага счарнела, але трымаўся Сцяпан Іванавіч мужна. Малады крэол залез на папайю, якая расце ля ганка Сцяпана Іванавіча, сарваў спелы плод і выціскаў з яго жоўценькі сок на спаленую падэшву.

Гэта адбылося два дні назад. Сцяпан Іванавіч пачаў хадзіць, асцярожна ступаючы сколанай і спаленай нагой на камяні. Але сёння — новая прыгода. Каля ганка, ускрай

камяністай дарожкі, парапет: выкладзеныя з каменя тумбы злучаны бярвенцамі, канцы якіх умураваны ў тумбы. Бярвенцы таўставатыя, дзвюма далонямі не ўсюды абхопіш, абчасаныя і пакрытыя лакам, а за імі адразу дварок вакол суседняга доміка, метры на тры ніжэйшы, пад парапетам. Бярвенцы нізкія. Мы, бывае, садзімся на іх, не баючыся, што з іх можна кульнуцца ў каменную яміну за спіною. А сёння на тое бярвенца сеў Сцяпан Іванавіч. Бярвенца пад ім зламалася, і ён, задраўшы ногі, паляцеў уніз галавою на камяні ў яміну. На гэты раз лёс над ім злітасцівіўся. Слава богу.

Прыйшоў адміністратар атэля. Мы хваляваліся, што будзе перад ім няёмка за паламаны парапет і што давядзецца плаціць. Але ён рассмяяўся і сказаў, што рамантаваць парапет не трэба. На гэтым месцы ён прымацуе дошчачку з надпісам: «Тут сядзеў рускі чалавек». Ён гаварыў гэта весела, як з удзячнасцю да Сцяпана Іванавіча.

Але як быць Сцяпану Іванавічу? Ён чалавек сціплы і не чакаў, што першая мемарыяльная дошка рускаму чалавеку на Сейшэлах будзе належаць яму, ды яшчэ і пры жыцці.

Дык няўжо вінаваты Жан?..

Я зноў думаю пра тое самае: вось — немцы, фіны, французы, італьянцы, шведы... мы — рускія, два грузіны, латышка, эстонец, літовец, беларус... і ўсім мы розныя — колерам твараў, валасоў, вачэй, гістарычным і сацыяльным лёсам, характарамі, мовамі, звычкамі, вопраткай... але ж ніводнага разу я тут не заўважыў, каб чалавек на чалавека паглядзеў варожа, крыва, злосна, нервова, усе, хоць і чужыя паміж сабой, адзін да аднаго — са спагадай, дабратой, увагай, усмешкай... Чаму тут паміж людзьмі няма ніякай варожасці?..

Жан, безумоўна, шмат спрыяе, каб яе не было. Але хіба ў адным ім прычына?..

Можа, тут, на астравах, з людзьмі робіцца штосьці незвычайнае? Тут штосьці на іх уплывае? Але — што?

Што наймацней уплывае тут на мяне? Прырода? Яна! Гармонія прыгажосці, маляўнічай дасканалай формы і яе высакароднай духоўнай напоўненасці.

На памяць прыходзіць Дастаеўскі: «Прыгажосць уратуе свет».

І адразу — сумненні: ці ўратуе яна наш сённяшні за-

блытаны свет? Ці не бліжэй да рэальнасці сучаснае пераасэнсаванне формулы Дастаеўскага: хто ўратуе прыгажосць?

Але, углядаючыся ў гэты маляўнічы астраўны свет, кожны дзень заўважаю, як яна, прыгажосць, яднае людзей: немцаў, фінаў, французаў, шведаў... і нас, савецкіх. І прыходзіць яшчэ адна думка: можа, Дастаеўскі гэта і меў на ўвазе, што прыгажосць аб'яднае людзей, і ўжо людской еднасцю і свет уратуе?..

І калі так, то прыгажосць трэба ратаваць.

Словам — таксама.

У гэта я веру. І таму сам сябе пераконваю, што пісаць аб прыгожым пісьменніку сёння не менш важна, як пісаць пра сусветны крывавы боль, пра жахі мінулых ці будучых войн.

Жахі людзей раз'ядноўваюць.

Прыгажосць — аб'ядноўвае.

Хоць бывае і наадварот.

ЖЫЦЦЁ ПА ХЕМІНГУЭЮ

Сонца ўстае над акіянам.

Яшчэ яго не відаць, яно хаваецца за высокім скалістым берагам, ды люстра вады, зранку ўрачыста-маўклівае, ледзь зарумянела, і кончыкі мачт на белабокіх, быццам заснежаныя льдзіны, яхтах, пакінутых ветразямі, сіратліва ззяюць у блакітным небе ружовымі танклявымі свечкамі.

Я сяджу на беразе, углядаюся ў далягляд акіяна, у яго велічную прастору, ведаючы, што заружавелая вада вось-вось падкоціцца да маіх ног, бо сонца ўстае за скалой усё вышэй і ружовасць на вадзе расплываецца ва ўсе бакі. Але мяне хвалюе не сонца. Адтуль, з акіяна, я чакаю шэрае крыло птушкі, палапленае суровым жыццём, гэтай парою таксама, як акіян далей ад берага, вясёла заружавелае. Ці сёння гэта будзе не крыло птушкі, а плаўнік магутнай рыбіны, якім яна, плывучы, нібы карабель, прарэжа паверхню акіяна?

Я чакаю Вялікага Крэола пад ветразем, які нагадвае мне то крыло птушкі, то плаўнік магутнай рыбіны.

Учора пасля полудня, калі спадала гарачыня, ён паплыў да свайго, можа, самага вялізнага ў акіяне марліна,

і калі збіраўся і адплываў, я быў на яго маленькай яхце, пасабляў выцягваць на борт якар, і ўжо далёка ад берага пакінуў яхту, пажадаўшы Вялікаму Крэолу сустрэчы са сваім марлінам. З ім на яхце быў яшчэ італьянец з Турына — Гвідо, з Турына — гэта там, у Італіі, а тут, на часова нашым маўрыкійскім беразе,— з Хаты рыбака, ці, як яны яшчэ кажуць, з Клуба, што побач з нашым атэлем «Рыўер Нуар». Гвідо часта плавае з Крэолам.

Усе рыбакі з Хаты, і не адны тыя, што з Хаты, мясцовыя таксама, падобныя на Крэола, звычайна вяртаюцца на ноч, ва ўсякім разе, за тыя дні, што жыву ў «Рыўер Нуар», я не чуў, каб хтосьці аднойчы не вярнуўся. І вось — Крэол не вярнуўся. Не ведаю, хто што пра гэта думае. Але я перакананы, што ўчора ён далёка ад берага, за рыфамі, за іх бурапеністым ланцугом, злавіў на жыўца свайго самага лепшага марліна, і той водзіць па акіяне, бярэ на змор, сам сябе гоніць у змор, і вопытны рыбак пакуль што нібыта паддаецца, каб яго найлепшы марлін не сарваўся.

Я ніколі не лавіў марлінаў, але чытаў, як гэта рабіў стары Сант'яга, як ён, змагаючыся з магутнай наравістай рыбінай, траціў сілы, чапляўся за ўсё, што магло даць кроплю надзеі, нават за «Ойча наш», і як прасіў дзеву Марыю: «Прасвятая багародзіца, памаліся, каб рыба памерла, хоць яна і самая цудоўная...» І як маліў нават тую самую рыбіну: «Паслухай, рыба!.. Табе ўсё роўна паміраць. Але навошта табе, каб я таксама памёр?»

І яшчэ я ведаю, што на беразе старога рыбака чакаў хлопчык, якога звалі Манолін, амаль так, як рыбу, дзеля змагання з якою яны абодва, Сант'яга і Манолін, нарадзіліся і жылі, і як ён, хлопчык, праводзіў старога ў акіян, чакаў з акіяна.

Першы раз я ўбачыў Крэола на другі дзень, як пасяліўся ў «Рыўер Нуар». Ён стаяў на беразе, дзе зараз сяджу я, і назіраў, як рыбакі з Хаты спускалі з борта яхты ў лодку вылаўленага марліна. Ён быў у кароткіх зліняльх шорціках, невядома якога колеру, у чорнай майцы «Джолі Роджэр», босы, высокі і стройны, з чорнай барадой, шыкоўнай і нідзе не лішняй, дагледжанай, мабыць, ці, хутчэй за ўсё, самой прыродай гэтак зграбна прыточанай да шырокіх рашучых сківаў. І колер цела быў незвычайны. Быццам на чорны грунт мастак паклаў шакаладныя, сонечнага адліву фарбы, падсіненыя ультрамарынам вячэрняй акіянскай хвалі. Рыбак быў не стары, гадоў на сорак, ад-

носна малады, але ўражвала яго незалежнасць, годны спакой думання, рухаў, якія прыходзяць да чалавека пазней, на схоне жыцця, калі, пражыўшы яго, чалавек зразумее, што верхаводзіць светам не паспешлівасць, не маладое трымценне, а ўтаймаваная мудрасцю прырода. Спакойна, з пакладзіста-іранічнай усмешкаю на таямнічапрыгожым твары ён сачыў за рыбакамі, трымаючы ў руцэ лёгкі, ад дажджу, бушлацік, пакуль тыя трое лябёдкаю апускалі з борта яхты ў лодку вялізнага, нібыта бервяно, марліна, пакуль падганялі лодку да берага. Тады, як падагналі, ускінуў бушлат на плечы, падышоў бліжэй. Марлін ляжаў на брызентавых насілках. Крэол, быццам яго тут чакалі, падняў з аднаго канца насілкі сабе на плечы, тыя трое паднялі іх з другога канца — панеслі трафей да Хаты.

Марлін быў метраў пяць даўжынёю, калі з хвастом ды мячом. Яго паклалі на зялёны газон ля Хаты, і адразу збегліся ўсе, хто быў у Хаце і на беразе. З'явіліся людзі з кінаапаратамі і фотакамерамі, здымалі марліна і рыбакоў. Адзін сеў верхам на галаву, рукамі расшчапіў рот. Які там рот? Пашча! Нібы ў акулы. Поўную крыві. Рукі рыбака былі таксама ў крыві. Кроў лілася на зялёны газон.

Падцягнулі шланг, лілі ваду на марліна. Аблітая вадою, рыба як ажыла. Спіна зардзела чырвона-фіялетавымі стужкамі, чэрава заблішчала, быццам фольга. Мокры марлін быў такі самы, як у акіяне, пра якога лепш не скажаш, як сказаў Сант'яга: «...паверхня акіяна ўздыбілася, і рыба пачала выходзіць з вады. Яна выходзіла, выходзіла, і здавалася, што ёй не будзе канца, а вада патокамі скатвалася з яе бакоў. Яна ўся ззяла на сонцы, галава і спіна ў яе былі цёмна-фіялетавыя, а палосы па баках на яркім святле здаваліся вельмі шырокімі і злёгку бэзавымі. Замест носа ў яе быў меч, доўгі, нібыта бейсбольная клюшка, і востры на канцы, як рапіра».

Рыба была такая магутная і прыгожая, што ў галаве не заціхалі словы Сант'яга: «Хіба людзі варты таго, каб ёю карміцца? Вядома, не варты».

Вялікі Крэол глядзеў на марліна і не заўважаў ні фотаапаратаў, ні рыбакоў, што ахвотна здымаліся ў розных паставах. Але калі да марліна падбеглі маладыя віскілівыя жанчынкі ў шорціках з бутэлькамі шампанскага, ён адвярнуўся і падаўся да Хаты. І я падаўся за ім следам.

У Хату ён увайшоў як свой чалавек. Я ж тут сваім не

быў і на момант затрымаўся перад уваходам, вагаючыся — ісці ці не ісці? Спакуса была вялікая — зайшоў: Крэола — ні ў вестыбюлі, ні на тэрасе. На другі паверх вяла лесвіца, і мне падалося, што на дарожцы, засланай па лесвіцы, ляжалі яго сляды. Тут нікога іншага не было, усе высыпалі да марліна, але тут быў яшчэ большы культ марлінаў — музей. Чучалы, як жывыя марліны, віселі пад столлю, нібы плылі ў паветры, як у вадзе, распушыўшы плаўнікі, марліны былі ўнізе, на падстаўках, з усіх бакоў, меншыя і большыя, нават вялізныя, доўгія рылы марлінаў глядзелі са сцен, быццам прабіўшы іх сваімі вострымі мячамі, плылі з пакоя ў пакой. Хоць я трапіў у музей, але тут, у Хаце, жылі рыбакі са сваімі рыбачкамі. На вялізнай, ад падлогі да столі, дошцы можна было прачытаць іх імёны, прозвішчы, назвы краін, з якіх яны сюды прыляцелі і прыплылі, вагу найбольшых марлінаў, якіх яны вылавілі. Па сценах віселі фотаздымкі эпізодаў палявання, змагання з акіянам і рыбамі, рытуалаў у гонар самых мужных рыбакоў, самых шчаслівых, і лепшых марлінаў.

З тэрасы праз вестыбюль прайшлі здаровыя загарэлыя барадачы, абвешаныя біноклямі, рыбацкімі прыладамі, стрэльбамі з аптычнымі прыцэламі.

Аглядаючыся, я чакаў Вялікага Крэола. Мне здавалася, што ён вось-вось сыдзе сюды, у вестыбюль, па лесвіцы, на якой я адчуваў яго свежыя сляды, з другога паверха, што, сышоўшы ўніз, ён пазнае мяне і штосьці скажа, хай сабе на мове, якой я не разумею (ох, якая пакута і страта — не разумець мовы людзей, сярод якіх жывеш!). Я здагадаюся, што ён скажа. І ён здагадаецца, што я яму адкажу. Але ён не паказваўся — я доўга разглядаў чучалы марлінаў і фотаздымкі на сценах. І тады да мяне прыйшло адчуванне, што недзе блізка, недзе тут сівабароды Хем, той самы, у якога, як сказаў Стральцоў, «вілястае, гнуткае, як вялізная рыбіна, прозвішча — Хемінгуэй».

Я разумеў, што тут не Ла Віхія. Але тут было штосьці ад кубінскай фінкі. Марліны? Рыбакі? Усё — так. А яшчэ — улада акіяна, сонца, таемнага водару глыбінь таго самага акіяна і ўвасобленай у рэальнасць казкі пад уладаю вольнага і мужнага чалавека. Жыццё, якое панавала на Ла Віхіі.

Тут, вядома, нельга было сустрэць любімага пісьменніка. Але тут можна было яго чакаць. Хіба гэтага мала?

Я выйшаў з рыбацкай Хаты «Рыўер Нуар». Вакол, на ўвесь абшар, які можна было ахапіць вачыма, ляжаў сіні

сонечны акіян. Цяпер я бачыў толькі яго і спыніўся ля самай вады. Далёка ад берага ў глыбіні акіянскай сінечы і сонечнага святла пабліскваў вастрапікі ветразь. Ён быў малы, ледзь прыкметны, ужо зусім знікаў у сонечным мараве над супакоеным акіянам — плыў удалячынь, паспрачаўшыся з берагам. Я здагадаўся, што пад ім у акіян пайшоў Вялікі Крэол. Ён заўсёды, як я заўважыў, плыў на пошукі свайго рыбацкага шчасця ў гэтакі час, калі сонца паварочвала на другую палову дня і рыбакі з Хаты пачыналі вяртацца на бераг. Яны, іншыя, выплывалі вельмі рана, а ён, мясцовы чалавек, з раніцы працаваў на беразе і паляваць на марлінаў мог толькі ў канцы дня.

Я сядзеў на прыбярэжным камені, глядзеў на далёкі ветразь, пакуль ён не растаў у далёкай сінечы, а калі знік, растаў, я адчуў сябе хлопчыкам, які чакае на беразе акіяна свайго рыбака. Мой рыбак не стары, не Сант'яга, мой — малады, здаровы, і я — не хлопчык усё ж, але... ці гэта так важна?

Што — важна? Тое, што адчуў сябе хлопчыкам? Што ля маіх ног акіян-бездань і я не ведаю, дзе гэтая бездань канчаецца? Што адчуваю яе як бясконцасць і вечнасць, з якое да мяне павінен вярнуцца Вялікі Крэол — з самай прыгожай рыбінай?

Я чакаю Крэола — гэта галоўнае. І яшчэ тое, што акіян і чалавек, які там, у акіяне, вучаць чакаць.

Але... калі чытаў аповесць «Стары і мора», я тады яшчэ зроду не бачыў мора-акіяна і ў той жа час разам з хлопчыкам да апошняй старонкі чакаў Сант'яга. Я не мог перапыніць чытанне, адкласці яго на дзень ці на гадзіну, бо мне здавалася, што калі я гэта зраблю, дык гэтым самым усё роўна як пакіну старога аднаго ў акіяне, і ён тады ўжо не вернецца на бераг, проста ён загіне адзін. І я чытаў, пакуль ён не вярнуўся і не лёг спаць, смяртэльна стомлены, у сваёй беднай рыбацкай хібары. Я ўвесь час быў з ім у акіяне, але быў і з хлопчыкам на беразе акіяна, мы чакалі старога разам з хлопчыкам, удвух, і таму, што мы яго чакалі, ён вярнуўся. І калі ў той час, чакаючы Сант'яга, я яшчэ не ведаў, што такое акіян, ніколі яго не бачыў, дык гэта значыць, што абавязку чакаць чалавека, гэтаму — як сардэчнай патрэбе, мяне навучыла зямля. І гэта значыць, што яны, акіян і зямля, аднолькава мудрыя і даюць нам, людзям, адны-аднолькавыя ўрокі мудрасці і маралі.

Гэтак я думаю цяпер, а тады, захоплены «Зялёнымі ўзгоркамі Афрыкі», небам Іспаніі над галовамі Роберта

Джардана і Эль Сорда, мужнасцю старога Сант'яга, я пра ўсё гэта не думаў. Нават яшчэ ўчора пра гэта не здагадваўся. І толькі таму, не дачакаўшыся Вялікага Крэола, разам з эстонцам Лео Цедраняэ, дырэктарам кветкаводчага саўгаса «Пірыта», што пад Талінам, паехаў у госці да Раджа, які падкаціў на сваім «Пежо» да «Рыўер Нуар», прыйшоў да нас на бераг і сказаў проста, як толькі сябра можа сказаць сябру:

— Мяне завуць Радж. Я не Капур. Адносін да артыстаў кіно не маю, служу ў будаўнічым банку. Але я індус, маё прозвішча — Ніпаль. Вучыўся ў Маскве, люблю вашу краіну. У мяне ёсць дом на беразе акіяна, ёсць Пушпа, мая гаспадыня, у нас з Пушпай ёсць маленькі Каміні і дзве дзяўчынкі, Калпана і Манеша. Усе мы вельмі хочам, каб вы прыехалі да нас у госці.

І мы паехалі — я, Лео і наш літоўскі сябра Вітаўтас.

У тую хвіліну, калі знаёміліся з Раджам, я не падумаў, што павінен дачакацца Крэола, з рыбай ці без рыбы. А калі апынуўся ў гасцінным доме, пра Крэола спачатку забыў. Ну як я мог пра яго думаць, калі маленькі Каміні, у чарнявых вочках якога ад непамернае чысціні і дабрыні пастаянна блішчалі не то зорачкі, не то слёзкі, будуе з цаглінак канструктара высокую вежу, каб яе падарыць нам, гасцям, а вежа зноў і зноў бурыцца? Ці хіба прыйдуць думкі пра што іншае, калі старэйшая Манеша, у акно да якой ужо заглядаюць хлопцы-падлеткі, рыхтуе школьную матэматыку на камп'ютэры, па экране якога бягуць і бягуць доўгія радкі формул? Дзіўны падручнік. Але большае дзіва, калі Калпана пачынае рыхтаваць урок па музыцы. Навошта, здаецца, тут камп'ютэр?

— Навошта? — Калпана паціскае плечыкамі і глядзіць на мяне, як на пячорнага чалавека.

Яна мае падставы гэтак на мяне глядзець. Я па гэтакіх падручніках не вучыўся. Дыялог у нас не атрымоўваецца. Яна зноў пачынае набіраць на кнопках маніпулятара гукі, якія выстройваюць не толькі мелодыю, але і нотны радок на экране.

Пакуль Пушпа збірае на стол вячэру, Радж запрашае гасцей на балкон. Уверсе, над галовамі, яркія зоркі, а ўнізе — акіян. Начны, але жывы, ён хвалюецца і блішчыць пад зоркамі, як луска на жывой рыбіне, што змагаецца з чалавекам, і тут мне зноў прыгадваецца ветразь на даляглядзе. Начны далягляд блізкі, не той, за які я праводзіў Крэола, і калі Крэол яшчэ не вярнуўся, дык гэта

значыць, што ён зараз у далёкай цемры акіяна, з якое берага не відаць, нават агнёў на беразе не відаць, і ніхто з берага не ўбачыць Крэола. Гэта — не самае страшнае. З глыбіні акіяна лодку Сант'яга ўсю ноч канваіравалі акулы. Яны прыплылі да яго на пах крыві і нарабілі яшчэ большай крыві. Там была кроў марліна. І кроў акул, якім Сант'яга не здаваўся без бою. Там была жорсткая барацьба чалавека з акуламі. Чалавек біўся і перамог акул, можа, толькі таму, што яго ўсю ноч на беразе чакаў маленькі хлопчык — вялікі сябра Сант'яга.

Пра акул шмат ведае Бінеш. Ён пляменнік Раджа і таксама прыйшоў да нас. Вучыўся на архітэктара ў Харкаве і добра гаворыць па-руску — як не прыйсці, не сустрэцца?

— Мая мара,— прызнаецца Радж,— каб усе мае дзеці вучыліся ў Савецкім Саюзе. Я не камуніст. Але я люблю вашу краіну. І таму ўсе мае дзеці будуць гаварыць па-руску.

Радж з ахвотай, нават з гонарам, расказвае пра свой дом, у якім мы гасцюем, пра тое, як, прыехаўшы з Савецкай краіны, узяў дзяржаўны крэдыт, купіў пад дом кавалачак камяністай зямлі на беразе акіяна, за якую выклаў палову крэдыту, сам зрабіў праект дома на два паверхі, за тры гады вырасціў цудоўны садок.

— Я з чатырнаццаці гадоў круглы сірата. Адразу, як памерлі бацька і маці, прыйшоў на будоўлю. Цяжкой работы не баяўся ніколі.

А Бінеш — пра акіян, марлінаў, акул. Ён мне зноў нагадвае пра Крэола, і таму, мабыць, мы раней, чым хацеў Радж, вяртаемся ў атэль.

Ля ўвахода, на пляцоўцы, дзе звычайна збіраемся вакол тэлевізара, танцы. Да нас у госці прыйшлі маладыя крэолкі, апранутыя ў яркія спадніцы і лёгкія адкрытыя кофтачкі, са стужкамі і кветкамі ў валасах, босыя, іх прывялі тры маладыя крэолы — адзін з гітарай, другі з барабанам, трэці з флейтай — і яны, ніякія не артысты, проста мясцовыя дзяўчаты і хлопцы, танцуюць сегі, народныя крэольскія танцы, сатканыя з гарэзнасці, лёгкасці, вясёлай музыкі, пластыкі рухаў і стракатай віхуры ўбораў. Высокі крэол, з гітарай на грудзях, пад шырозным развесістым капялюшам, расказвае пра сегі, што гэта за танцы, паказвае, як іх танцуюць, паказвае і расказвае, а потым крэолкі разбягаюцца, хапаюць кожная сабе на пару па мужчыну, і пачынаецца самае вясёлае. Трэба не проста

кружыцца з прыгожанькай крэолкай. Калі яна раптам падае перад табой на калені, ты, кавалер, таксама павінен стаць перад ёй на калені і танцаваць, ужо не нагамі — усім целам, як гэта робіць яна, калі ж яна, стоячы на каленях, кладзецца перад табой на спіну, зямлі спіной не кранаючыся, працягваючы і цяпер нават танцаваць моваю рук, плячэй, твару, гнуткім танклявым торсам, ты не можаш ні здрадліва ці баязліва збегчы, ні стаяць, нібы слуп, на каленях, павінен усё ж танцаваць, нават калі ў цябе не гнецца як трэба хрыбціна і жывот, які ты без меры наеў на тлустых еўрапейскіх харчах, занадта вялікі. Напарніца ўжо заўважыла твае пакуты і рагоча, танцуючы, нібыта здзекуецца з цябе, цельпуха, з тваёй мужчынскай недасканаласці. Чым яна табе дапаможа? Хіба тым, што раптам схопіць за нагу, адкіне яе, тваю качарыжку, убок, тое самае зробіць з другой тваёй нагою, павучыць, як трэба стаяць на каленях перад прыгожай, можа, сапраўды самай прыгожай у свеце жанчынай, як кажуць і пішуць пра крэолак Маўрыкія і Сейшэл, і пасля гэтага табе ўжо зручней нахіліцца да яе, нават і рызыкоўна блізка.

Крэольскія сегі!.. Нішто — ні слова, ні музыка, ні жывапіс — не можа, здаецца, спаборнічаць з сегамі ў выяўленні душы крэола. Пластыка, рытміка, незвычайная ўжо ў самім тэмпераменце паэзія рухаў крэола — з'ява арганічная, прыродная, не проста нацыянальная, але і гістарычная. Тое, што ў крыві ў народа.

Поўнач.

Мы ўсе разам на беразе акіяна спяваем песні, з якімі крэолы чакаюць рыбакоў. Гэта не проста песні. У іх — то крык душы, то ціхая малітва, то стрыманая мужнасць. Яна, мужнасць, патрэбна не адным рыбакам, якія там, у акіяне, змагаюцца з марлінамі і акуламі, але і тым, хто кожны дзень і ўсё жыццё чакае на беразе бацьку ці мужа, сына ці брата. Таго, хто ў акіяне.

Песні-гуканні, песні-плачкі, песні-малітвы заціхаюць. Нашы госці разыходзяцца па сваіх крэольскіх хацінах. У адзін канец ночы — пад звон гітары, у другі канец — пад барабанныя рытмы. Бераг пакідаюць і жыхары атэля. А я застаюся на беразе. Я іду да Хаты рыбака і насупраць яе, на тым самым беразе, заўважаю людзей. Хто бліжэй да вады, хто далей, адны стаяць, бліскаюць агеньчыкамі цыгарак, другія ціха сядзяць у шэзлонгах і на камянях, усе маўчаць, а твары ўсіх павернуты ў бок акіяна. Суседзі не спяць, як і мы, але не сегі крэолаў адбіраюць у іх

сон. Яны кагосьці чакаюць адтуль, з акіяна. Вялікага Крэола? Але, пакуль мы з Лео і Вітаўтасам гасцявалі ў Раджа, Крэол мог вярнуцца. Рыбакі з Хаты наўрад каб яго чакалі. Яны чакаюць некага свайго. Можа, Крэол зноў паплыў з Гвідо і яны чакаюць Гвідо? Калі так, то і Крэола. Гвідо і Крэола.

Тут, на беразе начнога акіяна, нечакана прыходзіць думка: калі чалавеку ёсць каго чакаць, калі ў сэрцы яго жыве неабходнасць чакаць іншага чалавека, то гэтакі чалавек заўсёды застанецца чалавекам. І чалавецтва, якое ўмее чакаць з далечыні ці з бяды, з нейкае прорвы, кожную жывую душу, нават у час самага цяжкага выпрабавання застанецца чалавецтвам. Яно будзе жыць.

Гэта ведаў Хемінгуэй. Адчуванне такое, што ён гэта не прыдумаў — проста адкрыў у жыцці Сант'яга і Маналін, старога і хлопчыка. Але цяпер я ведаю, што гэта ён толькі заўважыў у жыцці народа і зразумеў як высакародны чалавек і сапраўдны мастак. Пачуццю знайшоў дакладныя, адпаведныя словы.

І ўсё роўна — нібыта адкрыў.

Ён быў рыбаком, не горшым за Сант'яга, і мужнасць ягоная была не меншай, як мужнасць Сант'яга і хлопчыка.

Усё ў гэтым — у чалавечай сутнасці мастака.

P. S.

Калі мы прылятаем ці прыплываем яшчэ на нейкія астравы ў акіяне, Оліта Абаліня дастае з чамадана сваіх «тыпаў» — гэтак, любоўна і з гумарком, яна называе свае скульптуркі-мініяцюры,— фотаздымкі тых «тыпаў», якіх не ўзяла з сабою ў падарожжа, пакінула ў Рызе ці Юрмале, і паказвае іх астраўлянам. І яны — мальгашы, крэолы, індусы, негры, арабы — стаяць падоўгу, з жывой цікавасцю, перагаворваючыся і смеючыся, разглядаюць яе чамаданных спадарожнікаў. Падабаюцца? Вельмі.

Оліта — выдатны латышскі скульптар у жанры мініяцюры. Яе мастацкія вобразы: рыбакі, сяляне, музыкі, старыя і дзеці Латвіі. Але адкуль гэтакая цікавасць да ўсіх іх у мальгашоў, крэолаў, індусаў, арабаў?..

Яны, астраўляне, бачаць у гэтых «тыпах» далёкую зямлю і далёкі народ? Ці пазнаюць у іх сябе?

І бачаць далёкае, і пазнаюць сваё.

Мабыць, у кожным нацыянальным вобразе ёсць і агульначалавечае. Тое, што прымушае і мяне сядзець на беразе акіяна — чакаць Вялікага Крэола.

На рынку Зума ў Антананарыву, тым самым рынку, дзе наш знаёмы стары прадае курэцкія трубкі піратаў, з усяго свету збіраюцца купцы і ганцы, цаніцелі і раўніцелі духоўных народных скарбаў, мастацкіх вырабаў, у якіх жыве душа мальгаша, яго талент і геній. І проста каларытны народны побыт.

Апынуўшыся тут, адразу трапляеш у людскі натоўп, які шырозным прагонам плыве паміж крамак з парасонамі і без парасонаў, стракатых і развесістых, нібы татара-мангольскія шатры, у два канцы рынка ці цэлага свету, і ты, падпарадкаваўшыся левастаронняму ці правастаронняму руху, сунешся з усімі разам, абыходзячы астраўкі выстаўленых-выкладзеных ледзь не пад ногі тавараў. Спачатку тавары трапляюцца самыя празаічныя — кашы, мётлы, бочкі, цыноўкі, вырабы з гліны, саломы, дрэва,— далей пойдуць астраўкі з выкладзенай на посцілках гароднінай — чыста памытай ружова-сонечнай морквай, кавунамі, дынямі, качанамі, жоўценькімі кукурузнымі кіяхамі, чырвонымі да сінізны пірамідкамі памідораў, зусім ссінелымі баклажанамі,— яшчэ далей астраўкамі стаяць мяхі з арэхамі, сухафруктамі, ячмянём на піва, якое тут прадаецца ў вялікіх чорных бутэльках і вельмі падабаецца еўрапейцам, а там і самыя маляўнічыя і духмяныя астраўкі, дзе адны фрукты, таксама высыпаныя купкамі на посцілках — бананы, апельсіны, ананасы, мандарыны, авакада, яблыкі, манга, папайя, штосьці яшчэ і яшчэ,— і яшчэ больш духмяныя: карыца, ваніль, гваздзіка, перац, усе тыя прыправы, якімі славяцца і Зума, і ўвесь Мадагаскар. І гэта і не толькі гэта, яшчэ шмат чаго сярод людской паводкі, якая плыве, віруе, гойдаецца двума паверхамі галоў, дзе ніжні паверх выключна чарнявы — малыя, іх тут быццам гароху, які нехта сыпануў у людскую плынь, яны, хуткія, нібы яшчаркі, шыюцца паміж рук і ног, а ўжо над імі — паверх таксама чорных галоў, але перасыпаных з белымі-сівымі, дарослымі і старэчымі, а яшчэ вышэй паверх трэці — тое, што плыве на галовах і над галовамі: збаны, кулі, кашы, чамаданы, цыноўкі і мётлы, усё, што наогул можна ўбачыць на рынку, бо на тым трэцім паверсе прастарней, на галаве нясеш — натоўпу не замінаеш, ды і як мальгашу гаварыць з купцамі, знаёмымі, з самім сабою, калі ён будзе ўсё несці ў руках, бо гаварыць кожны мальгаш павінен не толькі мовай, але

і рукамі. Ды і гэта ўсё яшчэ не дае ўяўлення пра людскую плынь на рынку Зума, калі не сказаць, што яна, гэтая плынь, слепіць вочы рэзкімі, кантраснымі, неверагодна стракатымі фарбамі, якія ад вопраткі, ад упрыгожанняў на жанчынах, ад тавараў, што плывуць і плывуць на галовах, над галовамі. Дзень, як кожны дзень, тут сонечны, ясны, чысты, а сонца робіць колеры рэзкімі, сакавітымі, і ты ідзеш-сунешся ў іх паводцы і ўжо заўважаеш, што разам з табою, як ты сам, там-сям сунуцца аўтамашыны, легкавікі ці грузавікі, павозкі з гарбатымі быкамі зебу, якія высокімі адпаліраванымі рагамі ловяць сонечныя прамяні, смаргаецца ў вупражы асёл ці ішак. І вось нечакана, упёршыся ў жывую людскую сцяну ці ў якога быка, ты некага штурхануў ці ледзь не пацалаваўся з мокрай бычынаю мордай, даеш рэзка ўлева ці ўправа, зварочваеш з галоўнае магістралі рынку, прабіраешся паміж астраўкамі з таварамі і аказваешся у зусім новым свеце Зума, у тым самым свеце, дзеля якога ты сюды ехаў ці ішоў, якім Зума славіцца больш, як чым іншым,— сярод народных мастацкіх вырабаў, якіх, як табе ўжо расказвалі, ты нідзе столькі не знойдзеш, акрамя як тут, нідзе на Мадагаскары і тым больш на іншых астравах — ні на Маўрыкіі, ні на Сейшэлах. І што гэта такое? А хоць бы вырабы з кракадзілавай скуры: партфелі, сумкі жаночыя любых памераў і фасонаў, на самы розны ўжытак і густ, мужчынскія партманеты, чамаданы, рамяні і рамянёчкі рознае даўжыні, шырыні і мастацкай аздобы, адны — для жанчын, другія — для мужчын, кашалькі, шкатулкі, футаралы пад розныя рэчы, ад скрыпак да акуляраў, упрыгожанні на сцены ў кватэрах, шчоткі, нават галовы, зубы і кіпцюры кракадзілавы. Старанна выробленыя, падабраныя з ласкутоў па малюнку, як падбіраюць мазаічныя карціны, злёгку аздобленыя лакам, рэчы са скуры кракадзіла — гэта не проста рэчы са скуры, а мастацкія фрэскі, паўтарэння якім у прыродзе няма і не будзе. Непаўторная сама па сабе скура, але ж гэта як быццам ужо не тая скура, якую табе даводзілася бачыць на жывым кракадзілу. Тая, вядома, але яна пабывала ў руках майстра, мастака, і сваю мастацкую сутнасць не толькі захавала, але выявіла пановаму, больш каларытна, рэльефна. Рэчы дарагія, яны табе не па кішэні, але кожную з іх ты можаш перамацаць у руках, разгледзець звонку і знутры, можаш пра ўсё, што цябе цікавіць пра гэтую рэч і пра самога кракадзіла, распытаць, і табе доўга будуць расказваць. Тут ты дазнаеш-

ся, што кракадзіл есць, п'е, як жыве з кракадзіліхай, чым кракадзіл адрозніваецца ад алігатара, што кракадзіл нясе ў год роўна трыццаць шэсць яек, з якіх вырастае яго маладое сямейства, і што на Мадагаскары ўжо забараняюць забіваць кракадзілаў, бо іх меней і меней. Усё гэта чуючы, думаеш: адкуль жа на рынку Зума столькі рэчаў з кракадзілавай скуры, калі кракадзілаў берагуць і разводзяць? Можа, аддаўшы сваю скуру, кракадзілы нарошчваюць на сабе другую? Думай што хочаш, але не пары, як кажуць, пальчам у чужым агародзе, і калі не купляеш, то хоць падзівіся, як людзі купляюць. А яшчэ не лішне ўспомніць, што ў цябе ўзімку на галаве, што за шапка, з якое яна футры, ці не з футры таго самага звера, які некалі жыў у тваім родным Прысожжы ці Прыдняпроўі і жыццё якога, як і жыццё кракадзіла на Мадагаскары, абараняюць строгія дзяржаўныя законы. Ды і наогул пра што размова? Кожны, хто прыходзіць на Зума, жыве па яго законах, а тут галоўнае не тавары, нават не франкі — сам працэс куплі і продажу. Устаўшы як найраней, маючы штосьці ў руках на продаж, мальгаш жыве са сваім таварам цэлы дзень, і дзень гэты ў яго тады асэнсаваны, не пусты, усё роўна як у Разафі, якая штораніцы вітае мяне ля атэля «Кольбер». Няма што прадаць? Мальгаш што-небудзь возьме на продаж у суседа, сваяка, знаёмага, бо калі ён прадае — гэта больш, як продаж, абмен рэчы на франкі, гэта выйсце з якое хочаш ізаляцыі — сацыяльнай, нацыянальнай, рэлігійнай, сямейнай — бо, прадаючы, ён гаворыць праз свой тавар і купца са светам. Першы раз сюды трапіўшы, ты пачынаеш разумець, што для мальгаша гэтая размова са светам якраз тое і ёсць, дзеля чаго ён таўчэцца тут, на рынку Зума. Бо жыць без гэтай размовы ён не можа — такі характар, такая духоўная патрэба. Вось ты прайшоў міма будачкі, дзе прадаюцца тыя самыя рэчы з кракадзілавай скуры. Міма прайшоў. Але што такое? Чаму, мінуўшы будачку, ты ўсё яшчэ бачыш бліскуча-чорныя, ядраныя, агністыя жаночыя вочы, якія на цябе стрэльнулі з будачкі? Што за насланнё? Азіраешся: хто яна, уладальніца гэтых вачэй, ад якіх не можаш пазбавіцца? Вунь — стаіць сярод рэчаў з кракадзілавай скуры, глядзіць на цябе, ледзь-ледзь усміхаючыся. Гэтага ледзь-ледзь дастаткова, каб ты вярнуўся ці то да яе тавараў, ці то да яе самой, каб на нейкі момант затрымаўся, хоць на столькі, каб яна паспела злавіць твой позірк на кракадзілавым рамяньку і, злавіўшы, зняла той самы раменьчык

з цвіка ў сцяне і падала яго табе. І гэта — пачатак дыялога. Першы кантакт быў паміж вачыма, а гэта ўжо дыялог. Бо як толькі ты ўзяў рэмень у рукі, вокам прыкінуў яго даўжыню, шырыню, прыгледзеўся да малюнка, аздобы, штосьці не ўпадабаў, а яна ўсё адразу прачытала ў тваіх вачах, жэстах і думках, прапанавала іншы рэмень, шырэйшы ці даўжэйшы, з іншым малюнкам, і яшчэ адзін, і яшчэ, і ты ўсе, якія ёсць, перабраў-перамацаў, ніводнага не выбраў сабе ці, можа, паскупіўся ў цане, і быў гатовы ісці далей, ды кінуў позірк на сцяну, дзе віселі сумкі, такая сама са скуры кракадзіла, і маладзіца перахапіла твой апошні позірк, забрала ад цябе ўсе рамяні, якія старанна падбірала, падала шыкоўны, не па рангу, можа, нават міністру, хіба, можа, для прэм'ер-міністра партфель — гэта ўсё дыялог і ёсць, паміж табою і гаспадыняю будачкі. І тое, што яна, чарнавокая, падала табе гэтакі шыкоўны партфель, ты ўжо не ацэніш іначай, як прызнанне цябе за вялікага чалавека, і пасля гэтага нічога не застаецца рабіць, як доўга разглядаць партфель, разглядаць і дзівіцца, як шмат у ім розных кішэнек, баковачак, кладовачак, дзе пад кніжку, дзе пад бутэльку, дзе пад каўбаску, дзе пад папяровыя сакрэты, змацаваныя гербавым, не іначай, законам. Адны баковачкі на кнопках, другія на замочках, трэція на матузках, але якія яны ні цікавыя, ты яшчэ, раней, як заўважыць іх, заўважаеш яе ўсмешку, як быццам прыветлівую, але здзеклівую. Можа, табе толькі падалося, што яна прыняла цябе за вялікага чалавека? Тут бы ўзяць ды раскашэліцца, даказаць, што ты сапраўды варты шыкоўнага партфеля, варты не менш, як прэм'ер-міністр, ды штосьці стрымлівае ад гэтага адказнага кроку. Чарнявыя вочы цябе і тут зразумелі: на паперцы ўжо напісана аловачкам, што партфель каштуе сто пяцьдзесят тысяч франкаў. Ты папярхнуўся? Хоць што значаць тут гэтыя тысячы франкаў? Пяць тысяч — саламяны капялюш. Але ж у цябе ўсяго дванаццаць тысяч у кішэні — на два з паловаю капелюшы? Можа, яна з цябе і здзекуецца, што ў цябе ўсяго толькі дванаццаць тысяч? Вось і падсоўвае маленькі, на паўдалонькі, кашалёчак: гэты, маўляў, па кішэні? І на паперцы піша: 12 тысяч! Цябе кідае ў пот: адкуль ведае пра твае дванаццаць тысяч? Бачыць наскрозь? Але цяпер ты глядзіш вышэй — на прыгожыя жаночыя сумачкі, быццам ў цябе ў кішэні франкаў больш, як яна думае. І сумачкі адразу злятаюць з цвічкоў на прылавак: выбірай, калі падабаюцца. Вось

і новыя цэны з'яўляюцца на паперы: 25 тысяч, 37 тысяч... Надта доўга выбіраеш? Выбраў лепшую, на свой густ, 32 тысячы франкаў? Але цяпер і ты смялееш — на той самай паперцы пішаш тыя тысячы, якія згодны заплаціць: 12! Ведаючы, што гэтую лічбу не падымеш ні на адзін франк. Гаспадыня сумачкі хапаецца за галаву і рагоча, паказваючы табе ўсе два рады роўненькіх і моцных, белых, як жамчужыны, зубоў. І піша далей: 30! Але ты стаіш на сваім і зноў пішаш тую самую лічбу. Яна зноў рагоча, але цану збаўляе: 25! Яна адчувае твой цвёрды характар, і табе ўдаецца неверагоднае — збіць цану да 15 тысяч франкаў! Ужо здаецца, што сумачка з выдатнай кракадзілавай скуры ў цябе ў руках, але... 15 — не 12? Што такое тры тысячы, якія не даюць прыйсці да згоды? Усяго толькі палавіна саламянага капелюша? І тым больш што яны такое, калі ты з маладзіцай ужо ледзь не сябра? Гэтакі доўгі і вясёлы быў дыялог, і гэтак яна табе збавіла за сумачку, што паспела стаць, здаецца, і блізкаю, і добраю, і прыгожаю, і любаю. Сама ўжо не хоча, каб ты пайшоў з пустымі рукамі, не хоча цябе адпускаць, як усё жыццё марыла з табою сустрэцца ды пагаманіць. Не ведаеш ты яе мовы, яна тваё мовы не ведае, але і тут выйсце знайшлі: сведка — аркуш паперы. І вось яна, мальгашка, пад тваім упартым радком — 12 тысяч франкаў — ставіць сваё апошняе слова: 12! Няўжо? Значыць, недарма яна табе гэтак спадабалася? І ты — ёй? Паразумеліся, як свае? Твае рукі зноў цягнуцца да запаветнае сумачкі, ты ўжо ўяўляеш, як будзе жонка радая гэтаму падарунку, але раптам мальгашка раней за цябе хапае сумачку, ускідвае на тое самае месца, дзе яна і вісела, на сценку, і падае табе лапу кракадзіла з пяццю кіпцюрамі. Лапа на метровым дубчыку. І лапа, і дубчык прыгожа выраблены, але навошта яны табе? Ты маўчыш, не ведаючы, што адказаць, адно адчуваючы, што ў гэтым нечаканым жэсце ёсць загадка. Насмешка? Здзек? Што яна, мальгашка, зараз адчувае і думае? У вачах гарацы чорцікі. Яна выхоплівае ў цябе з рукі лапу кракадзіла і, сунуўшы яе сабе пад кофту, чухае і рагоча ад асалоды. І працягвае лапу табе, каб ты таксама пачухаўся. Цяпер ты разумееш, для чаго лапа кракадзіла на дубчыку. Незразумела іншае: гэта шчырая прапанова купіць лапу за 12 тысяч франкаў ці здзек з тваіх купецкіх магчымасцей? І калі здзек — папусціцца? У галаве была з'явілася шалёная думка прывезці дадому экзатычную кракадзілаву пяцярню, але ўзяць яе з рук

мальгашкі ты ўсё яшчэ баішся. Рашуча адварочваешся і ад лапы, і ад мальгашкі, і ад крамкі, каб ісці далей сваёй дарогай, ды ў гэты момант з крамкі вылятае злосны мужчынскі крык, падобны на лаянку. Азіраешся, і ў самым куточку крамкі, цесным і цёмным, куды, захапіўшыся мальгашкаю, не паспеў яшчэ зазірнуць, ты заўважаеш чарнявага віславухага мальгаша, які совае кулаччам у твар тваёй сімпатыі, крычыць і плюецца, раз'ятраны. Чаму ты не бачыў яго раней? І за што ён гэтак узвярэў на жанчыну? Ён што — яе муж, гаспадар крамкі? Ці, можа, яна ў яго наймічка? Можа, як Разафі, прадае не свае рэчы? Але што з таго? Чаго ён на яе злуе? Што ты адышоў ад крамкі, нічога не купіўшы? Дык ці яна вінаватая? Не змагла цябе ўгаварыць, каб ты нешта купіў? Табе шкада яе, і ты вяртаешся да крамкі. Мальгаш замаўкае, зноў апускаецца на свой нізкі слончык, адразу зрабіўшыся маленькім, непрыкметным, і цябе ўжо не здзіўляе, што ты яго раней не заўважаў. Ён цябе і цяпер не цікавіць. Ты выкладаеш на прылавак усе свае тысячы і з рук чарнавокае прыгажуні атрымоўваеш лапу кракадзіла. Твая сімпатыя танцуе за прылаўкам. Танцуюць яе шчаслівыя вочы. І ты рады. Не за сябе — за яе. Вось толькі сказаў ёй як быццам не ўсё. І пакупкаю, і сваім позіркам, і калонкаю лічбаў на паперы. Штосьці ты яшчэ хочаш ёй сказаць, але перашкаджае морда, якая не толькі ўхмыляецца, але і чэпка сочыць з-за прылаўка за кожным яе і тваім рухам і позіркам. І раптам табою авалодвае дзёрзкая думка: ты хапаеш той самы аркуш паперы, на якім у калонку з лічбаў выстраіўся ўвесь твой палюбоўны дыялог з мальгашкай, з кішэні выхопліваеш тоўсты чырвоны фламастэр, рады, што не пакінуў яго ў атэлі, і ўнізе, пад калонкаю лічбаў, як падсумоўваючы доўгі дыялог, нервова рэзкімі штрыхамі малюеш ладны кукіш, агрэсіўны і сакавіты, усё роўна як і перцам і соллю прысыпаны. Едкі! І падсоўваеш паперку ўжо яму, мальгашу, гаспадару кракадзілавай крамкі. Гэта твая расплата з ім за тое, што драў горла на жанчыну, якая так табе спадабалася. Ён атупелымі вачыма, нібыта бык, уставіўся ў твой малюнак, і ты яшчэ не ведаеш, якая зараз будзе рэакцыя, толькі здагадваешся, што можа быць нават міжнародны канфлікт — чакаеш штосьці паганае, хоць зусім не шкадуеш аб тым, што зрабіў. Твар мальгаша яшчэ больш чарнее, нервова зіркае то на цябе, табе ў вочы, то на малюнак, і ты бачыш, што мальгаш усё зразумеў, адчувае, як ты яго прынізіў, але яшчэ

не надумаў, як на гэта рэагаваць. І тут усё мяняе яна, жанчына. Хвіліну назад ты кінуўся ёй на дапамогу, калі на яе крычаў мужчына, нёс са свайго паганага рота невядомыя табе брыдкія словы, а цяпер яна ратуе цябе. І як проста! Хапае ў рукі паперку і, танцуючы з ёю, рагоча, аж залівaецца, то прысядаючы, то рукамі разводзячы. Яе рогат робіць весялейшым спачатку цябе, і ты ці то смялееш, ці то наглееш — сунеш кракадзілаву лапу пад тэніску дзікаму мальгашу, шоргаеш ёю яму па пузе, і ўжо ён таксама залівaецца рогатам. А што пасля? Ты сунеш лапу і сабе за каўнер, чухаеш спіну — табе цяпер таксама ахвота рагатаць, і ты рагочаш з імі разам. І канфлікту як не было. Выратавалі мальгашка і кракадзілава лапа? Ты яшчэ раз пераможна, нібы цяжкі камень, накатваеш позірк на гаспадара крамкі, весела і шматзначна, яму на здзек, падміргваеш маладзіцы і, ускінуўшы на плячо, як падарожны кій, дубчык з кракадзілавай лапаю, брыдзеш далей па Зума, міма іншых маленькіх крамак, адчыненых да цябе, нібы кнігі з добрымі вясёлымі казкамі. Свет, які цябе акружае, як быццам не свой, чужы, і ты яму як быццам чужы, але ўжо ўпэўнены, што цяпер, калі на плячы кракадзілава лапа, табе будзе ўсюды шанцаваць, усё роўна як у руцэ найшчаслівейшы талісман, цяпер любая мальгашка за любую цану аддасць табе ўсе свае багацці, сама за табою пойдзе, куды скажаш, а іх мужыкі будуць ціха сядзець па сваіх куточках, утуліўшы ў плечы чорныя галовы з чорнымі думкамі. І ты спыняешся, бо трэба падумаць, куды падацца далей. Можа, туды, дзе прадаюць вядомыя ў свеце мальгашскія пляценні з травы і лісця? Але што табе цяпер тая трава, тое лісце? Дзе разьба з чырвонага дрэва? Дзе вострыя мадагаскарскія прыправы? Дзе яшчэ больш славутыя мадагаскарскія тапазы, рубіны, яшма, малахіт, гранат? Ты, шчаслівы, ужо забыў, што ў кішэні тваёй ні франка, і гэта добра, што забыў, бо інакш, можа, ты б не апынуўся ў яшчэ адной крамцы сярод тых самых славутых камянёў Мадагаскара, натуральных і апрацаваных людскімі рукамі, гранёных і шліфаваных, вытачаных і выпілаваных з парод, сярод камянёў, дзе кожнае — сонейка, у кожным — не адно сонейка, і музыка, бясконцая музыка. Вочы разбегліся ва ўсе бакі, ты не заўважаеш нават гаспадара крамы — кітайца, які падышоў да цябе і з усмешкаю штосьці кажа на сваёй ці не на сваёй, але не на тваёй мове. Яго мову ты не чуеш, але чуеш раптам сваю мову: «Гаспадар магазіна просіць вас

прайсці ў двор. Можа, там вы знойдзеце сабе па густу камень Мадагаскара?» Азіраешся — жанчына. Адкуль яна ведае па-беларуску? Спытаць ты не паспяваеш, бо ўжо ідзеш за кітайцам у двор пад экзатычныя дрэвы. Цябе зноў акружаюць камяні: чырвоныя, ружовыя, блакітныя, зялёныя, жоўтыя, чорныя, апалавыя, шэрыя, белыя, дробненькія, на атласных падушачках, хоць ты іх пінцэтам бяры, і вялізныя, на зямлі пад дрэвамі, асколкі гор і падземных кладовых, як пісаў акадэмік Ферсман. Тут табе і выстаўка камянёў, і майстэрня, у якой яны пачынаюць жыць другім жыццём, апрацоўваюцца, набываюць у руках майстра высакародны выгляд, падганяюцца ў любы пярсцёнак і медальён. Сам гаспадар — і гандляр, і каменяр, і гранільшчык-ювелір. Ён табе падносіць карабочак, у якім на белым атласе ляжаць два блакітныя, у крапінкі, яечкі з яшмы. Паспеў зразумець, хто ты і адкуль, што ты тут першы раз, і вось вітае падарункам. Ты разумееш, што камяні ў карабочку недарагія, можа, зусім танныя, але, падобныя на яечкі дразда, яны і прыгожыя, і дарагія тым, што будуць табе напамінкам пра рынак Зума і гэты маленькі магазінчык з утульным дворыкам, у якім, здаецца, можна было б і жыць. Ды як ты адсюль пойдзеш, атрымаўшы падарунак і нічога не купіўшы за грошы? Гэта было б неверагодным свінствам. Але і купіць ты не можаш, бо ў цябе не засталося ні франка. І тут, ледзь ты пагладзіў на плячы лапу кракадзіла, у магазінчык заходзіць Жазэф. Ён, твой гід, шукае цябе, бо ўсе сабраліся ехаць, сядзяць у аўтобусе і чакаюць цябе. Ты расказваеш Жазэфу пра сваё дурацкае становішча, і тады ён выхоплівае ў цябе з рук лапу кракадзіла, распытвае, дзе ты яе купіў, і бяжыць з ёю за парог. Няўжо Жазэф верне мілай мальгашцы лапу? Няўжо ён забярэ ў яе назад тыя тысячы франкаў? Ты шкадуеш, што расплакаўся перад Жазэфам. Шкадуеш лапы? Але яшчэ мацней шкадуеш мальгашку. Ды куды ўжо дзецца? І раптам у магазінчык улятае Жазэф. Ён вяртае табе назад кракадзілаву лапу і разам з ёю — пяць тысяч франкаў! Аказваецца, ён расказаў, у якім ты апынуўся становішчы, і твая сімпатычная мальгашка з радасцю, каб табе дапамагчы, вярнула пяць тысяч і прасіла Жазэфа перадаць, што калі б ты сам прыйшоў, то яна вярнула б усе дванаццаць тысяч. І вось тое, што табе падабаецца ў магазінчыку кітайца больш за ўсё, якраз каштуе пяць тысяч франкаў. Гэта дзве — пара — акамянелыя ракавінкі. Дакладней: адна ракавінка, уман-

ціраваная прыродаю і мільёнамі гадоў у мармур, сама напоўненая мармуровай пародаю зялёна-блакітных колераў, ды ладная, як на твае дзве далоні, гэтак удоўж распілаваная і адшліфаваная майстрам-кітайцам, што дзве авальныя плоскасці, лежачы побач, нагадваюць дзве суседнія кніжныя старонкі, з той толькі розніцай, што тэкст на кніжных старонках неаднолькавы, а тут — адзін у двух адбітках малюнак, прыродная каляровая графіка, дзе і колеры нечаканыя, розныя на кожным кавалачку плошчы, самых неверагодных спалучэнняў, таноў і паўтаноў, якіх ніякі мастак на сваёй палітры не знойдзе,— іх трэба доўга шукаць, як шукала прырода. І гэта — за пяць тысяч франкаў? Кошт саламянага капелюша? Можа, тут якая памылка? Але Жазэф штосьці кажа кітайцу, і той загортвае камяні-ракавінкі ў паперу, апускае ў картонную скрыначку, працягвае табе і яшчэ... адлічвае дзве тысячы франкаў! Ты хочаш крыкнуць уголас: навошта? Хочаш вярнуць франкі назад. Але Жазэф глядзіць табе ў вочы, і ты яго разумееш: ён збіў цану і цяпер вяртаць франкі ты ўжо не можаш, бо гэтым пакрыўдзіш гаспадара магазінчыка — такі жэст не ў правілах рынка Зума. І ты зноў збянтэжаны. У цябе ў руках незвычайнае прыгажосці акамянелыя ракавінкі, твор мільёнаў гадоў, ракавінкі ў мармуры, і яшчэ два яечкі дразда, тваёй любімай птушкі-пявунні, птушкі твайго роднага беларускага лесу, зробленыя з граніту Мадагаскара кітайскім майстрам, і ўсё гэта багацце — за тры тысячы франкаў, якія ты мог бы аддаць за жменю рысавай саломы ў выглядзе капелюша. Ты заходзіў у магазінчык без ніводнага франка, а выходзіш з яго, несучы выдатныя падарункі прыроды, з дзвюма тысячамі франкаў! Ты хочаш крычаць на ўвесь свет і пытацца: што за краіна, што за рынак?! А тут яшчэ сам кітаец выводзіць цябе з магазіна, горача, нібы сябра, паціскае табе руку і смяецца ў вочы радасна, быццам не ён цябе, а ты яго ашчаслівіў. І хто сказаў, што кітайцы — вялікія гандляры? Ці, можа, у тым, што адбылося, якраз і выяўляецца культура і мудрасць гандлю? Але і гэта яшчэ не ўсе нечаканасці рынка Зума. Як толькі ты развітаўся з кітайцам, да цябе падыходзіць тая самая жанчына і кажа, зноў па-беларуску: «Вы былі ў сельскагаспадарчым цэнтры Анцырабэ. Мы там сустракаліся. Мой муж там дырэктарам. Так-так, Бойка Рыгор Якаўлевіч. Дык я хачу зрабіць вам невялічкі падарунак. Ад землякоў». Яна падае табе маленькую скрыначку. На чырвонай атлас-

най падушачцы гарацъ тры празрыстыя вочкі натуральнага тапаза. Ты не адважваешся прыняць дарагі падарунак, але жанчына раптам зусім цябе абяззбройвае: «Вы ведаеце ў Мінску паэта Пруднікава, Паўла Іванавіча? Дык гэта мой родны дзядзька».

Вось што такое рынак Зума!..

Ледзь паспяваючы за Жазэфам, ты прадзіраешся праз натоўп да свайго аўтобуса, але аўтобус яшчэ доўга стаіць, бо цяпер ужо трэба чакаць кагосьці іншага. Недзе блізка іграе гармонік. Адкуль тут, у краіне зусім іншых музычных інструментаў, гармонік? І што ён іграе? Вальс «На сопках Маньчжурыі»? Ты не верыш вушам сваім. Можа, паверыш вачам? І вось перад табою чарнявы, але з нейкім азіяцкім адлівам жаўцізны ў твары мальгаш, сляпы і босы, з кепкаю на зямлі каля ног, і зусім старэнькі двухрадны гармонік у ягоных руках, такі стары, з латанымі-пералатанымі мяхамі і пабітымі, дроцікамі пазвязанымі корабамі, што дзіва бярэ, як гэты гармонік яшчэ і дыхае. Але што ён усё ж іграе? Няўжо вальс? Адкуль у душы ў мальгаша рускі вальс? Хто яго сюды завёз? Не сам жа гэты сляпы мальгаш, які просіць нейкія франкі ў старую брудную кепку? Твая рука машынальна намацвае ў кішэні ўсе тыя франкі, якія табе вярнуў як рэшту кітаец, калі ты купляў акамянелыя ракавінкі, і ты кідаеш свае апошнія франкі ў пустую кепку мальгаша. Цябе апякае яшчэ адна думка: малюнак са сляпым чалавекам, гармонікам, вальсам і кепкаю з дробнымі грашыма, франкамі ці капейкамі, табе не чужы, гэта ўсё ў тваёй памяці з вунь той далёкай вайны, якая ў гады твайго маленства абадрала і абабрала цябе, тваіх братоў і сясцёр, маці і бацьку, увесь твой народ на далёкай адсюль Радзіме. Усё і тут — як там, тады. За спіною трубіць аўтобус, кліча цябе, а табе цяжка, як ад нечага свайго, адысці ад сляпога мальгаша, яго жабрацкай кепачкі, ад гармоніка, у якім жыве-пакутуе крыху не такі, якім ты яго ведаеш, дзе збіты з мелодыі, дзе нервова-паспешлівы і збіты з ладу, але ўсё ж ён — вальс «На сопках Маньчжурыі». Калі ж вяртаешся ў аўтобус, а на ім — у атэль «Кольбер», ты, увайшоўшы ў нумар, кідаеш лапу на стол, сам кідаешся плазам на канапу і думаеш пра сляпога мальгаша з азіяцкай жаўцізною ў твары, пра стары, пабіты векам гармонік, а чуеш адзін толькі вальс «На сопках Маньчжурыі».

Вось што такое Зума!..

Пройдзе колькі дзён. Ты пакінеш Мадагаскар і будзеш

жыць на нейкім іншым востраве Індыйскага акіяна. Там аднойчы табе раскажуць гісторыю з сумнай эпапеі руска-японскай вайны 1905 года, нейкі праменьчык святла ад якой як быццам перакінецца і на тваю сустрэчу з сляпым мальгашом на Зума. Яе, тую гісторыю, тут можна пачаць з таго, як другая руская эскадра плыла з Пецярбурга вакол Еўропы і Афрыкі ў Японскае мора на дапамогу першай эскадры, блакіраванай японцамі ў Порт-Артуры. Ля ўсходняга берага Мадагаскара яна стала на якары, каб загрузіцца вуглем, і вось сюды даляцела вестка, што японцы ўзялі Порт-Артур, а першая эскадра патоплена без бою. Куды ж цяпер плыла другая эскадра? Каго і што абараняць? Загаварылі, што яна плыве на свой брацкі могільнік у Японскім моры. Сярод матросаў пачаліся хвалявання, п'янства, мардабой, непадначаленне афіцэрам. Усё гэта ёсць у рамане ўдзельніка тых падзей Новікава-Прыбоя «Цусіма». Прадчуваючы Цусіму-смерць, матросы сыходзілі на бераг і не вярталіся на караблі. Сярод іх былі музыканты. Ішлі і не вярталіся разам з гармонікамі. І тут ужо ты вольны дамысліць і лёс тых рускіх матросаў, што засталіся на чужым беразе, пажаніліся з мальгашкамі, растварылі сваю славянскую кроў у крыві мальгашоў, і лёс рускіх гармонікаў, што засталіся разам з матросамі на беразе Мадагаскара...

І гэта таксама можна пачуць і ўбачыць на рынку Зума.

Ён, гэты рынак, адкрыты любому чалавеку, з якога канца свету той ні прыедзе, кожнай душы, якая прагне дабраты, шчырасці і хоць што-небудзь на ўспамін пра дзіўную зямлю.

Тут, прадаючы ці купляючы, нельга ні прагадаць, ні страціць. Можна толькі набыць. Тое, што не набудзеш нідзе. Тут набываюць — і хто прадае, і хто купляе.

Тут не адразу зразумееш, прадае чалавек ці купляе. Кожны і прадае і купляе. Дорыць і адорваецца.

Тут можна цэлы дзень прадаваць, нічога не прадаць і радавацца пражытаму дню.

Сюды можна прыйсці з пустой кішэняй і нешта незвычайнае купіць, і яшчэ — панесці з рынку тысячы франкаў.

Тут можна прасіць за свой тавар самую высокую цану, а аддаць яго за ўсмешку ці за адно цёплае слоўка і застацца шчаслівейшым чалавекам.

Такі ён — рынак Зума ў Антананарыву. Мабыць, адзіны гэтакі ў свеце. Пра яго можна марыць. Нэ яго трэба трапіць.

Хоць аднойчы ў жыцці.

P. S.

Навошта мне кракадзілава лапа?..

Раніцой, седзячы на ложку, я з-за вуха сую яе пад сарочку, чухаю спіну і тады бачу сімпатычную мальгашку з рынку Зума, яе белазубую ўсмешку. Чую яе голас. Ці гэтага мала для раніцы, калі ты яшчэ цёпленькі сядзіш на ложку?

Праўда, сёння, прачнуўшыся, я ледзь кінуў вокам на сцяну, дзе на цвічку вісіць кракадзілава лапа, як убачыў на прыступачку ганка сляпога босага мальгаша са старым гармонікам і перад ім, ля ног, пустую, дагары картузом, кепку. І ажылі ў вачах шэрыя твары, у сініх ямках вочы, ногі з драўляным скрыпам, лахманы на плячах, пустыя торбачкі на вяровачках цераз плячо, шапкі і кепкі ля ног на зямлі, шарманкі і гармонікі на запалых грудзях, іх старадаўні плач на падтрымку стогну з грудзей:

> Там далеко есть родина родная,
> Там жил отец, не помню я его.
> Но знаю то, что, в муках умирая,
> Хотел обнять сыночка своего.

І гэтак далей. І ўсё такое. Колькі гэтакага прайшло разам з табой па дарогах! І па тваіх! І як ты мог усё гэта забыць?..

А вы пытаецеся, навошта мне кракадзілава лапа...

ВЕРНІСАЖ: ЖЫЦЦЁ І БАЦІК

Куды мы, людзі, спяшаемся, апынуўшыся на незнаёмай ці малазнаёмай зямлі? Куды вядуць па ёй нашы першыя сцежкі?

Прыехаўшы ў Ленінград, іншаземцы бягуць, вядома, у Эрмітаж. Ці ў Рускі музей.

Першыя крокі па Парыжы — да Луўра.

Лондан прываблівае Брытанскім музеем.

Ну а тут, на астравах? У Антананарыву ці Анцырабэ? У Порт-Луі ці Вікторыі?

Тут няма эрмітажаў і луўраў. Што ёсць? Дзе тут, на астравах, сабраны духоўныя скарбы народаў захаду Індыйскага акіяна? Куды ісці і дзе запыніцца, каб зразумець і гісторыю, і культуру, іх духоўнае нацыянальнае аблічча? Можа, на рынак Зума?

Так, Зума ў Антананарыву нагадвае нечым эрмітажы і луўры. Тых шэдэўраў, што там, на Зума не ўбачыш. Але тут ёсць свае шэдэўры, менш кананічныя і больш жывыя. Душа народа жыве ў іх з большай будзённасцю, але і з большай шчырасцю. Жыццё, духоўную і матэрыяльную культуру тут адкрываеш з меншай рызыкай памыліцца, як у класічных музеях.

І ўсё ж рынак — не самая багатая ды і не адзіная вітрына-выстаўка астраўнога жыцця. Не маючы пакуль што магчымасці пабудаваць свае эрмітажы і луўры, народы Мадагаскара, Маўрыкія, Сейшэлаў ператвараюць у музеі і выставачныя залы свае астравы. Дарогі — карцінныя галерэі.

Нават і неабавязкова ў пераносным сэнсе.

Два першыя дні правёўшы ў Антананарыву, мы толькі на трэці дзень выблыталіся з каменнага лабірынту яго вузкіх пятлястых вуліц і маленькім утульным аўтобусам выехалі на раўнейшую асфальтавую стужку, якая неяк хутка атрэслася ад дамкоў і дамоў, платоў і крамак — павяла на поўнач вострава. У твары праз адчыненыя вокны шугануў пругкі сустрэчны вецер, настоены на салодкім водары апельсінавых і мангавых садоў, зранку яшчэ не прагорклым ад камяніста-горкай церпкасці і дарожнага бензінавага чаду. Павесялелым вачам адкрылася прастора дзіўна-разнастайнага ўзгоркавага ландшафту, пакроенага на невялічкія палеткі: кукурузныя, ананасавыя, кафейныя; паміж іх на зялёных ці зялёна-бурых лапіках пашы хадзілі ці стаялі-драмалі рабочыя быкі-гарбуны зебу, падпіраючы высознымі рагамі ранішнюю смугу, якая нагадвала стрэсены з заружавелага неба сіні начны пылок; там-сям узгоркі пеніліся камяністымі крушнямі, хаосам, у якім бачыўся і пэўны сэнс, калі вочы адрываліся ад яго і глядзелі на зямлю шырэй — каменная пена там-сям удала манціравалася ў экзотыку і працоўнае поле ўсяго абсягу. Недзе пад дарогаю ў нагрувашчваннях камянёў грымелі быстрыя, аж шалёныя, рэчачкі; недзе цесна, як збегшыся да аднаго вогнішча, ляпіліся тры-чатыры-пяць дамкоў, вузенькіх, на адно ці два акенцы, але абавязкова на два паверхі — дамкі былі падобныя на вежы крапасных сцен. Чырвань муроў была такая самая, што і чырвань прыасфальтавых абочын ці лейчын-дарог, якія адбягалі ад асфальту і гарбатымі змейкамі распаўзаліся між палеткаў.

Мы ехалі шэрай асфальтавай стужкаю, але не яна ава-

лодвала ўвагай і сэрцам, большую ўладу над намі мелі тыя чырвона-пунсовыя стужкі, што адбягалі ад яе, шэрай, і знікалі паміж узгоркаў. Хацелася звярнуць на кожную.

Аўтобус усё роўна як пачуў жаданне пасажыраў. Ён з'ехаў з асфальту і марудна папоўз угару, уздымаючы чырвонае воблака пылу. Развярнуўшыся на чыстым зялёным двары з пабудовамі пад чырванню чарапіц, спыніўся.

Што за дварок і што за пабудовы? Гэта былі адкрытыя да ветру і сонца веранды і галерэі, абвешаныя славутым мальгашскім бацікам — творамі жывапісу, якія пісаліся на шаўковай тканіне фарбамі, падобнымі на акварэль, і гарачым празрыстым воскам. Каля іх пахаджвалі мастакі з пэндзлямі.

Можна было падумаць, што тут майстэрні мастакоў. Але пад дахамі віселі сотні работ, і яны давалі падставу прыняць усё гэта за выстаўку. Ды і панаехала турыстаў, як на выстаўку. Яны хадзілі ад карціны да карціны, пераходзілі з веранды на веранду, зблізу ўглядаліся ў тэхніку малявання і адыходзілі ад баціка падалей, каб схапіць і зразумець вобраз. Гаманілі ці спрачаліся з мастакамі, паміж сабою. Дзе-нідзе гамонка заканчвалася тым, што бацік здымалі са сцяны, згортвалі ў трубачку, у паперу — як у магазіне. Бацік прадаваўся? Так. Прадавалі самі мастакі. Як на рынку Зума. Адзін падымаў цану, а другі збіваў. Адзін творы хваліў, даказваў, што яны таленавітыя, геніяльныя, але другі не менш удала даводзіў адсутнасць на іх знакаў геніяльнасці — і цэны каціліся ўніз.

Штосьці тут нагадвала Манмартр? Але там мастакі малююць кліентаў і тым самым кліентам прадаюць свае работы. Па памяці там малююць куточкі Парыжа. І цэны — цвёрдыя. Бацік — зусім іншыя сюжэты і іншы мастацкі метад. На ім — жыццё мальгаша, яго зямля, праца, побыт і свята, свята, калі бывае, маленькае, але з вялікімі спадзяваннямі на лепшае.

Вярнуўшыся з астравоў, калі ўсё тое, астраўное, засталося недзе далёка за морамі-акіянамі, многае, што бачыў на баціку, успаміналася і ўспамінаецца як само жыццё, быццам тыя малюнкі бачыў пры дарогах — у полі, на рэчках, у садах, на пашы, у вёсачках. І наадварот: той ці іншы сюжэт альбо вобраз бачыў — выдатна памятаеш — на жывой зямлі, а цяпер здаецца, што бачыў тое на баціку. І верыш сам сабе, і не верыш.

Вось — з поля ідуць селянін і сялянка. На плячы ў яе

і ў яго доўгія матыгі ■ вострымі на канцах зубамі. Вечарэе — яны вяртаюцца з рысавых палеткаў. Ён у кароткіх шорціках, яна ў кароткай спадніцы. Абое пад саламянымі капелюшамі і босыя. Ногі ў абаіх доўгія, моцныя, чорныя, а па костачкі, нават вышэй, чырвоныя-чырвоныя, аж пунсовыя ад той самай пунсовай зямлі. Калі б не гэтая чырвоная зямля на нагах, можа, не падумаў бы, што яны муж і жонка, а так, убачыўшы на нагах гэтую аднолькавую чырвань, не толькі падумаў, але і сумненняў няма, што муж і жонка. Ды згадка мая не дзеля гэтай дэталі. Дзе я іх бачыў? На бацiку? Безумоўна. Я нават памятаю, дзе гэты бацік вісеў: на самай апошняй верандзе, на сонцы, мне тады нават падумалася, што, можа, ад сонца, якое высвечвае бацік, ногі мальгаша і мальгашкі такія чырвоныя, як у агні. Але разам з тым дакладна ведаю, што бачыў іх, яе і яго, з доўгімі матыгамі на плячах, за дарогай у полі, калі мы пад'язджалі да Анцырабэ. Яны ішлі па гаці паміж рысавых градак, дзе маладое рысавае зяленіва стаяла ў вадзе, ледзь-ледзь курэла над вадою дымком зялёным, і я тады падумаў, як выразна глядзяцца ў гэтым рысавым дымку чырвоныя, аж пунсовыя, ногі.

А з іншымі сюжэтамі? Помню, у той самы дзень, ледзь выехалі ■ Антананарыву, можа, вярсты дзве праехалі за горадам, як дарогу нам перабегла рэчка Ікупа, самая, як сказаў Жазэф, вялікая рака Мадагаскара, не рака, а боская міласць, бо яна арашае рысавыя палі вострава, корміць народ. Помню, як усе мы былі здзіўлены, убачыўшы берагі рэчкі, усыпаныя жанчынамі, аднымі жанчынамі. Тысячы жанчын! Яны ўсе мылі ў рацэ бялізну, вопратку, дарожкі, посцілкі, паласкалі і тут жа, на беразе, ці адышоўшы крыху на пашу, бо на беразе ім было вельмі цесна, раскладалі пад сонцам, развешвалі бялізну і вопратку на кустах, камянях, дрэўцах, спрэс усцілалі бераг посцілкамі і дарожкамі. І мыліся самі, адна адной расчэсвалі грабянцамі мокрыя галовы. Перад вачыма разлягалася надзвычай жывапісная панарама людскога жыцця, якая, здавалася, цягнулася на ўсю даўжыню Ікупы.

Але зноў жа і тут я не пра само відовішча. Пра яго — між іншым. А галоўнае — пра адчуванне, што гэтую панараму мне адкрыла палотнішча баціка, доўгае, на ўсю веранду. Іншы скажа: ну і што з гэтага? Бачыў і ў жыцці, і на баціку. Ды не! Я пра канкрэтныя малюнкі, жаночыя постаці, якія, памятаю, мне ўрэзаліся ў вочы там, на рацэ, але ж тыя самыя малюнкі і постаці — на баціку. Такое не-

магчыма? Але ж! Скажам, дзве маленькія дзяўчынкі, якія рассцілаюць на зялёным беразе чырвоную дарожку, і белы сабачка паміж імі, наравіць ускочыць на дарожку, а яго, адна з іх, мокрай анучай — па мордзе, каб не лез, не таптаў лапамі чыстую дарожку. Як гэтакую сцэнку паўторыш? А яна ж была таксама і на бацiку? Ці іншае: сядзіць на кукішках жанчына, а другая, стоячы на каленях, расчэсвае доўгія мокрыя чорныя валасы сяброўкі. І тое самае з іншымі малюнкамі, якія не паўторыш. А яны ж у маёй памяці раздвойваюцца? Нібыта ў двух выкананнях: рэальным, у жыцці, і на бацiку.

Можа, прычына гэтай маёй разгубленасці ў тэхніцы бацiка? У тым, што ён развешваецца на адкрытым паветры, пад сонцам, і яго празрыстыя фарбы і васковыя ніці, усе жылачкі і пражылачкі, рэагуючы на кожны сонечны прамень і павеў ветру, як бы гоняць святло па сваіх нервах? Адсюль і ўражанне, што ўсё на бацiку жыве, рухаецца, поўнае жывых токаў і пачуццяў. Можа, я проста не магу ўявіць усё тое, што бачу на бацiку, стварэннем мастака, яго рукі і пэндзля, усё гэта бачу як жывое жыццё, і яно, гэтае жыццё бацiка, зліваецца ў маёй памяці з усім тым жыццём вострава, якое бачыў вакол сябе?

У нейкай меры сябе можна праверыць сюжэтамі, дзе ты ўпэўнены, што бачыў гэта толькі на бацiку. Вось — коні! Вараныя, гнядыя, мышастыя, буланыя, белыя, чалыя, саловыя, шэрыя і нават нейкай неверагоднай масці, у белых шкарпэтках і без шкарпэтак, з лысінамі і без лысін, з зорачкамі на лбах і без зорачак. Мальгашы ездзяць калі не на машынах і веласіпедах, дык на быках, працуюць таксама на быках. А коні? Іх я бачыў аднойчы ці двойчы. Можа, іх рэгіён недзе там, дзе мяне не было? Як рыкшы — у Анцырабэ. Ці, можа, коней на Мадагаскары зусім мала? Але ў душы мальгаша яны жывуць, бо жывуць на бацiку. Тут яны вясёлыя, парывістыя, прыгожыя, аж нейкія казачныя. І зноў жа ўяўленне такое, што яны жывыя. Па васковых пражылках, здаецца, бяжыць гарачая конская кроў. Па фарбах пераліваецца сонечнае святло. Коні жывуць.

А вось на ўзбочыне дарогі мальгашы прадаюць вараныя кукурузныя кіяхі. Высыпаўшы з аўтобуса, мы апынуліся ў маленькім сямейным табары, дзе мужчыны стаялі над катламі з чысценькімі дубчыкамі, варылі на вогнішчы кукурузныя кіяхі, малыя падносілі і падкладвалі ў агонь дровы, дзяўчынкі-падлеткі ачышчалі кіяхі ад лісця і ба-

рады, складалі ў кучы па пасцілцы, а жанчыны стаялі над карытцамі з упрэлымі кіяхамі і прываблівалі купцоў, усіх, хто ішоў і ехаў міма. На раскінутых на мурагу пасцілках поўзалі, муслячы вараныя кіяхі, дзеткі-немаўляткі, стаяла арба без быкоў, быкі хадзілі воддаль за хмызамі. Кукуруза была незвычайна смачная: салодкая, духмяная, добра ўпрэлая. Ніхто з нас такой смачнай зроду не еў. Салодкі пах у роце стаяў ад яе потым цэлы дзень. Дык вось сцэнка з паранкай-кукурузай, яе купляй-продажам у сямейным мальгашскім табары глядзелася як выключна каларытная жанравая сцэнка, гатовая ў раму мастацкай карціны, але прасілася, вядома, на бацік. Незвычайна жывапісныя былі постаці, твары мальгашоў, што ні чалавек — характар, каларытна выглядалі і чырвоная вопратка, і васкова-жоўтыя кіяхі, і зялёны фон поля, і які быў кантраст паміж тварамі мальгашоў і нашымі, еўрапейскімі, была ва ўсёй гэтай сцэне нават прадуманасць кампазіцыі, гармонія. Тут ужо я ведаю, што нічога падобнага па сюжэце на выстаўках баціка я не бачыў, але ў той жа час успамінаю гэтую жывую сцэнку як карціну мастацтва ў самых красамоўных традыцыях мясцовага народнага жывапісу. І яшчэ колькі разоў прыходзіла і прыходзіць гэтакае самае адчуванне, калі ў вачах ажывае то нейкі малюнак работы сялян у полі, то куточак рыначнага жыцця, то твар, нейкая жанравая сцэнка, нейкі пейзаж, вясковы ці гарадскі, абразок прыроды, побыту, народны танец.

Само жыццё астравіцян насычана жывапісным каларытам, выразнымі натуральнымі формамі, глыбокім непасрэдным пачуццём, багатае на святло, фарбы, рух. І, можа, таму многія сцэнкі жыцця, якія тут бачыш, успрымаюцца як мастацкія творы.

Нядзеля. Мальгашы апрануты па-святочнаму. Дома ім у свята не сядзіцца — усе на вуліцах, на дарогах. Ідуць і бягуць. Хто ў царкву ці касцёл, хто на рынак, хто ў госці, бягуць адзін да аднаго, збягаюцца ў табункі і табункамі зноў некуды бягуць, бо з такой жывасцю, энергіяй, ахвотай пагаварыць, адно аднаму штосьці дарыць, усміхацца, расказваць ці хоць памаўчаць побач з іншым чалавекам: яны жыць паасобку не могуць. Заўсёды, нават у святы, штосьці нясуць на галовах, нясуць ад кагосьці, нясуць камусьці, нясуць з гасцей і ў госці, на рынак і з рынку, у касцёл і з касцёла. А рукі, як і язык, заняты размовай. Яшчэ і прытанцоўваюць, гаворачы. Мальгаш

іначай не можа. Усё яго цела гаворыць. Ён увесь у руху. І таму кожны рух мальгаша пластычны, дакладны, мяккі, выразна перадае тое, што адчувае душа і што яна хоча сказаць.

Такі мальгаш і на бацiку. І таму бацік — адно з самых дэмакратычных мастацтваў.

Бацік — мастацтва не аднаго Мадагаскара. Ён сустракае і праводзіць цябе па дарогах і вуліцах Маўрыкія, Сейшэльскіх астравоў. Ды і далей — ці не па ўсёй Акіяніі. Але бацік мальгашоў і адрозніваецца ад баціка, напрыклад, крэолаў Маўрыкія ці Сейшэл. Ён цяплейшы ў сваім пачуцці. Усё, пра што расказвае, ён ледзь-ледзь узвышае, прыўзнімае над будзённасцю. Ледзь-ледзь. На столькі, каб не адарваць мастацтва ад зямлі і зямнога і ў той жа час не азмрочыць зямлю і зямное. Рэалізм баціка мальгашоў аптымістычны. І ў гэтым таксама яго высакародны дэмакратызм.

Дэмакратызм нават у каляровай гаме.

Які колер мальгашу самы любы? Ды вядомы ж, чырвоны. Ён валодае душой мальгаша, бо валодае зямлёй, на якой жыве мальгаш. Ад чырвані зямлі — чырвань у паветры і ў небе. Чырванню наліваюцца травы, плады і яблыкі вачэй быка зебу — святой для кожнага мальгаша жывёлы,— нават калі ён зусім не злосны. І якая кофтачка для мальгашкі самая жаданая, як не чырвоная? Якія самыя прыгожыя чаравічкі, спаднічкі, хусцінкі, завушніцы, каралі, кветкі? Ну вядома, чырвоныя. Нават віно сапраўдны мальгаш п'е толькі чырвонае.

І гэтакі бацік. Як душа мальгаша. Можа, перш за ўсё ў чырвоным колеры і яго дэмакратызм. А чырвань незвычайная — яркая. Яна нідзе на баціку не дагарае. Яна разгараецца. І пакідае ў сэрцы адчуванне вечнасці.

А яшчэ — шчымлівае адчуванне болю.

Побач з вечным на вечнай зямлі святлом.

P. S.

Вось і ў Мінску на маёй кніжнай паліцы — бацік: чырвоныя дамкі, сярод чырвоных — адзін белы, для кантрасту, перад дамкамі вада — бераг Ікупы. На вадзе — чырвоныя адбіткі дамкоў. І чырвань на беразе. І зялёныя сады і палі з лёгкім налётам чырвані. І нават неба над дамкамі...

Ад дамкоў, як ад сонца,— і чырвань, і святло, і цяплынь.

Абапал дарогі — рысавыя і кукурузныя палеткі, усё маленькія, плямкі ды шнурочкі, сівыя мангавыя гаёчкі, камяністыя пагоркі, дзікая, зарослая хмызняком паша, па якой ходзяць быкі-гарбуны зебу. Але вока ловіць сялянскія дамочкі. Яны вузкія і высокія — быццам вывешаныя да свята на гарызантальных шастках сцягі-палотнішчы.

А яшчэ чырвоныя дамочкі мальгашоў нагадваюць мне свежыя раны на чорна-шэра-зялёным жывым целе.

Калі самалёт падымае цябе над гэтай зямлёю, абавязкова ўсунься ў круглае вока ілюмінатара. Чырвоныя дарогі вострава здадуцца табе чырвонымі ад крыві біптамі на целе волата.

Ад гэтае думкі аж увесь скаланешся.

І гэтага — не забудзеш.

Усё гэта — бацік!

«ОБЕРЖ КЛАБ». ПЕСНІ ЧОРНАЙ РАСІ

Рагамі ўгару, быццам папірусная лодка Тура Хеердала, экватарыяльны месяц плыве паміж хмарак над неабсяжным Індыйскім акіянам. Ясная зорачка, пакуль што адзіная ў небе, блішчыць паміж рагамі месяца і ледзьледзь вышэй, усё роўна як на макаўцы ветразя лодкі-падарожніцы.

Ноч на Сейшэльскіх астравах настае рана і неяк адразу.

Што рана — не дзіва: як усюды зімою. Проста пагадзіцца цяжка, што цяпер, у чэрвені, тут зіма.

Мінулай ноччу паўднёва-ўсходні мусон нагнаў нудную трапічную імжу. Прачнуўшыся, я выйшаў на каменны ганак і доўга стаяў пад дажджом неапрануты, босы, слухаючы, як вада цурчыць з пальмавых стрэх. Вяртацца ў пакой не хацелася. У пакоі было душна, усю ноч, нібы стары чмель, гугніў кандыцыянер, а пад зімоваю імжою было прыемна, як пад цёплым жаданым душам.

Я сышоў з ганка да акіяна. Ён ляжаў каля ног спакусліва-ціхі. Я ўвайшоў у яго з прыемнасцю, як уваходзяць у цёплы ўтульны пакой, лёг, як кладуцца на чысты ложак, засланы свежай духмянай прасцінаю, і паплыў. Са мною плыў мяккі голас крэола:

Кары ко-ко,
Кары ко-ко...

Гэтак спявае даўно немалады крэол у шыракаполым пакамечаным, нібы знарок, капелюшы і белай, не зашпіленай на грудзях — няма нават гузікаў — кашулі, якая вісіць на ім вольна, нібы на плячах у селяніна, што ваюе гэтай парою з джунглямі цукровага трыснягу, махаючы цяжкім мачэтэ. У крэола вельмі белыя зубы і яблыкі вачэй. Не проста белыя, як кашуля. Яны блішчаць цнатлівую белізною, ззяюць перламутрам месяца-лодкі, што з начы ў ноч плыве над акіянам.

Яго завуць Чорнай Расіяй.

Чаму — Чорнай? Ён чорны тварам, скураю, як усе крэолы, хоць чарната крэола не тая, што ў афрыканца, яна прасветлена еўрапейскай крывёю, з шакаладным адлівам. Але чаму — Расіяй?

З'явіўшыся ў рэстаране атэля «Оберж Клаб», што ў перакладзе з французскай мовы азначае — карчма, дзе мы, савецкія, не столькі турысты, як місіянеры свае культуры, вячэралі, ён падышоў да нашага стала са старэнькай гітараю і ўвесь вечар спяваў, углядаючыся нам у вочы, у твары. Гітара не змаўкала, нават калі ён канчаў сваю песню, маўчаў ці з кімсьці гаварыў, яна адна, без падтрымкі голасу, быццам працягвала песню душы, мелодыю тугі ці радасці, ці размову з жыццём, са светам. І нікому не перашкаджала.

Калі мы, павячэраўшы, пакідалі рэстаран, ён выйшаў разам з намі, хоць павінен быў іграць і спяваць увесь вечар для тых, хто заставаўся за сталамі.

А назаўтра мы сустрэліся зноў — на пляжы. Ён ішоў па белым пляжным пяску ўздоўж вады пад развесістым, нібы парасон, капялюшам, з гітараю на грудзях, і спяваў, ні на каго не звяртаючы ўвагі, сваю песню-думу пра райскі куточак зямлі — Сейшэлы. Бялюткі грабеньчык хвалі, выкідаючыся на белы пясок, ласкава абмываў яго чорныя босыя ногі, а за плячыма вілася доўгая блакітная стужка.

Ён пазнаў нас — спыніўся. І ўспомніў наша пытанне, якое там, у «Оберж Клаб», пакінуў без адказу:

— Спяваць я пачаў хлапчуком, і ўжо тады мяне назвалі Чорнай Расіяй. А чаму — не ведаю. І вам ці трэба ведаць? Калі б вы гэта ведалі, то павезлі б з Сейшэл усяго толькі адзін міф пра Чорную Расію, а так — кожны з вас прыдумае свой міф, і будзе іх у вас многа. І ўсе яны бу-

дуць праўдаю. Таму што Сейшэлы — мая зямля, а вы, бачу, палюбілі Сейшэлы.

Ад цёплай усмешкі вочы і зубы яго заззялі белізною месяца, гітара зноў загаварыла з акіянам і берагам, і ён пайшоў сваёй дарогаю краем вады і берага, пакідаючы нам сваю вольную душу:

Кары ко-ко,
Кары ко-ко...

Кожны вечар у «Оберж Клаб» прыходзяць новыя спевакі. І ўсе — са сваімі песнямі. Яны не паўтараюць адзін аднаго. Свае песні кожны з іх стварае сам.

Я сяджу каля ганка ва ўтульным пласцікавым шэзлонгу, ускінуўшы стомленыя за дзень ногі на бярвенца агароджы, адно з якіх днямі, усеўшыся на яго, зламаў Сцяпан Іванавіч. Сонца толькі што нырнула ў акіян, і ўжо цёмна. А дакладней — сівізна, густая і бліщчастая, нібы алеем аблітая. Усё навокал ссінела. І тое, што блізка, і тое, што не зусім блізка, што далёка.

Сінізна неба прасветлена воблачнасцю, таксама падсіненай. Падсінены месяц, які нагадвае лодку Тура Хеердала. І зорачка над ім, што ўселася на мачту ветразя лодкі, падсіненая.

Хрыбет зусім блізкай гары Тры Браты ўразаецца ў акіян. Ён сіні, ледзь не чорны. А зялёны — у памяці, як водбліск пражытага дня, яго ўспамін.

Акіян не заўсёды сіні. Цяпер сіні, як вочы лемура. І ў гэтай сінізне загадкавы, як лемур.

А той сядзіць насупраць мяне на свіі, таксама сіняй. Вецер расчэсвае на свіі доўгія, мяккія, лёгкія грывы. Лемур ходзіць па ніжняй таўсцейшай галіне: крыху чалавек, крыху малпа, крыху кошка, крыху медзведзяня. Сіні пушысты вушасцік, тварам падобны на чалавека. Рэльефна акрэслены на фоне бліскучага пад месяцам-лодкаю акіяна, ён усё роўна як спыняецца, глядзіць на мяне круглымі сінімі вачыма і саскоквае на бервяно агароджы — бліжэй да мяне. На бервяне да яго падскоквае маленькі лемурчык, і лемур-тата абдымае дзіця лапаю, дзвюма парамі сініх, як акіян, вачэй глядзяць на мяне, нібыта пазнаюць ува мне штосьці сваё, як і я пазнаю штосьці сваё ў іх вачах. І што яны пра мяне думаюць? Некалі лемуры паблыталі дзень з ноччу, з таго часу вядуць начное жыццё, дык, можа, думаюць, што іх і я паблытаў таксама?

Думайце, любыя, маўчыце і думайце, калі ўжо назва-

ліся далёкімі сваякамі. А я тым часам кіну позірк далей за вашы пушыстыя вушкі на бухту порта Вікторыя. Бухта, праўда, адсюль не відаць, але відаць агні савецкага карабля, які стаіць на рэйдзе сталічнага порта. Учора матросы з яго гулялі па вуліцах, і мы, праязджаючы на аўтобусе савецкага пасольства, заўважыўшы іх, радасна крычалі:

— Хлопцы-ы!..

Яны спыніліся, пачуўшы. Маладыя, прыгожыя ў чысценькай бела-сіняй форме. Весела махалі нам рукамі і смяяліся.

Палубныя агні карабля падсіненыя, але не раствараюцца ў сінізне ночы. Яны блішчаць, як вочы лемураў.

Але адкуль тут, на Сейшэлах, лемуры? Вядома, што яны далёка адсюль, на Мадагаскары, у засені Цымбазазы. Толькі там. І чаму тады мне ўвесь час здаецца, што сіняя-сіняя ноч глядзіць на мяне сінімі вачыма лемураў? Можа, я несвядома адчуваю ў ёй памяць усёй сотні мільёнаў гадоў, якую мы генетычна нясём у сабе ад нашых далёкіх продкаў-прыматаў? І тады — сінізну, якая за сто мільёнаў гадоў разлілася па свеце з вачэй продкаў? Іначай, дзе яшчэ шукаць сувязь паміж песнямі Чорнай Расіі, акіянам, савецкім караблём, сваім жыццём, лодкаю Тура Хеердала і лемурам?..

Вецер з акіяна таксама здаецца сінім.

І ўжо ты пачынаеш адчуваць, што сіні колер яднае нас, што ўсе мы — лодкі, астравы, караблі, дрэвы, дамы, акіян, лемуры і людзі — пад адной, адной на ўсіх, сіняй коўдраю.

Усё гэта вельмі моцна, як уладу памяці, адчуваеш уначы. Калі ноч адбірае сон.

P. S.

Зоркі ў небе буйныя і яркія. Калі гэтакай ноччу апынуцца на трохпікай гары, якая ўзвышаецца над Вікторыяй і называецца Тры Браты, то, відаць, можна схапіць з неба каторую. Тую, вядома, што найбліжэй.

А ці схапіў хоць адну Макарыяс, калі ён, тады яшчэ не прэзідэнт свабоднага Кіпра, проста архіепіскап і проста барацьбіт за яго свабоду ад англійскай кароны, жыў тут, на Трох Братах, як палітзняволены па волі той самай кароны?

На востраве Маэ была яго турма, але ў малітвах пад адкрытым небам ён працягваў рукі адсюль да ўсяго свету.

Змагаючыся за свабоду і адзінства кіпрскага народа, ён напісаў гімн Сейшэльскай рэспублікі, каб ім, гімнам, аб'яднаць сейшэльскія народы.

Молячыся тут за свой Кіпр, ён пісаў пра Сейшэлы: «Я пабываў шмат у якіх мясцінах розных раёнаў свету, але не перабольшу, калі скажу, што Сейшэльскія астравы — самы цудоўны куток, які я калі-небудзь бачыў».

Яго сюды заслалі ў турму. А ён тут знайшоў натхненне.

Вось вам і чужое неба, чужыя зоркі. Ці чужыя, калі твая малітва — да людзей, за людзей?

Вочы лемура, як два сінія ліхтарыкі, з адлегласці ста мільёнаў гадоў учэпіста разглядаюць мяне. А што, калі яны ўглядаюцца ў мяне з думкай-пытаннем: ці варты я тых пакут, якія прырода вынесла на сваёй скуры за сто мільёнаў гадоў, і ці варта было ёй, прыродзе, мяне вось гэтакага шукаць аж сто мільёнаў гадоў?..

Як даказаць, што прырода знайшла тое, што шукала? Што шукала не марна? Што яна не памылілася?

Ці дакажам мы гэта калі-небудзь усе разам?

Усім чалавецтвам?..

1986

ПРОСТА ЎСПОМНІЎ Я ЦЯБЕ...

Жаданне гэтае даўняе: адпіхнуцца ад свайго празаічнага берага і паплысці да ягонага, паэтычнага. Неаднойчы ціха і цвяроза падкрадалася адчуванне: ну вось цяпер самы час зняцца, як кажуць, з якара.

У добры час?..

Але кожны раз — пошукі: дзе той прыбераг, камень ці купіна, каб лацвей адпіхнуцца?

Мой бераг нізкі, адхонны, засеяны жоўтымі чэрвеньскімі дзьмухаўцамі, той самы, з якога маўклівыя чэрыкаўскія каровы, хвастамі адмахваючыся ад заедзі, брыдуць да вады, у Сож. А яго — высозны, Жураўліны.

У бераг білі хваляў пералівы,
Курлыкала скразная вышыня.

Дзіва дзіўнае: трэба вось апынуцца ў Парыжы, пасяліцца на бульвары Гарыбальдзі ў атэлі «Сегюр» у маленькім утульным пакойчыку на мансардзе з акенцам у чысты ружовы дварок, дачакацца свайго ці не шаснаццатага ўжо парыжскага дня, за схілам дня — вечара, за вечарам — ночы, адчыніць акно ў цёплую, хоць ужо амаль палова лістапада, ноч, пагасіць святло — белы поліэтыленавы абажур на высокай, як з-пад снарада, гільзе,— на нейкі час вачыма прыкіпець да нізкіх чарапковых дахаў старога Парыжа, падсвечаных вулічнымі ліхтарамі і блізкімі вокнамі, адчуць, як пачынае саднець сэрца па Сярожу, маім любым хлопчыку, які цяпер, якраз

гэтымі днямі, пачынае сваё працоўнае жыццё на далёкім і ад Мінска, і ад Парыжа беразе Ішыма, пагнаны ў той стэп зусім яшчэ маладымі, прагнымі крыламі, а потым апусціцца ў старамоднае, мо часоў якога-небудзь Людові-ка, крэсла, запаліць на стале высокую, на высокай нож-цы падсвечніка, свечку і толькі тады... паплысці.

Жаўтлявая мятлушка свечкі пагойдваецца лагодна-прыветліва, быццам агеньчык бакена на Сажы, можа,— на Ішыме, толькі не на Сене, а пад ім, у люстры адпалі-раванага стала, танцуюць начныя мятлушкі — адбіткі агеньчыка свечкі.

У начным акне за свечкаю, за яе жаўтлявым агеньчы-кам, з халоднай чужой цемені выплываюць абрысы рач-нога берага — цёплага, светлага, высокага.

І — плыўкая, нібы рака, музыка. З таго яшчэ няясна-га берага. Музыка роднае мовы:

Рыпіць паром сасновы пад вазамі.
І тыя кветкі, што вясной цвілі,
Павіслі на лазе (лаза з вусамі),
З вадою быстрацечнай паплылі.
Цямнее гулкі Сож пад берагамі,
Раскалыханы жорнамі віроў...

Вось тут і купіна, якую шукаю: шэры валунок ля на-шай — спачатку некалі ягонай, а пасля і маёй — рэдак-цыйнае хаты з новым смолкім прырубам.

Вяртаючыся на кані з раёна, Ігнат Сіўцоў часта няў-дала заязджаў на двор — чапляўся воссю ці колам за той валун, які спаў пад шулам, скрыгат-грукат быў чу-ваць ажно ў рэдакцыйным пакойчыку, дакладней — у тамбуры перад друкарскім цэхам; і тады пад вуркатню старэдактара за тонкай, з фанеры, сценкаю, абклеенай ста-рымі адхлуплымі шпалерамі, за якімі, нікога не пры-знаючы, гулялі галодныя рэдакцыйныя мышы, мы ўсе, хто быў у рэдакцыі, выбягалі на ганак. Ігнат, загадчык сельгасаддзела, амаль заўсёды прывозіў у сене яблыкі, а здаралася, што яго самога конь вёз нацянькі, не чуючы лейцаў, ведаючы дарогу да рэдакцыі з любога кутка раё-на, бо Ігнат, недзе ў вёсцы ўзяўшы добрую чарку і за-рыўшыся ў сена з яблыкамі, засынаў на возе, паспеўшы перад тым, як заснуць, загадаць каню: «Ну вязі, му-жык!»

За акном галосіць сірэна паліцэйскай машыны. Яна і ўдзень і ўначы калі змаўкае, дык ненадоўга. З ёю трэба

звыкнуцца, як звыкаешся з Эйфелевай вежаю. Але з Эйфелевай вежаю звыкаешся хутчэй, як з сірэнаю паліцэйскай машыны.

Я зачыняю акно, каб прыглушыць сірэну, і тады мне зноў успамінаецца чэрыкаўская раёнка, той восеньскі надвячорак ці вечар, сцюдзёны, з першымі белымі мухамі. Пачуўшы з пакоя скрыгатанне калёснае восі на валуне, я выходжу на ганак. Конь стаіць на двары, воз — яшчэ на вуліцы, кола вісіць на камені, Ігнат, пагойдваючыся каля воза, плячом прыўзнімае яго, нокае на каня, каб смаргануў, сцягнуў воз з каменя, а на ганку сядзіць чалавек у чорным паліто, звесіўшы чубатую галаву, глядзіць у падлогу, задумаўшыся, з цыгаркаю на калене, заціснутай паміж пальцаў. Вецер раздзьмухвае агеньчык. Ён то гасне, то зырка ўспыхвае.

Гэта — Пысін.

Мне не даводзілася бачыць яго раней, але я ўжо ведаў, што ёсць у маім краі паэт, які піша пра Сож, пра мае сцежкі, вёскі, палі, паромы, пра маіх ласёў і аленяў, самоў і птушак. У яго карабельных барах я пазнаваў сваю Ліменшчыну, і гэта, упэўнены, пра майго ліменскага драча, які летаваў за кантораю лясніцтва, паэт напісаў, як *ён, цыбаты, даўганогі, пакінуў луг і свежы кут: ён чарацінку ўзяў на ўзлужжы, зрабіў яе сваім кійком, і проста ў Афрыку — пяшком, каб не засталі часам сцюжы.* Па Сажы Пысін ведаў кожную вёску, кожнага бусла і мужыка, кожны дуб і куст, кожны вір і паром. Тыя, што ведаў і я. Ён напісаў пра чэрыкаўскі Каханы Роў. Калі я прачытаў верш маме, яе вочы заблішчэлі ад слёз. Яна ўспомніла свае басаногія сцежкі ў тым Рове і па Зароўі, дзе дзяўчынкаю прыпасвала карову, свае першыя чаравічкі, пашытыя бацькам, у якіх яна, калі за лесам схавалася сонейка, збегла ў зацішак Каханага Рова на сваё першае спатканне з хлопцам.

Які пасад сярод тагачасных паэтаў меў Пысін? Далёка, скажам шчыра, не высокі. Але ў маім сэрцы яму ўжо тады было вызначана месца на покуці. Не таму, што я прадбачыў заўтрашні паэтаў узлёт. Прадбачыць не маглі куды лепшыя за мяне знаўцы паэзіі і паэта. Блізкім зрабіўся чалавек, які шчыра і паэтычна, сугучна з маім сэрцам гаварыў пра маё Пасожжа.

З рэдакцыі выйшлі двое ў чорных плашчах, пад чорнымі капелюшамі і павялі яго ў цемень, дзе ззялі агеньчыкі прадмага.

Тады, у лістападзе 1958 года, я пачынаў свой газетны шлях, шукаў літаратурнае слова, і мой сталічны універсітэт мала што значыў для раёнкі, асабліва для тых двух пад капелюшамі. На агеньчык яны мяне не ўзялі. Мне зрабілася сумна. Не таму, што застаўся без іх. Што застаўся без яго.

Але са мною быў Ігнат, які мог нямала расказаць пра Пысіна. Неаднойчы, аб'язджаючы на кані калгасныя палеткі ды фермы, недзе ў глыбіні раёна ён знаходзіў, як знайшоў і тым разам, Аляксея Васільевіча — тады ўжо карэспандэнта «Магілёўскай праўды»,— падвозіў яго да Чэрыкава, пад рэдакцыйны ганак. Селавая дарога, ды яшчэ на возе, на клячы, якою быў стары рэдакцыйны конь, збліжала, як не збліжаюць цяперашнія скарасныя дарогі. Доўгай, бывала, стужкаю бяжыць яна, не зняведаная цяжкімі коламі, то летняя, мяккая на нашых магілёўскіх пясках, то зімовая, з снежнай марознай песняю пад палазамі, то яшчэ даўжэйшая, вясновая ці восеньская, па гразі-хлюпаці, і аб чым толькі не нагаворацца на возе людзі, асабліва калі іх двое, калі не чужыя адзін аднаму. Ігнатава душа была адкрытая, як і ў Пысіна, абодва — вясковыя, нетаропкія, шчырыя, як дарога пад коламі ці палазамі, як бярэзнікі, бары, палеткі, белыя разлогі абапал дарогі. Ды і яшчэ была паміж імі не дробязная акалічнасць: Ігнат даводзіўся родным братам Івану Сіўцову, пісьменніку і блізкаму сябру Пысіна. Ну як жа тут Аляксей Васільевіч мог не адгукнуцца на Ігнатаву цікавасць да яго, паэтавага слова?

Праўда, на размовы Пысін не заўсёды быў ахвотнік. Ён любіў моўчкі ўглядацца ў навакольны свет, моўчкі слухаць, больш слухаць, як гаварыць, пачутае і ўбачанае ціха занатоўваць сэрцам, і каб у гэтай ціхай працы ніхто не замінаў ні лішнім словам, ні сваёй неабавязковай прысутнасцю.

Ён не толькі ў вершы, але і ў жыцці быў надзвычай ашчадны на слова.

У той вечар, не такі позні, як цяпер у Парыжы, лістападаўскі, як цяпер, гэтакі самы змрочны, як тут пры свечцы, бо пад шэрай рэдакцыйнай столлю цьмянілася адна, ад рухавічка ў агародзе, лямпачка, Ігнат паведаў мне, частуючы яблыкамі, пра выпадак з жыцця Аляксея Васільевіча ў нашай газеце, які яшчэ і сёння памятае чэрыкаўская глыбінка.

Было гэта ў 1955 годзе. Раённая газета выходзіла па

дзвюх маленькіх палосах. І які там быў лінатып? У друкарні працавалі наборшчыца і друкар, а ў рэдакцыі — рэдактар, адказны сакратар і рахункавод.

Пысін быў рэдактарам. Ён усё яшчэ насіў боты, шынель і гімнасцёрку. Друкаваць газету заканчвалі позна, пад раніцу, і ён неаднойчы клаўся спаць на старыя падшыўкі, а накрываўся салдацкім шынялём.

На другой старонцы завёў «Мятлу» — нядзельныя сатырычныя выпускі. У першым выпуску «Мятлы» акрэсліў яе службовы статус: «Я — раённая мятла, мая справа — месць датла».

А ўпраўляючым будаўнічага банка ў Чэрыкаве быў нячысты на руку і сумленне чалавек, які раздаваў дзяржаўныя крэдыты калгасам як хацеў і каму хацеў. Калі старшыня калгаса ягоны сябар і добры дзядзька, шчодры на парсючка ці мех бульбы, тады і ўпраўляючы банка шчодры, а калі скупаваты на паднашэнне, дык і каса банка перад такім не раскашэліцца. Пысін гэта ведаў. Старшыні калгасаў неаднойчы скардзіліся ў газету. І вось «Мятла» дабралася да гэтага ўпраўляючага. Фельетон «Чэрыкаўскі Юлій Цэзар» скалыхнуў раённы зацішак.

Але рэагаваць на фельетон раённыя ўлады не спяшаліся. Банк працаваў па-ранейшаму, ведаючы, перад кім сваю касу адчыніць, перад кім — зачыніць.

І тады, праз нейкі час, у друкарні набіраецца перадавы артыкул, у якім даецца прынцыповая ацэнка зажымшчыкам крытыкі. Друкарская машына і наборная каса ў адным цэху, побач, ды пакласці металічныя гранкі на друкарскую машыну пад прэс нельга без візы. Пысін ідзе да першага сакратара райкома партыі, але візы не дае і ён: маўляў, нельга выносіць смецце з хаты. Пысін упарта стаіць на сваім: навошта смецце ў хаце? Але каму яшчэ дакажаш? Сярод ночы ён з'яўляецца на тэлеграф і дае тэлеграму: «Масква, Крэмль...»

Паспешлівы крок? Магчыма. Але трэба ўзяць пад увагу асаблівасці пасляваеннага часу, сэрца паэта, выхаванае, а лепш сказаць — выкаванае, франтавым жыццём.

Адбіўшы тэлеграму, ужо ноччу, Пысін вярнуўся дадому і зваліўся, стомлены, на ложак.

Заснуць не даў тупат за дзвярыма.

Расплюшчыў вочы: на парозе стаяў першы сакратар райкома.

— Ну што, рэдактар? Я за табою павінен хадзіць?

Пысін сеў на ложку:

— А я за вамі хадзіў два дні.

Першым сакратаром у Чэрыкаве быў чалавек асцярожны, ісці напрамкі, лоб у лоб, не спяшаўся. Тым больш цяпер, адчуўшы характар свайго рэдактара. Ды і чытаў ён пысінскае, напісанае яшчэ ў сорак дзевятым: *Як прысак, ля Сожа пяскі жаўцеюць на полі: калісьці паўзлі леднікі і іх намалолі. Паўзлі, быццам горы, яны, сусветныя жорны, і трушчылі тут камяні, як простыя зёрны. А крэмень пад імі ўстаяў, ніяк не скарыўся, сыпучаю дзюнай не стаў, пяском не зрабіўся...*

Сакратар ведаў, што Пысін не пісаў з чужых слоў, чужога жыцця, што ў кожнай яго думцы, у кожным слове — уласны вопыт, пражыты лёс, свая аснова.

— Ну дык... пайшлі. Падпішу газету ў свет.

Са спазненнем, але газета дайшла да чытача з перадавым артыкулам пра крытыку, самакрытыку і зажымшчыкаў крытыкі, а ўжо праз дзень Бюро ЦК КПБ дало прынцыповую ацэнку падзеі, якая здарылася ў Чэрыкаве.

Калі ў Пысіна спыталі, чаму звярнуўся адразу ў Маскву, ён адказаў:

— Я выкарыстаў права камуніста звярнуцца ў любую партыйную інстанцыю. Думаў пра газету, не пра сябе.

Гэтым высокім правам ён пакарыстаўся першы і апошні раз у сваім жыцці. Ён заўсёды карыстаўся сваімі правамі дзеля людзей, амаль ніколі — дзеля сябе. Іншае — абавязак, які не перакладаў на чыесьці плечы, нёс яго, свой і не свой, цярпліва, моўчкі. А сам аб гэтым сказаў сціпла, амаль шэптам: *Нясу за тых, з кім развітаўся, нясу за тых, хто прыйдзе ў свет, і не жадаю, каб застаўся пад прысакам наступны след.*

Успамін першае сустрэчы з паэтам высвечвае ў памяці нашу апошнюю сустрэчу. Мабыць, гэта— назаўсёды: успаміну першай сустрэчы хадзіць разам з апошняю.

Было гэта два гады назад, але не восьмага верасня, калі неба пад Магілёвам, хоць яшчэ доўжыўся дзень, зацягнулі шэрыя хмары і на галовы сыпаў зацяжны, нібыта позні восенню, дождж, а людзі ішлі ды ішлі доўгім сумным патоўпам па вуліцы Міру за дубравенскі мост да старажытных могілак. Я пра іншую сустрэчу — апошнюю з жывым паэтам. Не ў канцы лета, а на пачатку. Недзе ў маі. Пад Чавусамі. На молада зазелянелым беразе Проні.

Сонечным поўднем я ехаў з Чэрыкава на Магілёў, ехаў са сваім даўнім сябрам, чэрыкаўскім ляснічым. Мая

зялёная жаба, пукатая ненажэра «Ніва», бегла асфальтам лёгка, разгоніста, бо гэта было яшчэ да таго снежаньскага галалёду, на якім яна аднойчы весела пакаўзнулася, зрабіла поўнае сальта і ў самым цэнтры Чэрыкава, на вачах у маіх землякоў, прызямлілася на ўсе чатыры.

Каля Чавусаў на беразе Проні заўважыў сіні «масквічок», які мяне і паклікаў. За мостам звярнуў у маладзенькі хвойнік і выехаў на зазелянелы бераг.

Воддаль ад машыны сядзеў на ўзгорачку Аляксей Васільевіч, задумліва глядзеў на ваду, сонечную, ужо цёплую, а побач з ім ляжаў Міша Счыслёнак, магілёўскі газетчык, апрануты, нібы дзед, у ватнія штаны, з-пад якіх унізе, ля костачак, відаць былі яшчэ і сінія спартыўныя — трыко. Пасмяяліся з яго зімовага настрою, пагаварылі, памаўчалі, а пасля Пысін успомніў, як з восені сорак трэцяга зіму і вясну вось тут, на Проні, стаяў фронт. Зіма адразу ўзялася лютая, з маразамі. Афіцэрам выдалі кажухі. Але не было снегу, і белыя кажухі далёка былі відаць на шэрай зямлі. Нямецкія снайперы, акапаўшыся на процілеглым беразе, цэліліся па белых кажухах, выбівалі наш камсастаў. І тады белы кажух нампаліта апрануў на сябе радавы Пысін...

Успамін быў кароткі. Маўчанне пасля яго — доўгае.

Ён, паэт, і цяпер бачыцца мне ў белым кажусе на чорнай зямлі ў скрыжаванні варожага прыцэлу. Гэты адбітак у памяці скаланае. Але не знікае. І ўжо, мабыць, не знікне. І не толькі таму, што гэтак было ў сорак трэцім. Таму яшчэ, што гэтак было пазней. Усё жыццё. Да самае смерці. Аляксей Васільевіч заўсёды трапляў у прыцэльнае скрыжаванне — калі не фашыста, дык здрадніка, бюракрата, кар'ерыста, розных іншых нягоднікаў. На вогненнае скрыжаванне ён выходзіў добраахвотна, як там, на Проні. Але ніколі не быў ахвяраю. Ён быў байцом і, апынуўшыся пад варожым прыцэлам, сам рашуча браў ворага на прыцэл. Такім яго ведалі газетчыкі Магілёўшчыны, паэты, чытачы.

Пысін жыў там, дзе жывуць сяляне і салдаты. Ён іх ведаў. Пра іх пісаў. Яны прыходзілі ў яго вечны радок, не забягаючы з поля ці акопа ў хату, каб памыцца, паграцца, перакурыць, зірнуць на сябе ў люстэрка. У радок, нібы ў вайсковы строй, станавіліся, не абабіўшы пясок з ботаў, не змахнуўшы з твару пыл і пот, не змыўшы кроў. Іх імёны і прозвішчы, багата рассыпаныя па вершах і паэмах, ён не мяняў, а калі мяняў, дык ледзь-ледзь, не-

дзе ў адной літарцы, неахвотна. Даражыў сапраўдным фактам, імем, прозвішчам. Жывым голасам і тварам.

Не рыфмаваў ні выдуманых слоў, ні чужых пачуццяў.

Яго жыццёвы якар урос у старажытнае кургание Прыдняпроўшчыны, сплёўшыся з каранямі дубоў, якія стаяць па Дняпры, Сажы, Проні, Бесядзі, Палужцы, што бяжыць праз Высокі Барок, ці, як кажуць на радзіме паэта, Высокі Борак.

І, можа, таму я не ўяўляю Пысіна ў Парыжы.

З гэтаю думкаю на памяць прыходзіць цёплая і чыстая, нібы сляза, споведзь:

Не ведаю, якім вузлом
Навекі я прывязан
Да старых сосен за сялом...

Тут, у Парыжы, усё гэта, пра сяло ды сосны, ахвота чытаць і перачытваць.

Свечка мая дагарае. Цяпер я заўважаю, што яна амаль уся сплыла па вертыкалі падсвечніка на белы круглы, як поўня месяца, з бліщчастым сярэбраным адлівам твар не то чукчы, не то грэнлянда.

Так, гэта грэнлянд: шыракатвары, шыраканосы, шыракароты, з заплюшчанымі вачыма і ўсмешкаю, якія выдаюць бездань дабраты і блудлівай радасці. На шчоках і надброўях, у куточках сціснутых вуснаў тыя плямы, якія ўсе мы бачым светлай ноччу, калі прыгледзімся, на твары месяца-поўні. Грэнлянд спіць, велікадушна даючы нам магчымасць разгледзець на сваім твары яшчэ і дзве звілістыя паралельныя рысы ад правай сківіцы да левага вока, якія абапал вока разыходзяцца, і яшчэ адну рысу — наперарэз тым дзвюм, праз іх, ад правай залысіны па левай шчацэ. Рысы — з нашых далоняў: рысы сэрца і розуму сячэ рыса жыцця.

Гэта — на кніжнай вокладцы. Пад месяцам-тварам назва: «Арктыка». Выданне ЮНЕСКА да выстаўкі культур паўночных народаў.

Мне падабаецца твар-месяц грэнлянда. Ён нагадвае твары абарыгенаў Поўначы з малюнкаў Ракуэла Кента. Але я не заўважыў, як паставіў падсвечнік на рог кніжачкі, і воск сплыў са свечкі на цудоўны твар.

Воск сплыў не на самы твар, а толькі на голы чарапочак. Цяпер ён усё роўна як пад жоўтай шапачкаю.

Горш, што дагарае свечка. Уключыць настольную лямпу? Але зыркае святло разгоніць паветра, якое нара-

джае і ахоўвае, нібы таямніцу, вобраз паэта, якое сную маю з ім размову. Гэта я ведаю. Лепш пагасіць свечку.

Яна гасне сама, дагарэўшы. Я кладуся ў мяккую чыстую пасцель, такую мяккую і чыстую, якая бывае, пэўна, толькі дома і ў Парыжы.

Я не зашторыў акно, і ў мой пакойчык свеціць месяц, які гэтай цёплай восеньскай ноччу стаіць над чырвонымі чарапковымі дахамі,ззяе ўсяму Парыжу, парыжанам і парыжанкам. І тое паветра, што было вакол свечкі, не знікае. І мне зноў няма ахвоты спаць. Ахвота пагаварыць з Аляксеем Васільевічам, як некалі. Ціха, нетаропка. Калі я прыязджаў у Магілёў з Крычава, ён пытаўся ў мяне пра крычаўскія навіны. Калі прыязджаў з Мінска — пра мінскія. Цяпер, ведаю, спытаў бы пра Парыж. Што б я яму расказаў? Расказаў бы пра тое, як французы развіталіся са сваімі гвардзейцамі на старым бруку ў двары атэля Інвалідаў, які злучаны з нашым маленькім атэлем на Гарыбальдзі вуліцаю Сегюр. Гэта было колькі дзён назад.

Пяцьдзесят восем навенькіх цынкавых трунаў стаялі на двары, з усіх бакоў абнесеным высокімі галерэямі атэля, у якім размяшчаецца музей гісторыі французскай арміі. Пяцьдзесят восем маладых французскіх парашутыстаў ляжалі ў трунах, накрытыя нацыянальнымі сцягамі Францыі. Іх прывезлі з далёкага адсюль Бейрута і ўжо адпелі ў саборы святога Луі, які тут жа, у двары атэля. Ганаровая варта ў малінавых берэтах стаяла з аўтаматамі, а прэзідэнт Мітэран падыходзіў да кожнае труны і прышпільваў высокую ўзнагароду рэспублікі да аксаміту падушачак. І была яго ўзнёслая прамова. І грымеў салют. А назаўтра часопісы выйшлі з вокладкамі, на якіх — і цынкавыя труны, і нябожчыкі пад сцягамі, і парашутысты ў малінавых берэтах, з аўтаматамі на грудзях, і прэзідэнт, які прышпільвае да падушачкі ордэн.

Там, у Ліване, французскія парашутысты загінулі як акупанты, асуджаныя святой помстай арабаў. Але Францыя хавала іх як герояў.

З трыбуны Генеральнай канферэнцыі ЮНЕСКА ў Парыжы, якраз у гэтыя дні, міністр узброеных сіл і асветы Лівана расказаў, як акупанты яго краіны забіваюць ліванскіх дзяцей. А тут, на двары атэля, які парыжане называюць Дваром Герояў, маленькія французы, брацікі і сястрычкі нябожчыкаў аплаквалі сваіх куміраў.

Жанчыны ў чорным ішлі па Парыжы за трунамі, у

якіх ляжалі іх сыны. Яны былі падобныя на ліванскіх жанчын у жалобе, сыноў якіх забілі сыны француженак.

Двор атэля з чатырох бакоў устаўлены ствaламі напалеонаўскіх марцір. Яны стаяць строга вертыкальна, сімвалізуючы мір: ствол, пастаўлены вертыкальна, жэрлам у нябесны блакіт, не мае ворагаў — выпушчаны снарад вернецца назад, туды, адкуль вылецеў.

Парашутысты, якія ляжалі ў цынкавых трунах, адпяваліся як пасланцы міру ў Ліване. На двары атэля Інвалідаў аб гэтым гаварыў сам прэзідэнт.

Але два дні назад, калі прэзідэнт выступаў у ЮНЕСКА, ён пра гэта не сказаў ні слова. Ён у той дзень толькі вярнуўся з Бейрута, дзе сваімі вачыма ўбачыў яшчэ не падфарбаваную прапагандаю трагедыю сыноў Францыі. Паслы 161 краіны свету чакалі, што ён скажа пра Бейрут і трагедыю ў Бейруце. Прэзідэнт не ведаў, што пра гэта сказаць. Яго твар быў белы, як нежывы. Ён быў падобны на маску.

Французы — вялікія майстры тэатра і тэатральных масак. Пры ўсёй сваёй непасрэднасці. А яшчэ — яны ўмеюць выкідаць з памяці тое, што засмучае.

Атэль Інвалідаў Напалеон пабудаваў пасля вайны з Расіяй для сваіх салдат, якія засталіся жывыя. Двор атэля ён назваў Дваром Герояў, Пляцам Герояў. Тут, у Пантэоне, у вялізнай круглай зале, стаіць яго грабніца. На мармуровай стужцы вакол грабніцы выгравіраваны месцы яго перамог: Аўстэрліц... Масква — таксама. І нішто ў даўжэзных экспазіцыях ваеннай гісторыі Францыі не раскажа пра тое, як беглі французы з Расіі, як гулялі па Парыжы рускія казакі. Пра гэта тут маўчаць. Французы з гонарам глядзяць на багатую грабніцу Напалеона, зробленую з маналіту чырвонага кварцыту, прывезенага з-пад Петразаводска, з шокшынскага кар'ера, і думаюць, што гэты кварцыт — трафей Напалеона, яго зброі і моцы. А гэта ўсяго толькі здзеклівы жэст рускага цара. Калі французы звярнуліся да Расіі з просьбаю прадаць ім маналіт на саркафаг Напалеону, цар напісаў: «На гроб Наполеону бесплатно — от русского народа».

Яны паказваюць гасцям вагончык, у якім пад канец першай сусветнай вайны прымусілі Германію падпісаць мір, выгадны для Францыі. Але нікому не скажуць, што ў гэтым самым вагончыку Петэн падпісаў капітуляцыю ў другой сусветнай вайне.

Французы не ўсё хочуць памятаць. Нават з гісторыі Францыі.

Але шмат чым яны мне падабаюцца. Хоць бы тым, што на ноч заўсёды раскажуць адзін аднаму штосьці вясёлае. Каб не сніліся чэрці. І чаму б нам таксама не зрабіць гэтак хоць бы тут, у Парыжы?

Дык вось... Ідучы сёння ад савецкага пасольства па вуліцы Лану, я ўбачыў, як хлопчык, парыжскі Гаўрош, вехцем, змочаным у вядры з клеем, вадзіў па плакаце, на якім прэзідэнт раздаваў узнагароды мёртвым парашутыстам. На тым месцы хлопчык наклейваў новы плакат, дзе прэзідэнт глядзіць на голы зад чалавека і лупцуе па ім. Ёсць і подпіс: «Прэзідэнт выхоўвае сваіх міністраў».

Не смешна? Але ж яны смяюцца...

Сённяшняму Парыжу, здаецца, не хапае ваеннай лірыкі Пысіна. Яе памяці, праўды. Каб выбухнула ў гэтай камернасці. Пра гэта я думаю, калі сяджу перад тэлевізарам, слухаю задоўгую балбатню людзей з вуліцы пра савецкія і амерыканскія ракеты, гаданні: будзе ці не будзе вайна; калі гляджу дакументальны фільм пра другую сусветную вайну, усе падзеі якой адбываюцца нібыта ў Францыі і вакол яе — у Германіі, Італіі, Паўночнай Афрыцы, на Ла-Маншы, толькі на нейкую хвіліну пераносячы гледача ў Расію, у Сталінград. На адну хвіліну.

А ў той варонцы верас, верас,
Дымяцца сны на тых гадах...

Тваіх сноў, Аляксей Васільевіч, яны тут не бачаць. І таму, можа — таму, у французаў ёсць мілая звычка расказваць перад сном штосьці вясёлае, каб па начах не сніліся чэрці.

Дарога ад Краснаполля да вёскі Высокі Барок, калі па ёй ехаць увосень, скрозь пахне яблыкамі.

Я ехаў па гэтай дарозе позняй восенню, у кастрычніку, калі яблыкаў на дрэвах ужо не было, да гэтай пары іх атрэслі гаспадары, гаспадаровы госці і наравістыя вятры. Але дарога ў Высокі Барок пахла яблыкамі. Там, у вёсцы, мяне чакаў стогадовы антон, самы пазняк, выспелены да той празрыстасці, калі ў яго васковых нетрах навылёт бачыцца кожнае зярнятка.

Яблыні сто гадоў, не меней. А мне падалося, што і яму, антону, сто, не меней.

Я ўзняў руку, падставіў пад яго далонь, і ён сам адваліўся ад галіны, важка лёг на далонь.

Яблыня дажывала свой век. Іржавая кара, нібы луска з мёртвае рыбіны, сыпалася з яе маслакаватых дупластых какатоў, адхлупала ад таўшчэзнага камля, звітага з пакручастага жылля, успухлага на старых ранах. Яна прывітала аднойчы нараджэнне сялянскага хлопчыка, будучага паэта, каля парога бацькавай хаты сустрэла яго на гэтым трывожным свеце і праводзіла на той. Яблыня — бацькава, дзедава — усё роўна як для яго, паэта, жыла і цяпер, калі ён не мог сюды наведацца, памірала таксама. Яна памірала доўга, пакутліва, як паміраюць ад скрухі. Гэтак памірала Хрысціна Рыгораўна, маці паэта.

Ішла вайна. Аляксей быў на фронце. З бацькам, інвалідам, і маці заставаўся Лёня, малодшы Аляксееў брат.

Аднойчы зімою Лёня запрог суседавага каня і паехаў у лес па палазы. Бацькі чакалі яго дзень, чакалі ноч, чакалі колькі дзён, месяцаў — сын не вяртаўся. А ўвесну, калі сышоў снег, з лесу, з урочышча Ляпенне, за якое паехаў Лёня, выехаў абоз, рушыў праз Высокі Барок. Хрысціна Рыгораўна пазнала ў абозе суседавага каня. Кінулася да яго, але што мог расказаць конь? Людзі? Нічога тады і яны не сказалі. Пасля ўжо, пазней, можа, праз год, ад людзей пачула, як там, за Ляпеннем, Лёня натрапіў на мужыкоў, якія хаваліся ў лесе ад немцаў, і тыя забілі, баючыся, што хлопец можа разнесці па вёсцы аб сваёй сустрэчы з імі — раптам дойдзе да немцаў?

З таго часу пачала Хрысціна Рыгораўна сохнуць. Таяла, нібы свечачка, пакуль не згасла.

Я не пайшоў у хату, якая стаіць на пысінскім пляцы. Хата новая, не тая, з якой Аляксей Васільевіч выйшаў у свет, і жылі ў ёй ужо іншыя людзі. Пастаяў пад яблыняю, штосьці ёй шапнуў па-свойску, развітаўся, грэючы ў кішэні яблык.

Каля калодзежа стаялі жанчыны з вёдрамі:

— Сянні захаладала...

Адразу на языку варухнулася:

Куды, сусед, хадзіў ты сянні?
Мядзведзя пасвіў на аўсянні...

У нашага земляка быў востры слых на слоўка, асабліва роднае, магілёўскае. Ён імгненна чапляўся за яго, свежае, незацяганае, ёмкае, і захапляўся ім надоўга.

Не раз былі з табой спатканні,
Як полаз выгнутае — сянні.

За словам ён бачыў малюнак, жыццё, народ.

У адным са сваіх шматлікіх паэтавых і журналісцкіх блакнотаў Аляксей Васільевіч зрабіў цікавы запіс: *Вучыцца мове трэба ў жанчын. У іх самая сакавітая, самая вобразная мова. Аднойчы ў вёсцы жанчына расказвала, як яна ехала ў аўтобусе:*

— Так было цесна, што я стаяла на адной назе. А на маёй назе яшчэ некалькі чалавек стаяла.

Вось з якой крыніцы той верш:

Жанчына так апавядала...

Ён пераліў пачутае ў верш ужо ў тыя гады, калі яго паэтычны радок з'яўляўся на доўгае жыццё, з таўром прызнанага майстра, калі ён ужо не засяваў сваю ніву абы-якім, выпадковым, нібы ў галодны год, насеннем. А гэта і падкрэслівае, як даражыў Пысін словам, думкаю, гаворкаю селяніна.

Ён любіў словы, якія ўсё радзей грэюцца ў нас на языку, незаслужана забываюцца. Ён іх не проста любіў, а шкадаваў, любячы, як шкадуюць беспрытульных дзетак. Не адно з іх хацеў ўратаваць, вярнуць да ўжытку. Таму, бывае, слова ў вершы гарэзліва ці самотна гуляе з радка ў радок.

Неўталоннік.
Мой ты неўталоннік...

Песня бабкі. Песня ўнука. І нідзе намёку на тое, што захапленне паэтава, прынамсі, словам — самабытным, каранёвым, свежым. А яно ж так. У ім, гэтым слове, і песня бабчына, і песня ўнучкава, і дыханне паэта.

Яму была ўласціва высакародная хітрасць: паказаць слова, нібы тавар на кірмашы, ва ўсёй прыгажосці, каб людзі яго палюбілі. Гэта ён рабіў далікатна, няўзнак, бо ён усюды сціплы: у слове, у жыцці. Тут і загадка, адна з загадак: якім чынам незвычайная сціпласць магла акумуліраваць незвычайную энергію ў слове, руху, жыцці?

Прыемна вярнуцца праз успамін у час, калі мы працавалі ў «Магілёўскай праўдзе». Я жыў у Крычаве, меў статус уласнага карэспандэнта газеты на тэрыторыі Крычаўскага, Мсціслаўскага і Клімавіцкага раёнаў, калі-ні-

калі бываў у Магілёве. То выклікаў рэдактар, а то прыязджаў сам, каб падыхаць гарадскім паветрам.

Неяк, памятаю, атрымаў заданне напісаць нарыс пра калгаснага брыгадзіра. Далі і адрас, і прозвішча героя.

Была зіма. Я даехаў на спадарожнай машыне да вёскі і падаўся шукаць брыгадзіраву хату. Людзі паказалі сцежку — хата выглядала гэтакай развалюхай, што я не паверыў, каб у ёй жыў добры брыгадзір: гаспадар — ён усюды гаспадар, у калгасным і ў сваім. На двары пуста — ні парсюка, ні сабакі, ні следу жывога. Зайшоў у сенцы — цёмна, быццам у яміне. Намацаў клямку, адчыніў дзверы, пераступіў парог — паздароўкаўся. Ніхто не адазваўся. У хаце цёмна, халодна, як у тых сенцах. Патупаў каля печы, каб мяне пачулі, калі ёсць хто жывы, зноў падаў голас. І тады нехта глуха, як за сцяною, кашлянуў. Я абышоў печ і пад столлю на печы, за комінам, убачыў дваіх старых. Яны сядзелі, прытуліўшыся адно да аднаго, з галовамі накрытыя коўдраю. Печ халодная, не паленая, можа, колькі дзён. Старыя не мелі дроў ні палена, як даznаўся пасля, абое хварэлі, а прыгледзець іх не было каму. Брыгадзір, якога я мусіў славіць у нарысе, даводзіўся ім сынам і з нейкага часу жыў праз два ці тры двары, а да маці, да бацькі не паказваў носа. Старыя выгадавалі не адно дзіця, усіх вывелі ў людзі, а гэты, меншы, застаўся ў вёсцы — яны яго называлі сваім хлебнічкам, плачучы. Мне рупіла знайсці хлебнічка, зірнуць яму ў вочы. І я знайшоў. І новую хату, і яго самога ў багатай хаце. А гаварыць з ім было прыкра. Параіў ісці паглядзець на хворых бацькоў, ды аднесці ім бярэма дроў, ды напаліць печ. І яшчэ сказаў, не стрываўшы, што ён сволач. Завярнуўся і выйшаў з хаты на вуліцу. І напісаў пасля не нарыс, а фельетон. І назваў яго— «Хлебнічак».

Навошта расказваю гэта, думаючы пра Аляксея Васільевіча? Успамінаецца, як пасля, калі фельетон быў надрукаваны, я прыязджаў у Магілёў, заходзіў у рэдакцыю, у пакой, дзе за сталом сядзеў Пысін, і як ён у мяне пытаўся: «Ну як там хлебнічак?» Пытаўся неаднойчы, і я заўважыў, што яго цікавіць не столькі брыгадзір, колькі слова «хлебнічак», яго метафарычны паверх, іранічная глыбіня, прыхаваная на выпадак, калі ў сілавое поле слова трапіць гэтакая, як той брыгадзір, жывёліна. Пысін вымаўляў слова з ледзь прыкметнай усмешкаю ў ціхіх, звычайна добрых і насцярожлівых вачах, рады, што жыве ў народзе гэтакі дыямент.

І ні разу, здаецца, яго не ўжыў. Чаму? Не выпала? Ці, можа, што любіў адкрываць дыяменты сам? А можа, жыццё гэтага слова ў пысінскім радку было наперадзе?..

Дык вернемся ў Высокі Барок.

Жанчыны панеслі ад калодзежа паўнюткія вёдры на каромыслах, вуліца апусцела. А я не мог паехаць, яшчэ раз не пачуўшы тут жывой гаворкі. І зайшоў у хату, што стаяла побач з пысінскім садам, праз плот ад яго старой яблыні.

На ложку за печчу ляжала старая. Яна павярнула твар у мой бок і, не спытаўшы, што я за птушка, сказала:

— Сянні думала ўстаць на ногі. Але яшчэ нядужая. Во ляжу, як завала. Яшчэ трэба вылежаць.

Яна глядзела на мяне вільготнымі вачыма, усё роўна як мы з ёю даўно знаёмыя, жывём побач, кожны дзень адно аднаго бачым. Я спытаў у яе пра Пысіна. І тады яна прыўзнялася, назвалася:

— Мяне завуць Хадоскаю, Мацвееўнай.— Падумаўшы, пачала расказваць: — А Пысіных нікога няма. Гэта ж Ляксей памёр. А бацька, Васіль, пайшоў у інвалідны дом. Можа, памёр і ён. Яму ўжо было дзевяноста. З'ездзіўся конь. А Хрысціна ж раней, тады, пасля вайны, сташнавалася па Лёніку. Яго ж забілі ў лесе. Ведаеце? Ад ташнаты памерла. Ах, добрыя людзі жылі на свеце. Ціхія, услужлівыя. Ляксей быў увесь у матку. Ён таму доўга і не пажыў. У Хрысціны душа была як аблачынка, з песняю. Пераажыць, што яна перажыла, душу трэба мець глухую. Ляксей, зноў скажу вам, увесь быў у матку. Ды і Лёня...

Над прыціхлаю вуліцаю стаяла халоднае сонца. Сухая восень выдзімала з садоў шэрае лісце, змятала пад платы, сыпала ў стары калодзеж, у якім хлёпалі зялёныя жабы.

Я выйшаў за вёску. Палі ляжалі даўно прыбраныя, шэрыя, сумныя. Па іх гулялі хаўтурныя варанячыя цені, ледзяное карканне. Поле называлася Парасятнікам. За ім пачыналася Ляпенне, а далей, калі звярнуць направа, Мануйлы — вёска, у якой жыла Прося, сястра паэта.

Вучыцца мове трэба ў жанчын...

Пэўна, гэтыя назвы — Парасятнікі, Ляпенне — папрыдумлялі жанчыны. Тутэйшыя, высакаборскія.

Жанчыны,
Маці-словатворцы,

Ў час калыханак вы спялі
Імя вясне, пчале і зорцы,
Ўсім добрым дзівам на зямлі.

Ён доўга выношваў кожны свой верш. Як маці — дзіця, яблыня — яблык, поле — хлебны колас.

Ён быў сынам сялянкі і селяніна, і ўсе яго пачаткі сялянскія — ад маці, поля, плуга, каня, птушкі, хаты.

Салдатам яго зрабіла вайна. Ён быў мужным салдатам. Гэта засведчылі яго надзвычай доўгія і цяжкія ваенныя дарогі, успаміны аднапалчан, таго ж Івана Міканоравіча Раманава, камандзіра дваццаць другога гвардзейскага стралковага палка, у якім ваяваў Пысін. Ён стварыў лепшую, так-так — лепшую, у нашай беларускай літаратуры ваенную лірыку. Але сэрца яго, пры ўсёй вернасці франтавому братэрству, засталося ў Высокім Барку.

Ён узышоў на вышыню агульначалавечай культуры, стаў выдатным паэтам, але і гэтая вышыня — на высакаборскім полі, дзе красуе і наліваецца жыта.

Мне ў жыта хочацца ўвайсці,
Мне вечнасцю здаецца жыта.

Два радкі акрэсліваюць цэлы свет паэта, яго мастацкую і філасофскую канцэпцыю.

Ён быў мудрэц. Ён разумеў, што сённяшні дзень жыве ў кантэксце вечнасці, адно пры гэтай умове наш дзень чагосьці варты. І верш, і паэт, калі яны сапраўдныя, звёны з ланцуга вечнасці. Але хто падкажа — дзе сувязь з ёю?

Ён будзе шукаць сам. Сваю сувязь.

Вайну ён прайшоў скрозь. Свае чырвоныя мерыдыяны сточваў з правадамі франтавой сувязі пад шквалам агню, быў пластуном, не горшым за яшчарку, і там, у агні, адчуў, што войны з вечнасцю звязаць немагчыма: вайна — вораг вечнасці. Таму сваю ваенную лірыку ён зрабіў антываеннай.

Сувязь, якую шукаў, яму падарыў Высокі Барок. Паднёс на крыле жаваранка, які начуе пад родным плотам. На лемяху бацькавага плуга. На матчыным ручніку. Да гэтага адкрыцця ён прыйшоў не адразу, але натуральна, як дзіця — да матчыных рук. Прывяла інтуіцыя каранёў і крыві. Ён заўсёды насіў у сабе традыцыйную сялянскую прагу размовы з продкамі і нашчадкамі вёскі. Праз векапомнае курганне і рыжых мурашоў, праз сасну і бярозу,

праз слова, адбеленае, нібы матчын ручнік, праз Вярбовы мост на роднай Палужцы і шурпаты каласок на чуйным провадзе саломы.

Яго былая суседка не зманіла — увесь у маці. Раней за Хадоску Зямцову ён сказаў гэта сам:

Мне маці вызначыла роднасць
І па душы, і па крыві.

Хрысціна Рыгораўна парадніла яго са светам. Ён з удзячнасцю адчуваў гэта кожную хвіліну і ўсё жыццё.

З гэтым адчуваннем да яго прыйшла неабходнасць ездзіць па магілёўскім краі. І хадзіць, не ведаючы стомы.

Ён быў нястомны хадок. Навучыла вайна? Так, гразі і снегу на ваенных дарогах ён памясіў аж замнога — на чатырох франтах. Але дарогі прывязалі да сябе з маленства. Вучыўся ў старэйшых класах — школа была ў Палужы, а да Палужа — вёрст восем з гакам. А калі туды і назад? Ды кожны дзень?

Іншаму яго дарогі, асабліва ваенныя, былі б смяротнай пакутаю. А яму? Яны і яму крывавілі мазалямі. Затое пасля прывялі ў сад, ці гэта — бор, ці, можа, лепей сказаць — сабор, якім называецца высокая народная паэзія. Народная і высокая — бясспрэчна. Бо і самы горкі, і самы салодкі лёс народа ён выпакутаваў у сарочцы, якую насіў народ, выказаў яго так, як гэта можа зрабіць адно сам народ.

Сваю дарогу ён апеў, як апяваюць свой лёс — які б ні быў, а свой:

Той дарогі не збыць, не забыць...

І яшчэ — як апяваюць калыску:

Сцяжынка на радзіму —
Як нітка без вузла.

Гэтак, без вузельчыкаў, вялі сцежкі-дарожкі пасляваенныя. Яны пачаліся ў снежні сорак пятага, калі дэмабілізаваўся, вярнуўся ў Высокі Барок, адсвяткаваў новы рубеж жыцця і пачаў працаваць у Краснаполлі, у раённай газеце. А праз два гады выйшаў на тры раёны — Краснапольскі, Чэрыкаўскі, Слаўгарадскі — карэспандэнтам абласной газеты «За Радзіму». У пяцідзесятым накіравалі працаваць у Баранавіцкую вобласць рэдактарам газеты палітаддзела Свержанскай МТС, але ён зноў вяртаецца ў родную глыбінку, на пасаду рэдактара чэрыкаў-

скай раёнкі. Зноў — дарогі і дарогі ў міжрэчышчы Дняпра, Сажа, Проні, Бесядзі, Сянны, Палужкі.

Што ён шукаў на гэтых дарогах і сцежках? Што бачыў? Што чуў? Што думаў? У нейкай меры, толькі ў нейкай, на гэта адказвае запіс у журналісцкім блакноце:

Янка Купала не меў дыплома аб заканчэнні універсітэта. Але ёсць купалаўскі універсітэт паэзіі. У ім тры факультэты: матчынай мовы, народнай песні, народнага жыцця. Гэтыя тры прадметы Купала вывучаў усё жыццё. Нават тады, калі стаў акадэмікам і ўсесаюзна вядомым класікам беларускай літаратуры.

Роздум Пысіна запомнім. Каб глыбей зразумець яго тыя пошукі. І задачы, якія ён ставіў перад сабою. Гэта быў час, калі ў свет выйшла яго першая кніжачка вершаў «Наш дзень».

Аляксей Васільевіч таксама не меў дыплома. Ён вучыўся перад вайною ў Камуністычным інстытуце журналістыкі ў Мінску і не закончыў яго. У трыццаць дзевятым годзе, як толькі Заходняя Беларусь уз'ядналася з Усходняй, ён кідае вучобу і едзе працаваць у раённую газету на Беласточчыну, у гарадок Бельск. То быў патрыятычны крок. Там, у Заходняй, адкрываліся беларускія газеты, а прафесіянальных газетчыкаў не хапала. Ён паехаў з другога курса інстытута. І цяпер, калі вайна закончылася, перад ім паўстала пытанне: як быць з вучобаю? Ён палюбіў газету, убачыў, што газета — яго лёс. Але ж трэба вучыцца?

І вось Купала паказвае шлях, адчыняе дзверы свайго універсітэта. Пысін знайшоў у ім тры факультэты, і ўсе тры яму па душы. Ён будзе вучыцца па Купалу, на трох факультэтах адразу: матчынай мовы, народнай песні, народнага жыцця.

Будзе вучыцца? Ён ужо вучыўся. У той дзень, калі запісаў сваю думку пра Купалаў універсітэт, апанавала здзіўленне, што яго стыхійныя пошукі супалі з пошукамі Купалы. Гэта было не толькі здзіўленне, але радасць, падтрымка, азарэнне: інтуіцыя, душа матчына вялі не пустымі дарогамі.

Што гэта так, што ён ужо ішоў дарогамі песняра, кажуць наступныя старонкі з таго самага блакнота, падобныя на канспекты лекцый з Купалавага універсітэта. Вось яны:

Памерла ў вёсцы, адышла на вечны спачын стогадовая бабулька. Над яе дамоўкай плакалі сяброўкі і родзі-

чы. На магілках не выступалі прамоўцы. Не гаварылі аб тым, якой бясконцай даўжыні льняная нітка працякла праз натруджаныя рукі — пры святле яснага месячыка і дымнай лучыны, якія млечныя шляхі палотнай саткала, выбеліла на золкіх росах. Гэтыя ж рукі, пацямнелыя ад сіверу і спякоты, калыхалі калыску, выняньчылі, узгадавалі сыноў і дачок, унукаў і ўнучак, і нават праўнукаў. Нічога з сабой не ўзяла бабулька, усё аддала людзям. Самая ж вялікая спадчына дасталася адной з унучак. Не, гэта не вялікі куфар, акаваны жалезам і размаляваны ў кветкі і яблыкі. Не ашчадная кніжка. Не закапаны скарб. Яна пакінула песні, якія спявала ўсё жыццё. І калі б іх усе скласці ў куфар, то было б поўна, па самае вечка. Была б энцыклапедыя чалавечых пачуццяў, гісторыя народа, помнік культуры.

А мне давялося чуць, як унучка спявала бабульчыны песні:

Была б я галубка,
Ды шызая галубачка,
Паляцела б к мору,
На ляту б гаварыла:
Ой, гора мне, гора.
Затапіла б галовачку
На дно сіня мора...

З якога веку дайшла да нас гэтая песня? З далёкай мінуўшчыны звярнулася яна ў сённяшні дзень, да сэрцаў сучаснікаў, звярнулася і сказала: такой была доля беларускай жанчыны.

А вось:
Чырвоная калініца
Над вадою хілілася,
А я, молада, журылася,
Што без долі радзілася,
А я ў бога прасілася:
Не кінь, божа, ўдавою...

Я разгубіўся: адкуль гэта? З майго блакнота ці з пысінскага? Успомніў Бесядзь, за Бесяддзю — вёсачку, драўляную школу, ад школы — летнюю сцежку, а на ёй, зялёнай і сонечнай,— маладую настаўніцу. Яна, светлавалосая, бяжыць мне насустрач, бо ёй ужо сказалі, што да яе прыехаў — паслухаць песні.

Мы падышлі да вясковага клуба, але ён быў на замку.

Тады яна завяла мяне ў сваю хату, невялічкую, з белай печчу на традыцыйным для нашых магілёўскіх вёсак месцы — злева ад парога, светлую, чыстую, абласканую жаночымі рукамі. Я сеў да стала, яна — да акна на ўслон, доўгім позіркам пагуляла па вуліцы, задумалася, уздыхнула, настроілася і заспявала ў самотным роздуме, усё роўна як адна ў хаце, як для сябе адной, а можа, і яшчэ да кагосьці, каго я не бачыў, а яна і чула, і бачыла, і вітала песняю:

Чырвоная калініца
Над вадою хілілася...

Ніна Бялугіна то спявала, то замаўкала, пачынала расказваць пра сваю бабулю Агапку Ніжнікаву, што жыла ў вёсцы Калодліва, недзе побач, якая яна была пявунпя, бабка Агапка, як прыгожа магла ўкласці ў адзін снапок і песеньку, і жытнія каласкі, і лугавую кветачку, і лясную сцяжынку. З гэтымі яе песнямі, каласкамі, кветачкамі, сцяжынкамі, звязанымі адным лёсам, як перавяслам, я вяртаўся з-за Бесядзі пасталелы, пацяжэлы, задумлівы і з таго дня доўга хадзіў з імі ў сэрцы і памяці па сваёй Магілёўшчыне, пакуль аднойчы ўсё гэта не знайшло берагі «Пагонніка», маёй першай аповесці. Там, у тых берагах, апынулася і «Чырвоная калініца», і штосьці ад Ніны Бялугінай, і штосьці ад Агапкі Ніжнікавай.

Як жа было не дзівіцца запісам Аляксея Васільевіча ў яго паэтавым і журналісцкім блакноце?

Здаецца, ўстаў я рана-рана,
Пайшоў па сцежцы лугавой,
Ды хтосьці ўжо ступаў па ёй,
Раса пазбіта і стаптана.

Не хтосьці — ён. І не пазбіў, не стаптаў расы. І няма пытання: хто першы арасіў ногі на сцежцы да песень бабы Агапы і Ніны Бялугінай? Ёсць нечаканая радасць, што не ты адзін. Што тут быў ён. Не абы-хто — твой паэт. Што ён піў з тае самай крыніцы, з якой піў ты.

Следам за сцежкаю, што вядзе ў Забесяддзе, бачацца іншыя, прыточаныя да гэтае, сцежкі. Адна з іх — восеньская, начная, цёмная, аж чорная, пад дажджом, люта-халодная.

Мы хлёпалі па гразі з Касцюковіч на Камунары, чыгуначную станцыю. Мы — гэта ён, важак, і літаратурныя падлеткі, якія ўжо абмакнулі свае нясмелыя пёры ў чар-

віліцу, хавалі ў патайных кішэнях першыя вершы, апавяданні і набраліся нахабства — сабраліся ў касцюковіцкім Доме культуры — хто з Крычава, хто з Мсціслава, хто з Чэрыкава,— каб ашчасліваць суседзяў сваім мастацкім словам. Якая рызыка — мы зразумелі ўжо на сцэне, апынуўшыся адзін на адзін з залаю, у якой было поўна людзей. Пачалі блытацца, заікацца, але нас уратаваў Аляксей Васільевіч. Ён сціпла ўстаў з крэсла, выйшаў на край сцэны, звесіў, нібы стомлены конь, галаву, уставіўся задумлівым позіркам на людзей, якія сядзелі на самых першых радах, і пачаў чытаць вершы пра франтавых сяброў. І людзі прыціхлі. Ён чытаў ціха, камусьці аднаму з тых, што сядзелі на першым радзе перад намі.

Не я адзін тады зразумеў, што душу адчыняць трэба ціха, не трэба крычаць. Да людзей даходзіць не крык, штосьці іншае.

У нейчай хаце цёпленька павячэраўшы, мы цёпленька, пад халодным восеньскім сяйвом, выйшлі за Касцюковічы і весела, з песнямі, жартамі, рогатам, хлюпалі, не прыглядаючыся, дзе перад намі тыя лужыны, дзе тая гразь. Да поезда на Камунары нас вёў па цемені чырвоны агеньчык пысінскай папяроскі.

Ён не быў язычнікам, але папяроска была яму малітваю, сяброўкаю, паратункам ад холаду, голаду, адзіноты. Яна вяла яго па ўсіх дарогах жыцця, а ён яе шанаваў. Яны сябравалі. Ён паўвека нёс яе ў жмені, ні разу ёй не здрадзіўшы, з ёю думаў, размаўляў, марыў. Яна паўвека грэла яго ў сялянскай баразне, у салдацкім акопе, у цяжкіх дарогах, у пакутах над словам. Яна была самай вернай яго сяброўкаю. І сувязной — з сялянскім, акопным, чалавечым светам.

Ці не пра гэта:

Палім мы маршанскую махорку...

Альбо:

Пастаю ля чэрствай каліны
І акурак нейчы падыму.

У ёй — сувязь жывога з жывым і жывога з мёртвым. Гэтую сувязь ён адчуваў заўсёды:

Мы цыгарку скруцім па-былому,
Пусцім шызы дым на правады.
Першая зацяжка — мне, жывому...

Гэтакім, з агеньчыкам папяроскі, ён бачыцца мне і там, у хаце Ніны Бялугінай. Сядзіць крыху воддаль каля акна, каб дым ішоў у фортку, абапёршы руку з папяроскаю локцем на правае калена, паклаўшы падбародак на палец правай рукі, а папяроска, заціснутая паміж другім і трэцім пальцамі ў гэтай самай руцэ, то зырка чырванее, то сівее пад налётам папялку, зноў зырчэе і ўжо зззяе, не сівеючы болей, бо песні бабы Гапы ўжо завалодалі душою ўнучкі, не адпускаюць, а разам з ёю, з душою Ніны Бялугінай, не адпускаюць і душу Аляксея Васільевіча. Уставіўшыся вачыма ў падлогу, звесіўшы чуб на лоб, на вочы, ён дыхае ў лад песні, перажывае з Нінаю разам, і цыгарка — то на губу, то з губы, нервуецца, гарыць жарка, не астываючы.

З ёю, гарачай сяброўкаю, ён не мёрз і ўзімку. Нават у лёгенькім, вынашаным шынялі і ботах.

Шырокі плёс ракі выгінаецца вельмі прыгожа і ўслужліва перад высозным лабатым берагам, на якім, адступіўшы ад вады, стаіць сцяна бору. Ужо не вечар, ужо ноч. Хаты, чорныя копы, пакаціліся ўправа, разам з вясковай вуліцаю, абляпіўшы яе з абодвух бакоў, ні ў адным акне ўжо не гарыць святло, шыбы блішчаць адно тым святлом, якое надта скупа ліецца з неба праз праймы ў воблаках, ад месяца, якога і не відаць, ды яшчэ ад ракі, ад яе ледзь сівенькае гладзі. Усё вакол цёмнае, чорнае, нямое і глухое. Вядома, што такое ноч у вёсцы на самым пачатку вясны, які ў гэтую пару таямнічы і зацяты рэй.

Чуваць — адно шоргат крыг, далёкае, глыбока ў небе, курлыканне журавоў, якія нават цяпер, па цемені, спяшаюцца ў родныя гнёзды з выраю. Звычайна яны начуюць на зямлі, пацяплелай і падабрэлай. А гэтыя як баяцца спазніцца. Дзе-нідзе зямля адкінула з сябе цёмную начную коўдру — паблісквае то рэчкаю, то лужынаю, звечара зноў зашклёнай лядком.

А што яшчэ відаць і чуваць тут, унізе? Не з вышыні птушынага суму па роднай зямлі, а пад тым высокім сумам?

Відаць чырвоны агеньчык на лабатым чорным узгорку, на беразе. Дробны, як зорачка, змеценая з неба. І постаць чалавека, цёмная, на фоне сівога жураўлінага небасхілу. Чалавек доўга стаіць на адным месцы, а чырвоная зорачка скача то ўверх, то ўніз. Нібы ён прымёрз да зямлі, а яна яго тузае, аддзірае ад зямлі. За дзень зямля адтае, а цяпер можа прымарозіць і боты.

Што робіць ён тут — у цемені, цішыні?

Але ці ж гэта сапраўдная цемень, калі яна прабіта цвічком чырвонае зорачкі?

І цішыня не сапраўдная. Яе, калі прыслухацца, трушчаць крыгі пад берагам. Крыгі трушчаць самі сябе, шоргаючы адна аб адну, нібы карасі на цёрцы, аб бераг, то напаўзаючы на яго, сонныя, то спаўзаючы ў ваду, трушчаць вастрагубыя ледзяныя забepaгі, трушчаць і цішыню — нясмела ці шкадуючы?

— Слыш-ка!.. Прырода працуе!.. Галінка, ільдзінка, пясчынка... Усе ў рабоце!..

— Ты, Ягор Захаравіч?.. Адкуль жа ты ўзяўся?..

Я пазнаю бераг. Тут вёска Журавель: з пагорка на пагорак двума шнурочкамі па-над Сажом бягуць хаты. Але ж дзед Ягор жыве не ў Жураўлі? Дык і што? Яго Мірагошч — побач: дзесяць хвілін хады, і таксама па-над Сажом. Трэба выйсці за Журавель у бок Чэрыкава, прайсці праз арэшнік, праз замчышча Абаленскага, колішняга багатага князя, прадрацца праз здзічэлыя бэз і ружы, збегчы каля дамкоў летняга піянерскага лагера з гары — там і Мірагошч, а ў Мірагошчы — хата з сінімі аканіцамі, шыбкамі на ваду, на ледаход.

Не, гэта не ён, мой стары сябар. Ведаю, што ён не спіць гэтакай дзіўнай ноччу, стаіць дзе-небудзь над вадою, абапёршыся на вясельца, якое ўжо, напэўна, дастаў з-пад страхі, слухае ноч вясны, бо яна, гэтая ноч, не спіць таксама, а ён, стары, усю зіму, доўгую, як нуда, чакаў яе, размовы з ёю. Ён недзе тут, блізка. Яму таксама не спіцца. Але гэта — не ён.

— Слыш-ка!..

Гэта ва мне гучыць голас дзеда Ягора. Але калі ва мне, то значыць, што і ў душах маіх сяброў, каторых я прывозіў і прыводзіў сюды, на свой бераг, на Ягораву юшку, смачней за якую скрозь па Сажы не паспытаеш.

А яшчэ вось гэтакай вясновай ноччу дзед Ягор, Ягор Захаравіч, прашаптаў мне аднойчы:

— Калі б я быў паэтам!.. Маці родная!.. Я б напісаў, як прырода ўсю ночку не спіць, працуе... Галінка, ільдзінка, пясчынка...

Я пісаў пра яго як пра паэта, пра мірагашчанскага рыбака, які з маленства абвешаны рыбінаю луской, і пра Пысіна. Я паставіў іх аднойчы побач як двух паэтаў, хоць першы, дзед Ягор, усё жыццё пісаў па вадзе вяслом, па зямлі касою і плугам, жыў і жыве з мараю пісаць

яшчэ і пяром. Не я іх паставіў побач — прырода. Я толькі заўважыў, як прырода гэта зрабіла, і выдаў сакрэт людзям, звязаўшы іх лёсы перавяслам-думкаю: скрозь жывуць паэты.

Недзе нешта рыпнула. На ўзгорку, пад хвоямі. Не то дзверы ў хаце на нязмазаным круччы, не то сосны шарганулiся адна аб адну.

І — голас, з страфы, прысвечанай Міхасю Стральцову:

— Аляксей!..
Працяжна, глуха...
Сасна паклікала, як маці...

Чырвоны вугалёк папяросы скаціўся ў цемені пад салдацкі бот, сыпануў па зямлі чырвонымі іскрамі і пагас, разам з іскрамі. Чалавек павярнуўся спіной да ракі і пайшоў на голас. А там ужо і святло з дзвярэй, адчыненых у ноч, выкацілася на ганак.

Там школа, пачатковая. Побач — хата дырэктара школы Пухоўскага. З хаты якраз і дзверы на ганак, з агеньчыкам.

У Жураўлі звыкліся з тым, што хата Пухоўскага не спіць, калі спіць уся вёска. Але сёння на начным настаўніцкім стале не кніжкі, не сшыткі — позняя вячэра. Завіталі нечаканыя госці: Пысін і Сідараў, фотакарэспандэнт. Нечаканыя, але даўно свае. Нават для Наташы. Яна мірна пасопвае за печчу, нагуляўшыся з дзядзькам Аляксеем, наспяваўшы яму кораб песень і корабы два пачуўшы ад яго. Спіць і ўсміхаецца, пухлымі губкамі ўсё роўна як шэпчучы апошнюю песеньку: «Еду-еду на камбайне, полем ходзіць рож, расчыняй, Наташа, тайну, сэрца не трывож». Дзіўны ён, дзядзька Аляксей. То вясёлы, то задумлівы. То гуляе з ёю, не пускае ад сябе, а то сам знікне, схаваецца недзе на беразе Сажа, сядзіць адзін над вадою, думае ці слухае, у блакноціку піша. Што ён піша? Каб ведаць! Але доўга пісаць яна яму не дасць: з-за дрэва выскачыць, напужае, а ён яе падхопіць на рукі — і закружыліся абое.

На ўспамін аб той сустрэчы ў настаўніцкай хаце ў Жураўлі і цяпер вісіць фотаздымак. На ім — Наташа. Тварык кругленькі, светленькі, усмешлівы.

І яшчэ на ўспамін — раніца:

— Дзядзька Аляксей?! Дзе ты-ы?..

Боцікі хутчэй на ногі, выскачыла за дзверы, а воза, які стаяў каля ганка, ужо няма. Адно каляіна, налітая

вадою, ад колаў. Заплакала Наташа, кінулася наўздагон берагам Сажа, да лесу...

Засталася каляіна, а на ёй, у цёплай вясновай ручаінцы,— званочак-паэма, дзе і баба Домна, і мама Галя, і Поліпень-балота, на якім пад шум партызанскага бору нарадзілася Наташа, і Журавель, і Сож у Жураўлі і ўсёўсё да драбніцы тутэйшае, родненькае. Нават — дзед Алесь.

Наташы — пяць, а дзеду — сорак восем.
Які ён дзед? Ні белых валасін,
Ні барады, ні горбу за плячыма,
Які ён дзед?
«Скажы, ты праўда дзед?»

Вось толькі дзед... Духоўскі? Чаму? Ён жа — Пухоўскі? Усе імёны без памылак, а дзед — з памылкаю. Чаму гэтак?

І яшчэ ўспамінаюцца маміны рукі, якія тады падхапілі ўжо ў лесе. Мамін голас:

— Не плач, дурнічка. Ці табе дзядзька Аляксей мала наспяваў песень ды казак? Не ўсё табе адной. Яшчэ яму трэба спяваць іх іншым хлопчыкам і дзяўчынкам.

Мама не змяніла Наташы.

За Жураўлём — лес, за лесам — Варшаўская шаша, а там, за яе старым брукам, Сакалоўка і ў ёй хата Івана Сямёнава, газетчыка і крыху паэта, дружбака, а ў Івана — брат Сямён, меншы, таксама газетчык і крыху паэт, а ў Сямёна — Вілен, сын, якому патрэбны і казкі, і песні.

Пасля Сямён успомніць і напіша, як гасцяваў у Сакалоўцы Аляксей Васільевіч, з якім ён, як і брат, пасябраваў на ўсё жыццё. Дружба дала цікавыя назіранні. Ён быў сведкам сустрэч паэта з людзьмі, рэчкамі, вогнішчамі, сцежкамі, якія дарылі сюжэты і вобразы вядомых вершаў. Нарыс Сямёнава-малодшага даў Пысіну сюжэт паэмы «Кара». Калі Пысін працаваў над ёю, яны разам ездзілі да Гулькова, які дваццаць гадоў, здрадзіўшы Радзіме, хаваўся пад печчу, пакуль родны сын не выцягнуў яго адтуль, не прывёў бацьку ў міліцыю. Лазілі і ў склеп, дзе хаваўся ўцякач з фронту, гутарылі з ім, каб глыбей разумець душу здрадніка.

Гэта было ў Краснаполлі. І там жа, у Краснаполлі, Пысін пасябраваў з франтавіком Віктарам Сяргеевічам Самадзеевым, сувязістам, тым самым, які *з напоўненай катушкі надточваў на хаду мерыдыян.*

Пярэдні край. Чужы. Неразгаданы.
Пярэдні край, як полюс мерзлаты.

Гэта —свята: ісці паэтавымі сцежкамі. Яны вядуць да дарагіх яго сэрцу вобразаў, да яго літаратурных герояў — чыстых крынічак ягоных вершаў і паэм.

Амаль усе гэтыя сцежкі і крыніцы — на Магілёўшчыне.

Рыгор Бярозкін, уважліва чытаючы лірыку Пысіна, заўважыў яго духоўную і біяграфічную прыналежнасць да паэтычнага пакалення Арлова, Луконіна, Межырава, Нараўчатава, Гудзенкі. Але чаму муза Пысіна, якая заявіла пра сябе ў трыццаць восьмым, маўчала ўсю вайну, у той час як іншыя паэты, яго аднагодкі ці амаль аднагодкі, маўчаць не маглі? Сяргей Арлоў гарэў у танку і пісаў, нібы выкрасаў з агню і металу: «Его зарыли в шар земной», «Мы шли на заре, словно тени косые». «Когда под пулями лежишь...», Сяргей Нараўчатаў — «Дальнобойные письма», «Фронтовую ночь», «Пропавших без вести» и вот это: «Я с ними в рост водил солдат на пули, в штыки вставал на встречные штыки...» Пісалі — нібы стралялі па ворагу. А Пысін? Нават пасля вайны вайна, мінулая, не адразу паклікала музу. Яна ўвайшла ў вершы адно трэцяй пасляваеннай кнігі — «Сонечная паводка», ды і то асцярожна, шэптам: *Ляглі сябры ва ўсім паходным, гарматы сціхлі. Цішыня. Што сніцца ім пад небам родным на досвітку, у пачатку дня?*

Няўжо вайна не дала паэту ні тэм, ні вобразаў, ні дэталяў, ні ўражанняў?

Дала. Не меней, як іншым франтавікам. Нічым не абышла. І ўсё, што давялося перажыць, легла не на камень — на ніву ўражлівага сэрца, маладой памяці. Гэта будзе засведчана наступнай кнігай — «Мае мерыдыяны», якая нарэшце звяжа ў адзін вузел паэтычны мерыдыян паэта з яго ваеннымі мерыдыянамі, звяжа настолькі моцна, што яны, гэтыя мерыдыяны, якраз і выведуць Пысіна на яго паэтаву вышыню.

І ўсё ж: чаму толькі ў шасцідзесятыя гады («Мае мерыдыяны» выйшлі ў 1965 г.), а не раней? Няўжо сапраўды «Пысін чакаў,— як скажа Рыгор Бярозкін,— каб у яго пачуццях і думках выспеў і наліўся энергіяй найбольш нераканаўчы контрдовад»?..

Спакуслівая думка. Бо ў гэтым «чакаў» — мужная вытрымка перад рыўком, атакаю, боем. Зайздросная і для

салдата, і для паэта. Але ж... гэтая вытрымка (падумаем і пра гэта) даецца вопытам, высокім прафесіяналізмам. Як там, на фронце, так і тут, у паэзіі. Даецца майстру.

А Пысін? Калі ён дасягнуў высокага паэтычнага майстэрства? У адзін час са сваімі аднагодкамі ў паэзіі? Ці пазней?

Прыгадаем адно невялічкае, але істотнае для нас прызнанне Сяргея Нараўчатава: «Мне было восемнадцать лет, я писал стихи и в первый раз в жизни шел на свидание со знаменитым поэтом». Ён ішоў на спатканне з Мікалаем Асеевым, які даў яму, Нараўчатаву, той выдатны ўрок сапраўднай паэзіі, што «перевернул душу» і зрабіў немагчымым пісаць так, як пісаў дагэтуль.

А Пысін? Хто са славутых падтрымаў яго ў тым узросце, на пачатку дарогі? Мабыць, ніхто.

Луконін, Нараўчатаў, Маёраў... Яны пачыналі ў асяроддзі ІФЛІ, МГУ, Літінстытута, бурных літаратурных спрэчак, дыхалі адным паветрам з жывымі класікамі не ў пераносным, а ў прамым сэнсе. За некалькі перадваенных гадоў асяроддзе сфарміравала іх таленты, яны сталі паэтамі, галоўнае — адчулі сябе паэтамі. Кожны з іх меў свайго жывога куміра, да якога штодня можна было прыйсці на чай, на ўрок, на спрэчку. І калі пачалася вайна, яны, маладыя, пайшлі на фронт салдатамі і паэтамі.

А Пысін? З глыбінкі, ад плуга, трапіўшы ў Мінск, яшчэ ці паспеўшы агледзецца ў ім пры сваёй сціпласці і замкнёнасці — гэтыя рысы характару да скону не пакідалі яго,— ён праз год зноў вяртаецца ў глыбінку, тую ж самую. Якое магло быць творчае акружэнне, якая падтрымка? Калі пачалася вайна — пайшоў на фронт. Салдатам, і толькі салдатам.

І за ўсю вайну ні разу не асмеліўся назвацца паэтам.

Прыйшла перамога. Пакаленне, да якога Пысіна далучае Бярозкін, было ўжо неаспрэчна паэтычным пакаленнем.

А Пысін? Зноў пачынае, зноў — нясмела, як у трыццаць восьмым.

У яго быў свой паэтычны лёс. Яго творчы пошук у пасляваенныя гады, магчыма, лепш ведаць не крытыкам, а сябрам, з якімі ён у вандроўках па Магілёўшчыне дзяліў скварку, чарку, начлег пад шынялём на рэдакцыйных падшыўках, ці ў няўтульных раённых гасцініцах, ці ў копах сена, цяпло і дым вогнішчаў.

Не толькі як газетчык, але і як паэт — чалавек жа

адзін? — ён жыў ва ўладзе дыялога з мірным жыццём, якое наладжвалася ў вёсках пасля вайны. І калі чакаў свайго зорнага часу, дык, напэўна, стыхійна — як быццам чакаў.

Яго паэзія цяжка прабівалася да сонца праз жорсткі, нібы франтавы, статус раённых і абласных газет, якія патрабавалі не лірыку, не вершы, а праўду падзей, кароткую і сухую на пачуццё, аператыўную. Факты і каментарыі. Па іх газета пасылала яго ледзь не штодзень у самыя глыбінныя вёскі, куткі і закуткі. Ён звыкся з гэтым жыццём, як салдат — з франтавым. Яны падружыліся — паэт і газета. Хоць дружба была не лёгкая. Да газетнага радка паэт адносіўся з той любоўю і дбайнасцю, з якой селянін — да кожнага засеянага ў полі радочка. Гэтага нельга забываць, трэба сэрцам адчуваць мясцовую нізавую газету, каб глыбей зразумець Пысіна-паэта.

Працаваць з ім побач было лёгка, цікава, але і цяжка. Лёгка, бо не ўпрагаў у свой воз іншых, цягнуў сам; цікава, бо ніводны яго газетны радок не быў адпіскаю, кожны — навукай суседу-газетчыку і чытачу; цяжка, бо перажыванні, якія ён укладаў у напісанае, былі глыбокія, шчырыя, не заўсёды светлыя, з імі ён рабіўся і замкнёны, і нервовы, і лёгкі на слова бязлітаснае, жорсткае.

О, слова, слова лабавое,
Нястрымнае, яно ляціць,
Пасля душа мая баліць:
Сказаў не так,
Сказаў не тое...

Але ён рэдка шкадаваў, што недзе некаму засвяціў у лоб лабавым словам. Часцей — хадзіў з упартай вераю ў сваю правату. Як тут —

Між ім і мной — нямы абрыў,
Бо я не ўсё яшчэ забыў.

Такі быў характар. Ён яго не змяняў да скону. Не згладжваў вострыя вуглы сваёй натуры пад уплывам узросту ці абставін. І ніякія вятры, ніякія дажджы, ніякія нягоды не маглі абабіць ці размыць гэтыя няўтульна вострыя вуглы. Пад імі якраз і жылі моцныя палярныя пачуцці: дабрата, чуласць, спагада, дзіўная ў сваёй шчырасці, і разам з тым непахісная рашучасць, варожасць да варожага, таксама дзіўная ў сваёй шчырасці.

Кружыць воран — папрашу суседа,
Каб з бярданкі ворана забіў.

Гэта — не толькі пра ворана. І неабавязкова яму для гэтакага суда трэба было прасіць суседа.

Нядаўна я прачытаў у Сцяпана Гаўрусёва — з новага: «Іду, пакуль ісці я ў сілах, любому злу наперарэз...» І адчуў пысінскае сэрца, руку, дыханне, нават налёт дэкларацыі. У іх падобная паэтыка і была дружба, якую можна назваць дружбай характараў: рашучых, акцэнтаваных на ваяўнічым сумленні. Верш, які не трансфармуе гэтакі характар у яго процілегласць ці хоць бы нейкую варыяцыю, не пазбягае налёту дэкларацыі. Але пры гэтакай арганічнасці і дэкларатыўнасць не ўспрымаецца як слабасць верша, наадварот — саграваe яго цеплынёй шчырасці, натуральнай публіцыстычнасці. І выклікае давер чытача.

У Пысіна гэта арганічнае адзінства характару і паэзіі не толькі ад прыроды. Яно выхавана і вайною, і працаю, і газетаю.

Ну а ўсё ж: чым яна была ў ягоным жыцці — газета? Знаходкаю ці стратаю? Як для паэта.

Перад маімі вачыма праходзяць блізкія людзі і лёсы. Першы з іх — Васіль Лук'янчык. Ён працаваў у раённых газетах у Крычаве, Чэрыкаве, пісаў вершы. Добрыя ці благія? Лепшыя, як пісалі многія маладыя. Быў талент? Быў. Імправізацыя, вобразнасць, арганічны гумар — напачатку не мала. Пысін яго заўважыў, любіў, як заўважаў і любіў многія таленты Магілёўшчыны. Падказаў, каб вучыўся. Васіль паехаў у Мінск, паступаў ва універсітэт. Не паступіў. Вярнуўся ў раёнку — вязе рэдакцыйны воз да гэтага часу. Вершы піша калі-нікалі — для газеты, мсціслаўскай. Горшыя, як пісаў. А калі б тады вырваўся з газеты — быў бы, відаць, яшчэ адзін паэт. Які? Цяжка сказаць. Але паэт. Быў агонь. Разгараўся. Не разгарэўся. Газета пагасіла.

Адных яна губіла, другія паспявалі з яе вырвацца, адчуўшы, як надышла мяжа: альбо — альбо. Вырываліся — узыходзілі на літаратурны ганак.

Трэція, загадзя ведаючы, якая небяспека ў газеце для мастацкага таленту, баяліся яе, як агню, з першых крокаў у літаратуры. Ішлі працаваць у часопісы, калі ўдавалася, выдавецтвы, начнымі вартаўнікамі, бадзяжнічалі, а да газеты не падыходзілі блізка. І шмат трацілі. Асабліва

празаікі. Трацілі адчуванне дня, яго круч, віроў, фарбаў, галасоў, руху, на якім раніца выплывала з учорашняга вечара, заўтрашні дзень прарастаў з дня сённяшняга. Кідаліся ва ўспаміны маленства, як у выратавальную лодку, ці ў вайну, якой не бачылі.

Яна, вайна, дарэчы, такую-сякую паслугу рабіла і робіць многім паэтам і празаікам, амаль усім, хто ад яе чакае паслуг. І не заўсёды яны ідуць літаратуры ў набытак.

Але ёсць літаратары, што газеты не баяцца. Талент, калі моцны, ды калі яшчэ да таленту — характар, перамагаюць газетчыну. Такая з'ява — Пысін. Газета была яму роднай хатаю. Сваркі бывалі, як у кожнай хаце, але іншай хаты не шукаў. Ён шукаў сустрэч з людзьмі. Газета давала яму гэтую магчымасць, і ён ёй не здраджваў. Ён наогул ненавідзеў здраду і здраднікаў. Як селянін, ён быў да скону верны полю, хлебнаму коласу, каню, птушцы, дрэву; як салдат — франтавой дружбе; як сын — крэўнасці з маці, бацькам, сястрою і братам, вёскаю, рэчкаю, родным краем, і ў гэтым, мабыць, радку — газеце, якая вывела ў свет, раскалыхала песню. Ён яе не пакінуў нават калі ўзышоў на вяршыню Парнаса, калі адчуў, што паэзія яму даражэй за газету, што газета пачынае збіваць з дыхання мастацкі радок, душу.

Ён пакіне яе ўсяго на два гады — у пяцьдзесят шостым,— калі паедзе ў Маскву на Вышэйшыя літаратурныя курсы.

Тыя два гады — прыпынак на ростаньках. Для роздуму, успаміну, каб агледзецца, засяродзіцца, прыслухацца да самога сябе. Рэдакцыйная беганіна зменіцца на атмасферу спакойнай паэтычнай вучобы. Упершыню газета не будзе штодзень гнаць у каршэнь за радком у нумар. Можна будзе перагледзець сваю паэтычную кайстру. Ды ці толькі сваю?

А можа, тыя два гады былі ваеннымі зборамі ў мірны час? Можа, паэт, паспеўшы скінуць з сябе шынель, які ўжо сатлеў на плячах, разышоўся па швах, пераабуўшыся з салдацкіх ботаў у цывільныя чаравікі, дзецям на цацкі здаўшы паходныя кацялок і рыдлёўку, дзеду на высакаборскай прызбе — кісет з тытунём, недакураным у акопе, на курсах зноў адчуў сябе ва ўсім ваенным, паходным? І ці не тады, на тых курсах перападрыхтоўкі — хутчэй сапраўды ваеннай, як паэтычнай,— ён адчуў, што сярод баявых ячэек Арлова, Луконіна, Нараўчатава, Гу-

дзенкі ёсць яго баявая ячэйка, якую трэба заняць для бою, які не скончаны?

Абвастрыўся зрок на сябе, свой вопыт, свой час?

Ці — боль і роздум? Успамін?

Рамонкі, мак і лебяда,
І трыста траў цвітуць вясною.
Тут незабытая бяда
Калышацца перада мною.

Па вершах, выстраеных у калону па гадах прызыву, не цяжка заўважыць, што якраз у гэты час, пасля курсаў, паэт пачне пісаць свае лепшыя вершы пра вайну, перажытае. Ён нарэшце адчуе сваю галоўную тэму. Гэтае адчуванне, дакладнае і яснае, магло прыйсці, аказваецца, толькі разам з паэтычным майстэрствам, на іншым, як газетнае, ворыве. Паэтычнае ворыва не церпіць спешкі. Тыя два гады пераключылі яго радок на іншыя хуткасці. Ён павядзе сваю баразну раўней, глыбей, у іншай, пад вышэйшым небам, прасторы роздуму, болю, з усведамленнем прызвання пісаць *трагедыі лірычны эпілог.*

І саму трагедыю — праз успамін, незагоеным сэрцам. Нібыта развярэдзілася былая рана.

Як Васіль Быкаў — у прозе. Для такой паралелі, для параўнання ёсць падставы.

І можа, таму, адчуўшы гэтае прызванне, Пысін пакінуў думку аб пераездзе ў Мінск, застаўся на магілёўскім рубяжы вайны. Тут, на Дняпры, ён мацней, як дзе-небудзь, чуў кананаду і сорак першага, і кожнага дня вайны.

Некалі гэтымі думкамі я падзяліўся з ім.

Было лета. Мы стаялі перад узлётным полем магілёўскага аэрапорта. Я ляцеў у Мінск, ён — праводзіў мяне. Чакалі пасадкі на самалёт.

Што ён мне адказаў?

Ён курыў цыгарку, з-пад навісі ўпартага чуба глядзеў у той бок, дзе блішчалі, быццам плавіліся на гарачым сонцы, самалёты, якія стаялі на полі, і маўчаў.

Як было зразумець тое маўчанне? Згаджаўся ён са мною ці не згаджаўся? Мне падалося, што згаджаўся. Яго маўчанне звычайна было згодаю. Нязгоду ён не хаваў.

Да Магілёўшчыны Пысін быў прывязаны моцна, як селянін да свайго поля. Тым самым сялянскім вузлом. Тут усё, самая нязначная дробязь, нараджала ў ім неча-

каныя асацыяцыі, думкі, абагульненні. Ну дзе ж яшчэ, як не тут, ён мог падумаць і напісаць такое:

Вось мой край, мая радзіма!

І, можа, таму, перш за ўсё — таму, неверагодна цікава і зманліва хадзіць паэтавымі сцежкамі па гэтым краі.

Поезд Парыж — Масква бяжыць па Заходняй Германіі, мінае Кёльн і ўжо абяцае блізкую сустрэчу з домам. Я стаю каля акна ў чысценькім дыпкупэ, і ёсць за што зачапіцца майму славянскаму воку за шыбкаю, на дбайна дагледжанай арыйскай зямлі. Але бачацца адны толькі бярозкі, якія ў самай левітанаўскай пары. Яны то выбягаюць на ўзмежкі чыста прыбраных палёў, то збягаюць па блізкіх горных адхонах, то шнурамі высыпаюць паўз чыгуначную насыпу.

З надзей і дум бярозкі створаны...
З надзей і дум...

Вось трапіцца на язык, прычэпіцца — няма збавення. Яшчэ не ведаеш, адкуль ён, гэты радок, а ўжо — раз за разам, раз за разам...

Чуваць свіст ветру ў распатланых галовах бярозак, абсыпаных іскрыстай сівізною ранішняга сонца. Аж у вачах балюча ад мільгацення бялюткіх ствалоў.

З надзей і дум...

Пысіна голас. Толькі згадаў, як тут жа — яшчэ:

Пасля спрадвечных хвой растуць бярозы —
Трагедыі лірычны эпілог.

І ўжо гэты радок з языка не сыходзіць. Пакуль за болем у вачах не забаліць сэрца.

Мне ўспомніцца Люба Дорахава.

Ці, калі быць дакладным, спачатку — прымітыўная вулічная лічылка: «Ні Івана, ні Міколу не прагнаць ад Любкі колам», а ўжо з ёю, нашай даваеннай дзіцячай лічылкаю,— яна, дачка паравознага машыніста дзядзькі Дораха і школьнай прыбіральшчыцы цёткі Куліны. Русавалосая, аж залацістая, нібы абсыпаная восеньскім бярозавым лісцем, а вочы сінія ці не — шэрыя, з сінім адлівам, як тыя радзімкі, што на бярозавых ствалах у ранішняй смузе. Далёкім чэрвеньскім летам першага года

вайны яна закончыла школу, а яшчэ праз год нямецкі аўтаматчык вывеў яе з хаты на вуліцу і пад галашэнне цёткі Куліны ўпіхнуў пад заляпаны ржавымі плямамі маскіроўкі брызент грузавіка. Тады, вясною сорак другога, у нашым пасёлку была першая аблава на дзяўчат, якіх немцы вывозілі на работы ў Дойчлянд.

Тры гады рвала на сабе валасы цётка Куліна. А ў канцы сорак пятага, за тры дні да вяртання з вайны, ужо з японскай, дзядзькі Дораха, яна правалілася пад лёд на Сажы, пакінуўшы на беразе санкі з галлём, якое везла з лесу. Людзі казалі, што Куліна баялася сустрэчы з мужам, дзядзькам Дорахам, што ёй было лягчэй кінуцца ў палонку, як паглядзець яму ў вочы. Ён вельмі любіў сваю Любку.

З гэтым сумным успамінам стаю каля акна і не магу адвесці вачэй ад бярозак. Усе як адна маладзенькія, яны збягаюцца да нашага поезда з палёў, абсад, горных адхонаў, бягуць з усіх бакоў, спяшаючыся, мітусяцца і гамоняць, гамоняць. Яны бягуць да нашага поезда. Ім ахвота хоць на міг зазірнуць у вокны вагонаў, нам, савецкім людзям, у твары, у вочы — нешта сказаць, аб нечым спытаць. Можа, ім ахвота, каб мы іх узялі з сабою?

Ды гэта ж нашы дзяўчаты!.. Тыя, вывезеныя ў Дойчлянд і ў сорак другім, і ў сорак трэцім. Іх так многа, што я не магу знайсці сярод іх Любашу, яе русую галаву, сінія вочы.

Вокны зашторвае чорная жалоба: поезд улятае ў доўгі падгорны тунель. Бярозак — як не было. Я адварочваюся ад акна, сядаю на мяккую лаўку і заплюшчваю вочы. Цяпер я нічога не жадаю бачыць. Нічога і нікога. Адну яе — не то дзяўчыну, не то бярозку.

А заўтра я выйду з вагона ўжо на сваёй беларускай зямлі — на пяць хвілін поезд спыніцца недзе пад Брэстам сярод сасновага лесу. Іншым, саладзейшым, здасца паветра, чысцейшым — неба, цяплейшай — зямля. Сасновы ўзлесак будзе прыветліва-ясны, свойскі. Але мацнейшая будзе туга. Сэрцу не хопіць тых бярозак, якія з усіх горных схілаў, з усіх палёў і падлескаў Германіі беглі да нашага савецкага поезда, прасіліся, каб мы ўзялі іх з сабою дадому, а мы іх не ўзялі, пакінулі на чужыне.

«Ні Івана, ні Міколу...»

Яна — там, сярод тых бярозак. Я не магу заглушыць гэтае адчуванне ні радасцю ад сустрэчы з домам, ні даў-

жынёю дарогі, пралеглай паміж домам і тымі, над Кёльнам, горнымі схіламі.

Яшчэ адзін... *лірычны эпілог.*

Лес і поле — міма, міма,
Лес і поле — чарнатроп.
Не бяжы, прырода, стоп,
Вось мой край, мая радзіма!

Так, адно тут, недзе ў Чэрыкаве, звярнуўшы з Варшаўкі направа, едучы з Магілёва, недзе за Сажом пад Краснаполлем, ён мог сказаць такое. Бо —

Даль маленства тут прыбіта
Зоркай, што ўзышла са мной...

Шмат хто заўважае, як яго ўсё жыццё ці то пільнуе, ці то некуды вядзе, ці то ахоўвае ад злыбеды, нібы лёс, нейкі ўкаранёны ў сэрцы і памяці вобраз. Быў гэтакі вобраз і ў Пысіна: дарога, а над ёю — зорка. Ці поле, ці лес, а над імі — зорка.

Пахне глінай, тая ж горка,
Той жа вецер каля шчок.
Дзякую табе я, зорка,
Мой сярэбраны цвічок.

Яго дарога пад зоркаю — начная, таямнічая, вусцішная. Такія ж пераважна і поле, і лес. Але — і на золку, і на змярканні, калі той першай ці апошняй зоркі ўжо ці яшчэ няма, але яшчэ ці ўжо яе бачыш сэрцам. А дарога, поле, лес пад ёю могуць быць і вясновыя, і летнія, і восеньскія, і зімовыя.

Сваю зорку, як знак, ахоўніцу лёсу, ён, чараўнік, развешвае над дарогамі, палямі, лясамі, франтавымі акопамі, вёскамі. Адну павесіў над хвояй, яшчэ адну — над асінай, нават — над мурашыным курганком, яшчэ колькі — над хатнімі стрэхамі, вёскамі, як заклён ад злыбеды, зоркаю высвеціў на рацэ паром і дзяўчыну, нават калыску павесіў на зорку, нібы на цвік. Ён марыць, каб *незабудкі зорамі ўпляліся ў небасхіл*, заўважае, як *пад нябачнымі высямі зоры і яблыкі выспелі*, сам дзівіцца, як *высокі гул і стогн ракі калыша зоры і вякі.* Зорамі паэт абазначае свой край, развешвае над ім зорную карту-ахоўніцу. Не забывае на зорны каляндар, па якім землякі спрадвек расцілі хлеб і дзяцей. І хоць зоркі яго — ахоўніцы і вястункі ўсяго жывога, яны — не толькі знакі, сімвалы, але

людзі, людскія душы, якія ўзышлі над зямлёю. Таму іх там — сузор'і. *Сузор'і сплываюць у глыб сінявы, ў сузор'яў свае каляіны. Апошні гвардзеец жывы, радавы...* Хто ён — гэты жывы, радавы? Загадка? Для паэта тут загадкі няма: ён сам, ён бачыць сябе. Гэты матыў, гэтая думка зноў і зноў усплываюць у адным, другім, трэцім вершы з нетраў болю, памяці і кожны раз вядуць да аднае высновы: *Нясу за тых, з кім развітаўся...* Адзінае суцяшэнне. І абавязак.

Ён сказаў:

Застанёмся мы ў сузор'ях...

І ў гэта паверыў. Ён не верыў ні ў бога, ні ў чорта, не мог у гэта верыць, аднойчы прызнаўшыся: *Я ўвесь загорнуты ў кумач ад галавы да пят,*— але ў зоркі, у сузор'і верыў. Гэтая вера яму патрэбна была як неабходнасць гаварыць з усім светам, з продкамі і нашчадкамі, з мёртвымі і жывымі.

У зоркі і сузор'і ён верыў не як у сваё паэтычнае адкрыццё, а як у народную мудрасць.

Зоркамі і сузор'ямі яму бачыліся людзі, яблыкі, дрэвы, птушкі, вёскі. Усё жыццё яго асабліва прываблівала сузор'е трох вёсак на Магілёўшчыне: Высокага Барка, Мануйлаў і Гарадзецкай. Па іх ён сумаваў у горадзе. Высокі Барок — родная вёска паэта, суседнія Мануйлы — вёска маці, Хрысціны Рыгораўны, там яе сасна і яе магіла. Гарадзецкая — жончына, яе бабулі Аўдулі, з якой ён сябраваў, шчыраваў, ад якой узяў шмат песень, казак, мудрых слоў, пра якую думаў, калі пісаў «Баладу сагнутых бабуль». Жыццё ў бабы Аўдулі было доўгае, цяжкое. Яна рана аўдавела, але выгадавала чатырох дзяцей, на ўсю акругу славілася акушэркаю, хоць, здаецца, ніхто яе гэтаму не вучыў. Яе рукі заўсёды цягнуліся да дзіцяці, абмывалі, благаслаўлялі. Жанчыны ў акрузе на яе маліліся, а яна асаблівую павагу мела да мужчын. Усё жыццё баба Аўдуля вучыла Еўдакію Сямёнаўну, жонку паэта, як трэба шанаваць мужа. Еўдакія Сямёнаўна пра гэта і цяпер успамінае: «Гэта ж твой, казала, хазяін, твая зорка, ты яго беражы».

Аўдуля ўмела гаварыць з кожнай травінкаю, лісцінкаю, сцяжынкаю і гэтаму вучыла Пысіна. Яна яму казала: «Ты не бяжы, спыніся перад травінаю ці дзеравінаю, глядзі на іх і чакай. І яны з табой загавораць. Ты ўмей чакаць».

Гэтую навуку Пысін засвоіў выдатна. Ён умеў маўчаць і чакаць. І пагаварыць з кожнай душою на мове бабы Аўдулі.

Ефрасіння Ігнатаўна Вяржбіцкая, стрыечная сястра паэта, што жыве ў Мануйлах, тая самая Проня, пра якую ён сказаў — «...Стрыечная сардэчная сястра», успамінае:

— Бывала, гляджу з двара — бачу Аляксея, ідзе полем. А ён як прыязджаў у Краснаполле, дык ніякіх колаў не шукаў, адразу ішоў пехатою ў вёску. Ён любіў хадзіць пехатою. Ад Краснаполля кіламетраў дванаццаць, а ён — пайшоў і пайшоў. Адразу — у Высокі Барок, адтуль — да мяне, у Мануйлы. Полем ці шляхам. Бачу — ідзе. Стаю, чакаю. Ён раптам спыніцца пасярод поля ці шляху, нешта думае ці разглядае. А я чакаю. А то сядзім з ім у хаце позна, пакуль нагаворымся, усіх спамянём. Позна пакладземся спаць. Я прачнуся — яго ўжо няма. Выйду на двор, да сажалкі — бачу: стаіць дзе-небудзь у полі, на ўзлеску, як бусел. Я — у хлеў, у хату, усё параблю, печ вытаплю, а ён усё стаіць. Бачу — настаяўся, ідзе. Пабягу збяру на стол снеданне, а яго няма. На двор зноў выбегу — ён зноў, бачу, стаіць у полі, там, дзе стаяў. Гэтак і чакала свайго Пысіна. Тое снеданне астыне, а ён усё будзе стаяць перад нейкай дзеравінаю, баразною, стаўком, кагатом буракоў ці бульбы — на ўсё забудзе. Падыдзеш да яго: «Аляксей!» А ён не чуе. Гэта ў яго было ад Аўдулі, гарадзецкай бабы. Яна яго вучыла сваім навукам. Верш пра мяне напісаў. Прыехаў — пасядзелі, пагаманілі. Ён і напісаў. Усё — як было. Там і мае гусі, і ставок. А сасну ён прыдумаў. Праўда, схадзілі мы на магілку яго маці, Хрысціны Рыгораўны. Але над яе магілай няма сасны. Далей сосны стаяць, а над магілай няма. А ён яе паставіў над магілай. Яму гэтак захацелася. Вось і баба Аўдуля: захоча — зорку на небе выдумае, убачыць. Ты яе не бачыш, а яна бачыць. Яшчэ і злуецца, што ты не бачыш. Так і мой Пысін: паставіў над магілай сасну. А я і не супраць. Паставіў — хай стаіць. Цяпер ужо і сама думаю, што яна там стаіць. Як быццам няма і як быццам ёсць. Не ведаю, каму і верыць: ці яму, Аляксею, ці сваім вачам.

Ефрасіння Ігнатаўна паказала мне свой двор, сваіх качак, гусей, той ставок, па-над якім ці даўно яны стаялі з Пысіным. Выйшлі на вуліцу, стары Кацярынінскі шлях, які на два бакі параскідаў хаты і старадаўнія бярозы — дупластыя, развесістыя.

— Мой Пысін любіў гэты шлях. Кажуць, пры царыцы

Кацярыне яго клалі. Па ім некалі вазілі з Выдранкі ў Клімавічы спірт на перапрацоўку. Там завод. Аляксей любіў гэтыя бярозы. Ён з дрэў больш за ўсіх любіў сасну і бярозу. Бывала, як сцямнее, устане з-за стала, выйдзе на шлях. Унізе бялютка ад бяроз, а ўверсе — ад зорак. Стаіць і глядзіць на неба, на зоркі. Доўга будзе стаяць... Як там, у полі.

Чытаць зоркі таксама навучыла баба Аўдуля. А можа, не яна адна. Маці пра зоркі спявала, у калыханку іх уплятала. Але баба Аўдуля пра іх ведала ўсё, што ведаў народ.

З зоркамі, з сузор'ямі, з іх картаю і календаром тут, у нашым краі, па Сажы, людзі звязвалі шмат чаго. Па зорках сеялі і жалі, чакалі канца вайны, бацькоў і сыноў. У сем'ях былі свае зоркі на сыноў, дачок, унукаў, якіх лёс адбіў ад дому, на гэтыя зоркі маліліся, з імі гаварылі, як з тымі ж сынамі, дочкамі, унукамі. Як цяпер, у наш час, з далёкім светам гавораць праз антэны, лакатары, так гаварылі праз зоркі. Баба Аўдуля мела зорку Пысіна. Праз яе гаварыла з Аляксеем. Выйдзе ўначы з хаты, стане пасярод двара — і памоліцца, і пагаворыць з чалавекам, далёкім у прасторы палёў і дарог, у зямной прасторы, але блізкім да сэрца.

Ці не голасам бабы Аўдулі і гэтае:

Не сплю і сузор'і чытаю.
А можа, па іх варажу,
А можа, кагосьці чакаю?..

Вядома, вобраз зоркі ў паэзіі даўні, традыцыйны. Ён існуе і ў вершах, якія не прывязаны ні да народных традыцый, ні да народнай мудрасці. Але ў Пысіна ўсе зоркі ззяюць на небасхіле надзвычай цэласнай і арганічнай паэтычнай канцэпцыі, паэтычнай і жыццёвай, як у жыцці і паэтыцы бабы Аўдулі ці бабы Агапы. Пад зорным парасонам паэт сабраў усе свае, што ў сэрцы, вёскі, дарогі, лясы, сады, лугі, палі, рэчкі, найдаражэйшых людзей, братоў і пабрацімаў, мёртвых і жывых, продкаў і нашчадкаў, птушак, коней, аленяў, яшчарак, травы, кветкі. Гэта — яго край, які мае гісторыю, геаграфію, нават — трангуляцыю. Усё, што пад гэтым зорным парасонам, прывязана да шляху, які называецца Варшаўкаю, Варшаўскім шляхам.

Гэтак я разважаў нядаўна, сёлетняй вясною, у ціхую сакавіцкую ноч, унізе — у белых снягах, уверсе — у бе-

лых зорках і сузор'ях, з вясновым хрумстам лядку пад нагамі, калі выехаў з Краснапольшчыны да Сажа, пераcек яго ў Чэрыкаве і, апынуўшыся на Варшаўцы паміж Чэрыкавам і Слаўгарадам, спыніў машыну, выйшаў на шлях. Злева ад шляху, за сасновым борам, міргалі агеньчыкі той самай вёсачкі Журавель, што ў «Жураўлівым беразе», а справа ад шляху — агні Сакалоўкі, дзе Іван і Сямён Сямёнавы некалі частавалі паэта юшкаю. І ўсе іншыя пысінскія вёскі ў адзін момант збегліся да Варшаўкі, збеглася ўсё, што пад яго зорным небам, усе вёскі, дарогі, лясы, палі, лугі, рэчкі, сябры, жывыя і мёртвыя, звяры і птушкі, нават паэты, якіх ён найбольш моцна любіў і сярод якіх ведаў сваё месца. Да шляху аказаліся прывязанымі вёскі і паэзія Куляшова, Твардоўскага, Ісакоўскага, Русецкага, Кірэенкі, Стральцова, Зарыцкага, Прыходзькі, Таўбіна, Ракава, Гаўрусёва. Сюды прасілася і проза, яе зоркі. Першы — Максім Гарэцкі. І гэта — нейкія дзве сотні вёрст па Варшаўцы, ад Доўска і на ўсход, за Сож, той Варшаўскі мерыдыян, да якога Пысін быў прывязаны ўсё жыццё. Яго шлях да Высокага Барка і з Высокага Барка ў свет, у любы свет, блізкі ці далёкі, ляжаў праз Варшаўку, па Варшаўцы вёў ці на ўсход, ці на захад, і гэтым шляхам, адкуль ні ехаў, з усходу ці захаду, ён дабіраўся да роднай вёскі. Доўск — першая на шляху родстань і першая сустрэча з Варшаўкаю, як едзеш з Магілёва на Баркі. Была першая, пакуль не праклалі новую дарогу з Магілёва на Чэрыкаў, праз Чавусы. Праклалі новую — першай сустрэчай з Варшаўкаю стаў Чэрыкаў. Але шлях, што паміж Чэрыкавам і Доўскам, па-ранейшаму часта вадзіў і вазіў Пысіна, бо тут, на гэтым мерыдыяне, тыя самыя мясціны, якія ён ніколі не адрываў ад свайго сэрца.

Тут жылі яго сябры, бары, рэчкі.

Над Варшаўскім шляхам — і амаль уся зорная карта Пысіна, і адна ясная зорка, якую ён бачыў з хваляванем. Тая зорка — пад Доўскам, над тым узлескам, дзе Аркадзь Куляшоў, яго любімы, можна сказаць — самы любімы паэт, аднойчы расклаў начлежнае вогнішча і пры ім, «пад шум агню і пералётны дым, сярод аблюбаванае паляны», павёў «...свой дыялог, патрэбны ўсім», «...аб часе, аб Твардоўскім, што земляком тваім быў і маім».

Мы ўсе, іх землякі, сціпла, ледзь дыхаючы, каб дыханнем не пагасіць агню, стаім з таго часу над вогнішчам, грэемся ад яго, молімся на яго.

Наш сабор — зямля пад зорным купалам *з усім яе быццём і небыццём*, дзе вогнішча, пакінутае Куляшовым, Твардоўскім, Пысіным, яго круг і круг паэзіі. Там — лагічны рух, у тым крузе: адзін зямляк — Куляшоў — расклаў для бяседы вогнішча, другі зямляк — Пысін — прысвяціў яму — Куляшову — цудоўны верш, нібы прадоўжыў бяседнае вогнішча, падкінуўшы голлейка.

Калі б вясне, Дняпру і чайцы
Па-свойму мог сказаць я так:
Вы ўсё, вы ўсё перачытайце,
Што напісаў пра вас зямляк.
Ды ведаю — наіўна гэта,
І лес, і поле, і рака —
Яны сааўтары паэта
Ў стварэнні слова і радка.

Пысін добра ведаў гэтае сааўтарства. Думаючы пра Куляшова, ён выказаў тое, што спасціг уласнай працаю, сваім жыццём.

Аўтарства як сааўтарства. Для Пысіна гэта невыпадковая думка. Яна вытлумачвае адну з самых прывабных якасцей яго паэзіі — яе незвычайную ўтульнасць для ўсяго жывога; звяроў, птушак, мурашоў, матылёў, дрэў, людзей, зорак, рэчак. Яны не просяцца ў яго вершы. І ён, здаецца, іх не запрашае. Яны прыходзяць у верш, як у сваю хату, жывуць у ёй са сваім норавам, імем, тварам, не прынараўліваючыся да паэта, законаў гэтае хаты. Яны такія ж гаспадары ў вершах, як і ён.

Яны роўныя ў правах.

Яны — сааўтары.

Без іх паэт не ўяўляе ні свайго жыцця ні сваіх вершаў.

І таму ў яго няма вершаў абстрактных, сузіральных, пазбаўленых жывога дыхання.

Роўнасць з усім, што насяляе свет, з кожнай жывой душою, была ў яго крыві.

Роўнасць і крэўнасць.

Без зорнай сувязі яму, безумоўна, цяжка было б весці штодзённы дыялог з усім гэтым светам.

Зорнай?.. А можа — касмічнай? Можа, паэт вынайшаў у касмічны век сваю касмічную сувязь — праз зоркі?

Калі гэта так, то не забудзем бабу Аўдулю. Ідэя вынаходства належыць усё ж ёй.

Цяпер, калі заканчваю свой роздум пра паэта, на яго дарогах, палетках, рэках, у яго лясах і вёсках — вясна.

Вясна і там, у Парыжы.

Мне ўспамінаецца восеньскі дажджлівы вечар ці канец дня, час, калі людзі заканчваюць работу і высыпаюць на вуліцы. Успамінаецца пляц дэ ля Канкорд (пляц Згоды), дзе дарогу аўтамашынам і людзям запрудзіла доўгая калона дэманстрантаў. Яны неслі паходні і плакаты. На адных плакатах — перакрэсленыя бомбы, на другіх — галубы, ластаўкі, алені, зайцы, сланы, козы, каты, кветкі. Ішлі сябры прыроды, абаронцы ўсяго жывога. Яны патрабавалі міру, права на жыццё для сваіх малодшых сваякоў: галубоў, ластавак, аленяў...

Дайце жыць майму аленю
Пад галінкай дабраты.

Класічныя радкі, народжаныя не столькі паэтам, колькі часам, усепланетнай любоўю і трывогаю, падалося, кружаць у паветры, над людскімі галовамі, у азоранай паходнямі калоне паміж плакатаў з галубамі, ластаўкамі, аленямі.

Сёння мне пазванілі па тэлефоне і сказалі, што паэзія Пысіна выйшла на французскай мове ў Парыжы.

Я рады.

Цяпер я з большай надзеяй буду глядзець і ў той бок... І на Парыж.

1983

ЖАВАРАНАК НАД ПОЛЕМ

РУЖЫ НА КАВАДЛЕ

Цуды, як кажуць, вакол нас.

Вось — ліпы ў Мінску і Пскове зацвілі ў адзін дзень.

Вось — Вялікая і Пскава, рэкі нашага дня, цякуць праз буйны сучасны горад, а чыстыя, паўнаводныя, нібы стагоддзе назад. Пад берагам Вялікай стаяць рыбныя касякі, яны відаць праз тоўшчу вады, а на бераг Пскавы выпаўзаюць ракі.

Вось — у ранішняй празрыстасці Вялікай, пад старажытнай сцяною Доўмантавага Крома, ззяюць белабокія цыбуліны на крыжах. Іх — россып. З усіх пскоўскіх сабораў.

Побач са мною стаяць жанчына і хлопчык.

— Мама, а чаму яны перакуленыя?

— Дурненькі ты...

Мама яшчэ маладая. Яна, мабыць, не ведае, што загадкі разумнейшыя за адгадкі. У загадках жывуць таямніцы, хваляванні, будучыя адкрыцці, яны вядуць да ісціны. У адгадках гэтага няма.

— А ці выплывуць?

— Выплывуць, сынок, як сонца ўзыдзе.

І сонца ўзышло, і саборныя купалы, вынырнуўшы з глыбінь Вялікай, знайшлі сваё адвечнае месца на белакаменных саборах, заззялі на сонцы, але загадкі засталіся.

Побач з белымі купаламі ў глыбінях Вялікай пакалыхваліся чорныя званы. Перакуленыя дагары, яны былі з краямі налітыя, маўчалі, вады ў раты набраўшы, але цяпер, узняўшыся на званіцы, выплеснуўшы ваду з ратоў у рэчку, прасушыўшы языкі-бомкалы, чаму маўчаць? Я чакаю: няўжо не загавораць?

Звонка, спелымі каласамі, загаварыла жыта. У цэнтры Пскова? На тым, правым беразе Вялікай, пад сценамі Крома, ці тут, на левым беразе, дзе стаю, грэючы плячом сцяну невялічкай цэркаўкі Успенія на Пароме? Нібыта самы малы, з самым танклявым, звонкім, чыстым і прачулым голасам званочак загаварыў пад сонцам на званіцы. Званіца побач, ля царквы, ды на ёй, высознай, пустыя нішы, быццам вятры часу павыдзімалі адтуль усе званы, вялікія і малыя.

Але ж... нейкі звоніць?

Ці гэтак сапраўды спявае жыта? Тое, што ўчарашнім сонечным поўднем спявала нам, беларусам, на беразе Сораці, пад небам Аляксандра Сяргеевіча Пушкіна, уплятаючы сваю вечную песню ў такую ж вечную музыку ягонай паэзіі. Тое самае, што ўчора і пазаўчора, блізка ад Міхайлаўскага, вітала і нас, беларускіх пісьменнікаў, у Пыталаўскім раёне, у саўгасе «Беларускі», песняю дружбы.

А можа, усе самыя прыгожыя гукі зямлі, усе яе невыпадковыя песні — гэта песні хлебнага коласа?

Ад званарні ідзе чалавек. Запынены стрэчным, у вочы, сонечным прамянём, зажмурыўся. Высокі, крутаплечы, з шыкоўнай барадою, светлы ў высакароднай сівізне і нейкі сшэрхлы ў бруднай рабочай вопратцы, у вялізных чорных валёнках, з чорнымі, як у аратага, рукамі і тварам. Няўжо араты? Ад раллі, плуга, трактара? Чаму ў валёнках?

У той міг, з тою думкаю разам, уваччу ўспыхвае, нібы бліскавіца, твар земляка з-пад Крычава, з маленькай вёсачкі Гуркава Ніва — твар Рыгора Іванавіча Чугункова. І адразу — успамін: як ён, першы трактарыст нашага раёна, на першым у раёне трактары араў босы. А восень была позняя. Садзіўся днём на трактар — зямля ляжала голая, а злез, як ужо сцямнела, з трактара, калі той заглух, праглынуўшы апошнюю кроплю паліва,— у снег уваліўся. Босы па снезе і шыбаваў колькі вёрст да вёскі, пакінуўшы трактар у полі.

Што ж здзіўляцца, калі араты ў валёнках?

Ён працягвае мне руку:

— Смірноў.

Цяпер я ведаю, адкуль, з якое нівы да мяне ў гэтым горадзе данёсся звон хлебнага коласа. Колькі дзён назад у маю душу яго занесла жар-птушка, якую пад скляпеннем Паганкіных палат пасяліў Усевалад Пятровіч. Птушка была вялізная і лёгкая, нібы воблака, хоць і з жалеза, са звычайнага чорнага жалеза, якое пускаюць на арматуру, плугі, бароны, рыдлёўкі. З-пад кавальскага молата, які прырода ўклала ў рукі выдатнага майстра, мастака, птушка незвычайным творам мастацтва ўзляцела пад столь палаты і там засталася. Я да яе дацягнуўся рукою, ледзь-ледзь дакрануўся — яна ўся здрыганулася, ажыла кожнай сваёй пярынаю; яе шыкоўны хвост, усыпаны жалезнымі, але амаль жывымі, сапраўды жывымі ружамі, зайграў надзіва чыстую, пяшчотную, зямную, з небам узгодненую мелодыю. У ёй, рассыпістай, чуліся і песня жаваранка над полем, і звон сонечнага промня, і трымценне спелага коласа пад цёплым ветрам. Вельмі хлебная песня.

Мы ўвайшлі ў званарню. Там была кузня майстра. Два маладыя хлопцы, чорнабародыя камсамольцы ў цяжкіх рабочых ботах, у чорных кашулях і штанах, гахалі молатамі па кавадле, на якім ляжаў, жыў, уздрыгваючы, танклявы, амаль празрысты, пялёстачак ружы.

— Мой сын Віця,— пазнаёміў Усевалад Пятровіч.— А гэта Сяргей, пляменнік. Куём інтэр'ер для амерыканскага консульства на Шпіцбергене. Там людзям халодна. Наша жалеза павінна іх там сагрэць.

Я цяпер ужо адчуваў цяплынь пялёстачка на кавадле.

Крутой прыцемненай лесвіцай мы падняліся паверхам вышэй, калі гэтак можна сказаць пра званарню, калі там ёсць паверхі, у майстэрню мастака, селі за стол перад глыбокай і ёмістай, нібы прыгаршчы каваля, жалезнай попельніцай, знятай, мабыць, як блін з патэльні, з таго самага кавадла, на якім расцвітала ружа. Насупраць — партрэт старога, накіданы блакітнымі штрыхамі. У блакіце зрэджанай сівізны — чысціня і вечнасць, у вачах — няўцешны роздум над пражытым і мудрае прадбачанне ісціны, а вушы, вялікія, прагна натапыраныя, слухаюць, здаецца, нейкую сусветную сімфонію. Твар святога, з іконы?

Усевалад Пятровіч заўважае мой дапытлівы позірк:

— Кірыла Васільеў, вясковы каваль, мой настаўнік. Вучыўся ў яго кавальскаму майстэрству. З ім разам мы

вярталі да жыцця забытае мастацтва рускіх кавалёў. Я напісаў гэты партрэт, падарыў старому, а ён узяў ды памёр. Паехаў я ў вёску, пахаваў дзеда Кірылу, а партрэт прывёз назад.

Пад намі, над падлогай, грукаюць молаты Сяргея і Віктара, вучняў Усевалада Пятровіча. Пакуль мы тут размаўляем, яны там, у кузні, выкоўваюць ружы для Шпіцбергена.

Звон з кавадла здаецца песняю званоў над Псковам

Калі молаты змаўкаюць — у паветры трымціць жыта.

А твар старога вясковага каваля адно з першага погляду здаўся мне святым, з іконы. Куды больш у ім было сённяшняга і вечнага сялянскага клопату пра хлеб надзённы.

ЖАВАРАНКІ БАГРЫМА

Бывае: глядзіш на адно — бачыш другое, адно слухаеш — другое чуеш.

Тры дні новенькія «Ікарусы» з удзельнікамі рэспубліканскага семінара па «эфектыўнасці аграпрамысловай вытворчасці» кружылі дарогамі Брэстчыны. Кожны дзень — знаёмства з добрым дзесяткам калгасаў і саўгасаў, з людзьмі, каровамі, бычкамі, свіннямі, авечкамі. Быў кастрычнік, пара, калі ў добрых гаспадароў — нас вазілі толькі да добрых, да самых добрых — палі ўжо былі пустыя, дзе-нідзе дакопвалі буракі, і ціша ды сум у палях, пакінутых чалавекам і птушкаю, гналі на фермы, жывёлагадоўчыя комплексы, да бычкоў ды каровак. Паміж нас пачаў блукаць жарт, нібыта хтосьці з семінарыстаў ноччу ў сне ў гасцініцы зароў племянным бычком.

І вось — Крошын. Таксама і тут, у багатым калгасе, былі знаёмствы па праграме семінара з бычкамі ды кароўкамі, тэхналогіяй адкорму свіней. Але тут галасы гідаў і бычкоў, свіней і каровак нечакана заглушыла журботная песня жаваранка. І адкуль ён у гэтае перадзім'е ўзяўся? Дзе мы яго пачулі? А не ў полі, не ў лузе, не над селавой дарогаю, там яго ўжо не было; ён заспяваў у пакойчыку вясковага крошынскага музея, дзе на калодах стаяла велізарная касцельная люстра, за даўнім часам выкаваная мясцовым кавалём са звычайнага чорнага жалеза, але рукамі мастака незвычайнага. У паблытаных лугавымі вятрамі травах цвілі, як жывыя, кветачкі, а над імі, раскі-

нуўшы крылцы, дзюбкамі хапаючы чыстае паветра, лёталі жаваранкі. Можа, некаму здавалася, што яны сядзелі на верхнім карнізе люстры? Але кожная пярынка на кожнай птушцы ляжала гэтак натуральна для палёту, у кожнай было столькі руху, што не трэба было вялікай фантазіі, каб убачыць, як птушка ляціць, як яны ўсе, усе жавароначкі, ляцяць па арбіце люстры, па крузе. Можа, хтосьці не чуў, стоячы перад люстрай, песні жаваранка, але кожная дзюбка гэтак прагна лавіла паветра, у кожнай дзюбцы гэтак весела грала сонейка, кожная птушачка выглядала настолькі адухоўленай, што толькі яе, толькі песню жаваранка тут і можна было пачуць. Песню самую зямную і самую нябесную — адначасова. А з той песняю і гэтую:

Заграй, заграй, хлопча малы,
І ў скрыпачкі і ў цымбалы,
А я заграю ў дуду,
Бо ў Кропыне жыць не буду.
Бо ў Кропыне пан сярдзіты,
Бацька кіямі забіты.
Маці тужыць, сястра плача,
Дзе ж ты пойдзеш, небарача?
Дзе я пайду? мілы божа!
Пайду ў свет, у бездарожжа...

Так бы слухаў і слухаў — шчырасць праз боль, дабрыню да ўсяго свету, хоць зноў жа праз боль. Як не зразумець?

Увесь ён тут — Паўлюк Багрым. Усяго толькі — жаваранкі над сціплымі палявымі кветачкамі, выкаваныя з жалезак рукамі паэта, ды адзін-аднюсенькі вершык, напісаны сэрцам сялянскага хлопчыка, будучага каваля, а які агромністы свет у вачах!..

Вось і не дзіва, што ўжо не чуеш ні бычкоў, ні цялушак, ні нават гіда, жанчыну, якая стараецца ўкласці табе ў вушы ўсё, што ведае пра свой калгас.

Чуеш песню жаваранка ды гэтае: «Ой, кажане, кажане!..»

РАДКІ НА ПАМЯЦЬ

Настроіўшыся на цёплую хвалю нядаўніх паездак па суседзях, хочацца яшчэ адным свежым успамінам зазірнуць на захад — у Латвію, у саўгас «Узвара», заможны куточак Баўскага раёна.

Звонка бяжыць па камянях рачулка, невялічкая і порсткая, а бераг высокі, і стаіць на тым беразе хутар. На хутары — сялянская хата, дзе калі-нікалі паліцца печ, жанчыны пякуць па старой сялянскай тэхналогіі хлеб, а на стол, да свежага хлеба, падаюць квас або піва, прыгатаваныя таксама па старых латышскіх рэцэптах.

Аднойчы ў гэтай хаце за вялізным сялянскім сталом, грэючы ў руках кухлі з самаробным латышскім півам, на лаўцы сядзелі дырэктар саўгаса «Узвара» Янсан і дырэктар саўгаса імя Урыцкага, што пад Гомелем, Паташкін. Размова ішла пра кароў, бычкоў, кармы, палеткі, хлеб. Абедзве гаспадаркі, «Узвара» і імя Урыцкага, вядомыя ў сваіх рэспубліках, абодвух дырэктараў на мякіне, як кажуць, не абдурыш. Латышскі саўгас стаў на ногі раней, ён багацейшы, утульна і прыгожа пабудаваны. Паташкін не выпускаў з рукі блакнот, тое-сёе занатоўваў, слінячы на губе аловак. Калі хто-небудзь прыглядаўся да яго блакнота, ён прыгаворваў, быццам сам для сябе, думаючы:

— Радок на памяць. Каб не забыць...

Не заседжваючыся за півам у гасціннай хаце, ён абышоў хутар з усіх бакоў, агледзеў ток, прылады сялянскай працы, ужытку, старыя трактары, пачынаючы ад «Інтэрнацыянала», «Фардзона». Можна было падумаць, што гэтакі хутар Паташкін хоча пабудаваць у сябе на Гомельшчыне. Мужчыны складалі лазню, якая ўжо за паўвека адслужыла недзе на хутары, але і тут яшчэ павінна была мыць-парыць людзей з дымком, як гады і гады назад,— Паташкін і ля яе затрымаўся. Потым распытаў пра вятрак, ганчарню, кузню — таксама павінны былі тут з'явіцца. Зноў штосьці занатоўваў, прызнаючыся:

— У гэтым вы нас абагналі. Мы ўсё думаем пра ўраджаі, пагалоўе, кармы...

На хутары працавалі школьнікі, рамантавалі дапатопны трактар разам з Марыусам, саўгасным гісторыкам, краязнаўцам, каб на гэтым «маманце» выехаць у поле. Паташкін доўга сачыў за імі.

Не, дырэктару саўгаса імя Урыцкага хутар быў непатрэбны. Яго ўразіла тое, як нашы суседзі не спяшаюцца закапваць у зямлю і нябыт народную памяць, былое, хоць яно як быццам і аджыло свой век; як даўно мінулае тут робяць жывым і пладаносным сёння. Хутар, куды прыехаў Паташкін, быў саўгасным музеем, музеем незвычайным, зусім не падобным на тыя, што ёсць і ў нас, да якіх мы прызвычаіліся. Гэты і назву меў новую — Музей

хлеба. Янсан, дырэктар саўгаса, некалі задумаў такое: музеем павінен стаць стары латышскі хутар, які б і цяпер, як некалі, жыў, каб у ім, як некалі, жылі людзі, гула работа. Вакол музея-хутара — палетак, прыданы музею. На палетку хай сеюць, як некалі з сяўні, вырашчанае тут жыта хай жнуць сярпамі, вяжуць у снапы, ставяць у бабкі, звозяць у гумно, сушаць, цапамі малоцяць. З вырашчанага ячменю не кепска зварыць піва. Вятрак змеле збожжа на хлеб, які тут і замесяць у дзежцы, і ў печ пасадзяць з драўлянай лапаты. На стале яго, гарачанькі, накрыюць белым ручніком, за стол сядуць госці. Тут і ганчарня — зробіць гліняны посуд. Тут і лазня па-чорнаму, з дымком. Хутар павінен жыць спрадвечным працоўным жыццём.

А для чаго ўсё гэта? Каму сёння патрэбна сярмяжная праўда? І хто тут усё гэта будзе рабіць?

Янсан зразумеў, што патрэбна. І рабіць каму тут знойдзецца. Патрэбна нашым дзецям. Яны тут і рабіць будуць, разам са старымі. Маладыя людзі павінны не толькі са школьных падручнікаў ведаць сваю гісторыю, але, як кажуць, і жыўцом, хоць у той меры, у якой яшчэ можна, павінны ўмець рабіць тое, што рабілі бацькі, каб не цураліся чорнай працы, якая чалавека корміць і поіць. Ім патрэбны і гэтая хата з маленькім акенцам і парогам ля самай зямлі, і вялізная сялянская печ, з якой не выводзіцца хлебны дух, на якой можна цёпла выспацца, і жыта за лазовым плятнём, і карова ў хляве, якую трэба самому падаіць, каб напіцца малака са свежым, толькі з печы, духмяным хлебам.

Янсан дбае пра карані чалавека ў роднай глебе, пра іх трываласць, бо ведае: без каранёў чалавек — вецер, спадзявацца на такога ў сялянскай працы, на чарназёме і нечарназёме, цяжка.

Бываючы ў Латвіі, я колькі разоў пераконваўся і здзіўляўся, як добра гэта разумеюць латышы.

Неяк — тады яшчэ я не ведаў саўгас «Узвара» — Рэйніс Адміндзіньш, празаік, крытык, кінематаграфіст, зманіў мяне ў Баўскі раён, каб там, у адным з пасёлкаў, паглядзець работы мясцовага жывапісца Краўзіня, селяніна, які да самага апошняга дня свайго араў, сеяў, касіў, даглядаў сады, але яшчэ, паставіўшы ў калгасным садзе халупу, у ёй днюючы і начуючы, пісаў карціны, якія былі яму неабходнасцю — святам душы.

Шумела вясна, квітнеў май. Першая вясна без яго, сейбіта і мастака. Удава, накрываючы стол, бедавала, што

ёй адной цяжка пасадзіць бульбу. Тады Рэйніс павёў нас усіх за парог.

Ці, можа, ён скінуў з сябе кашулю, штаны, чаравікі, у адных плаўках вывеў каня, паставіў у плуг раней, чым старая сказала пра свой, не на яе ўжо плечы, клопат? Здаецца, раней. З гэтага як быццам і пачалося — з каня, плуга, бульбы, якую мы кідалі ў барозны.

Пасля ўжо глядзелі яблыневыя сады Краўзіня. І на карцінах у мясцовым клубе, і за пасёлкам, пад сонцам, у цёплай майскай расе.

Ён пісаў вачыма і сэрцам селяніна. Зямлю, жывую, пладаносную, на якой араў, сеяў, касіў, расціў сады і хлеб. Ён пісаў фарбамі толькі гэтую сялянскую ніву — сваю. Ад каго ў ім было больш таленту — ад земляроба ці жывапісца? Цяжка сказаць. Затое як разумна, як радасна было далучыцца душою да таленавітага жывапісу, прайшоўшы за плугам, як гэта рабіў сам майстра. Папрацаваўшы ў свежай і цёплай баразёнцы, памыўшы сцюдзёнай вадою твар і рукі.

Думаючы пра гэта — пра хлеб для цела і для душы,— бачу яшчэ і дзяўчынку з двума хлопчыкамі, не па нашаму чарнявенькіх. Яна, гадкоў васьмі, стаіць у паношанай кофтачцы, квяцістым фартушку, босая, трымае перад сабою ў абедзвюх ручках, на далоньках, ляпёшачкі цеста і шчыра, на ўвесь рот, смяецца, а на галаве ў яе вялізны белы бант. Побач — брацікі. Старэйшы, гадкоў дзесяці, у незашнураваных чаравіках, з усмешкаю глядзіць на сястрычку, а поўненькае, чорнагаловае і чарнавокае, босенькае, з блазнавата-мілымі вачыма дзіця гадкоў чатырох — на мяне. У руках у брацікаў белыя ручнікі. Але я ведаю, што гэта адно падабенства на ручнікі, гэта зусім іншае,— лаваш, хлеб Арменіі.

Пры хатцы ў дашчаніку на земляной падлозе сядзелі дзве жанчыны, адна — старая, зусім старая, другая — сярэдніх гадоў, яшчэ маладуха. Да іх падбегла дзяўчынка, падала белую ляпёшачку старой, тая тут жа раскатала цеста на дошцы, падала яго маладой, і маладая падхапіла раскатанае цеста на рукі, голыя да плячэй, кінула яго сабе на голыя круглыя сцёгны, белыя і чыстыя, як сыры, і пачаўся танец, сапраўдны танец яшчэ таўставатага, нібы праснак, цеста. Яно то адскоквала ад пругкіх сцёгнаў, узлятала на рукі, то плёскалася аб плечы, аб адно, пасля другое, кружыла паміж рук у паветры, то зноў падала на калені, на сцёгны, зноў узлятала, увесь час распаўзалася,

набывала даўжыню і шырыню ручніка, рабілася тонкае, аж наскрозь свіцілася. Было боязна, што гэтакі тanклявы ручнік зараз не вытрымае шалёнага танца, разляціцца на мэтлахі. Я не адводзіў ад яго здзіўленых вачэй, а старая спакойна ўсміхалася, таксама не адводзячы вачэй ад танца белага ручніка ў руках дачкі. І вось, апошні раз узляцеўшы ў паветра, белы ручнік пляснуўся на дошчыну, абабітую цыратай. Жанчына падхапіла ўсё гэта на рукі, лёгка перагнулася, апусціла дошчыну з цестам у круглы калодзеж, якіззяў чырванню перад ёй у падлозе, і, прыляпіўшы раскатанае цеста да вертыкалі чарэні, выкінула дошчыну назад, паклала ля ног. Старая ўжо раскатвала наступную ляпёшачку, узяўшы і яе з рук дзяўчынкі.

З калодзежа, з той моцна напаленай печы, несла гарачынёю, густым хлебным духам, спрадвечнаю варажбою агню.

Маладуха зноў схілілася над гарачым калодзежам. Яе смаляна-чорныя, у дробных кудзерках, валасы варушыліся на пякельным ветры. Яна толькі на міг схілілася да гарачыні і ўжо выхапіла адтуль, з печы-калодзежа, ручнік духмянага, заружавелага лавашу. Дух з печы, калі яна падхапіла лаваш на рукі, надзьмуў яго густым гарачым паветрам, і яшчэ мацней запахла хлебам. Жанчына ўскінула лаваш на рукі хлопчыку, які ўжо стаяў побач, і той хуценька панёс яго на стол.

— А ці ведаеце, дружа, чаму хлеб Арменіі гэтакі танклявы, як папера, пластычны і доўгі? — спытаў у мяне за спіною Ашот, ерэванскі журналіст.

Я зірнуў на старую. Яна сядзела нерухомая, апусціўшы рукі на раскатаны блін. Яе рукі былі жылаватыя, сухія, маршчыністыя, як і твар. Тое, што наважыўся расказаць Ашот, з якім я сюды прыехаў, яна ведала, я адчуў гэта адразу, але ўсё роўна падрыхтавалася слухаць, як малітву, на ўсё іншае адразу забыўшыся, як першы раз.

— Армяне заўсёды жылі ў жорсткіх войнах і ў цяжкой працы на непадатнай зямлі, якую, можа, і зямлёю называць нельга. Якая ў нас зямля? Горы, камень. Яе трэба трушчыць і трушчыць, біць кіркою, ломам, плугам, каб на ёй штосьці вырасла. А войны? Вайна за вайною. Успомнім гісторыю Арменіі — колькі было заваёўнікаў? Глядзіш — зноў апусцелі вёскі: мужчыны — за зброю ды насустрач ворагу, а жанчыны з дзецьмі — у горы хавацца. Сем'і былі вялікія, дзяцей шмат, у кожнай жанчыны дзіця на адной руцэ, дзіця на другой, дзіця на спіне, на пля-

чы, дзеці вакол спадніцы. А яшчэ ж трэба з сабою ўзяць што паесці, чым накрыцца, як ноч прыйдзе. А як той хлеб узяць ды панесці, калі на руках дзеці? Вось войны і навучылі армян выпякаць гэтакі мяккі, танклявы, доўгі і падатлівы, як ручнікі, хлеб — лаваш. Ідуць жанчыны з дзецьмі ў горы, а лаваш — на целе ў кожнай. Ім нашы жанчыны абкручваліся, як бінтамі. Хлеб заўсёды быў у іх на целе, заўсёды было чым накарміць дзіця. Які лёс народа — такі яго хлеб. Не ведаючы нашага хлеба, не будзеш ведаць і народ Арменіі.

Ашот замоўк. Я цяпер толькі зразумеў, чаму ён, мой ерэванскі друг, у першы ж дзень павёз мяне ў сваю вёску.

Лаваш, вядома, ёсць і ў Ерэване. Тут яго пякуць у электрычных печах сучасных пякарань. Можна купіць на кожнай вуліцы. Але ці змог бы я ў Ерэване гэтак зразумець расказаную Ашотам гісторыю хлеба Арменіі, як тут, у вясковай хаце, ля агню, які і мне цяпер дыхнуў у твар гарачынёю стагоддзяў, мужнасці і паэзіі.

КАМЯНЯР

Якою б цемрай і безвыходнасцю ні здавалася жыццё на пуцявінах гісторыі, выйсце чалавецтва заўсёды знаходзіла. Да святла і надзеі. І калі ў свеце пануе ўсё ж закон раўнавагі, які дае магчымасць выжыць сумленню і праўдзе, то гэта таму адбываецца, што чалавецтва не страчвае здольнасці нараджаць геніяў духу.

Ці не аб гэтым сказаў Іван Франко ў сваім «Прысвячэнні» Тарасу Рыгоравічу Шаўчэнку?

«Ён быў сынам мужыка і стаў уладаром у царстве духу».

Ужо самы першы радок «Прысвячэння» спакушае задумацца: а ці не з'яўляецца гэты партрэт Шаўчэнкі, напісаны энергічным публіцыстычным словам Івана Франко, яго ўласным партрэтам, самапартрэтам?

Ва ўсякім выпадку, сказаць пра вялікага настаўніка так катэгарычна мог толькі вучань, у сэрцы якога гарэў ваяўнічы агонь Кабзара.

«О мой народ!..»

І гэта — не толькі першы радок з «Маісея». Гэта ўздых самога Франко. І ўздых, і адчуванне свае высокай місіі перад сваім народам. Яго Маісей не проста біблейскі воб-

раз, які выводзіць свой народ з егіпецкага палону. У ім — пэўны ідэал самога Франко.

Гэтак мне думалася ва ўтульна-ўрачыстай калоннай зале кіеўскай філармоніі на Уладзімірскай горцы, апранутай у мажорна-зялёныя, дзе-нідзе ўжо з мінорна-ржавымі плямамі, вопраткі верасня, калі Украіна, разам з усім славянскім светам, адзначала 130-годдзе Івана Франко. Сядзеў, слухаў, што кажуць людзі, выходзячы да трыбуны, сваё ўжо сказаўшы другім ці трэцім, і дзівіўся: даўно, ужо цэлае стагоддзе, пра яго, класіка, кажуць, кажуць хораша, разумна, не шкадуючы вышыні слоў і голасу, а хто сказаў мацней, як ён сам? Хто і дзе?..

І тут, задаўшы невядома каму, хутчэй за ўсё самому сабе, пытанне, я не то збянтэжыўся, не то проста адчуў, што ў ім, гэтым маім пытанні, ёсць яшчэ адно пытанне, больш унутранае, насуперак першаму, насуперак мне, як таму, хто тое пытанне задаў: у выпадках, якія першымі прыйшлі ў галаву, у названых радках, ён, Франко, хіба казаў пра сябе? Пра Шаўчэнку — усё ж. Голасам Маісея — усё ж. І ў радках, якія я гатовы быў прывесці ў працяг, яшчэ і яшчэ,— не пра сябе? Але чаму я ўвесь час думаў, што — пра сябе? Што ва ўсякім выпадку — і пра сябе? Чаму?..

Пачаўся канцэрт. На сцэну выйшаў Андрэй Паламарэнка — артыст у званні народнага Украіны:

> Я дзіўны бачыў сон. Перада мной нібыта
> Ў пустэльнай дзікасці бязмежнае плато,
> І я, сталёвым ланцугом абвіты,
> Стаю пад скальнай стромаю з граніту,
> А далей тысячы такіх, як я, братоў.

Няма пад рукамі томіка паэта на яго роднай украінскай мове, тэкст прыводжу ў перакладзе на нашу мову Уладзіміра Караткевіча. Ды не гэта тут важна. Пераклад выдатны. Тут — пра іншае. Пра свой, як слухача, стан.

> І ўсе мы, як адзін, узнеслі ўгору рукі,
> І безліч молатаў аб камень загуло...

І... о, што такое сапраўдны артыст! Ён сам, увесь раптам нібыта ператварыўся не то ў скалу, не то ў метал молата, голас вырваўся нібыта не з чалавечых грудзей, а з той скалы, дакладней — з-пад яе смяротнага цяжару, і ўзнёсся, нібы скінуўшы з сябе ланцугі, да неба, скалануў усё навокал, нібы аб'яднаўшыся з усім светам:

> Дзяўбіце гэты ўцёс!..

Акно ў залу са шкляным звонам расчынілася, да столі ўзляцелі, нібы ветразі ці сцягі, лёгкія шторы, і разам са свежым паветрам сюды шуганула пунсовае восеньскае лісце. Яно густа ляцела па зале, па сцэне, вецер гайдаў паветра і люстры, але, здавалася, ніхто гэтага не заўважаў і не чуў, ніхто не падхапіўся з крэсла, каб зачыніць акно — іншы вецер трымаў усіх у сваім палоне, куды мацнейшы:

Дзяўбіце гэты ўцёс!..

Я выйшаў з залы, з філармоніі.

Вечар, даволі позні, на збегу з ноччу, быў не халодны, але ветраны, імжыў дробны, нясмелы ці лянівы, дожджык. Вецер гнаў па Уладзімірскай горцы, унізе — па вуліцы сухое восеньскае лісце. Гэта было самае цяжкое восеньскае лісце Кіева, яго ліп і каштанаў, за ўсе часы, за ўсе вякі. На ім быў цяжар металу Чарнобыля. Лісце густога зялёнага футра Кіева прыняло на сябе воблакі смерці з Чарнобыля і цяпер, пажоўклае, густа сыпала на зямлю, пад ногі, на галовы. Удзень пра яго шмат гаварылі, яго паспешліва змяталі, зграбалі, грузілі на аўтамашыны, вывозілі за горад, закапвалі ў глыбокія ямы, а яно ўсё сыпала і сыпала. І ляцела ў залу філармоніі. І там, у шматлюднай зале, яго як быццам не заўважалі.

Там... не заўважалі і тыя, хто пра яго шмат гаварыў удзень і, можа, з бояззю.

І ўсе мы, як адзін...
...тысячы такіх, як я, братоў.

Я ішоў па Кіеве і думаў пра тое самае: чаму ўсё ж я не магу пазбавіцца — хоць, праўда, і не стараюся гэтага рабіць — адчування, што ўсё гэта, сказанае Іванам Франко, сказана нібыта кімсьці іншым пра яго самога? Але цяпер у гэтым пытанні мне гучаў і адказ на яго. Гэты адказ быў у самім лёсе паэта. У яго пастаянным, праз усю творчасць, праз усё жыццё, матыве: ...такіх, як я, братоў.

...такіх, як я...

Ён знайшоў у сабе гэты ўнутраны голас, голас брата ўсіх людзей, гэтым голасам гаварыў са светам, ён быў яму арганічны, ішоў ад сэрца, ад лёсу, агульнага з лёсам спакутаванага свету, і гэты паэтаў голас да «такіх, як я», пра «такіх, як я», «такіх, як я, братоў» высвятляў яго самога з той самай сілаю, з якой ён гаварыў пра іншых.

Зрэшты, у гэтым таленце — доля ці не кожнага сапраўднага паэта?

Вось і ў Цёткі:

> Хацела б быць зярном пшаніцы,
> Упасць на ніўкі вёскі...

Іншае? Але, па сутнасці,— тое самае: агульнасць лёсу — з усімі, з усім няўтульным светам.

ЖЫТНЁВЫЯ ВЯТРЫ

Нядаўна, у самае жніво, я вяртаўся дадому з Арлоўшчыны, краю, хлеб якога ўзгадаваў Тургенева, Ляскова, Цютчава, Фета, Буніна, Андрэева, Апухціна, Прышвіна і яшчэ многіх выдатных рускіх пісьменнікаў.

Здаецца, ніколі раней не бачыў на чыгуначных станцыях, у ланцугах сустрэчных паяздоў так шмат вагонаў, на якіх было б напісана то крэйдай, то фарбаю: «ХЛЕБ», «ХЛЕБНЫ», «ЗЕРНЕ». Можа, мне гэтак падалося таму, што той жнівеньскай восенню мы шмат думалі і гаварылі, нібыта дружна ўспомніўшы галодныя гады, пра хлеб Радзімы? Ці, можа, што дарога мая вяла з Арлоўшчыны, дзе кожная песня з хлебнай нівою заручоная?

Вечарэла. Пасля спякотнага дня я стаяў ля адчыненага акна вагона, прагна лавіў тварам сустрэчны, на спелым жыце настоены, вецер, а думкі былі то ля дуба, пасаджанага Іванам Сяргеевічам Тургеневым у садзе Спаскага-Лутавінава, то зноў жа там — на беразе абмялелай, проста запушчанай, як і ўвесь тургенеўскі сад, сажалкі Савінай, то ў Арле на Орліку, дзе легендарны Галаван пасвіў быкоў, а не менш легендарны Ляскоў пісаў натуралістычна-каларытныя, як галаванаўскія быкі, глàвы пра Галавана, то зноў жа там, на Орліку, пад нізкім, на другім паверсе, балконам у Лізы Каліцінай...

Наш поезд выбіўся з графіка і спыняўся ледзь не каля кожнага слупа.

Яшчэ раз — ля адзінокае хаты.

У градах корпалася жанчына. Узняўшы галаву, яна з-пад рукі глядзела на наш вагон, у вокны, быццам шукала каго знаёмага.

З вагона на прырэйкавую сцежку сышла праваднiца.

— Лявонцьеўна? — гукнула жанчыну за плотам.

— Га, Іванаўна? Пазнала, нягож?

— А чаму ж? Я вас тут, ад Арла да Брэста, усіх ведаю. Трыццаць гадоў гэтым пуцём езджу, ля кожнай хаты не адзін раз стаяла. А дзе ж твой злы сабака?

— Здох, блатняк.

Правадніца смялей падышла да плота:

— Бульбачку капаеш? Ну і як яна сёлета?

— Аніщто...

З вагона да плота высыпалі пасажыры. Каля плота студня — дасталі вядро вады, пілі па чарзе, нагбом.

З-за прыдарожнай паласы хвойніку, счарнелага ў вечаровым прыцемку, выехаў, уздымаючы пыл, камбайн. Пад'ехаў пад плот і стаў. Рухавік заглух. На зямлю цяжка, нібы камень, саскочыў камбайнер, шэры ад пылу, адны вочы блішчэлі чыстай сінізною, яшчэ маладой і здаровай.

Людзі падалі яму вядро з вадою.

— Піце,— сарамліва запярэчыў ён.

Але пасажыры настойвалі:

— Мы паспеем. Яшчэ тут пастаім.

Тады ён нахіліў вядро, каб лінуць сабе ў далонь. Да вядра пацягнуліся іншыя рукі. Пасажыры пачалі яму паліваць, а ён, салодка адфыркваючыся, мыў твар, карак, шыю, грудзі, не звяртаючы ўвагі на тое, што вада залівала рукавы і каўнер кашулі, штаны. Яшчэ і напіўшыся, адышоў убок, а людзі глядзелі на яго і ўсміхаліся, быццам самі з асалодаю памыліся і напіліся.

— Ну, ці зжаў ты, Лёнік, сваё поле? — спытала ад плота Лявонцьеўна.

— Спяшаўся, але не паспеў. Заўтра закончу.

— Значыць, зноў у мяне заначуеш? Дык ідзі ў хату. Зараз я цябе накармлю.

— Не, Лявонцьеўна, дзякуй за хлеб-соль. Тры дні дома не быў. Трэба з'ездзіць хоць на адну ноч.

— А далёка вам ехаць? — пацікавілася правадніца.

— Ды блізка. Цягніком — наступны прыпынак.

Цеплавоз прасігналіў, і пасажыры сыпанулі да вагона. Адна правадніца не спяшалася, чакаючы, каб паселі апошнія, стаяла на прырэйкавым шчэбні, трымаючыся адной рукою за парэнчу пры сходках.

Камбайнер на абочыне спакойна абіваў з сябе кепкаю пыл.

— Дык вы што не садзіцеся? — спытала ў яго правадніца.

— Я следам за вамі. Таварняк павінен ісці.

— Сядайце.

— Ды не, дзякуй. Я без білета. Брудны.

— Сядайце, каму кажу!

Вагон таргануўся, і тады ўсе пасажыры, хто быў у тамбуры, закрычалі:

— Сядайце хутчэй!..

Камбайнер ускочыў у тамбур, і ўжо следам за ім, схапіўшыся за яго руку, паднялася правадніца.

Я глядзеў на іх абаіх і дзівіўся. Правадніца была пажылая, буркलівая, незгаворлівая, усю дарогу ад Арла з кім-небудзь сварылася, на кожным прыпынку сцяною стаяла ў дзвярах, не пускала безбілетных, ганяла салдацікаў — пасажыры ім спачувалі, заступаліся,— што селі не ў свой вагон, кожнаму паўтарала, што ёй праз месяц ісці на пенсію і яна не жадае страціць яе з-за нейкага безбілетнага абармота. А тут — чалавек не хацеў ехаць, мала таго, што безбілетны, дык яшчэ і брудны, саромеўся свайго рабочага бруду побач з чыста апранутымі пасажырамі, чакаў таварняка, як сам бруднага, а яна яго пасадзіла, ледзь не сілаю загнала ў свой вагон. Ляснуўшы жалезнымі сходкамі, зачыніўшы дзверы тамбура, адчыніла перад ім дзверы ў калідор, і ён апынуўся на чыстай дывановай дарожцы.

Каля акна правадніца стаяла з ім побач.

— Маё поле,— сказаў чалавек.

Ён сказаў гэта глуха, як самому сабе ці, можа, правадніцы, але яго пачулі пасажыры, і ўсе, хто пачуў, павыходзілі са сваіх купэ, стоўпіліся на праходзе каля вокнаў.

З-за далёкага лесу, адтуль, дзе садзілася сонца, на пожню, на ўсё тое доўгае, чыста прыбранае поле лілася густая вечаровая чырвань. Поезд набіраў хуткасць, і чырвонае святло, якое саграваla зямлю перад халаднаватай жнівеньскай ноччу, грэла таксама і вагон, і твары пасажыраў.

Ніхто не адыходзіў ад вокнаў.

ТВАРЫ... ЯК У ЛЮДЗЕЙ

Бываюць творы (тут — творы) абдуманыя, але не напісаныя. З ненапісанага ёсць у мяне аповесць, якая пачынаецца так: «У лесе жылі звяры, і твары ў іх былі — як у людзей».

Мне гэты радок тады, як напісаўся, адразу лёг на душу. Але з'явілася і боязь: калі гэтакі пачатак аповесці, дык якою ж будзе яна ўся, ці адрозніць у ёй чытач людзей ад звяроў? Чым даўжэй пра гэта думаў, тым больш цверазеў і нават ужо сам пачаў пабойвацца нечаканай фразы, а з ёю — і нечаканай блізкасці са зверам. Урэшце паклаў рукапіс у папку з ненапісаным: хай вылежваецца. Нават вядомы верш Забалоцкага «Твар каня» не падбіў мяне на рызыку.

А пазней у Ветцы ўбачыў акварэлі Галі Нячаевай, якая тады скончыла дзесяць класаў, і сярод яе акварэляў — такое: па лесе ідзе табун дзікоў і толькі першы з іх як быццам без «чалавечых заган», дзік як дзік, а наступныя, што за ім, з тварамі, як у людзей, прыгожымі, нават фантастычна блакітнымі, поўсць на шчоках — бакенбарды, лычы — насы, нейкія людскія вочы і вушы, і дабрата задумлівая — ад чалавека.

«Мне хацелася,— расказвала Галя,— каб чалавек, калі ён узнімае стрэльбу на звера, спахапіўся: ці не страляе ў самога сябе, ці не забівае свайго меншага брата?»

Такая смеласць мастацкага мыслення ўражвала. Я быў пасаромлены за сваю нерашучасць. Дзяўчына, а якая вышыня думак і болю! І які сацыяльна дакладны прыцэл! Шчасліва знойдзена сваё вобразнае слова ў абарону дарагой сэрцу прыроды. Хоць сказаць гэтае — сваё — слова вельмі нялёгка. У кожнага чалавека, калі ён не чужы на сваёй зямлі, ёсць пачуццё, закаранёнае ў самым чыстым куточку душы, пачуццё мае свае вызначэнні, яны ў словах, нам даўно знаёмых, запаветных, ад запаветных дум і запаветнае мары ідуць. Але, каб скалыхнуць, прамяць, узрушыць яшчэ чыюсьці душу зарадам свае душы, трэба сказаць свежа, як ніхто іншы, вобразна. Гэта вельмі нялёгка. Тым больш што гавораць пра тое, пра што вось і ты сказаць надумаўся, многія. Слоў з любой нагоды у свеце пасеяна шмат — мастакамі і немастакамі, паэтамі і непаэтамі, вучонымі і невукамі. Засеяны цэлыя палеткі дэфіцытнай у наш век паперы, кіламетры, тысячы кіламетраў — квадратных — у самых шматлюдных залах і аўдыторыях. І яшчэ таму цяжка, што, на які крок адыйшоўшы ад свайго дому, па не папяровае, зялёнае ўлонне, у парк ці лес, хоць і ў маёй, дзе жыву, Сляпянцы ў Мінску, дзіву даешся: быццам ніхто тут і не сеяў нічога разумнага, добрага, вечнага, а калі і сеялі, дык невядома што — насенне ці мякіну? Тут табе і зламаныя дрэўцы, і

выпаленая вогнішчамі зямля, і абгарэлыя камлі хвой, і паразбіваныя аб камяні бутэлькі, і сяйво этыкетак ад іх.

«Тут была Люда». Нажом па дрэве? Дзе там! Нажом — дзень учорашні. Сёння — сякераю. Думай-гадай: як тая Люда прынесла ў лес тую сякеру?

Можа, усё гэта не таму, што сеялі дрэнным насеннем ці што сейбіты былі недасведчанымі аграномамі, парушалі на сяўбе агратэхніку? Можа, за ўраджай не сейбіты вінаватыя? Бо, што ні кажы, багата пасеяна і адборным, вялікай пладаноснай сілы насеннем. Як такое — у Прышвіна: «Абараняць прыроду — значыць абараняць радзіму». Пяць слоў, а якая канцэнтрацыя праўды, мудрасці, велічы! Ці ў Ляонава — лекцыя Віхрова ў «Рускім лесе»? Ці ў Караткевіча — з самага апошняга:

О любоў мая, Беларусь!
Над туманным начным стаўком
Пралятае самотная гусь,
Разразаючы люстра крылом.
. . . .
Разразаючы неба крылом.

Чалавецтва стварыла і працягвае ствараць велізарную бібліятэку мастацкіх, прыродазнаўчых, філасофскіх, сацыялагічных, эканамічных, гістарычных тамоў, якія вучаць мудраму зблiжэнню чалавека з прыродай, іх гарманічнаму суіснаванню, іх узаемнай любові. А як мы карыстаемся гэтай бібліятэкай?

Ёсць у мяне знаёмы — навуковы супрацоўнік аднаго вядомага прыродазнаўчага інстытута, кандыдат навук, добры паляўнічы, знаўца лесу, звяроў, птушак, чалавек начытаны. Неаднойчы, вярнуўшыся з зімовага ці вясновага палявання, вячэраючы з ім у ціхай лясной хатцы, слухаў, як ён узнёсла чытае, ведаючы на памяць, цудоўныя вершы Цютчава, Твардоўскага, сучасных паэтаў — аб прыродзе. Ён цікава расказвае пра гончых і борзых сабак, іх намуштроўку, пра глушца і цецерука, слонку і качку. Але вось загадка: гэты самы знаўца і аматар прыроды, яе нібыта сябра і абаронца, шмат гадоў наведваючы лясную Чэрыкаўшчыну, тыя самыя мясціны вакол Лімені, дзе бываю і я, жывучы ў іх падоўгу, карыстаючыся дабратою — часам бязмернай, а часам і проста злачыннай — нашых леснікоў і егераў, сялян і дырэктара лясгаса — як жа, вучоны з самой сталіцы! — шмат і шмат паспрыяў таму, што перавяліся ў тых лясных, па Сажы, мясцінах бакасы і дупелі, пераводзяцца слонкі, цецерукі, глушцы.

Цяпер ужо бакасаў і дупеляў не ўпалюеш, а колькі гадоў назад, калі гэтая далікатная птушка — адна з самых першых заложніц нашага браканьерства ў прыродзе — яшчэ жыла, ён надта любіў пацешыць душу гэтым панскім спортам. Дык каб жа толькі душу. Неяк уначы, ідучы праз лес, я завітаў у егерскую хатку, дзе ён тады жыў, палюючы. Радасці і гасціннасці на яго твары я не ўбачыў. Затое ўбачыў агонь у грубцы, на пліце — патэльню, вялізную, як на добрую, чалавек на дзесяць, сям'ю, на патэльні — смажаных дупеляў і бакасаў. Тут жа стаялі чыстыя слоікі, ляжалі накрыўкі. Саматужны завод па кансерваванні дупеля і бакаса працаваў ваўсю. Як жа! Навуковец збіраўся ў чырваназорную сталіцу, пад акном чакаў блакітны «масквічок», і не з пустымі ж рукамі, сумкамі, багажнікам вяртацца — сталіца любіць далікатэсы.

Пасля сустрэў у гэтых лясах даўно і добра знаёмага лесніка, былога лесніка. Паляўнічы, знаўца ляснога жыцця, яго таямніц, нораваў усяго жывога ў лесе, лясун, як кажуць, ад продкаў, патомны, а «пагарэў». І як? Аднойчы лясная ахова затрымала аўтамашыну, у ёй аказалася недазволеная дзічына, і след прывёў да яго хаты.

— Навошта ж ты, Міша, гэта зрабіў? — пытаюся.

Доўга маўчаў. Перажываў. Балюча, ведаю, было яму гэта пачуць ад мяне: душа яго ўся ў лесе, жыццё ў лесе. І раптам не вытрымаў маўчанкі, загаварыў:

— Але чаму, скажы, адным у нашым лесе страляць дазволена, а другім дазволу няма? З лесу жылі мае дзяды і прадзеды, яны гэты лес садзілі і даглядалі, тут мая пупавіна зарыта, і мне тут паляваць нельга, а яму — можна...

Я не схільны апраўдваць Мішу. Не апраўдаеш і за той выпадак з дзічынкаю, і за думкі: калі можна некаму, то можна і мне. Але ж думкі гэтыя не на пустым месцы ўзніклі? Калі ён казаў пра сталічнага навукоўца, дык гэтым самым не аднаго яго меў на ўвазе, за сваё жыццё ў леснікак-егерах нагледзеўся на гасцей-паляўнічых з ліцэнзіямі і без ліцэнзій, рознага рангу, чыну, звання. Законы як быццам адны для ўсіх, але ў жыцці — далёка не адны: запярэчыць тут цяжка. І адступленні ад іх, нават калі не наносяць вялікіх матэрыяльных страт, разбураюць маральную аснову жыцця, ствараюць умовы для самых нечаканых злачынстваў.

На беразе Сажа пад Крычавам я сядзеў, як сцямнела, ля вогнішча з калгаснымі пастухамі. Можа, стрэльба, якая была пры мне, павяла пастухоў на размову пра лес, звяроў,

птушак. Старэйшы з іх двух быў чалавекам начытаным, чытаў Сяргея Ясеніна, нават, выпіўшы, спяваў: «Клен ты мой опавший, клён заиндевелый...» Крытыкаваў паляўнічых, што страляюць птушку і звера, не берагуць прыроду, цяжка ўздыхаў: «І што гэта будзе з нашай зямелькаю гадоў праз дваццаць?» Яны ўсю ноч праседзелі каля вогнішча, назіраючы за статкам кароў, а я добра выспаўся ў іхняй будцы на сене. Раніцай выйшаў з будкі — пастухоў ля вогнішча ўжо не было, статак хадзіў далёка. Я выкінуў з яшчэ цёплага прысаку спечаную бульбіну, абшкроб, разламаў і... ледзь не падавіўся: вогнішча раскладалася звечара пад хвояй, хвоя на волі, не ведаючы дрэў-сапернікаў, вырасла тоўстая, кашлатая, нібы які дуб лугавы, з нізкімі тоўстымі сукамі, і ў камлі, залітым смалою, была гэтак дзіка пасечана, пашчапана, што невядома, на чым трымалася. Яе падсякалі не ўраз, а паступова, дзень за днём, ад камля адбівалі па смаловым палене, па два, па тры — у вогнішча. І хто? Ды тыя самыя пастухі, што да поўначы распіналіся ў сваёй любові да прыроды, горача клялі браканьераў ды яшчэ і спявалі: «Клен ты мой опавший...» А што гэта рабілі яны, сумненняў не было. Тут, пад хвояй, засталася ляжаць пакінутая імі сякера да наступнага вечара, валяліся свежыя трэскі, а на хвоі, на свежых ранах, яшчэ не застылі пацеркі жывой смалы.

Як зразумець такое? Сказаць на людзей, што яны брахуны, крывадушнікі? Мала.

Я заўсёды думаў так: берагчы рэчку, дрэва, птушку, звера па-сапраўднаму здольны той, хто іх па-сапраўднаму — як неабходнасць свайго жыцця — любіць, а любіць моцна, чыста можа той, хто не толькі начытаўся кніжнае мудрасці, але жыве з рэчкаю, дрэвам, зверам, птушкаю, ведае, глыбока, як самога сябе, разумее іх. Развіваючы гэтую думку, разважаў і далей: мы жывём у такі час, калі чалавек у сваім штодзённым жыцці ўсё больш аддаляецца ад рэчкі, лесу, жывёлы, птушкі, рыбіны, травіны, а не жывучы з імі, ён не здольны любіць іх непадманнай, натуральнай — каб не заўважаць яе нават у самім сабе — пастаяннай любоўю. І ўжо адсюль выходзіў на прычыну неразумных, часам злачынных паводзін чалавека ў прыродзе.

Але сам у сябе пытаюся: калі гэта так, то як быць з фактамі, пра якія толькі што расказаў? Там — людзі невыпадковыя ў прыродзе?

Можна пытанне паставіць іначай: а ці не з'яўляецца

бядою для прыроды разумны, начытаны, адукаваны чалавек, якому грамадства шмат давярае, дае ўладу, які жыве ў прыродзе пастаянна, добра яе ведае і таму здольны напоўніцу ёю пакарыстацца, не прызнаючы грамадскіх законаў і грамадскай маралі? А пасля — ланцуговая рэакцыя: недазволены ўчынак аднаго чалавека народзіць браканьерства дзесяткаў іншых. Як у выпадку з тым навукоўцам і былым ляснікоm-егерам.

Любая вялікая справа ці праява пачынаецца ад малога, з малога збіраецца. Гэтак і калектыўны клопат аб прыродзе, усенародная любоў да яе складаецца з адданасці, што жыве ў кожным чалавечым сэрцы, з адданасці кожнага сэрца сваёй роднай рэчцы, свайму полю, свайму лесу, сваёй сцежцы. Бо ў кожнага чалавека ёсць свая Пасада, свой Кут, аб якім так і падбівае сказаць Коласавымі словамі:

> Мой родны кут, як ты мне мілы,
> Забыць цябе не маю сілы...

Уся наша зямля, усе яе скарбы складаюцца з гэтых кутоў, камусьці родных, любых, уся яна на гэтыя куты падзелена, а гэта значыць, што за кожны куток ёсць каму заступіцца, падняць голас. І калі гэтак будзе, то ўся яна, зямля наша, будзе цэлая і вечна прыгожая.

Ёсць у Чэрыкаўскім раёне вёска Охар. Прыгожая, на самым беразе Сажа. Побач — старая прыгожая дуброва. Аднойчы дуброву пачалі секчы. Сек лясгас — па графе шырпатрэбу зводзіў дубы на калоды для гандлёвых арганізацый: на гэтакіх калодах у магазінах сякуць мяса. Але вохарцы паўсталі за сваю дуброву. Пілы і сякеры замоўклі. Праўда, дуброва ўжо напалову ляжала. Але другую палову ўратавалі.

Вось і трэба, каб гэтакія патрыёты-заступнікі за нашу прыроду знаходзіліся ў кожнай вёсцы, у кожным горадзе, у кожным лесе, на кожнай вуліцы і сцежцы.

Для гэтага, ўпэўнены, чалавеку трэба быць не толькі рэалістам, але хоць крыху летуценнікам, аптымістам, каб бачыць не толькі ў сябе пад носам, але і далей, зазірнуць у век сваіх дзяцей, унукаў і праўнукаў, паклапаціцца аб іх. Трэба глядзець на жыццё вачыма Галі Нячаевай з Веткі — кожную жывую істоту бачыць у нашым чалавечым абліччы.

Жывое павінна жыць. Бо жывое ад жывога залежыць. Жыццё чалавека — у жыцці кожнай жывое істоты. І нікуды ад гэтага мы не дзенемся.

І СЕЙБІТ, І ЖНЕЦ

Ён стаіць каля калодзежнага зруба, схіліўшы галаву, глядзіць у чыстае вока жывой вады. Думае. Нарэшце, на сабе адчуўшы мой позірк, узнімае галаву, усміхаецца добрым разумным тварам і кажа:

— Прывычка аграномa заглядаць у калодзежы. Дзе там вада? Ці глыбокая?..

Апынуўшыся разам з Ігнатам Цімафеевічам Дуброўскім на Пскоўшчыне, я неаднойчы заўважаў, што на зямлі ён адчувае сябе найперш аграномам, а пасля ўжо — майстаком слова, пісьменнікам.

Вось ідзём па парку ў Міхайлаўскім. Адстаючы ад Гейчанкі, вядомага ахоўніка пушкінскага лукамор'я, Ігнат Цімафеевіч зноў і зноў згінаецца над травінай, лісцінай — разглядае, дзівіцца. Яму цікавае не толькі слова Гейчанкі, але і тое, што расце тут, на зямлі Аляксандра Сяргеевіча — якая кветка, якая травіна. Па кветцы, травінцы, лісціне ён чытае зямлю паэта, яе пладаносную сілу.

Хто яшчэ з нас, аўтараў раманаў, аповесцей, апавяданняў, паэм і вершаў пра вёску, можа сказаць, не пакрывіўшы душою, што ён агроном, ведае зямлю не горш за селяніна?

Пра гэта я не цяпер падумаў. І не там, на Пскоўшчыне. Кожны раз, калі трымаю ў руках новую кнігу Дуброўскага, чытаю яго творы, шчыра названыя нарысамі, я радуюся не такой ужо і частай у літаратуры з'яве, калі пісьменнік піша пра тое, што ведае глыбока, да дробязей, беспамылкова, што яго хвалюе дзесяткі гадоў, усё жыццё, пра зямлю — як вучоны і селянін, нібы ад цямна і да цямна ён і арэ, і сее, і жне. Прыйшоўшы ў літаратуру ад хлебных палеткаў, акадэмічных бітваў за разумную меліярацыю зямлі, яе пераўтварэнне, стаўшы вядомым публіцыстам, ён не разлучыўся з агранамічным полем, не сышоў з селавых дарог і сцежак.

Пра ўсё гэта сведчыць і кніга нарысаў «На новыя кругі».

Дні агранома Кулінчыка, старшыні калгаса «Ленінскі шлях», што на Пскоўшчыне, Кляпца, сакратара райкома партыі Федарэнкі, брыгадзіраў і калгаснікаў — дні нялёгкія, з берагамі поўныя працаю на зямлі, змаганнем за яе разумнае выкарыстанне, за яе ўрадлівасць і прыгажосць. Шчыруючы на цяжкіх суглінках, залітых вадою, зарослых кустоўем, не выратаваных, яшчэ больш папсаваных мелія-

ратарамі, Кулінчык адчувае сябе адказным за гэтую зямлю. Зусім не меліяратар, аграном з сярэдняй спецыяльнай адукацыяй, ён рашуча паўстае супраць акадэмічных, непрыгодных для андронаўскіх суглінкаў метадаў меліяравання. Ведаючы свае палі, адчуваючы, як можна паразумецца з імі, ён самастойна знаходзіць нечаканыя шляхі практычнай меліярацыі. Паспрабаваў на малым палетку — атрымалася. А як раскінуць прыдуманыя латачыны на сотні гектараў? Хто зробіць праект? Хто дасць сродкі? Кляпец падтрымлівае, Федарэнка падтрымлівае, але іх падтрымкі мала. Вучоны свет не прымае праектаў Кулінчыка, яго меліярацыю называюць саматужнай, шкоднай. А Кулінчык змагаецца за сваю ідэю. І перамагае. Перамога — не толькі ў грамадскім прызнанні навуковай і практычнай ідэі, але ў хлебным коласе, які наліваецца нечаканай моцаю, у радасці калгаснікаў, якія з тых самых забалочаных суглінкаў пачалі нажынаць у тры разы больш, чым у мінулыя гады.

Кругі нялёгкага змагання Кулінчыка за ідэю выводзяць яго, учарашняга калгаснага агранома, на вышыню вучонага, буйнога арганізатара сучаснага земляробства, калгаснай гаспадаркі ва ўмовах НТР. І тут ужо ёсць дзе разгарнуцца пісьменніку-аналітыку. Гэты момант Дуброўскі адчувае і выкарыстоўвае выдатна. Яго публіцыстычнае слова карпатліва даследуе праблемы, якімі жыве сённяшняя вёска, уся сельская гаспадарка.

Нарыс Дуброўскага ёмісты і зместам, і псіхалагізмам, і багаты на самыя розныя жыццёвыя праблемы. Пра што б ні пісаў пісьменнік — пра меліярацыю ці забудову вёскі, НТР на вёсцы ці быт селяніна,— ён не звужае тэму размовы, нішто не спрашчае, аб усім хоча выказацца, паразважаць. Бо ўсё ў вёсцы бачыць, ды і вакол яе, усё тут ведае, да ўсяго, чым жыве селянін, прыкіпае сэрцам. Мяккі, спагадлівы, зычлівы душою і ў слове, ён, калі трэба, можа зрабіцца рашучым, рэзкім, даць бой бюракрату, невуку, перастрахоўшчыку, і кожны раз — дзеля чысціні і праўды жыцця, дзеля чалавека.

Ці быў бы, скажам, вобраз Кулінчыка гэтакі перакаўчы, калі б аўтар не заўважаў у яго на шляху Настырнаву, райупаўнаважаную з яе прывычкай пасцёбваць падначаленых казённай пугаю, павучаць, калі трэба сеяць, калі трэба жаць? А якая каларытная завала — інжынер-праекціроўшчык Відавенка з яго апломбам вучонасці?

Кулінчык іх не спалохаўся. І ў сваёй мужнасці выра-

стае як асоба. У змаганні з чалавекам-завалаю, з пастухом-упаўнаважанай.

Альбо возьмем раптоўны пераскок у 1918 год. Сяляне вёскі Андроны пішуць пісьмо Леніну — даюць клятву навесці парадак на сваёй андронаўскай зямлі. Вось, аказваецца, дзе глеба Кулінчыка, на якой караніцца яго патрыятызм.

І яшчэ адна істотная асаблівасць нарысаў Ігната Дуброўскага — адносіны аўтара і яго герояў да прыроды. Гэтыя адносіны — ад поўнай згоды аўтара з прыродай, ад яго глыбокага ведання законаў жыцця расліны, зямлі, жывёліны. Ён іх дзіця, сваяк, абаронца, і гэтакія ў яго Кулінчык, Кляпец.

Мы яшчэ чытаем як новую кнігу Дуброўскага «На новыя кругі», а на паліцах кнігарань ужо з'явілася яго яшчэ адна кніга «Час сеяць і час жаць», таксама, як і ўсе папярэднія, прывезеная з доўгіх, нялёгкіх, удзячных дарог па Беларусі. Ігнат Цімафеевіч сее адборным зернем, засявае свой літаратурны палетак дбайна, нястомна, без агрэхаў, як сумленны селянін засявае сваё поле, і таму жніво ў яго заўсёды багатае, людзям патрэбнае.

Вось мы зноў сустракаемся пасля сваіх падарожжаў. Гаворым пра вёску, восеньскі рэй на палетках. Ігнат Цімафеевіч вярнуўся з Палесся, піша новы нарыс для «Полымя» — і нечакана захварэў. Восень, халады ды дажджы не заўсёды прыяюць падарожніку. А ўсё ж трэба ехаць — шукаць, пісаць, працаваць.

Ды і чаму — нечакана? Узрост... На восьмым дзесятку можна і спакайней жыць. Мы, яго маладзейшыя сябры, проста не прывыклі бачыць, каб ён калі-небудзь прыпыніўся ў сваёй руплівай дарозе, ціха радуемся яго нястомнасці.

Я ведаю, колькі бед сыпалася на галаву гэтага працавітага і сумленнага чалавека. І ў апошнія гады таксама. Цяпер ён зноў, здаецца, угадвае мае думкі, бо раптам кажа:

— А чым большыя нягоды, тым большая патрэбна мужнасць. Іншага сродку пасіліць іх я не ведаю.

Ён гэтакі. Ён заўсёды кажа толькі тое, што добра ведае, што шмат разоў праверыць і сваім, і народным вопытам.

Ёсць край, дзе Сож лагодна шыецца між бароў, палёў, лугоў, нетаропка падмывае чэрыкаўскія стромы. Пабыць там заўжды ахвота. І калі Сож выліваецца з берагоў, а птушкі, яшчэ не сеўшы на гнёзды, шалеюць ад спеваў, і калі на свежых духмяных разорах піруюць гракі, крыклівым выраем ганяюцца за трактарамі, і калі ў лузе звіняць косы, і калі з аднаго боку ад палявой дарогі вецер будзіць даспелае жыта, яно аж трымціць, а з другога боку ўжо камбайн вядзе загон, прымае ад зямлі яе залаты дар. А калі не выдасца пабыць ні ўвесну, ні ўлетку? Што тады запоўніць у душы засек, які павінна была запоўніць сустрэча з родным кутам? Ці ёсць яно — тое штосьці?

Я трымаю ў руках кнігу — новую, свежую, толькі з друкарскай машыны. У ёй — радкі:

> Ёсць гарадок паміж бароў,
> А ў ім нябачны з берагоў
> І кручаў Сожа, быццам
> схоў,—
> Каханы Роў.

І ўжо зусім блізка бачу свой малы, драўляны, абсыпаны садамі, надзвычай ціхі Чэрыкаў, знаёмы роў — след карозіі прыродных сіл, як сказаў бы падручнік па геаграфіі,— адчуваю сябе на свежай яго глыбіні, дзе пятляе мяккенькая сцяжынка, заблытаная разгулам траў, кветак, кустоў калакалушы і бэзу, у якіх не змаўкаюць салаўі ды пчолы. І дзіўлюся, як здорава паэт апаэтызаваў твой роў, Каханы Роў, звычайны роў. Не дзіва? Ах, прыгадалі Ахматаву: «Когда б вы знали из какого сора растут стихи, не ведая стыда, как желтый одуванчик у забора, как лопухи и лебеда...»? Не, гэта — не той выпадак. Вось і маці кажа:

— Помню, як мы дзецьмі ганялі сюды, у Каханы, кароў. Тут жа травы-травы стаялі, адны кветачкі. А то, бывала, ідзеш ровам ад Сажа, утомішся, сядзеш пад вярбою, з крыніцы нап'ешся, якую птушачку паслухаеш. А то, як падраслі, ужо дзяўчатамі...

І здаецца, што не паэт, не кніжны радок, а голас маці вядзе далей: «З былых часоў, з былых вякоў таіў і шанаваў любоў, на шлюбны ложак юных вёў Каханы Роў...»

Вось як хораша ўсё тут легла ў адну песню: жыццё і верш, матчын успамін і прадчуванне сустрэчы з родным кутам, з Сажом. Нават страфа з Ахматавай, магчыма, не

лішняя, бо паглыбіла думку пра тое, што і лопух, і лебяда, як і бяда зямлі — звычайны роў, могуць стаць высокімі паэтычнымі вобразамі.

Як у Пысіна.

Тым летам я працаваў у чэрыкаўскай раённай газеце, а ён, зямляк, наязджаў да нас з абласной — «Магілёўскай праўды». Неяк мы з ім ускочылі ў кузаў старэнькага грузавічка і — за Сож, у лес. Знайшлі спелы бор, падсочку жывіцы, рабочага са стругам на падсочцы. Мне быў патрэбны матэрыял для раёнкі, тэрмінова ў нумар — тады кожны радок бралі тэрмінова ў нумар,— і я вёў размову з рабочым, а як скончыў, агледзеўся — дзе спадарожнік? Я — туды, я — сюды, а ён стаіць пад сасною амаль побач, нячутны і непрыкметны, курыць, звесіўшы чуб, разглядаючы купіну сівога моху. Тая ж ціхая засяроджанасць, што ў лесуна — збіральніка жывіцы. Абодва — лесуны? Ці абодва — паэты?

А можа, падумалася, чалавек, калі ён творца, паэт, і павінен жыць гэтак ціха, згубіўшыся для староннягa вока ў прыродзе? Можа, толькі цішыня і дорыць слова, адпаведнае высокаму і чыстаму пачуццю?

Як гэтае:

> Ёсць на свеце мой алень,
> Ёсць і гэткае маленне:
> Будзь заўсёды ў аленя
> Цёмны мох і светлы дзень!

Чаго тут болей — цішыні ці паэзіі? Хто скажа? Ці, можа, паэзіі роўна столькі, колькі цішыні?

Гэтакім паэтам у прыродзе бачу яшчэ аднаго свайго земляка — дзеда Ягора. Жыве ён у вёсцы Мірагошч пад Чэрыкавам, на самым беразе Сажа. Усё жыццё араў зямлю, даглядаў жывёлу, вырошчваў сады, лавіў рыбу, касіў, лаяўся і мірыўся з жонкай Хадорай. Не вывеў на паперы ніводнае рыфмы, але не аднаму мне даў урокі высокай паэзіі.

Лета. Ноч. Сож. Вогнішча на ўзлеску. Ціша-ціша — лісціна не шалохнецца на дрэве. І вада дзіўна ціхая. Грудзьмі і рукамі аблёгшыся на вясло, дзед Ягор стаіць як нежывы. Ці спіць, стоячы? Раптам пытаецца:

— Чуеш?..

— Што? — не разумею.

— Прыроду чуеш?

Прыслухоўваюся — нічога не чую. Ані гуку. Кажу:

— Ціша?..

Тады ён пакутліва ўздыхае:

— Эх, каб я мог знайсці словы і выказаць, як душа горнецца да прыроды, як адчувае яе!..

Такія ў нас на Сажы паэты.

СПАЦЬ НЕ ДАЮЦЬ ВАЎКІ

Лісты ляжалі ў чамадане. Яны гналі на поўнач Урала, у тайгу, на суровую Вішару — самы паўночны прыток Камы. Дабрацца туды можна было толькі з Пермі малым самалёцікам.

Што за лісты? Іх пісаў Максім Ладошкін, настаўнік з вёскі Васькавічы Чавускага раёна, які ўзімку 1929 года не па сваёй волі апынуўся на Вішары, будаваў там, у глухой тайзе, пасёлак Сталінскі і папяровую фабрыку імя Сталіна, адтуль слаў лісты ў Беларусь браценіку, майму бацьку, ужо ў шасцідзесятыя гады, пасля смерці Сталіна і пасля, вядома, XX з'езда партыі, які сказаў праўду пра культ і вярнуў добрае імя мільёнам ахвяр.

Лісты балючыя і цікавыя. Асцярожны бацька мне іх не паказваў, нават не казаў, што яны ёсць. Яшчэ больш асцярожная маці шмат іх спаліла ў печы. А тыя, што засталіся, цяпер ляжалі ў мяне ў чамадане.

Але пра лісты — пазней. Цяпер — Перм: подступ да Вішары.

Я прыехаў туды ўначы. Горад спаў. Спалі адміністраторкі ў гасцініцах. Ды надта позні час надаваў сілы і злосці — дзверы гасцініцы «Турыст» адчыніліся на мой грукат.

І вось я таксама ў ложку. Тры гадзіны ночы — не спіцца. Спаць не даюць ваўкі. Не тыя, якіх можна прысніць, прымроіць, прыгадаць,— жывыя. Яны выюць за акном. Я ўсхопліваюся з ложка, але ў акне ні лесу, ні стэпу, ні якіх-небудзь ваўчыных нетраў — цэнтр горада з шырокай, добра асветленай вуліцай і купаламі вялікага, са званарняй, сабора.

Быццам пачуўшы маё хваляванне, ваўкі замаўкаюць. Я зноў кладуся, не разумеючы — адкуль яны? Але калі закрываю вочы з думкай, што выццё мне, мабыць, прымроілася, яны зноў пачынаюць выць. Выюць зусім блізка, працяжна, з падвывамі, на тры галасы, якія лёгка адрозні-

ваюцца: грубы голас мацёрага, высокі голас ваўчыцы і няўпэўнены падгалосак маладога.

Заціхлі, як пачало развідняць. Паляжаўшы яшчэ з гадзіну ў ложку, адчуўшы, што ўжо не засну, я ўстаў, памыўся, апрануўся і выйшаў на вуліцу.

Людзі спяшаліся на работу — аўтобусы ішлі перапоўненыя. Мне — куды спяшацца? Я перайшоў вуліцу, падняўся на ўзгорак да сабора. Ганак узвышаўся з велічна высокімі калонамі. Але што за сабор? Што за помнік архітэктуры? Нідзе — ні слова. Паспрабаваў абысці — з аднаго і з другога боку ў сабор уразаліся муры. Паспрабаваў зайсці з вуліцы — спыніўся здзіўлены: «ЗВЕРИНЕЦ»!

Было роўна восем раніцы, і я быў самым першым наведвальнікам звярынца. Дзень пачынаўся — дарожкі і клеткі са звярамі былі прыбраныя, яшчэ вільготныя, па раўчуках бегла вада, уздоўж клетак валяліся мокрыя шлангі. Я ішоў паўз клеткі з птушкамі і звярамі. Кукарэкалі дэкаратыўныя пеўнікі, а буйная жыўнасць маўчала, нібы яшчэ не прачнулася. Спаў, седзячы, зарыўшы ў густую поўсць на грудзях доўгі нос, чорны гімалайскі мядзведзь, сапраўды падобны, як у тых казках, на калоду; нячутна пахаджваў ад сцяны да сцяны ў клетцы яго буры сваяк; стаяў, заплюшчыўшы вочы і нават не боўтаючы абвялым хобатам, індыйскі слон; драпежнымі чырвонымі вачыма мяне праводзілі ўсурыйскі і бенгальскі тыгры; ляжалі ці сноўдалі па клетках рысі, леапарды, ільвы.

Я ішоў у бок сабора. Яго сцяна са званарняй стаяла як бы на тэрыторыі звярынца, над клеткамі. Амаль падышоў да яе, сцяны, як убачыў перад сабою ваўка. Грывасты мацёры глядзеў на мяне заспана-каравымі вачыма, і мне адразу ўспомніўся трохгалосы ваўчыны хор: дзе ж астатнія? Агледзеўся. У суседніх клетках сядзелі ваўчыца і малады. Я адышоў ад іх падалей, але так, каб бачыць, сеў на лаўку, і невядома чаму — найшло раптам — завыў па-ваўчынаму. Як вучыў мяне Пятрок Ерафееў, ліменскі егер, але ціха, напаўголаса, падвыў і замоўк. І адразу мне адгукнуўся мацёры. Выцягнуўшы шыю, узняўшы галаву, вачыма недзе высока-далёка знайшоўшы сваю зорку, ён наструніўся ў нейкай малітоўна-натхнёнай паставе, адчужаны ў гэтую хвіліну ад усяго зямнога. Мацёраму пасобіла ваўчыца, а следам — малады. Адзін аднаго не бачачы ў клетках, яны ўсе аднолькава маліліся небу, туды жудасна галасілі.

Прыбегла прыбіральшчыца са шлангам. Ваўкі, мабыць,

штодня дапякалі ёй выццём, яна была злосная, таксама падобная на раз'ятраную ваўчыцу,— пусціла па звярах ваду са шланга. Тыя адразу зашыліся ў куты і замоўклі, падцяўшы хвасты, усё роўна як уміг забыліся, што яны ваўкі. Супакоіла і пайшла, пакідаючы ля клетак звягу і лаянку.

Ваўкі атрэсліся і зноў падышлі да сетак. Я зноў падаў голас, падобны на іхні. Ледзь-ледзь. І зноў першым адгукнуўся мацёры. Зноў яго тугу падхапілі ваўчыца і малады.

Зноў прыбегла са шлангам прыбіральшчыца. Яна раптам заўважыла мяне. Спынілася, як разгубіўшыся, моўчкі стаяла са шлангам наперавес, нібы манумент пажарніка. Але рашучая думка, адбіўшыся на яе твары, штурхнула да мяне. Я ўскочыў з лаўкі. Стаяў не рухаючыся, ужо сам ці не падобны на манумент яе ахвяры, чакаў, што яна зараз выкіне супраць мяне. Яна зразумела, што я настройваў ваўкоў, і была гатовая ўжо мяне загнаць, як тых ваўкоў, у кут, зусім змыць. Але шланг ў яе руках маўчаў.

— Ну, гад! — раптам вымавіла яна.— Ну, бандзюк!.. Ты?.. Ваўкоў?..

Я хутчэй падаўся да выхаду са звярынца. Бегчы не дазваляў гонар, стараўся ісці спакойна, але самому здавалася, што бягу ад пагоні.

Ля варот спыніўся, яшчэ раз азірнуўся, яшчэ раз убачыў звярыныя клеткі на фоне сабора, пад саборнай сцяною, і захацелася ўжо не напаўголаса, на поўны голас завыць.

Праз дзён дзесяць я вяртаўся з Вішары — зноў праз Перм. У Пермі перасеў на цеплаход «Кампазітар Скрабін», які плыў да Астрахані. Апоўдні «Скрабін» адчаліў ад прыстані. Па высокім левым беразе Камы цягнулася панарама горада, і ў той панараме я адразу заўважыў высозную, над усім горадам, званарню сабора. Згадаў ваўкоў, прыбіральшчыцу са шлангам, свае ганебныя ўцёкі — зрабілася і смешна, і сумна.

Каюта была на двух. Маім суседам аказаўся вясковы ўрач з Чардынскага раёна, які назваўся Аркадзем Пятровічам, чалавек яшчэ, можна сказаць, малады, гаваркі, крыху іранічны. Аднойчы я паведаў яму пра сваю сустрэчу з ваўкамі ў Пермі. Ён зразумеў і маё здзіўленне, і маё абурэнне, і сказаў, як бы тое-сёе праясняючы:

— Сабораў у вобласці не засталося. Такія былі гады — чысценька вымяталі. Пакуль апамяталіся. А з гэтым спазніліся. Ну, час іншы прыйшоў. Ды і ў самым цэнтры гора-

да. Усё відаць. Куды з ім дзецца? З аднаго боку абгарадзілі, каб людзі не бачылі. З другога — звярамі абклалі. Звярынцу тут не месца, кажаце? Але затое сабор стаіць. Пад аховай ваўкоў.

На трэці дзень раніцай «Скрабін» падышоў да Ульянаўска. Прыплыўшы на гадзіну раней, выкінулі якар пасярод Волгі — порт не прымаў. Мы з Аркадзем Пятровічам сядзелі на палубе ля акна сваёй каюты і любаваліся высознай стромаю горада — Вянцом. Ля ног быў і чамадан: маё падарожжа па Вішары, Каме і Волзе заканчвалася на гэтым беразе.

— А ведаеце, што тут, на Вянцы, на пачатку нашага стагоддзя стаяла дваццаць сем ці дваццаць восем сабораў? Можаце ўявіць, як глядзеўся Вянец пад гэтакім россыпам пазалочаных купалоў? Пакаціліся залатыя галоўкі...

— Ніводнай не засталося?

— Чысценька-а!.. Ва ўсёй вобласці. А вы абураліся, што ў Пермі кафедральны ахоўваюць ваўкі. Тут — ні ваўкоў, ні сабораў. Ды ці вам, беларусу, такое ў навіну?..

Тут мы і замоўклі.

Яшчэ праз некалькі дзён, жывучы ва Ульянаўску, я паехаў у Прысланіху. Вёска вядомая ў свеце хатаю Аркадзя Аляксандравіча Пластава — мастака-акадэміка, класіка савецкага жывапісу. Тут, у вясковай хаце, ён жыў, працаваў. Тут — натура яго пейзажаў, партрэтаў. Тут — ягоны быт, ягоны дух. Тут — працяг яго жыцця і самабытнага таленту: сын — мастак, унук — мастак. У хату-майстэрню яны прыязджаюць з Масквы — пажыць, папрацаваць на дзедавай роднай натуры.

З Мікалаем Аркадзьевічам я пазнаёміўся ва Ульянаўску, і вось прыехаў у Прысланіху паглядзець вёску і хату Пластава, дзе ўсё як пры яго жыцці. Прыехаў, не папярэдзіўшы загадзя гаспадара, і якраз хата была на замку. Я падышоў да калодзежа, які насупраць хаты, сеў на лаўку. Прыйшлі з вёдрамі жанчыны:

— Каго чакаеце?

— Чакаю Пластавых.

— Мікалай тут. І сын яго тут, таксама Мікалай. На эцюды паехалі. Чакайце — вернуцца.

На эцюды?.. Гэтак гаварылі старыя бабулі. Не сакрэт, ад каго не сваё слоўка ўзялі. І прамовілі мякка, натуральна. Сваім стала.

Падышоў з вёдрамі мужчына, закурыў.

— Прыгожая ў нас вёска? — спытаў, уставіўшыся не-

куды ў неба, але ў мяне, безумоўна, бо, акрамя нас двух, тут не было нікога. А можа, сам у сябе, бо сам і прадоўжыў: — Прысланіха!.. Ад якіх сланоў? Ад афрыканскіх ці індыйскіх? Ці што прысланілася да ўзгоркаў? Ці што ўзгоркі да яе прысланіліся? Горы-ўзгоркі, быццам сланы. Абступілі Прысланіху.

Ён ці не быў з тых паэтаў, якія жывуць у кожнай вёсцы?

— А што гэта за слон? — пацікавіўся я, кіўнуўшы на дзіўную будыніну з чорнага пракурадымленага бярвення, якая стаяла за дваццаць крокаў ад калодзежа на зялёным гусіным лужку перад самымі вокнамі ў Пластавых.

— Царква!..

Падалося, што чалавек жартуе.

— Хата без даху? Ці хлеў? Ці свіран? Што б ні было — дах патрэбны. Вецер сарваў? Ці нячыстая сіла?

— Нячыстая сіла,— паўтарыў следам за мной чалавек і пайшоў ад мяне, панёс суды вады, як пакрыўдзіўшыся.

Падышлі маладзіцы. Гэтыя пасыпалі — ледзь зачапіў:

— Цэркаўка стаяла. І служба была. Не ўвесь час, праўда. То была, то не было. Але аказалася некаму косткай у горле. На крыжы ды на галоўкі трасы накінулі — паскідалі на зямлю. Патрушчылі і згнаілі. Абрыгалі і аплявалі. Ужо і сцены звезлі б, каб сэрца не балела, як на ўсё гэта глядзіш. Не, сцены пакінулі. Вось — гніюць, зарастаюць. А сюды ж і вялікія людзі едуць паглядзець, дзе тут жыў-працаваў наш Аркадзь Аляксандравіч Пластаў. Пасаромеліся б паказваць свету гэтакае разбурэнне...

І тут я ўспомніў: мне ж некалі і расказвалі пра гэтую цэркаўку, як зрывалі з яе купалы і крыжы, як перажываў бяду пад сваімі вокнамі Аркадзь Аляксандравіч, як прасіў ён не чапаць цэркаўку хоць пры яго жыцці. Не паслухалі. І каго? Выдатнага рускага жывапісца, лаўрэата Ленінскай прэміі, акадэміка. Мясцовыя чыноўнікі аказаліся мацнейшымі. А ён, стары мастак, сышоў тады ў лес, каб вочы не бачылі. Як вярнуўся ў хату — дык і злёг.

Мясцовыя чыноўнікі? Але адкуль іх столькі напладзілася, што куды вокам ні кінь — усюды...

Едучы ў Прысланіху, не абмінеш і Языкава. Гэта радавы маёнтак таго самага паэта, Мікалая Міхайлавіча Языкава, вершы якога і сёння спявае народ, пра якога Пушкін, яго сучаснік, пісаў у лісце да Вяземскага вунь як: «Тут знайшоў я вершы Языкава. Ты здзівішся, як ён

разгарнуўся і што з яго будзе. Калі ўжо зайздросціць, дык вось каму я павінен зайздросціць. Ён усіх нас, старых, за пояс запхне». Гэтак Пушкіна ўразіла «Трыгорскае» Языкава:

> Придут ли дни? Увижу ль снова
> Твои холмы, твои поля.
> О православная земля...

Зямля гіне, калі на ёй гінуць гістарычныя, культурныя, духоўныя каштоўнасці. І гіне тады народ. У Языкаве — гінуць паэтавы сажалкі, паэтаў парк з яго старымі ліпавымі і яловымі алеямі. Ад дома паэтавага не засталося ніводнай цаглінкі.

Глядзіш на ўсё гэта — бачыш яшчэ і свае нядаўнія сотні кіламетраў паветраных дарог над таежным паўночным Уралам. Цэлы дзень лётаў на верталёце: што там, унізе? Плылі вёрсты таежных пустак, пакінутых па волі чалавека лесам, забалочаных, закіданых валежнікам, макаўем, гніллём, у пашкуматанай і абдзёртай таежнай вопратцы, то шэрай, то бурай, то чорнай, дзе гуляў агонь. Бяда раскашавалася і на рэках — па волі таго самага чалавека, злачыннага і брахлівага, ішоў забаронены, калі верыць газетам ды ўрадавым пастановам, молевы сплаў: вады не відно за бярвеннем, а дзе яна, вада тайгі, і бліскала нечаканымі лапікамі, дык то, здавалася, і не вада цякла — рудая патака, змешаная з зямлёю і драўнянай карою, са смерцю ўсяго жывога, што было ў ёй. На малых рачулках, што беглі з гор у Вішару, працавалі алмазныя драгі, якія няшчадна пераварочвалі, перамывалі, перасейвалі рэчышча, пакідаючы пасля сябе звалку,— ні берагоў, ні дна рачнога, ні раслін, ні рыбы, ні самой ракі не заставалася. Цёк брудны селевы сток. Цякла смерць.

І як тут было не завыць тым падсаборным ваўком?

І як было не падумаць у адчаі: адкуль у нас гэтакая сіла разбурэння і вынішчэння? Ды свайго. Ды роднага. Адкуль?..

І ДА ЯГО, І ДА СЯБЕ

На вышыню Тарасаву ніхто ніколі не ўзыдзе, як ніхто ніколі не пераЖыве ягонае драмы, драмы прыгону. Але людзі, якія хочуць звацца людзьмі, ідуць і ідуць, падымаюцца на яго гару, бо ён, Тарас Рыгоравіч, усіх сюды,

на Чарнечую, да сябе кліча, усіх збірае, каб паяднаць сваім болем і сваёй песняю. З яго вышыні па-новаму бачыш і свет, і самога сябе.

Гэтую думку я запісаў у кішэнны блакноцік, як сваё маленькае адкрыццё, ад жывога ўражання, на Чарнечай гары, узышоўшы на яе і аддыхаўшыся. Цяпер, праз колькі дзён, перачытаў і задумаўся: дзе і калі я рабіў свае першыя крокі да Кабзара?

Успамінаецца зіма сорак першага года: Татарыя, райцэнтр Старое Даржанова, двухпавярховая драўляная школа, школьны двор, у двары — стары драўляны дом, у ім — пакой з грубкаю пасярэдзіне, ложак за грубкаю, а пад ложкам — чорны драўляны куфэрак. Што за куфэрак? Чый ён? Што ў ім?

Бачу чарнявага настаўніка, татарына. Ён жыў у гэтым пакоі і пакідаў яго нам, ідучы на фронт. Бачу, як ён збірае на стале ў мяшок рэчы. Над сталом пад столлю, на кручку-драціне, падвешаны мех з сухарамі. Сухары настаўнік сушыў на чорны дзень, а падвешваў ад мышэй. Ідучы на фронт, пакідаў нам гэтае багацце, але і не толькі гэтае. Калі бацька, сястра і маці былі ў школе, і мы з ім, нашым нечаканым дабрахвотам, засталіся ўдвух у хаце, ён паклікаў мяне да сябе, дастаў з-пад ложка драўляны куфэрак, скінуў з яго маленькі замочак, адкінуў века і выклаў адтуль, з куфэрка, на стол дзіўныя рэчы: акварэльныя, у талерачках, фарбы, мякенькі пэндзлік, вялікі сшытак, яшчэ навенькі, для малявання, карабок каляровых алоўкаў і кнігі — Сланімскага «Чарнігаўцы», раман, і Шаўчэнкаў «Кабзар». Настаўнік пагладзіў мяне, малога, па галаве — мне было сем гадоў, і я ўжо чытаў — і сказаў: «Гэта я пакідаю табе. Гэта мой табе падарунак. Можа, калі-небудзь і ты мяне ўспомніш». І я помню яго да гэтага часу, бо куфэрак, які ён мне падарыў, шмат у чым вызначыў мае захапленні ў маленстве, маё развіццё, мае духоўныя пачаткі, берагі маёй патаемнай размовы з жыццём. Праз чатыры гады вайны той куфэрак я прывёз, вярнуўшыся з бежанства, у Крычаў, і ён яшчэ і цяпер — праз паўстагоддзе — стаіць, абгрызены мышамі і абдзёрты, недзе на гарышчы маёй крычаўскай хаты. На кніжнай паліцы стаіць той самы «Кабзар», побач з «Чарнігаўцамі»,— кнігі мне дарагія, бо адны з першых маіх кніг, па якіх я вучыўся разумець свет і самога сябе, якія шмат чаму мяне навучылі, шмат сцежак у жыцці мне паказалі. А тыя фарбы, той пэндзлік? Іх я ўжо не знайду, але

і яны тое-сёе ва мне абудзілі, выяснілі. Яшчэ можна знайсці ў той самай крычаўскай хаце і па суседзях ці мае акварэлі, ці карціны, напісаныя алеем на палатне, якім тады, у першыя пасляваенныя гады, былі нямецкія мяхі з арламі ды свастыкамі, якія я старанна загрунтоўваў, нацягнуўшы палатно на падрамнік. Сярод акварэлей з тых пасляваенных гадоў застаўся і партрэт Шаўчэнкі, копія з таго, якім адкрываўся «Кабзар» таго, з куфэрка, даваеннага выдання: густыя вусы, суровы пагляд на свет, на галаве папаха, кажух на плячах. Намаляваўшы, я прынёс яго, памятаю, у школу.

Быў урок літаратуры. Настаўніца Дар'я Маркаўна заўважыла яго ў мяне і павесіла на класную дошку — пачала чытаць на памяць:

> Нащо мені чорні брови.
> Нащо карі очі,
> Нащо літа молодії.
> Веселі дівочі?
> Літа мої молодії
> Марно пропадають.
> Очі плачуть, чорні брови
> Од вітру линяють.

Пасля гэтага Дар'я Маркаўна, адна з лепшых маіх настаўніц, часта казала мне: «Віця, намалюй партрэт Пушкіна к наступнаму ўроку». Ці: «...партрэт Лермантава». І я маляваў. І Пушкіна, і Лермантава, і Гогаля, і Някрасава. Яна вешала партрэт на класную дошку і вяла ўрок. Тады ў школе нагляднасці, як цяпер, не было, не было ні кніжак, ні партрэтаў пісьменнікаў. Мала ў каго былі падручнікі.

Чаму гэта ўспамінаю зараз? Ды таму, што адтуль, ад настаўніка-татарына, ад яго куфэрка, ад «Кабзара» і фарбаў з таго куфэрка, які знайшоў мяне ў далёкім сорак першым, пачалася мая сцяжына сюды, на гару Чарнечую. А яна і не можа быць лёгкая. Тут, у Каневе, мне расказалі, як пасля вайны на гару Чарнечую падымаўся салдат, вярнуўшыся з вайны без ног. Людзі хацелі падхапіць яго пад рукі, панесці на гару, да Тараса, але ён адмовіўся ад іх ласкі, сказаўшы: «Тарас не прыме мяне, калі я сам да яго не падымуся». І ён падняўся на Чарнечую гару да Кабзара — без ног. І калі б некалі мая любімая настаўніца не прачытала гэтае шаўчэнкаўскае: «Нащо мені чорні брови...», калі б гэта не засталося ў памяці з таго галоднага пасляваеннага года, можа б, я не пачуў «Ду-

мы» паэта з гэтакім неверагодным хваляванем, з якім пачуў іх цяпер, ледзь пераступіўшы парог доміка-музея Шаўчэнкі на былым Казіным балоце ў Кіеве ў адну з раніц сакавіка, прыехаўшы сюды на святкаванне ўгодкаў вялікага Кабзара.

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!

Наверсе, пад столлю мансарды, куды вяла лесвіца, спяваў, яднаючы тугу чалавечай душы з тугою струн бандуры, цудоўны ўкраінскі спявак Юрый Дзямчук, а здавалася, што там, угары, усё роўна як недзе пад небам, на сваё Чарнечай гары, са светам гаворыць сам Тарас Рыгоравіч. І гаворыць, і кліча да сябе на размову. І ты ідзеш — падымаешся лесвіцай, быццам на яго голас. Быццам падымаешся на Чарнечую гару. І да яго, і да самога сябе.

Гэта я заўважаў і раней: кожны крок да Кабзара — крок нібыта і да самога сябе. Там, на Чарнечай гары, пачуўшы пра таго бязногага салдата, я зразумеў, што гэта адчуванне — не толькі маё. І тут — адна з таямніц яго паэзіі.

Як спасцігнуць гэтую таямніцу?

Ёсць пытанне. Да самога сябе. Нечаканае:

«Калі б маё адкрыццё Кабзара супала з цёплымі, ціхімі, сытнымі, мірнымі, светлымі, проста шчаслівымі днямі майго жыцця, ці адгукнулася б душа на голас шматпакутніка Тараса Рыгоравіча так, як яна адгукнулася?..»

Куды дзенешся — жывуць таямніцы і загадкі паэзіі. Але гэта не толькі таямніцы і загадкі паэта. Яшчэ гэта таямніцы і загадкі душы, якая адкрывае душу паэта. І вось гэта, апошняе, магчыма, свет не менш хвалюючы, як свет самога паэта.

Аб гэтым думаеш і калі ўспамінаеш сваё, і калі бачыш, як ідуць і ідуць на Чарнечую гару да паэта людзі, калі ўяўляеш, што гэта ідзе народ і што ён, народ, ідзе да паэта вунь з якіх часоў!..

Так і яшчэ раз — так: і да яго, і да саміх сябе.

«ХАЧУ ЧЫТАЦЬ ПА-БЕЛАРУСКУ...»

Быць ці не быць?
Жыць ці не жыць?
Гэтую, па форме — гамлетаўскую, трывогу за лёс бе-

ларускай мовы я чую кожны раз, калі выходжу да людзей на адкрыты, з вока на вока, дыялог аб жыцці і літаратуры. Яшчэ два-тры гады назад гэтае пытанне можна было пачуць ад настаўнікаў ці студэнтаў філфака, ад работнікаў культуры ці за сяброўскім сталом. Сёння яго задаюць табе, пісьменніку, усюды, куды б ты ні прыйшоў і ні прыехаў.

— Што будзе з беларускай моваю? Няўжо яна гіне?..

У апошні час, чуючы гэтае пытанне, я кожны раз успамінаю выпадак, які адбыўся год назад у Чавусах.

На сустрэчу з вучнямі і настаўнікамі мясцовай школы-інтэрната я быў запрошаны разам з паэтам Алесем Пісьмянковым. У вялікай актавай зале сабраліся вучні і настаўнікі — колькі зала магла змясціць, з усіх класаў, ад першага да дзесятага. Быў позні вечар, заняткі ў школе скончыліся, і ніхто нікуды не спяшаўся — сустрэча зацягнулася. Алесь чытаў вершы, я расказваў, як і адкуль прыходзяць сюжэты і вобразы, пра свае вандроўкі па родным краі, па свеце. Нядаўна вярнуўшыся з падарожжа па Індыйскім акіяне, успамінаў жыццё і прыроду на Мадагаскары, Сейшэльскіх астравах, Маўрыкіі. Было шмат пытанняў, якія і накіроўвалі наш дыялог. Калі ж сустрэча закончылася, мы з Алесем яшчэ доўга сядзелі ў настаўніцкай. Выйшлі з яе — на калідорах ціха, у класах цёмна, нідзе ніводнага вучня. Выйшлі ў сад — цемень, дождж, напалам са снегам, хлюпата пад нагамі, вецер злосны, золкі, да касцей праймае. Дзе машына? Даўгавата шукалі яе ў цемені саду, але знайшлі. Хуценька схаваліся ў машыну, завялі, не столькі — каб хутчэй ехаць, колькі — каб хутчэй сагрэцца.

І раптам нешта нясмела зашоргала побач па дзверцах. Я зірнуў у бакавое шкло і там, за шклом, заўважыў размытыя цеменню і дажджом абрысы дзіцячага тварыка, з якога на мяне глядзелі прагныя, напоўненыя нейкай малітваю вочы.

Я адчыніў дзверцы:

— Ты... чаго тут стаіш? Лезь у машыну!..

Хлопчык быў маленькі, з першага ці з другога класа, худзенькі, пінжачок на ім быў мокры, на плячах ляжаў мокры снег, мокрая была галава, па галоўцы, па тварыку плыла макрата золкай восеньскай ночы. Але, увесь калоцячыся, ён не хацеў лезці ў машыну. Ён раптам сказаў жаласлівым, быццам усім светам пакрыўджаным голасам:

— Дзядзь!.. Навучыце мяне гаварыць так, як вы, па-беларуску?.. Я хачу чытаць па-беларуску...

О, дзіця беларускае!.. У самае сэрца!.. Як гэта ты?..

Я не хаваў сваіх мокрых вачэй.

Пасля, правёўшы хлопчыка ў цёплыя інтэрнатаўскія пакоі, дзе ўжо клаліся спаць яго сябры, мы з Алесем сядзелі ў цёмнай машыне, пагасіўшы агні, як дагэтуль іх пагасіла ноч, быццам не ведалі, куды цяпер ехаць. Штосьці гаварыў, уздыхаючы, Алесь. Ён, малады, мог і пагаварыць. Я маўчаў. Маўчаў і думаў: што прывяло хлопчыка да машыны? Што прымусіла яго гэтак доўга на лютым ветры, пад дажджом і снегам, чакаць нас? Ахвота навучыцца гаварыць і чытаць па-беларуску? — чаму не вучылі ў школе? Але што падказала яму, адарванаму ад роднага слова, што гэтаму трэба вучыцца? Сумленне? Памяць крыві? Значыць, і не чуючы тут, у школе, беларускага слова, душа да яго не аглухла? Значыць, сумуе па ім, прагне яго, моліць вярнуць яго да сябе?..

Вось ён — невынішчальны дух каранёў.

А што ж школа? Яна не чуе гэты голас? Няўжо настолькі аглухла і аслепла? І навошта яна тады — такая?

— Што будзе з моваю беларусаў? Ёй — жыць ці не жыць?

Цяпер, калі я зноў і зноў чую гэтае пытанне, мне кожны раз бачыцца той хлопчык у школьным начным садзе ў Чавусах, пад ветрам, дажджом і снегам, і я кажу — яму, таму закалеламу хлопчыку, і ўсім:

— Жыць! Яна будзе жыць!..

Бо не магу пакінуць яго, дзіця Беларусі, у непагоду без веры ў свае карані.

Кажу гэтак, але з болем і немалой трывогаю.

УСЕ ЧАТЫРЫ НЕБАСХІЛЫ

Гэтую зіму я сустрэў у Парыжы; яе маразы, самы ледзяны агонь, перажыў на Ішыме, які сшывае лесастэп паўночнага Казахстана з Сібір'ю; а провады зімы спраўляю паміж Парыжам і Ішымам, можа, якраз пасярэдзіне стужкі, напятай паміж імі, на беразе Сажа ў цёплай мамінай хаце.

Тут, на Сажы, седзячы па вечарах каля грубачкі, у якой гараць сухія бярозавыя дровы, мне заўсёды хораша

думаецца пра тыя дарогі, з якіх я час ад часу вяртаюся.

Убачыўшы цёплы дымок з майго коміна, на вячэрнюю пасядушку прыходзіць сусед:

— Ну, расказвай, дзе быў, што бачыў?

Мы з ім, Арнольдам Рыгоравічам, сябры даўнія. Калі я прыязджаю ў Крычаў, мяне цягне ў поле, у вёску, і тады ён, дружа, вязе ў свой калгас — па палях, фермах, хатах, у якіх жывуць яго сябры і знаёмыя. Ён там свой чалавек, а не толькі калгасны ветурач, заатэхнік.

— Дзе быў? Ну, быў у Парыжы.

— І што ты там бачыў?

Ён падсоўвае да грубачкі табурэтку, садзіцца побач са мною да агню, чакае, што я яму раскажу пра свет і людзей, якіх бачыў.

— Бачыў караля Іспаніі Хуана Карласа і каралеву Сафію. Бачыў прэзідэнта Францыі Франсуа Мітэрана. Бачыў...

Гэтакімі імёнамі я хачу, вядома, адразу яго не то каб збянтэжыць, здзівіць, проста ахаладзіць, збіць у ім тую даўно знаёмую мне ваяўнічасць, з якою ён звычайна глядзіць на чалавека са сталіцы і якую я выдатна разумею — гэтак ён дае зразумець, што і тут, у драўлянай халупе, у раёне, чалавек не лыкам шыты.

Але яшчэ халаднейшым душам абдае ён мяне:

— Каралева прыгожая?

Пытанне зусім не ў яго характары — яго ніколі, мабыць, не хвалявала жаночая прыгажосць. Ва ўсякім выпадку гэтакіх думак ён яшчэ ніколі мне не выказваў.

— І кароль прыгожы. Маладыя.

— Ну, а яна? — упарта не дае мне звярнуць ад пытання ўбок, чым яшчэ мацней здзіўляе мяне.— Як апранута?.. Жонка спытае абавязкова, калі дазнаецца, што ты мне расказваў пра каралеву.

— Дык скажы ёй, што нашы жанчыны апранаюцца не горш.

Такое параўнанне майго суседа, пэўна, не задавальняе, і ён, чалавек увогуле грунтоўны, які штодзень чытае газеты і кожную раніцу, прысеўшы з цыгаркаю каля акна, пакутліва думае над усім тым, што робіцца ў свеце і куды, урэшце, імчыць па арбіце наш зямны шарык, у святло ці цемру, мяняе пласцінку размовы:

— Як далей жыць будзем? Наперадзе — вайна ці мір? Яны там чаго хочуць? Што сеюць?..

Гэтае пытанне і да мяне, і да ўсяго свету. Яшчэ мой

сябар часта кажа: ты пісьменнік, ты павінен ведаць. Цяпер ён гэтага не сказаў. Але я адчуў: падумаў гэтак і цяпер. Што сеюць яны там?.. І што сеем мы — галоўнае, мабыць, пытанне сённяшняга свету. На мінулай, XXII сесіі Генеральнай канферэнцыі ЮНЕСКА ў Парыжы яно абвастрыла ўсе думкі, дыскусіі, пазіцыі.

То былі дні трагічных падзей на Гранадзе. З трыбуны канферэнцыі выступіла пані Мэры Юджынія Чарльз, прэм'ер міністр Садружнасці Дамінікі, якая адыграла злачынную ролю, паспрыяўшы, каб на Гранаду прыйшлі акупанты ЗША. Пані паспрабавала растлумачыць абураным паслам і народам, чаму яна падтрымлівае ЗША. Я ведаю, сказала яна, што ў гэтай зале многія асудзілі Штаты і маю краіну. Але будзьце, панове, цярплівымі, не спяшайцеся асуджаць. Трэба весялей глядзець на свет. Мы жывём у час, калі людзі развучыліся смяяцца. Каб людзі смяяліся, трэба выкарыстоўваць спецыяльныя газы. Да чаго дакаціліся? У свеце застаўся толькі адзін рэгіён, дзе смяяцца яшчэ не адвыклі. Гэты рэгіён — Карыбскі басейн Лацінскай Амерыкі. Так што, панове, вучыцеся смяяцца ў нас, на астравах Карыбскага басейна, і вы ўсе будзеце такія шчаслівыя, як мы.

Кажучы ўсё гэта, яна мела на ўвазе і Гранаду. Кашчунства? І разам з тым — звычайны пасеў для іх, падобных на пані Чарльз.

Зала маўчала — паслам было не да смеху. Але тое маўчанне растлумачыў Арманда Давалас, міністр культуры Кубы:

«Я хачу асудзіць злачынства супраць Гранады. Хасэ Марці сказаў: той, хто цярпліва назірае за злачынствам,— саўдзельнік злачынства. Сённяшнія рэвалюцыянеры гавораць на мове міру, але рэакцыянеры не жадаюць разумець мову міру. Наша задача процістаяць ім».

Зала вітала гэтыя словы апладысментамі.

Сваю пазіцыю па Гранадзе паспрабаваў растлумачыць свету пасол Злучаных Штатаў. Яго не зразумелі, як і пані Чарльз. Але калі наступны прамоўца расказаў, як цудоўную жанчыну Гранады Жаклін Крэфт, тую самую Жаклін, якая па папярэдняй сесіі ЮНЕСКА ў Бялградзе прадстаўляла сваю краіну ў рангу міністра адукацыі і культуры, злачынцы вывелі, распранутую, на здзекі, а пасля расстралялі на вачах у гранадцаў, усе, хто быў у зале, усталі і хвіліну маўчалі, аддаючы пашану і Жаклін Крэфт, і ўсяму маленькаму мужнаму востраву.

Гэта была хвіліна ўжо не таго маўчання, якое роўнае злачынству. Гэта была хвіліна змагання і салідарнасці з Гранадаю.

Я расказаў пра гэта свайму суседу. І пра гэта, і пра тое, як моцна гучаў на канферэнцыі наш савецкі голас.

— Значыць, змаганне? — спытаў ён.— І хто каго? Лічбы?..

Хто каго — ён ведае. А лічбы яму патрэбны таму, што ён эканаміст, чалавек не слова, а справы канкрэтнай, лічба яму — як старому кій: абапёршыся на яго, лягчэй ісці далей.

— Лічбы? Калі ласка. Вось — галасаванне па праекце бюджэту ЮНЕСКА на наступны год. Тут — самая вострая барацьба. Амерыканцы — супраць росту выдаткаў на культуру, асвету, навуку. Увесь свет — за, яны — супраць. Адна краіна супраць усяго свету. Нават сябры-натаўцы не падтрымалі.

Мой сябра задумаўся.

— Тады ў мяне яшчэ адно пытанне. Чаму яны, загнаныя ў кут, па ўсім свеце разводзяць вогнішчы? Падпалілі Ліван, Гранаду, запускаюць кіпцюры ў Сальвадор, Нікарагуа. У чым іх сіла? На што спадзяюцца?

Мне прыгадалася выступленне індыйскага дэлегата. Раздумваючы над такім самым пытаннем, над тым, чаму чалавечы розум ніяк не можа ўтаймаваць войны, больш таго — набліжае свет да сусветнае катастрофы, індыйскі дэлегат расказаў прытчу. Захварэў мільянер (у Індыі няма мільярдэраў, але ёсць мільянеры). Ён спытаў у свайго сакратара, колькі будзе каштаваць лячэнне. Сакратар падлічыў і адказаў: тысячу рупій. Мільянер застаўся незадаволены: таннае лячэнне (для мільянера, вядома, таннае) яго зняважыла б. Тады ён спытаў, колькі будзе каштаваць пахаванне. Сакратар назваў мільён. Цэлы дзень думаў мільянер, што яму выбраць: жыць лепей, як памерці, але выкінуць мільён — гонар і прэстыж большы, як выкінуць тысячу. І ён вырашае лепш выкінуць мільён на пахаванне, як зняславіць сябе растратаю ўсяго тысячы рупій. Вось і тут, у справе вайны і міру, дадаў дэлегат Індыі, паўтараецца ўсходняя прытча: багатая краіна выкідае трыльёны на атамную смерць і адмаўляецца траціць нейкую малую частку гэтых трыльёнаў на культуру, асвету, навуку — на жыццё. Ён не назваў, што гэта за краіна (дыпламаты — людзі далікатныя), але дадаў: муд-

рацу дастаткова і намёку. У зале сядзелі разумныя людзі — яны здагадаліся, каго меў на ўвазе пасол Індыі.

— Значыць: золата ці сумленне? На гэтых шалях — лёс свету? Што пераважыць?..

Мой сусед не дыпламат. Далікатных слоў не выбірае. Але ён рэаліст, ведае цану як золату, так і сумленню. Ён не верыць у доўгую ўладу долара. Ён верыць у сумленне працоўнага чалавека, селяніна. Таму ён аптыміст. Гэтую зіму яму не пашанцавала — цяжка захварэў. Але свет перажыванняў, думак, цікаўнасці не замкнуўся ў сценах хаты, не зрабіўся вузейшы за мой, хоць мяне і ганяла па свеце, пакуль сябар ляжаў пры акне свайго пакойчыка ў ложку ўвесь гэты час, усю зіму. Я думаў, што калі мы з ім сустрэнемся, то размова будзе пра яго хваробу, пра нечаканы збой у жыцці, што мне спатрэбіцца шукаць тое слова, якое б падтрымала яго дух, веру ў жыццё. І вось — я здзівіўся: хоць бы мне самому ўтрымацца на той высокай арбіце аптымізму, на якой жыў і жыве мой сябра.

Аб гэтым думаю: нельга збіцца з арбіты, на якой мысліць, пакутуе, шукае свет і сябе ў свеце, сябар, сусед, сучаснік. Хоць бы не збіцца.

Пра гэта думаю не толькі тут, у роднай хаце, каля бярозавага агню, пранікаючы ў свет блізкага мне чалавека і ведучы яго па нітачцы нашае размовы ў свой свет. Месяц назад пра гэта самае думаў і на беразе суровага Ішыма.

Туды, у прыішымскі стэп, я ездзіў да сына.

Яшчэ ўчора, здаецца, ён быў ціхім гарадскім хлопчыкам, крыху распешчаным мамаю, татам, як быццам прыстасаваным да лёгкага жыцця. Колькі даводзіцца чуць пра гэтакую моладзь старэчай гугнявасці: мы не былі гэтакія, што ад іх чакаць?..

І вось мы побач.

Ноч. Я сплю на канапе, ён — на раскладанцы побач. Прачынаюся. Яшчэ цёмна. Чую, як сын апранаецца. Ляскае на кухні чайнікам, п'е чай. Збіраецца на работу. Потым шчоўкае замок у дзвярах — пайшоў. Я ўключаю святло, гляджу на гадзіннік: няма шасці. Падыходжу да акна, адчыняю фортку: у пакой валам валіць марознае паветра. Учора было трыццаць тры градусы. Не меней і сёння. З раніцы, мабыць, болей. Хутчэй зачыняю фортку, зноў кладуся, усцягваю на сябе цёплую коўдру і думаю пра сына.

Яшчэ паўгода назад жыў у Мінску, быў студэнтам

політэхнічнага інстытута, пакідалі рабіць у Мінску — не, паехаў у далёкі свет. Што яго вяло? Што знайшоў? Шэсць гадзін раніцы. Недзе на двары свайго ПМК ён садзіцца ў старэнькі прамёрзлы аўтобус, едзе з рабочымі ў стэп на свой участак. Дзве гадзіны бялюткай дарогі, а потым — доўгі рабочы дзень пад адкрытым небам на лютым марозе, які, здаецца, без зварачных апаратаў зварыць тыя сталёвыя трубы, што трасавікі, сынава брыгада, укладваюць у зямлю на трохметровую глыбіню. Я буду ўвесь дзень чакаць вечара, а ён вернецца са стэпу толькі ў дзевяць. Прапахлы бензінам, чорны ад саляркі, якую яны там паляць на снезе, каб пагрэць рукі, чырвоны ад марозу, стомлены, жорсткі, як стэп.

А назаўтра сам паеду на трасу, бо не вытрымае сэрца — пагоніць да сына. І там яго не знайду: недзе яшчэ далей, на іншым участку, да якога я не дабяруся з-за снежных заносаў, ён будзе ставіць на трасе вежу. Затое ўбачу, як працуе яго брыгада. Буду доўга глядзець, як Сяргей Федчанка, яшчэ малады чалавек, выхаванец Інстытута імя Патона, артыстычна зварвае гіганцкія трубы, і ў ім буду бачыць свайго Сяргея, сына. Мароз — душа ледзянее, плюнеш — на ляту замярзае, рук не схаваць — мароз знаходзіць пад кажухом, а ён вядзе і вядзе струмень агню на стыку магутных сталёвых труб, засяроджаны, не маючы магчымасці ні варухнуцца, ні адвесці вачэй ад зваркі, бо зварка складаная, пучок агню трэба класці дакладна, ні на міліметр не адхіляючы яго ні ўлева, ні ўправа, выпісваць там, у шве, розныя васьмёркі, трохкутнічкі, лесвічкі, якія неспрактыкаваным вокам ніяк не заўважыш. Шво доўгае — пакуль абагнеш трубу па ўсім перыметры, і ўвесь гэты час зваршчык не мае права чуць марозу, ветру, стомы. Маўклівае змаганне з марозам, ветрам, стомаю. З самім сабою.

Валёнкі прымярзаюць да цвёрдага шарпаку, і я бягу ўздоўж сталёвай трасы ў той бок, дзе гудзе ротарны экскаватар. Ён вядзе побач з трубамі траншэю, у якую будуць укладацца трубы, і, не пабачыўшы на ўласныя вочы, мне цяжка паверыць, што ён сёння дагоніць сваю траншэю да Сяргея Федчанкі, бо мароз скаваў зямлю на паўтара метра ўглыб, а яму трэба прагрызці ўсю гэтую паўтараметровую мерзлату і яшчэ глыбей — на тры метры.

Траса жыве. Людзі працуюць. А мароз — пячэ...

Дровы ў грубцы згарэлі, мой сусед Арнольд Рыгоравіч пайшоў дадому, бо надоўга яму яшчэ нельга адлучац-

ца ад ложка, а я ўсё сяджу каля грубачкі, у якой тлее вугалле, сіні агеньчык сцелецца нізам, па вуга́ллі, і думаю пра тое самае: пра гераічную Жаклін Крэфт, яе маленькую Гранаду ў цёплым моры, чую галасы кантынентаў, бачу трасу ў прыішымскім зімовым стэпе, чую сынаў голас...

Спачатку — сваё пытанне:

— Цяжка?..

Потым — яго адказ:

— Нічога. Прывык. Трэба працаваць.

Як і мой сябар, я хачу зразумець усё, што робіцца ў свеце, чым жывуць людзі, усё, што дыхае, змагаецца, расце, цягнецца да святла і цяпла, да сонца: востраў Гранаду, Жаклін Крэфт, Ліван і ліванцаў, іх трагедыю, мудрасць індыйскай прытчы і міфічную ўладу золата, жыццё на прымёрзлай ішымскай трасе, свайго сына Сярожу і яго сябра Сяргея Федчанку. Усё, што рухае свет, мне трэба пакласці на шалі часу, каб ведаць, у які бок круціцца наш цудоўны ад прыроды зямны шар, а разам з ім — мы, людзі.

А ці толькі маё гэта жаданне?

> Я зноў іду ў свет мне мілы:
> Трымціць над берагам сасна,
> Нібы чатыры небасхілы
> Трымае на плячах адна.

Гэтак сказаў мой зямляк Аляксей Пысін. А другі выдатны паэт — з берагоў Волгі,— мой яшчэ адзін блізкі сябра Мікалай Благаў сказаў па-свойму пра тое самае:

> Четыре лепестка.
> Дыханием согретых,
> А на лепестках
> Лежат четыре части света
> С одной котомкой в головах.

Так-так, усе чатыры часткі свету, усе чатыры небасхілы хвалююць сёння людзей і народы.

І — літаратуру.

Увесь свет.

1984

ЧАЛАВЕК І ЎВЕСЬ НАРОД

Калі мы, маё пакаленне, адкрылі для сябе Максіма Гарэцкага? З выхадам у свет двухтомніка яго твораў? А калі гэтыя два тамы прыйшлі да нас? Дзесяць гадоў назад? Так, усяго толькі — дзесяць. І як жа магло стацца, што пісьменнік, якога мы зусім не ведалі яшчэ нібыта ўчора, ужо сёння зрабіўся гэтакі адкрыты нашым вачам і сэрцам, ні ў чым, амаль... амаль ні ў чым не схаваны ад нас, і ўвесь перад намі — насцеж? Адкуль такое раптоўнае адчуванне: ён у нас самы адкрыты перад светам, перад усім народам? І чаму яго, Максіма Іванавіча, як нікога іншага, хочацца бачыць і *бачыш* не толькі ў кантэксце літаратуры, але і ў кантэксце жывога жыцця, народнага гістарычнага лёсу? Не толькі як пісьменніка, але як Чалавека.

Чаму гэта так? Чаму ён бачыцца гэтакім жывым, блізкім на гонях нашае Беларусі, на сваіх жорсткіх дарогах?

Вось — на парозе бацькавай хаты ў Малой Багацькаўцы, з якога не саступіш ціхім крокам на падлогу, а правалішся, нібы ў яму, на земляны ток.

Вось — у сялянскім жупанчыку, тым самым, што і на плячах Лявона ў «Меланхоліі», на кірмашы ў мястэчку Шамава.

Вось — у будзе балагола Якіма Іванавіча, які неаднойчы падвозіў Гарэцкіх ад станцыі Цёмны Лес да Багацькаўкі.

Вось — на полі бою першай сусветнай вайны, дзе ён гэтакім Піменам-летапісцам занатоўвае ў блакнот усё,

што адбываецца вакол яго, ды і якім там Піменам — не ў келіі, а пад градам зямлі, куль, снарадных асколкаў.

Вось — у Горках, у акадэмічных аўдыторыях, у спрэчках з тымі, хто не разумее яго сялянскай годнасці, яго праграмы нацыянальнага адраджэння.

У Гомелі, у бібліятэчным архівеляснога навукова-даследчага Інстытута я бачыў рукапіс Вячаслава Іванавіча Перахода «Мой жизненный путь. Записки профессора». У тых запісах выдатнага вучонага ёсць радкі: «Работавший в Горках Максим Горецкий воевал с профессорами, которые не желали говорить по-белорусски, в том числе и со мною. Мое заявление, что белорусский язык не есть белопольский, вызвало резкую реакцию по отношению ко мне со стороны Горецкого». Дык можна ўявіць, чаго каштавала Гарэцкаму хоць бы і гэтая барацьба за нацыянальную культуру, калі нават Пераход, які падкрэсліваў, што ён беларус, дзіця Палесся, не разумеў Гарэцкага настолькі, што, не вытрымаўшы спрэчак з ім, пакінуў акадэмію і выехаў з Горак у Свярдлоўск.

І зноў у самога сябе пытаюся: чаму Максім Гарэцкі гэтакі жывы і блізкі ў маіх вачах?

Можа, у гэтым павінны Гаўрыла Іванавіч і Галіна Максімаўна, брат і дачка, якія шмат і таленавіта робяць, што могуць, каб данесці да нас, сённяшніх чытачоў, а праз нас — у наступны век, вобраз выдатнага чалавека з Малой Багацькаўкі? Ці Леаніла Усцінаўна і Лёня, жонка і сын, якія пакінулі багатыя звесткі пра мужа і бацьку? А можа, гэта толькі маё адчуванне і яно ідзе ад таго, што вакол Малой Багацькаўкі я шмат пахадзіў і паездзіў, жывучы па-суседству ў Крычаве, працуючы на Мсціслаўшчыне карэспандэнтам «Магілёўскай праўды», ведаю і Цёмны Лес, і Шамава, і Белі, усе тры, першую, другую і трэцюю, лясы, у якіх панскі ляснік з драмы «Антон» ганяў бельскіх цётак, адбіраў у іх для сваёй пані грыбы ды ягады, а заадно, для сябе, для сваёй жонкі,— хусцінкі ды спаднічкі?

Гэта ўсё, мабыць, так. Але ж...

Заслуга тут перш за ўсё самога Максіма Іванавіча, заслуга яго надзвычай рэдкага таленту — трымаць заўсёды адчыненай «браму скарбаў сваіх», скарбаў душы і памяці, усе свае скарбы аддаваць людзям без маны, нічога не прыхоўваючы, не наводзячы на сябе і жыццё ні глянцу, ні фарбаў. Ад гэтага чалавечага таленту яго творы

ўспрымаеш не толькі як высокамастацкія, але і спавядальна-дакументальныя.

Сын Івана Кузьміча, лепшага багацькаўскага пчаляра, майстра плесці кашы, лапці, віць вяроўкі, здатнага да любой сялянскай работы, і Ефрасінні Міхайлаўны, лепшай багацькаўскай пявунні, ён добра ведаў, што на зямной ніве ёсць месца ўсяму жывому — чалавеку, жывёле, птушцы, мятлушцы і самай дробнай казюрцы.

Мастак слова, узятага напачатку з вуснаў Малой Багацькаўкі, ён заўсёды памятаў, што ніву сваіх твораў павінен насяліць усімі жывымі істотамі, якімі населена багацькаўская ніва.

Ён нарадзіўся ў шматаблічным, шматгалосым свеце і як мастак-рэаліст, чалавек, надзвычай моцна звязаны з вясковым побытам і лёсам, да скону аддадзены сваім каранням, урослым у глебу «хлебароднай Амсціслаўшчыны», ён з гэтым светам, не заўсёды, дарэчы, яму радасным, жыў, пакутаваў, шукаў і знайшоў сябе такім, якім мы сёння ведаем і любім Максіма Гарэцкага.

Селянін, сын аратага і сам араты, ён з усёй жывёлы наймацней любіў і шанаваў каня. У яго, здаецца, не знойдзеш твора, у пастронках якога не знайшлося б месца чацвераногаму абарыгену. А няма каня — ёсць то калёсная каляя, то нудны калёсны скрып, то хоць учарашні след ад капыта, наліты дажджавой ці снегавой вадою. Свой літаратурны воз шаўлюжка Гарэцкага, як і ў жыцці, валачэ дзеля чалавека, бо праз яе, працаўніцу, адным лёсам пабраную з мужыком, пісьменнік чытае самыя патаемныя глыбіні сялянскай душы.

Выразныя, нібы графіка, малюнкі жыцця Лявона Задумы. У акопах, на баявых пазіцыях першай сусветнай, графіка чырвона-чорная, з крыві і бруду, а ў роднай вёсцы, куды нарэшце батарэец вяртаецца пакалечаны, чорна-белая. Белага, калі гэта сінонім светлага, мала, няма зусім, каб апраўдаць перажытыя смерці, кроў, пакуты. Ехаў з вайны — думаў: якое цяпер будзе жыццё? Столькі людзей пабіта, пакалечана, столькі крыві праліта, пакут зведана! Якая яшчэ цана патрэбна за лепшую жытку? Але...

«Яшчэ і месяца няма, як вярнуўся дамоў, і вось зноў такое звычайнае, нуднае жыццё, як быццам не было ані тых акопаў, ані той аперацыі».

У вачах у Задумы зноў абмочаныя дзецьмі сеннікі, цэбар з памыйкамі, рыззё, шкумаццё, старая кофта замест шыбкі ў акне, прусакі поўзаюць па сценах, шаво-

ляць вусамі, а ў вушах — сваркі, грызня, лаянка. Сварацца за лыжку крупені, за кус хлеба, за няшчасны рубель, які казна выдае нявестцы за мужа, што памірае, як паміраў Задума, недзе ў акопах, і які яна хавае ад свёкра. Заходзіцца ад гэтакага жыцця сэрца. І каму што скажаш? Усе церпяць, звыкліся. Звыкайся і ты. Усё ж, вырвалася з грудзей:

«Я не буду жыць удаму...»

І не зразумеў бацька:

«А ча табе ехаць? Ай заскучаў па гарадской жысці?..»

Хто зразумее? Каму яшчэ ён, селянін Задума, можа адкрыць спакутаваную душу?

«...ў пуні, калі клаў сена пад драбінкі, а конь замінаў сваёй вялікаю конскаю галавою, з прагавітасцю і смакам хапаючы сена з рук,— не ўзлаваўся на яго. Абшчапіў тую галаву за гладкія санкі і прытуліўся да шыі:

— Канёк мой! Гнядзенькі мой! Усё добра будзе!..»

Вось за што пісьменнік любіць каня. Перад ёй, гарапашнай шаўлюжкай, яго герой-селянін не схавае ні душы, ні думак, ні слёз.

А любімымі песнямі былі багацькаўскія, тыя, што спявала маці Ефрасіння Міхайлаўна, багацькаўская баба, баба Прося, як яе называлі ўнукі: «Сіўка-варонка», «Па рацэ, рацэ вуцяніца плывець», «Кукавала зязюля ў садочку, прыклаўшы галоўку к лісточку» і яшчэ многія-многія, такія ўсе зямныя, шчырыя, з народнай памяці.

А самай любімай кветкай Гарэцкага быў палявы васілёк, валошка, як кажуць на Магілёўшчыне. Бо якая яшчэ кветка, як гэтая, ведае смак галоднай слязы селяніна, квітнеючы і паміраючы разам з хлебным коласам?

Любіў сабак. Як пісьменнік — за тое, за што і коней. Вось — з таго самага вяртання Задумы ў родную вёску:

«Няма чаго рабіць і няма куды ісці... Ля павеці ўзяў сякеру, пакруціў у руках і паклаў назад. Буян раптам падхапіўся з належанага месца на санях, заківаў хвастом і з буйнаю ласкаю скокнуў на грудзі.

— А, цябе ваўкі!

З усяго маху даў яму выспеткам пад бруха. Бедны сабака заекатаў каротка і сціх. Гледзячы на яго, зрабілася соромна...»

Сорамна. Перад сабакам.

Усё, на што б ні кінуў сваё вострае вока мастак, усё да дробязей, жывое і нежывое, яму патрэбна ў той дакладнай меры, у якой гэтае «ўсё» дапамагае разумець ча-

лавека, бо чалавек быў для Гарэцкага найгалоўнейшым мастацкім пошукам. Нічога быццам дзіўнага: чалавек — пакута кожнага мастака. Але дзіва — апантанасць, з якою Гарэцкі ідзе да сваёй мэты. Нават на вайне, паміж баямі, нават у часе бою, пад шквалам агню і металу, калі гінуць людзі і коні, і яго жыццё таксама на валасінцы, ён спраўляецца назіраць за паводзінамі людзей, даследуе іх галоўны псіхалагічны нерв, свае ўласныя адчуванні, нават вытокі адчуванняў.

Ранейшым маім захапленнем была мова Гарэцкага. Хоць слоўнік, хоць музыка фразы, хоць вобраз — усё ёмкае, хрусткае, нібы наліты качан, хмельнае, нібы бражка, шчымлівае, нібы сляза дзяцiная, і ўсё трывалае, падагнанае, быццам той кажух на маладых плячах. Было адчуванне кірмашу, на які сышоўся-з'ехаўся народ і купіць, і прадаць, і чарку ўзяць, песню спець, душу перад светам расхінуць, на людзях памаўчаць у цяжкой думе, а то і з кулаччам — хоць на сценку. І была радасць, што я на гэтым кірмашы не чужы, свой, зямляк, нашчадак Вашчылы, бунтарная дубіна якога збірала і суседзяў, мсціслаўскіх мужыкоў. Тутэйшая мова была мне сваёй. Хоць была яна мне і папрокам. Слова Гарэцкага — папрок і ўрок не аднаму мне...

Цягнік, пад'язджаючы да Крычава з боку Оршы, заўсёды спыняўся на маленькай станцыі Цёмны Лес. Некалі хлапчуком я глядзеў тут з акна вагона — памятаю: ноч, халодны вагон, побач са мною дрэмле, клюючы носам, бацька, аберуч трымаючы на каленях тоўсты жоўты партфель, поезд стаіць, нейкія людзі, зайшоўшы ў вагон, недзе далей па калідоры гамоняць прастуджана, з кашлем, чорнае акно побач і вышэй, за ім агеньчык ліхтара пад стрэшкаю станцыі і людскія цені, чорныя, па шкле акна слізгаюць — і думаў: не дай бог апынуцца зараз там, пад голым начным небам, у чорным лесе, аднаму, без бацькі. Аж вочы ад страху зажмурваў. А праз гады, калі цягнік спыняўся на станцыі Цёмны Лес, я, ужо чытаўшы Гарэцкага, выходзіў з вагона, хоць на перон, ці стаяў у тамбуры, зімою ці летам, каб паглядзець на людзей, каторыя некуды ехалі і садзіліся ў вагон, а то каго-небудзь праводзілі, жывучы тут, на станцыі. Мне цікава было разгледзець, і як яны апрануты, і як і пра што гавораць. Мне здавалася, што тут я бачу сваякоў, суседзяў, знаёмых Максіма Гарэцкага — з Малой Багацькаўкі, якая блізка, за чорнай ляснои грываю, што навісла над станцыяй, з Вялікай Ба-

гацькаўкі, Слаўнага, Шумякіна, Галалобаўкі, Шамава, у якім некалі збіраліся вялізныя кірмашы, дзе любіў бываць і Максім. А можа, думаў, дзе-небудзь тут і Якім Іванавіч, стары балагол, які ніколі не адмаўляў Гарэцкім, і Максіму таксама, ахвотна вёз іх ад поезда ў Малую Багацькаўку.

Былі першыя ўражанні, былі і пазнейшыя, калі творы земляка ўжо не проста чытаў, а перачытваў. Тады ўжо здзіўляла не так ягонае слова, як ягоная постаць, асоба. Незвычайна абвостраная ўвага да чалавека, любых праяў жыцця, сацыяльных і гістарычных, якраз і тлумачылася маштабам асобы пісьменніка.

Да чалавека ён ішоў не толькі ў пошуках характару, тыпу. Ён шукаў у ім гістарычную і духоўную глыбіню, рэвалюцыйную энергію прыроды і часу, нацыянальную аснову і яе праявы ў любых жыццёвых абставінах. Углядаючыся ў чалавека, думаў пра ўвесь народ, ягоны гістарычны шлях і лёс.

Гэтая хада думкі — чалавек і ўвесь народ — заўважаецца нават у самых маленькіх творах Гарэцкага.

Вось на фронт са шпіталя вяртаюцца салдаты. У хаце палешука — начлег. Хата мізэрная, бедная, саломы няма, каб кінуць на падлогу пад бок стомленаму начлежніку. І тут, у гэтай убогасці, з'яўляецца гаспадыня, маладая і надзвычай прыгожая. Начлежнікі вачэй не могуць адвесці ад яе твару. «А мне,— кажа аўтар,— было прыемна, што ёсць такія жанчыны ў маім народзе...» І гэта — ужо ў адным з ранніх апавяданняў «На этапе».

Гарэцкі быў мастаком незвычайнага тэмпераменту, што вызначае многія асаблівасці яго прозы. І сярод іх — шчырасць. Адсюль незвычайны выбар жанраў: хроніка, а не раман, запіскі, а не аповесць, абразкі, а не апавяданні. Ён нібыта пабойваецца абвяшчаць высокі мастацкі жанр — раман, аповесць,— каб надта не пусціцца, па законах жанру, у вымысел, каб у вымысле не пагубляць дакументы часу, сваю непасрэднасць. Ён адчуваў, што на зломе гісторыі і народнага лёсу, на рэвалюцыйным зломе, найвышэйшае мастацтва — не ў вымысле, а ў дакуменце. І цяпер дзівімся, якое трывалае жыццё мае дакументальная проза Максіма Гарэцкага, як сугучны нам сёння яго шчыры тэмперамент.

Ён быў адкрыта аўтабіяграфічным пісьменнікам, свет даследваў праз уласны вопыт, ахвотна пісаў ад першай асобы, людскія пачуцці асвойваў уласным сэрцам, а такая

мастацкая пазіцыя патрабавала мужнай грамадзянскай пазіцыі. У людзях, якія яго хвалявалі, ён бачыў сябе, сваю маці, сваіх дзяцей, кожны цяжкі лёс прымаў як свой.

«Бабуля, блізкая, родная мне бабуля, палахліва шарпае па прыступачках чувякамі, хапаецца. Яна збялела, як ліпка, нешта мармоча і зрэдку плюскае вачмі. А вочы выцвілі, спалоханы і горка пакрыўджаны.

Знібее сэрца маё: яна так падобна да мае маці...»

Тут формула аўтарскага погляду на свет, на людзей — з адваротнай праекцыяй на сябе, на сваё. Тут мы не адчуваем дыстанцыі паміж сабою і Гарэцкім. Ён яе нам не пакідае. І ў гэтым яго высакародства.

Часам гэтая формула рашаецца як бы не да канца, праекцыі на сябе як бы няма. Але яна і тады прачытваецца.

Пад канвоем па вёсцы вядуць хадзяку. Хто ён? Чый ён? Калі вёска прызнае за свайго, ён застанецца тут, вольным. Але ніхто не жадае прызнаць старога спакутаванага чалавека. Нават Тодар, якому адразу падалося, што гэта канваіры вядуць са свету яго ўнука. Чаму ж людзі не пазнаюць адзін аднаго, самі сябе? Адкуль гэтыя абыякавасць, неспагада, варожасць? Усё ж хадзякі — пакутнічкі.

Пройдзе пэўны час, і мы са смуткам дазнаемся, што сам аўтар падзяліў лёс хадзякі.

Вострае вока чалавека давала Гарэцкаму дакладнае адчуванне болевых кропак чалавецтва. Яго раманы-хронікі, як і апавяданні, як і запіскі Задумы,— панарамны мантаж гэтых кропак. Мы не ведаем, у якую народную панараму разгарнулася б «Камароўская хроніка», калі б пісьменнік давёў яе да канца, але па тым, што ён зрабіў, як ішоў да свайго галоўнага твора, што ведаў пра жыццё, час, народ, якім мастацкім, духоўным, інтэлектуальным канцэнтратам валодаў, можна сказаць, што месца Гарэцкага ў беларускім мастацкім эпасе магло быць унікальным.

Нашаму эпасу ў прозе заўсёды не шанцавала. Мы мелі выдатных мастакоў. Мы выдатна пачыналі, мужна выпраўляліся на грозную Джамалунгму літаратуры і не ўзыходзілі на яе: Чорны, Гарэцкі, Мележ.

Але дарога туды пракладзена...

Летась, 13 мая, на расяным выганчыку Малой Багацькаўкі, пад раніцу, жарабілася вялікая белая, у шэрыя яблыкі, кабыла.

Крыху пазней, калі ўзыходзіла сонца, я ехаў міма новай асфальтоўкаю — з Мсціслава ў Горкі. Спыніўся, каб паглядзець на вёску Максіма Гарэцкага.

Малая Багацькаўка ляжала ў разлогу паміж зялёных узгорыстых палеткаў, з-пад шыферных казыркоў глядзела на свет, а тут, на ўзгорку, на ласкавым ранішнім сонцы, стаяла кабыла, спала, стоячы, зажмурыўшы вочы. Перад ёю на зялёным дыване ляжала, не варушачыся, зусім маленькае жарабя, зводдаль падобнае на чырвоную аўчынку. Поўсць на ім была яшчэ вільготная, кучаравая, не залізаная ні ветрам, ні сонейкам. Жарабя ляжала смешна, на баку, адкінуўшы ўсе чатыры нагі, закінуўшы мызай да сонейка вялізную, на кволай танклявай шыі, галаву, таксама, як кабыла, заплюшчыўшы вочы. На шарсцінках ля мызы, як у маткі, блішчэлі расінкі.

Я прысеў ля яго, пагладзіў па шыі. Яно і вухам не павяло. Але, пачуўшы мяне, расплюшчыла вочы кабыла. Ускінула галаву і заржала на ўвесь абшар.

Чаму мне зараз прыгадаўся гэты малюнак? Як стасуецца ён да нашай размовы?

Не ведаю. Але адчуваю, што гэта ў духу Гарэцкага. І таму хай застаецца — як прывітанне чытачам ад Малой Багацькаўкі.

Гарэцкі любіў коней.

1983

АГЕНЬЧЫК У ДАЛОНЯХ

Не сёння заўважана: вялікі твор літаратуры ніколі адразу не адкрываецца ўсімі сваімі таямніцамі. Колькі разоў перачытваеш — столькі разоў адкрываеш. Гэтаксама і аўтар. Кожная сустрэча з ім, даўно, здавалася б, знаёмым, больш таго — любімым, вядзе цябе, чытача, у новыя і новыя глыбіні яго творчага свету.

З гэтага літаратурнага рада — Іван Паўлавіч Мележ.

Калі раман «Людзі на балоце» з'явіўся на свет, ужо сама назва шмат каму падалася няўдалай, і сярод тых шматлікіх былі чытачы праніклівыя, пісьменнікі — рангам не ніжэй, напэўна, за Мележа.

Сёння, аднак, сумненняў ні ў кога няма. Пажылі — звыкліся? Не, наўрад. Хутчэй за ўсё мы самі, чытачы, выйшлі на іншую вышыню разумення гэтае сагі пра Палессе, зразумелі, што людзі Мележа — не проста Васіль, Ганна, Міканор, Хадоська, Хоня, Сарока, Апейка, Грыбок, Валодзька і Хведзька, Глушакі, а людства; і балота Мележа — не проста яшчэ адно палескае балота, пасярод якога востравам узвышаецца вёска Курані, а унікальнае жыццёвае асяроддзе, адзіна магчымае для яго, мележаўскага, людства. Пісьменнік лепш за ўсіх разумеў, а пасля ўжо і нас, чытачоў, прывёў да разумення, якая драма і якая надзея акумуляваліся ў гістарычна і экалагічна падагнаным механізме: людзі — балота. Нават з агню чалавеку ўдаецца вырвацца. Пад агнём — зямля, апора. А з

балота — калі засмокча? У ім, як кажуць, ні дна ні пакрышкі...

Шмат хто пісаў пра Палессе. Нават Горкі і Купрын. Сваю песню ў прозе аб ім стварыў Якуб Колас. Але чамусьці няма адчування, што ў мастацкім асэнсаванні жыцця Палесся Мележ меў папярэднікаў. Нібыта ён — яго першаадкрывальнік у літаратуры. Але гэта не азначае, што пісьменнік недзе па-за нашым кругам, па-за нашым днём, недзе далёка ад нас. Вышэй — гэта так. І адначасова — з намі. Гэтая якасць Мележа рэдкая: быць і вышэй, і побач.

Неяк мы, літаратары маладзейшыя, ішлі па Мінску ў свой пісьменніцкі дом па вуліцы Фрунзе, і адзін з нас спытаў: ну, а калі б раптам на нашым пісьменніцкім ганку нас сустрэў нехта з адышоўшых — хто б гэта мог быць? І ўсе пагадзіліся — у адзін голас: Мележ.

Ён стаіць перад намі жывы, таму што быў на рэдкасць абаяльны ў сваёй паляшуцкай будзённасці з ледзьледзь прыкметнай хітрынкаю, заўсёды ці то ў глыбокім роздуме пра жыццё і літаратурныя клопаты звесіўшы вялікую прыгожую галаву мудраца, ці то з усмешкаю, на рэдкасць шчырай, цёплай, сяброўскай.

Але спяшаюся вярнуцца да ранейшае думкі пра папярэднікаў. Папярэднік у яго ўсё ж быў — Кузьма Чорны.

Чорны не пісаў пра Палессе. Ён пісаў пра сваю Случчыну. Але напісанае ім — пра зямлю, пра яе ўладу над чалавекам. Ён расхінуў душу мужыка, яго псіхалогію, як гэта да яго ніхто не рабіў у беларускай літаратуры. І вось гэты гісторыка-псіхалагічны аналіз узаемаадносін беларускага селяніна з зямлёю, які быў галоўнай мастацкай задачай Кузьмы Чорнага, апынуўся і ў цэнтры мастацкіх пошукаў Івана Мележа.

Ёсць у яго такі роздум:

«У драме «Бацькаўшчына», напісанай К. Чорным паводле рамана, ёсць вельмі выразная і моцная сцэна. Дзея адбываецца на кірмашы. Леапольду Гушку не хапае чатырох рублёў, каб выплаціць Сурвілу, які прыняў яго ў «кампанію» на куплю панскай зямлі, свой грашовы ўзнос. Але Гушка прадаў ужо ўсё, што мог. Што рабіць? Гушка кліча перакупшчыка, здымае з ног боты і кідае яму. Старыя, разбітыя боты перакупшчык і глядзець не хоча. Тады Гушка здымае пінжак, а калі гэтага аказваецца мала, каб атрымаць патрэбныя чатыры рублі, не вагаючыся, скідае камізэльку, шапку і аддае перакупшчыку. Гушка

аддаў усё, што мог, толькі б ажыццявіць сваю надзею — набыць зямлю».

Ці не гэты роздум пра зямлю і мужыка вывеў пазней Мележа на вобраз Васіля Дзятліка, на ўсю яго «Палескую хроніку»? І ці не падказаны гэтыя выхады Чорным? Ну і сваім, вядома, вопытам. Перш за ўсё — сваім. Неяк у інтэрв'ю балгарскай газеце «Литературен фронт» ён сказаў: «Я не мог — рана ці позна — не напісаць гэтыя раманы — «Людзі на балоце» і «Подых навальніцы»,— бо насіў іх у сабе як радасць і пакуту доўгія гады. Яны частка мяне самога — і вельмі дарагая».

Гэтае прызнанне многае вытлумачвае ў Мележа і ў яго літаратурным лёсе: глыбіню разумення драмы і велічы Палесся, працяг традыцыі Чорнага, сацыяльны аптымізм, якім пісьменнік пераўзышоў Чорнага і надзяліў амаль усіх сваіх герояў. Вытлумачвае і нашае чытацкае хваляванне, калі Васіль Дзятлік, яшчэ не мужык, падлетак, які зразумеў уладу зямлі, ужо ўвесь сабраны ў нервовы камяк, каб рашуча заявіць на сходзе: «Хто як хоча, а я ад зямлі не адмаўляюся!»,— у ноч перад пераразмеркаваннем надзелаў выводзіць за вароты каня, выцягвае з-пад павеці плуг і ў глухой цемені, пад дажджом і страхам, пачынае заворваць кулацкую зямлю. Ноч, уся істота ратая поўныя прадчування бяды, аднак ногі, душа, думкі прыраслі да зямлі, баразны, і няма сілы адарваць іх ад ворыва. Світае, і ўжо ўся вёска бачыць, што Васіль арэ не сваю зямлю. Чаму не сваю? А дзе — свая? Такая, каб хлебам карміла. Насустрач яму ідзе гаспадар заворанай зямлі кулацкі сын Яўхім Глушак, каб паказаць, дзе яна — зямля Васіля Дзятліка. Моцна сціскае Васіль пугаўё ў руцэ — адзіную зброю аратага. Ён не сыдзе з гэтае баразны. І вось трашчаць косці, ліецца кроў, зламалася пугаўё на галаве ў Яўхіма. Бяжыць па жаданай зямлі Васілёва маці: «Забіваюць!!! Забіваюць!» А ўслед за яе лямантам загаварыла вёска словамі бедняка Зайчыка: «От і пачаўся, дзетачкі, перадзел!»

Гэтыя сцэны, дзе, быццам у кіно, буйным планам — зямля і мужык, балота і паляшук, скаланаюць. Але — чым? Майстэрствам малюнка? Графічнай выразнасцю дэталяў? Глыбінёй псіхалогіі? Дакладнасцю кожнага руху, думкі і пачуцця? Вядома. Але і яшчэ — лёсам зямлі і чалавека, іх драмаю на гістарычным пераломе трыццатых гадоў. Праўдаю, якая, па Мележу, не зусім супадае з праўдаю, якую ў апошнія гады, як катэгорыю пякуча-ма-

ральную, мы прывыклі дэклараваць ледзь не ў кожным газетным артыкуле і ў кожным выступленні з трыбуны. Праўда як смеласць сказаць штосьці такое, што пабойваюцца сказаць іншыя,— гэта для Мележа яшчэ не праўда. Для яго праўда — гэта сказаць пра чалавека ўсё. Тут мала смеласці. Каб сказаць усё, трэба усё ведаць, адчуваць і прадчуваць, умець ва ўсё пранікнуць, усё спачатку разбурыць, раскласці, а пасля з усяго гэтага зноў стварыць свет — таксама адзіны, арганічны, і ўжо іншы, гармонія якога не толькі ў гармоніі самога жыцця, але і ў таямнічых глыбінях мастацкага мыслення.

Здаецца, як ціха і таямніча, у глухім хляве, сустрэўся Васіль з Ганнай, па-дурному страчанай. Але і гэтая таямніца, падначальваючыся спрадвечным законам вёскі, зварушвае яе звонку санлівае жыццё. Як быццам не такая ўжо вялікая падзея адбылася там, у гумне, а кожны ў вёсцы — Маня, Яўхім, дзед Дзяніс, Сарока, усе Глушакі і Чарнушкі — прыкладаюць да яе сваю мерку. Нават хлапчукі Валодзька, брат Васілёў, і Хведзька, брат Ганны, са сваёй меркай:

«— Знаеш, мы з табой, мабуць, будзем сваякамі...

Хведзька шмаргануў чырвоным з чарнільнай плямай носам.

— Чаму ето?

— Васіль праганяе Маню. Ганну вашу хоча ўзяць за жонку».

Вёска навучыла мастака бачыць у кроплі ўвесь свет, у жыцці чалавека — яго гістарычныя і духоўныя карані. Псіхалогіяй, сацыяльным і працоўным вопытам, маральнымі традыцыямі, сялянскай эстэтыкай, духоўным набыткам вёскі можна вытлумачыць шмат якія асаблівасці пісьменніцкага майстэрства Мележа.

Неяк Мележ прызнаўся, што ў кожным яго герою — ён сам, а ў ім самім — усе яго героі. Зразумець гэта нам, чытачам, не заўсёды лёгка, хоць формула, на першы погляд, ясная і лаканічная. Скажам, што можа быць у пісьменніка агульнага з тым жа Васілём Дзятлікам, для якога ўвесь сэнс жыцця — мець зямлю? Але вось бачым Васіля ў цяжкой сялянскай працы — з касою. І чуем думкі — ці то аўтара, ці то героя: «Ён трываў. Гэта было ўжо не ў навіну — цярпець... З усіх мудрасцей жыцця ён, як адну з найпершых, уведаў — трывай, цярпі! Усім цяжка бывае, усе церпяць, цярпі і ты!»

Тут успамінаеш запіс з ваеннага дзённіка Мележа,

пазначаны 29 лістапада 1941 года: «Можа, усё дарэмна. Канца не відаць. Ці бліcне нарэшце ясны дзень, калі ўсё трывала стане ў свае месцы, як раней? Я столькі чакаў адказу на гэта пытанне, але мінула ўжо больш за пяць месяцаў, а ясны дзень такі ж далёкі, як і ў пачатку вайны... Менш думай, больш вытрымкі,— цярпенне, цярпенне. Ты ж салдат!» Вось яно: аўтарскае — перададзенае герою. А дакладней: традыцыйна сялянскае, паляшуцкае, што аднолькава ўвайшло ў свядомасць і аўтара, і героя, што сфарміравала, хоць і па-рознаму, іх характары.

Падобныя паралелі арганічна звязваюць Мележа з усім тым светам, які мы, чытачы, адкрываем у раманах яго «Палескай хронікі». З усімі яе героямі.

Вось у Куранях, у хаце беднага селяніна Ігната, Хадосьчынага бацькі Нібыта-Ігната (гэтак нязлосна, з усмешкаю падкрэсліваючы слабіну чалавека да слова, якое ні да чаго не абавязвае, яго называе вёска), ідзе сход. На парадку дня самыя балючыя для селяніна пытанні: перадзел зямлі, будаўніцтва школы і грэблі, якая толькі і можа звязаць людзей з людзьмі, Курані — са светам. Першы сход: гармідар, спрэчкі, хмараю — дым. І не адразу нехта заўважае, што ля парога, у дзвярах, у цемені стаіць незнаёмы чалавек. Заўважылі — здагадаліся: п воласці — старшыня выканкома Апейка. Але чаму ён не ідзе за стол прэзідыума? Адтуль, збоку, нікога не бянтэжачы сваёй прысутнасцю, хоча пачуць, што мужыкі гавораць пра жыццё? Па шчырасці?

Гэтак Апейка, які пазней возьме развіццё сюжэта хронікі на сябе, першы раз з'яўляецца ў Куранях, наогул у рамане, і ўжо тут мы, чытачы, якія ведалі Мележа ў жыцці, пазнаём у ім самога Івана Паўлавіча. Бо ў гэтакім Апейку і яго самога характар, ягоны звычай: стаяць непрыкметна, маўчаць, уважліва слухаць, што гавораць людзі.

Вось як ён раздаваў сябе сваім героям. Спачатку разам з імі браў ад зямлі, з духоўных і маральных крыніц Палесся, а пасля тое, што браў, вяртаў людзям і Палессю.

На ўспамін прыходзіць яшчэ і такое: стаю ў калідоры нашага старога пісьменніцкага дома, што быў раней у Мінску па вуліцы Энгельса, а ў другім канцы калідора паяўляецца Мележ. Падыходзіць, мякка ўсміхаецца:

— А вы добра сказалі пра талент любіць сабаку, карову. Гэта талент — любіць жывёлу. Сапраўдны!..

У тыя дні выйшаў нумар часопіса «Полымя», і ў ім

было надрукавана маё апавяданне «Жаваранак» — пра хлопца, які, жывучы ў горадзе, не можа да яго прывыкнуць і вяртаецца ў родную вёску, да ўсяго роднага з маленства. Пачуўшы гэтакае ад Івана Паўлавіча, я здзівіўся: пры чым тут талент? Любоў да сабакі, каровы — хіба гэта талент? Я не пісаў ні пра які талент. Я пісаў проста пра знаёмага мне чалавека, пра сваяка, пісаў так, як было ў яго ў жыцці. Тое, што мне сказаў тады Іван Паўлавіч, я зразумеў пазней: сапраўды, хіба не талент — любіць жывую душу? І ўсё яшчэ здзіўляюся: як гэта ён, Мележ, нібыта збоку, па праву чытача, зразумеў майго героя лепш, як я сам, яго аўтар?

Ён быў чалавекам вельмі шчырай і багатай душы.

У маленстве, калі разам з усімі вясковымі дзецьмі коўзаўся ў лапцях на каньках, бацькі не ўшчувалі за тое, што лапці за адзін дзень ператвараліся ў мачала. Як ушчуваць, калі ён адзіны з вясковых дзяцей сам плёў сабе лапці? Ён зрабіў першы ў вёсцы веласіпед, драўляны, на колах з арэхавых дубцоў, і праслыў будучым канструктарам. Ён быў выдатным матэматыкам. Ён маляваў партрэты сваіх аднавяскоўцаў і прыгожа спяваў, іграў на гітары, балалайцы.

Адкуль у аднаго чалавека гэтакае багацце талентаў? На гэта ён адказаў радком прысвячэння сваіх раманаў: «Бацьку, маці, бацькоўскай зямлі».

І яшчэ — прызнаннем: «Я суткамі мёрз у акопах, а перад маімі вачамі стаяла маё гарачае Палессе. Я месяцамі валяўся ў шпіталях — у мяне ў галавах стаялі палешукі. Я пісаў раман пра вайну — яны стаялі за маімі плячамі, хвалюючы маё ўяўленне...»

Яму пашанцавала, ён гэта адчуваў заўсёды, што нарадзіўся ў краі па-над Прыпяццю. Цяпер ужо і нам здаецца, што такія раманы, як «Людзі на балоце», «Подых навальніцы», трэці незавершаны раман «Завеі, снежань», гэтакі ёмісты, глыбокі, сацыяльна і філасофскі пранізлівы эпас пра беларускую зямлю, нідзе больш і не мог нарадзіцца, як тут, на Палессі. Гэтая зямля — мерка нашай духоўнай моцы, нашаї маралі. Палессем мы правяраем сябе на трываласць і чысціню, на адданасць і мудрасць. Усё гэта выдатна разумеў Мележ.

Гэта разумелі і разумеюць шмат хто. Разумеў Уладзімір Караткевіч — яшчэ адна вяршыня нашага духу,— калі ў прадчуванні смерці, на самай апошняй сваёй строме,

праз усё Палессе плыў па Прыпяці ў лодцы, развітваючыся з роднай зямлёю, з жыццём.

Без Палесся, такога, якое яно ёсць, якім яшчэ мы яго ўчора бачылі, гасне наша вера ў будучыню. Будучыня абавязвае нас яго берагчы. Як самiх сябе. Як сваіх дзяцей.

Аб усім гэтым думаеш, на хвілінку адарваўшыся ад нейкай старонкі мележаўскага рамана, ад яго болю. І ён, гэты боль, робіцца тваім, вырастае ў наш агульны. Ад яго, мележаўскага, масткі вядуць шмат да якіх трывог сённяшняга і заўтрашняга жыцця.

Тут, здаецца, можна было б і закончыць гэты не надта стройны роздум пра жыццё пісьменніка і яго мастацкае слова ў нашым сённяшнім дні. Але як адмахнуцца ад двух успамінаў-малюнкаў, што стаяць у вачах?

Першы: Васіль Дзятлік у сенакосную ноч нясе ад свайго вогнішча да Ганны, якую кахае, гарачы вугольчык, каб ад яго распаліць вогнішча для яе, Ганны. Нясе асцярожна, перакідаючы агеньчык з далоні на далонь...

Другі: Мележ у Ленінградзе. Гэта — гадоў дваццаць назад, у дні Дэкады беларускай літаратуры. Усе мы ідзём па асфальце, а ён — абочынай, па зямлі. Ідзе нетаропка, перавальваючыся з нагі на нагу, касалапіць. А мы з Арсенам Георгіевічам Астроўскім — за ім услед. Мне здаецца, што чаравікі замінаюць Мележу, ён нібыта хоча іх згубіць, каб далей ісці босым, хоць і ў шкарпэтках. Астроўскі бурчыць:

— Ды што гэта ён? Сапсуе нам усю Дэкаду сваімі голымі пяткамі!..

Ах, Арсеній Георгіевіч! Жарты жартамі, але хіба Мележ тады думаў пра ўсё гэта? У тое лета ён думаў пра Васіля Дзятліка, як бы яго Васіль данёс, не пагасіў свой вугольчык у далонях. Думаў пра зямлю, куды большую, як тая пядзя, што пад ступнёю.

Тады, па Ленінградзе, ён нёс да чытачоў агонь сваёй зямлі — роднага Палесся. Ведаючы, што несці трэба асцярожна, беражліва, думаючы толькі аб тым, каб данесці...

1986

СВЯТА І ПІР ЖЫЦЦЯ

З Лёшкам Гайдуком, даўгашыім і белагаловым, нібы голуб-альбінос, адзін з тых бойных-бігаў, якіх ён раней прадаваў на Старажоўскім рынку, мы стаім на беразе Камсамольскага возера.

Лёшка кажа:

— Ці памятаеш маіх жаўтабокіх шпанаў? З капялюшыкамі. Хітрыя былі галубы. А манахаў?

— І манахаў памятаю.

— Напісаў бы пра іх, тучарэзаў?..

Чакае, што я на гэта адкажу. Але я маўчу.

— На Старажоўцы такіх раней не было ні ў кога. Я прывёз іх з Адэсы ад брата. Бялюткія-бялюткія, а на хвастах стужкі карычневыя. І капялюшыкі. Хвост — дваццаць чатыры пяры! То былі бігі!..

Маўчу, хоць і ведаю, што яму адказаць. Я быў бы шчаслівым чалавекам, калі б змог напісаць пра яго цудоўных бойных манахаў. Але не змагу. Не рызыкну. Не ўпэўнены, што знайду тыя словы, якія не разбураць мае даўняе дружбы з Лёшкам.

Знайсці тыя словы мог толькі адзін чалавек, якога Лёшка ведае. І я пытаюся:

— Валодзю Караткевіча помніш?

Цяпер ужо ён маўчыць.

— Сваіх тучарэзаў ты ўсім прадаваў па чырвонцу, а яму прадаў па рублю. Помніш?..

Лёшка выходзіць з задумлівасці — твар цяплее, усміхаецца:

— Ці гэтакае забудзеш?!

Ён глядзіць некуды далёка, за возера, і, здаецца, не бачыць ні снегу, ні лёду, які цяпер, у адлігу, трымаецца на возеры паўз берагі, ні чорнай халоднай вады, ні шэрай смугі ў небе. Бачыць зусім іншае неба: чыстае, блакітнае, цёплае. Сонечнае. І ў тым небе — бялюткіх манахаў...

Шумела вясна. Снег і вада паспелі скаціцца не толькі з гарадскіх вуліц, двароў і паркаў, але і з загарадных падлескаў. Цёплая прозелень пачынала высыпаць на каштанах, ліпах, таполях, разлівала ў паветры духмяны водар жывіцы. Брук на Стара-Віленскім тракце блішчэў, памыты і падсохлы, нібы луска на шчупаку, выкінутым на сонца. Пасярод бруку ззялі трамвайныя рэйкі. Яны прабягалі міма свежапабеленай рыначнай брамы, за якою ядрана пахла памаладзелай зямлёй, прэлай саломай, размяклымі аўчынамі, вільготнай поўсцю жывёлы. Красавік, адыходзячы, вітаўся з майскай прозеленню і просінню.

Выскачыўшы з трамвая, я прайшоў у рыначную браму і павярнуў да шчабятлівага птушынага выраю. Мой позірк стрэльнуў да шэрага плота на знаёмае месца, дзе звычайна стаяў са сваімі галубамі Лёшка. Ён і цяпер падпіраў спіною той самы плот. Белая галава, якую ён амаль ніколі, ад зімы да зімы, не хаваў пад шапкаю, кінулася ў вочы адразу. А ў наступную хвіліну я звярнуў увагу яшчэ і на тое, што гляджу на Лёшку не адзін. Усе, хто стаяў блізка, купляў ці прадаваў, глядзелі ў яго бок. І нехта гарласта крыкнуў:

— Альбінос!.. Цану збіваеш?..

А хтосьці яшчэ і зарагатаў, быццам з дурня:

— Тучарэзаў па рублю спускае...

Я добра ведаў Лёшку. Яшчэ ў пяцьдзесят трэцім, калі ехаў у Мінск паступаць вучыцца на філфак універсітэта, бацька даў мне адрас свайго пляменніка, майго стрыечнага брата, якога я раней у вочы не бачыў. Ён, мой брацеік Пятрок, жыў за возерам на Варварынскай у пабеленым прыватным дамку, наймаў з жонкаю і двума малымі дзецьмі мансарду, і ў яго мансардзе я пасяліўся на час экзаменаў. Лёшка быў Петраковым суседам, меў галубоў і насіў сваіх тучарэзаў на рынак. Прадаваў іх даражэй, як іншыя, у цане ні капейкі не спускаў. Скупым не быў. Проста ведаў, што ў яго самыя лепшыя бігі, і высокай цаною падтрымліваў іх высокі аўтарытэт. А таму цяпер, убачыўшы людскую ўвагу да Лёшкі, пачуўшы, што пра яго каза-

лі, не даўшы веры чалавеку, які гэтак казаў, я праз натоўп пашыўся да Гайдука.

Калі я быў ужо зусім блізка, чыесьці рукі ў доўгіх рукавах паліто ўскінуліся вышэй за галовы паміж Лёшкам і мною, і з тых доўгіх шырозных рукавоў, усё роўна як з іх, у неба шуганулі два белыя галубы. Гэта былі Лёшкавы. Я пазнаў іх адразу. Іх нельга было не пазнаць ці зблытаць з іншымі галубамі. Асабліва ў небе. Імкліва ўзляцеўшы і павіснуўшы ў паветры над дахамі драўляных дамкоў, яны прыгожа распускалі магутныя хвасты і крылы, быццам намацвалі апору, рабіліся падобныя на вялізныя, аж нейкія казачныя рамонкі, і ў гэты момант, здавалася, можна было палічыць іх пёрцы, якія трымцелі нібыта і разам, і паасобку. А потым, у наступнае імгненне, малюнак мяняўся: галубы ператвараліся ў белыя кучаравыя аблачынкі, падобныя на вялізныя дзьмухаўцы, якія аж залаціліся на сонцы.

Я кінуў позірк на Лёшку, і побач з ім заўважыў таго, хто даставаў з яго клеткі птушак і падкідаў іх у цёплае сонечнае неба.

То быў Валодзя Караткевіч. Ён стаяў да мяне тварам, але мяне не заўважаў. Мы былі знаёмыя. У той год я бегаў па Мінску лёгкім на ногі газетчыкам, а ён быў ужо вядомым паэтам. Ніхто нікога не заўважаў. Усе бачылі перад сабою адно цёплае неба над рынкам ды белых бігаў у небе.

Але мне ад той сустрэчы яшчэ запомніўся сіні Валодзеў шалік. Канец яго вылез з-пад каўняра паліто, адляцеў на плячо, жывапісна падкрэсліваючы гарэзна-вясёлую русую галаву. Гэта, можа, таму запомнілася, што паэт з галубамі, ды яшчэ з Лёшкавымі, якіх я ведаў і любіў, быў мне захапленнем не меншым, як самі галубы ў небе. Асабліва калі яго рукі, выпусціўшы птушак, заміралі на нейкі момант угары, звязваючы вольную душу з сонечным небам і бялюткімі галубамі.

Бігі падымаліся ўсё вышэй, радыя «блакіту і золату дня», а Валодзя падкідаў усё новых птушак, пакуль клетка не апусцела.

Засталася апошняя самачка. Ён паднёс яе блізка да твару і, шчаслівы, сам — быццам тая вясновая птушка — шчабятлівы, разглядаў радужку ў цёплым галубіным воку. Хто ведае галубоў, той ведае цану галубінай радужцы. У ёй не галубіны свет. Увесь, зямны — птушыны і чалавечы. У ёй — сусвет.

Лёшка, падхапіўшы пустую клетку, пашыўся праз натоўп да брамы, а Валодзя, пасадзіўшы галубку сабе на грудзі і прытрымліваючы яе рукою, падаўся ўслед за Лёшкам.

Я застаўся на рынку і адтуль, з таго самага месца, бачыў, як праз хвіліну за брамаю над брукам Стара-Віленскага тракта ўзляцела тая, апошняя, з Валодзевых грудзей, галубка.

— Альбіноса не абдурыш,— разважаў нехта з мужчын.— І чырвонец у кішэні, і галубы дома. Ха-ха!..

Тады я зразумеў усё, што адбылося.

Валодзя не меў патрэбы купляць галубоў. Куды і навошта? Але вясна прывяла яго на Старажоўскі рынак да Лёшкавых манахаў. Ці яна, вясна, пытаецца ў нас, людзей, што ёй з намі рабіць, куды нас весці? Яе ўлада над намі большая, як наша над ёю. А ён быў паэт. А паэту вясною ці мала што можа ўзбрысці ў галаў? Раптам захацелася павыпускаць галубоў з клетак на волю. А як выпусціць чужых птушак? Спачатку іх трэба, мабыць, купіць? Купіць — трэба грошы, і немалыя. Была дзесятка? Але воля, купленая для аднаго манаха, хіба задаволіць душу паэта? Яму хацелася даць волю ўсім птушкам, якіх рынак трымаў у клетках. Калі не ўсім, дык хоць усім Лёшкавым.

І тут яны, паэт і птушнік, паразумеліся. Бо абодва былі паэтамі ў душы. Хоць Лёшка і ведаў, што галубы, падняўшыся ў неба, усе да аднаго вернуцца на Варварынскую. У гэтым была яго маленькая хітрасць. Але яна не сапсавала свята.

Цяпер, праз дваццаць гадоў, я пытаюся:

— Надоўга прыехаў з Адэсы ў Мінск?

— На два дні. На выстаўку. Хацелася паглядзець, якія цяпер галубы ў Мінску.

Птушыная выстаўка адкрылася на вуліцы Жданава ў будынку Інстытута тэхнічнай эстэтыкі. Там мы нечакана сустрэліся.

Ад возера падымаемся на Стара-Віленскі тракт. Спыняемся насупраць белай ад снегу рыначнай брамы.

— А-а... скажы?.. Ён пісаў пра галубоў?

Я разумею Лёшку. Але парадаваць не магу. І не магу засмуціць. І таму расказваю адну са шматлікіх паэтавых казак: пра Лата і яго срэбнага пеўніка на шпілі званіцы Пятра ў Рызе — як-ніяк, тут і паэт, і птушка, і паэзія. Хоць пераказ казкі заканчваю не там, дзе яна канчаецца, а на радку, які помню:

«І Лат, перш чым знікнуць у натоўпе, узяў пеўніка і высока падкінуў яго.

— Ляці!..»

Лёшка слухае ўважліва. Казка падабаецца. Але яму мала гэтае казкі. І я ўспамінаю малюначак з «Кніганошаў»: «Чалавек ужо нерухома ляжаў на прыбярэжным жвіры, а кнігі ўсё яшчэ падалі. Цяжкія турманамі куляліся па камянях адхону, лёгкія галубамі ляцелі ў паветры».

І тады Лёшка кажа:

— А ён і пасля прыходзіў да мяне на Варварынскую. Заўсёды прасіў падняць галубоў. Ляжа ў садзе на траву і глядзіць у неба, як мае тучарэзы кругамі ходзяць. Гадзінамі стаялі ў небе. Вернуцца — ажно кроў пад крыламі. А пасля я паехаў да брата ў Адэсу. Нашу ж хату знеслі. І галубятню знеслі. І хату, у якой жыў твой Пятрок, знеслі. Галубоў я ў Адэсе завёў. З імі звяжашся — на ўсё жыццё. Такая хвароба.

Дзень звычайны, будзённы. На рыначнай браме замок, бо рынак збірае людзей і жывёлу толькі ў нядзелю. Але мы доўга стаім перад брамаю, усё роўна як чакаем — вось-вось адчыніцца. Над ёю, белай, у белым зімовым небе нам бачацца белыя манахі. Нам — бо ўпэўнены, што іх бачыць і Лёшка. Яны зноў падымаюцца над Старажоўкаю ў чыстае высокае неба і там, у вышыні, ператвараюцца ў вялізныя белыя рамонкі.

А пад імі, бігамі, зноў стаіць, як некалі, мудрэц з гарэзнай дзяцінай душою, казачнік, які здзіўляў і здзіўляўся. Ён стаіць, як тады, з ускінутымі ўгару рукамі і з шырокіх рукавоў паліто выпускае ў неба ўсё новых і новых бялюткіх Лёшкавых галубоў.

Ён любіў волю, выдатна, як мала хто з сённяшніх паэтаў, ведаў, што гэта такое, і дарыў яе, волю, усяму жывому. І самому сабе, пакутуючы ад няволі.

Ён добра ведаў, што птушкі павінны лётаць, чазенія павінна расці, барс павінен гойсаць па лесе, а Гражына Арсайла павінна кахаць мужнага Будрыса Севярына. І што гэта, толькі гэта,— «свята і пір жыцця».

1986

І ПРАДЧУВАННЕ, І ЛЁС

З гадамі ўсё часцей не знаходзіш згоды са светам, з людзьмі, з самім сабою. Ну а хто, ну а што вызначае меру нязгоды? Ці не той самы свет? Ці не тыя самыя людзі? Ці не ты сам? І калі гэта так — дзе логіка?

Свет, аднак, ратуецца тым, што вазе ёсць процівага, нязгодзе — згода.

Я не адразу, пасля нейкага роздуму, адкрываю сінюю, колеру жніВеньскай ночы, вокладку, але адразу пазнаю за ёю, адкрытаю, яшчэ з пахам друкарскай фарбы, блізкі голас:

> О роднае маё! Як доўга да цябе
> Ішоў я, кволы падарожнік.

Чую... і бачу: бальшак, узараны дзвюма глыбокімі каляінамі, бярозавыя прысады, за старымі бярозамі — жыта з пажоўкла-спалавелым коласам, за жытам — зялёныя чубы алешніку, а далей, за алешнікам, ваколіцу вёскі. І ўсё гэта не абы-якое, не абы-чыё, не безназоўнае, усё канкрэтнае, дзе ўсяму свая назва. Вёска — Сычын, бальшак — сычынскі, жыта — сычынскае. А за Сычынам — Сож, найпрыгажэйшы ў Дняпра сын.

І ён, Міхась Стральцоў, канкрэтны сычынскі чалавек, пад бярозамі, сышоўшы з бальшака, каля жыта, не то разгублены, не то задумлівы, з жытнёвым коласам у далоні. Стаіць...

> За вёскаю, на адзіноце,
> Асеннім днём...

7 Зак. 1634

Не ілюстрацыю — гук шукаю ў паэтавай, любай ягонаму сэрцу, прасторы, агароджанай хоць бы і вокладкамі апошняй паэтычнай кнігі «Мой свеце ясны». Ён, адчуваю, можа дапамагчы зразумець разгубленасць, заякараную думкай, перад роднаю вёскай, у якой паэт не быў гадоў дзесяць, перад сустрэчаю з маці і бацькам, якіх так даўно не бачыў.

Ні развітання, ні спаткання,
А толькі вусцішнасць быцця:
Нібы пра згубнае каханне
Пяе няўцямнае дзіця.

Дык вось ён... і яно: гук зямнога быцця, стан нематы і прадчування, аснова, ад якой няма збавення раскалыханай душы, дакладней — мелодыя родных дарог, палёў, лясоў, ваколіц, прысад, асацыіраваная з мелодыяй прадчування. Яна, гэтая мелодыя, так сугучная з блокаўскай: «О, Русь моя! Жена моя! До боли нам ясен долгий путь...», кіруе паэтам, затрымлівае ў глыбокім роздуме на сцяжыне да маці, бацькі, роднага парога, хоць тым самым і ствараецца пагроза кінуць цень на яго сыноўнюю вернасць. Пагроза ўзнікае і знікае. Бо ёсць талент, які перасцерагае ад кроку за пагранічную лінію, дзе, калі б не ён, было б цяжка апраўдацца нават нормамі паэзіі, паэтычнай душы, якія — паэзія і душа,— бывае, не лічацца і з нормамі людскасці. У тым і сакрэт, што ёсць дакладная мера рызыкі, якую дыктуе талент, хоць ён у сілу сваёй прыроды як быццам і не пільнуе — не яго гэта прызванне — разумную меру. Ён жыве інтуіцыяй, а не разлікам. Тут — інтуіцыяй меры. Яе ўладай.

Там, на бальшаку пад Сычынам, я аб гэтым не падумаў. Я тады быў здзіўлены, што сын не спяшаецца ў родны дом, да якога пяць хвілін хады. Тады думалася іначай: ну, чаго ты, дружа, стаіш, марудзіш?..

Назаўтра мы пакідалі Сычын. Выехаўшы за вёску, зноў спыніліся на тым самым бярозавым бальшаку, ля таго самага жыта. Прыглушана іграла ў машыне старадаўняя лютня, гэтак засяроджана і прачула ў стрымана-ціхай вусцішы поля і бальшака, што не думалася пра нейкі там магнітафон, нібыта ён — віноўнік, музыка ўспрымалася як жывое дыханне жытнёвай сцяблінкі-саломінкі ці аргана жытнёвай сцяны, што стаяла ўскрай поля ў чэзлых валошках. Усё тут было развітальным. І нават думка — нечаканая:

— Ці ўбачу яшчэ калі-небудзь? Ці гэта — апошні раз?..

Пра бярозы на бальшаку?..

Праз год памёр бацька, працавіты і мудры вясковы настаўнік і араты Лявон Клімавіч. Неўзабаве пакінула Сычын і маці, Марыя Міхайлаўна,— паехала, цяжкахворая, жыць да дачкі ў Слаўгарад. Сплыла да чужых рук родная хата. Круг вёскі... замкнуўся?..

Уразіла дакладнасць прадчування: «Ці гэта апошні раз?..»

Прадчуванне заўсёды наведвае сапраўдную паэзію і не адпускае сэрца паэта. У паэзіі Стральцова — маю на ўвазе і ягоную прозу, і ягоную эсэістыку, бо ўсё, што ён піша, можна назваць паэзіяй,— дар і магія прадчування асабліва ўражліва звязаны з вёскаю. Ён ніколі не фарсіраваў тэму вёскі, як і любую іншую тэму, у сваёй творчасці, не выходзіў — проста не ставіў перад сабою гэтакай задачы — на яе кардынальныя, гістарычныя ці бягучыя сацыяльныя напрамкі, яго вясковы свет на першы погляд звужана-асабісты, амаль камерны. Але вострае адчуванне лагічнай перспектывы, выдатны зрок і слых на рэальнасць выводзяць аўтара, а за ім і яго чытача, да балючых кропак вёскі і ўсяго грамадства.

Як з тым сенам на асфальце. Дакладны мастацкі вобраз спакушае, каб на яго спаслацца. Але ж ёсць яшчэ іншая спакуса — паставіць пытанне: ці ў гэтай мастацкай формуле ўся вышыня сацыяльнага адчування і прадчування Стральцова?

Нават — у рамках апавядання «Сена на асфальце».

«Мне хацелася, даўно хацелася прымірыць горад і вёску ў сваёй душы, і гэта была мая самая патаемная і самая душэўная думка»,— прызнаецца сімпатычны і аўтару, і чытачу герой Стральцова. А я ўпэўнены, што сам аўтар доўгія гады жыў гэтай думкаю. Ёю жыло і жыве не адно пакаленне людзей. Можа, боль гэты ў людской душы з таго часу, як на зямлі з'явіліся гарады? Ва ўсякім разе, мала хто з пісьменнікаў нашага з ім пакалення абмінуў гэтую тэму. Не адно дзесяцігоддзе літаратура адчувала яе даволі востра. Адчувае сёння. І не Стральцоў яе адкрыў. Ён, мабыць, проста ўвасобіў яе ў найбольш удалы мастацкі вобраз. А што далей? Ці знайшоў Віктар, герой апавядання, гэтае прымірэнне ў сваёй душы? Хто знайшоў? Паставіўшы пытанне, аўтар ужо тут, у апавяданні, беспамылкова адчуў усю складанасць праблемы. І адказу на яе не даў. Другі герой апавядання Ігнат, больш бывалы і мудры, як малады Віктар, робіць выснову, якая супя-

рэчыць патаемнаму жаданню Віктара: «А можа, праўда дзядзькі Ігната, і чалавеку па-сапраўднаму трэба штосьці адно: горад ці вёска?..»

Большае пісьменнік прадчуваў і ў першых апавяданнях, але пэўна, як лёс, тое большае выявілася ў аповесці «Адзін лапаць, адзін чунь». «Шукаю шэрую вёску, вёску сваю. Баюся: вышэзны і лёгкі, не прысяду там на парог, як самалёт рэактыўны не сядзе на травяністым аэрадроме... Я плачу. Зоркі — слёзы мае».

Прадчуванне страты вёскі? Так. Яно будзе ўсё часцей трывожыць паэта, напаўняць яго паэтычныя радкі то «змрокам у палях», дзе «сіберна і пуста», то «маркотай асенніх лугоў», то днём, «святло якога дагарае,— не пакідаючы надзей, са мною разам памірае».

Як быццам ты стаіш каля
Апошняй рысы ці парога.

Адкуль гэтае прадчуванне і адчуванне страты? Ці ёсць падставы, каб гаварыць пра «апошнюю рысу»?

Зноў мне бачыцца Сычын.

Вось настаўнік Дзмітрый Бандаркоў — насустрач: «Каго бачу-у!..— Доўгія рукі расставіў, як абхапіць госця, а з ім і ўвесь свет, забыўшы на каромысел з паўнюткімі вёдрамі на плячах.— Нам, Міхась, трэба пагаварыць. Даўно я цябе чакаю...»

Мужчыны ідуць да хаты. «Здароў, Цепа!..— Гэтак, Цепам, аднавяскоўвец Васіль Іванавіч, па-вясковаму — Чапай, заве ўсіх. Танклявы, смешна-вясёлы, з адной рукою, пад якой у падпашшы пара новенькіх, з крамы, боцікаў — падарунак жонцы. Абдымае Міхася — боты падаюць пад ногі.— Дай я цябе пацалую. Ну, дзякуй, што разукрасіў у сваіх кніжках нашу зямлю. А я ж таксама ўсё стараюся жыць па совесці...»

І цётка Дуня — з радасцю да пляменніка. Расказала пра жыццё ў вёсцы, пра карову, параілася, трымаць яе, адной жывучы, ці збываць, калі збыць, то дзе малака шклянку купіш, ці прадасць хто, бо ў вёсцы цяпер людзі жывуць заможна, за капейчынай не ганяюцца, дадуць так, не за грошы, а так, без грошай, возьмеш раз, другі — трэці браць пасаромеешся. І пра дровы пагаварылі. І пра сад. Клопату ў вёсцы — не пазычаць. А пасля, нагаварыўшыся, душу ў цёплай размове адвёўшы, дастала цётка Дуня з куфра прыгажэнны ручнік: «Табе, Міша, берагла. На памяць. З чыстага палатна. Сама ткала, вышывала».

І дома — усе насустрач. Над матчыным ложкам, у галовах, дзе старыя абразы вешаюць, фотаздымак сына, яшчэ маладога, калі ў твары такая бязмерная любасць да свету, да людзей, да ўсяго жывога.

Вёска вітала, прымала, як свайго. Дык, можа, ён сам... не мог ужо з ёю па-ранейшаму?..

Споведзь у паэта адна — вершы.

А там — з апошняга:

> Ды як аддаць, мой свеце любы.
> Аднойчы ўзяўшы падарож,
> Святло той рэчанькі Галубы,
> Якую прыгалубіў Сож?
> Ці тыя засень або ясень.
> Той луг, аблогу, мурагі,
> На сенакосе Касю з Ясем,
> За імі — копы і стагі...
> Яны са мной — і мною сталі...

Гэта — так. Гэта — споведзь.

Тут усё намнога складаней, як сувязі вонкавыя, усё не высвеціш і масткамі ў маленства, хоць на мастках тых, святых, пэўнасць і яснасць.

Калі мы здзіўляліся нейкай незразумела-дружнай настальгіі маладой і не маладой літаратуры па гадах маленства, Стральцоў таксама скіроўваў сваю ўвагу ў тыя гады — пісаў пра Іванку, падобнага да «жаўтлява-светлай саломінкі, вытыркнутай са страхі», пра дзеда Міхалку, якога Іванка любіў «даўно і так кроўна», не ведаючы пра тое сам, пакуль не вырас, пра чуні, падораныя дзедам Трахімам,— найвялікшую радасць маленства. Пісаў «На чацвёртым годзе вайны». Усё гэта было як быццам на тую самую тэму, што і ў іншых, але не выклікала ні пытанняў, ні папрокаў у настальгіі — адразу прыходзіла да нас як з'ява мастацтва. І заставалася з'явай у літаратуры.

Тут цяжка ўстрымацца, каб не згадаць фразу, якая ў галаве здаўна, усё жыццё, не забываецца: «Маленькі васьмігадовы Цёма стаяў над зламанай кветачкаю і з жахам думаў аб безвыходнасці свайго становішча». Гэтак — памятаеце? — пачынаецца «Дзяцінства Цёмы» Гарына-Міхайлоўскага.

Дзіўлюся, як гэтая фраза не забылася за сорак ці нават болей гадоў? У чым яе сіла? У дакладнасці светаадчування хлопчыка і адчування сябе самога ў свеце? Ці ў парадаксальнай для нас, дарослых, і такой бясспрэчнай у маленстве адэкватнасці паміж адной-адзінай сцяблінкай-

кветачкай і цэлым жыццём? Ці ў злоўленым моманце, калі кропелька болю маленькага чалавека зліваецца з сэнсам самога жыцця, з усім зямным болем? І ці не тое самае — ды тое ж, вядома,— адбываецца з Іванкам? Што яго акружае? Двор, вуліца, разлатая Піліпчыкава лясоўка, чародка вераб'ёў, сумёты снегу ды сцюдзёны пранізлівы вецер? А як арганічна гэты свет Іванкі падключаны да свету высокага, да сусвету з усёй яго дыялектыкай і філасофіяй, да духоўнай вышыні жыцця наогул. І ўсё, амаль усё, праз адчуванне Іванкі сябе ў свеце і свету ў сабе.

Гэтае арганічнае, больш таго — высакароднае, сумяшчэнне свету дзіцяці, адной-адзінай жывой істоты, з сусветам — не толькі ў аповесці Стральцова. Уся яго паэтыка, ва ўсіх жанрах і творах, пранізана незвычайна абвостраным гуманізмам, даверам да пачуццяў і сваіх, аўтарскіх, і свайго героя, да яго і свайго болю, смутку і радасці, да адчуванняў ва ўсёй іх складанасці і суб'ектыўнасці. А гэтая гуманістычная мастацкая пазіцыя і пазбаўляе герояў Стральцова замкнёнасці ў сваім прыватным свеце, выводзіць іх боль на арбіту агульначалавечую.

Адсюль напружаны ўнутраны — не вонкавы — рух у творах, рух, якім насычаны і вобразы, і сюжэты, і аўтарскія разважанні. І не толькі рух. Адсюль у значнай меры — лаканізм пісьма, высокі эстэтычны эквівалент слова, натуральная аўтарская раскаванасць, асабліва ў прозе і эсэістыцы.

Культура пачуццяў стварае культуру слова.

«Ідуць ужо халады, бяруцца прымаразкі — ападаюць інеем сырыя туманы. Чарсцвее зямля, і цёмным, ільсняна халодным зяленівам б'е ў вочы парадзелая пры дарозе трава. Ужо выпетрала зябліва...

І вечарамі, і ўранку марозліва, хмельна, бы першаком, пахне ў наваколлі дымам. Такою парою ў вёсках звяжуюць вепрукоў».

Узяць адразу, з першага сказа, дакладны і арганічны тон, рытм, адразу стварыць настрой, вобразны свет, пранізаны выразным аўтарскім пачуццём, сугучным з музыкаю зямлі, прыроды, пары года, як гэта зроблена ў апавяданні «Смаленне вепрука», можна адно маючы ў душы вельмі чуйны камертон. Ад прыроды? Вядома. Але і не толькі...

«Бабуля — высахлая, з учарнелым ад работы і старасці тварам — адсцябала матузамі малога ўнука за тое, што паабшчыпаў, не дачакаўшыся вячэры, акрайчык ацслівага, спечанага з бульбы і ячменных шароек хлеба.

Малы не заплакаў, толькі не сваім голасам войкнуў...

Памятаеце? Ён заплача ўжо на двары, пасля. Ды так, што слёзы яго з таго часу не прасохнуць у нашых вачах. І гэта — таксама толькі пачатак апавядання. Іншага: «На чацвёртым годзе вайны».

Цяжка ў літаратуры пазбягаць паралеляў. Калі пішаш, калі чытаеш, разважаеш. Яе свет агромністы. Тут усё дарэшты можна з чымсьці параўноўваць, узвышаць ці прыніжаць паралелямі.

Неяк, чытаючы прозу Стральцова, мне цікава было трымаць на стале пад рукою і томік прозы Буніна. А чытаць — то аднаго, то другога. То «Адзін лапаць...», то «Жыццё Арсеньева». Спачатку рабіў гэта інтуітыўна.

Спыніўся на фразе ў самым пачатку аповесці Буніна: «У нас нет чувства своего начала и конца. И очень жаль...»

Крыху пазней: «Не рождаемся ли мы с чувством смерти? А если нет, если бы не подозревал, любил ли бы я жизнь так, как люблю?..»

Далей — зноў прыпынак: «Как передать те чувства, с которыми смотрел я, мысленно видя там, в этой комнате, Лизу?» І далей: «Как выразить чувства, с которыми мы вышли утром из вагона?»

Нарэшце: «Я вдруг почувствовал эту Россию».

Пачуццё! Як магутна яно рухае і думкі Буніна, усю яго прозу! Ён шукаў яго пастаянна, нечаканае і дакладнае, ім правяраў усё і ўсіх, самога сябе. І калі гавараць пра ўладу яго прозы над чалавекам, дык гэта ж улада сэрца над сэрцам. Ці не гэта ён хацеў сказаць аднойчы і маладой пісьменніцы: «Вы умница и многое отлично чувствуете».

І ці не блізкае да гэтага — хоць бы ў «Роздуме» Стральцова:

«І так хараша, жыва паўстаюць у памяці ранейшыя радасць і смутак, і так шкада, як падумаеш, што не вернеш ужо назад ні такой, як тады, радасці, ні такога смутку. А яны ж так трэба цяпер мне: навошта мне, каб радасць, пасталеўшы, стала ціхамірнасцю, а смутак — журбой?

І так трывожна і боязна...»

Заўважым: радасць і смутак? І прыгадаем іншыя творы пісьменніка: як часта палярныя пачуцці суіснуюць пад адной сарочкай? Не проста суіснуюць — ствараюць свет, глыбокі і ёмісты. І гэта ўжо не тыя пачуцці, адчуванні, што толькі ад прыроды, ці, як кажуць, ад бога. Лё-

сам трэба спазнаць, што надта радавацца рызыкоўна, а доўгая журба невыносная, як «размінаецца душа з другой душой — і плача вецер», што «дарога — то хмель на ёй, то дзераза», а «надзея... Тыя ж болькі...». Сімбіёз перажыванняў параненай душы і душы мудрай? А чаго яшчэ?.. Адзіноты?..

Адзінота — лёс гордага генія. Адзінокімі былі Талстой, Дастаеўскі, Бунін. Ці адны яны? На вяршыню Парнаса амаль усе, здаецца, узыходзілі пад ярмом адзіноты. Натоўпам туды не ішлі. Леў Талстой казаў, што раіцца драбяза, вераб'і, напрыклад, толькі арлы не пакідаюць гордае вышыні адзіноты.

Сёння, у нашым прагматычным грамадстве, гэтая вышыня не ў пашане. Дружным табуном лягчэй пражыць. Постаць мастака, які адбіўся ад талакі, чарады, застолля, групоўкі — як тут не назаві,— стала рэдкасцю. Але ж ярмо адзіноты блаславёнае найвышэйшым знакам літаратуры. Самім Львом Мікалаевічам. І Пушкіным: «Поэт!.. Ты царь: живи один».

Не пра тое размова, каб мастак жыў адзін, як пустэльнік. Пра тое, што ён не павінен баяцца адзіноты. Каб з гонарам нёс яе крыж. Тым больш што адзінота мастака пладаносная.

І тут з нейкай прачула-абвостранай павагай, і пачуццём светлага вызвалення бачыш Стральцова, яго задумліва-самотную постаць у нашай сённяшняй літаратуры. Ну а што такое «Загадка Багдановіча», стварэнне, бясспрэчна, залатога пяра, як не рана, прыкладзеная да раны? Што гэта, як не Максімаў боль, зразуметы сваім болем? І ці было б гэтае эсэ нашай нацыянальнай класікай, калі б «ядлоўцавы куст» ягонага чалавечага лёсу выдаўся не такі жорстка-калючы, а ягоная паэтава сцежка на нейкім цяжкім віражы прымкнула да дружна-змоўніцкай талакі?

Яшчэ адна асаблівасць яго асобы здзіўляе і радуе: пакутлівая вернасць мастацкаму слову, высокамаральнай місіі пісьменніка, вернасць, якая ніколі і ні ў чым ні ў якай меры не трацілася, як бы ні складваўся асабісты лёс. Жыць і пісаць даводзілася ў розным стане душы, розных абставінах, спрыяльных і немагчымых, у стане творчага ўзлёту і ў стане прыгнечанасці, але патрабавальнасць да слова заставалася самай высокай, мастацкія крытэрыі не размываліся. Пісаў рэцэнзіі на кнігі сяброў, але ў ніводнай з іх няма ніводнай ацэнкі, па-сяброўску завышанай. Пісаў пра творы тых, з кім сэрца не дзяліў, але і гэта

не ўплывала на аб'ектыўнасць ацэнак. Літаратура заставалася вышэй за асабістае.

Проза, паэзія, крытыка, эсэістыка. Так, талент Стральцова шматгранны.

Каб рэалізаваць сябе ў слове дарэшты, патрэбны не толькі ўмовы, талент, але і сілы. Ну, а калі іх не стае? Пісаць напаўсілы? Маўчаць? Гэта можна. Гэта не амаральна. Але ж Сальеры радуецца, калі маўчыць Моцарт. Можа, дагадзіць Сальеры? Не варта, маючы мужчынскі характар. Ёсць іншае выйсце: пісаць тое, што можна пісаць і не маючы свайго пісьмовага стала, на калене, скажам, тое, на што, магчыма, і сіл хопіць. Вершы? Ну, а калі і на вершы не момант? Тады — эсэ? А яшчэ выйсце — рэцэнзія?..

Жанравы чатырохсценак нагадвае майстэрню Моцарта, у якой душа творцы кідаецца ад сцяны да сцяны, чуючы цень Сальеры.

На падтрымку свайго адчування адкрыем яшчэ раз паэтычны зборнік «Мой свеце ясны»:

І рытмы тыя, ды ўжо лад
Другі. І ў сэрцы холад цупкі...

Першыя радкі верша, пачатак — на разгон думкі і пачуцця. А што ў канцы, у апошняй страфе?

Ды скруха скорыцца журбе,
Душа ізноў рахманай стане.
І твой злаславец на цябе
У неспакоі раптам гляне!

Верш стрыманы. Годнасць паэта на вышыні. Але ў жыцці ўсё гэта куды больш жорстка і канкрэтна.

Палеміка — не галоўная якасць паэзіі і прозы Стральцова, нават ягонай крытыкі і эсэістыкі. Іх найпершая якасць — лірычнасць. Лірыка акварэльнай прыгажосці. Асабліва — у прозе. Акварэльная пластыка, акварэльная чысціня і празрыстасць, акварэльная адухоўленасць і лёгкасць слова-мазка, слова-вобраза.

Мне ўспамінаецца выдатны беларускі акварэліст Мікалай Лукіч Тарасікаў. Калі мы — Міхась Стральцоў на год пазней, а я на год раней — вучыліся на аддзяленні журналістыкі універсітэта ў Мінску, ён выкладаў нам факультатыў па выяўленчым мастацтве. Гэты таленавіты жывапісец і найдабрэйшы чалавек быў зусім не педагог, студэнты на яго лекцыях рабілі што хацелі, а ён губляўся і чырванеў. І вось аднойчы нехта з нас, студэнтаў, разглядаючы акварэльны партрэт маладой жанчыны, спытаў у

выкладчыка: «А скажыце, як гэта так намалявана, што пад сукенкаю відаць жаночае цела, нават яго колер? Сукенка блакітная, мы бачым, што блакітная, але пад ёю бачым ружовае цела. І грудзі... якія грудзі!.. Які колер і тон!..» Тарасікаў разгубіўся і маўчаў, усё мацней чырванеючы. А студэнт не супыняўся, заўважыўшы, як разгубіўся выкладчык: «На чым, скажыце, гэтыя фарбы разведзены? Не на вадзе ж, вядома?..» І тады наш незвычайна сціплы выкладчык рэзка ўскінуў галаву, чырвань умомант схлынула з яго твару, твар збялеў. Ён рашуча рушыў на студэнта і ў самы твар яму выкрыкнуў: «На чым разводзяцца фарбы?.. Вы не ведаеце?.. На слязах, малады чалавек!.. На болю!..»

Амаль што разам з кнігай «Мой свеце ясны» выйшла і яшчэ адна новая кніга Стральцова — «Пячатка майстра», пад вокладкаю якой сабраны літаратурна-крытычныя артыкулы і эсэ апошніх гадоў. Кніга пра пісьменнікаў, якія ў сэрцы аўтара, каго ён аднойчы спаткаў на сваёй дарозе і з імі побач, радуючыся гэтае блізасці, доўжыць свой шлях служэння нацыянальнай літаратуры. Пра Купалу, Бядулю, Гарэцкага, Чорнага, Хадыку, Мележа, Пысіна, Брыля, Панчанку, Вялюгіна, Зарыцкага, Барадуліна. Пра іншых. Аналітычна, з грунтоўнай літаратуразнаўчай эрудыцыяй, а разам з тым без акадэмічнай мудрагелістасці, разбураючы звыклыя літаратурна-крытычныя штампы, віртуозна спалучаючы навуковы аналіз з публіцыстычным, а дзе і белетрыстычным словам, Стральцоў аргументавана вызначае месца выбраных ім празаікаў і паэтаў у рэчышчы гістарычных нацыянальных традыцый і жывой літаратурнай плыні, у той жа час даючы іх жывыя партрэты. Культура думкі, свой лад і стыль, высокія, без збою, крытэрыі, тонкі, адметна стральцоўскі густ і такт ва ўсім робяць кнігу своеасаблівым самапартрэтам Стральцова — даследчыка і мастака, які, калі пакарыстацца ягоным вызначэннем ролі Максіма Багдановіча, «творыць і аналізуе, аналізуе і творыць. І пастаянна трымае руку на пульсе літаратурнага працэсу». І тут ужо тое высокае вызначэнне літаратурнай працы, што вынесена ў назву кнігі, хочацца адрасаваць самому аўтару: так, «пячатка майстра» — і ў ягонай руцэ.

А гэта ён усім нам даводзіць ужо шмат гадоў.

За начнымі шыбамі маёй крычаўскай хаты злуе халодны восеньскі вецер, нервова лепіць у шыбы дажджом і размяклым лісцем з яблынь. Я адчыняю старую, яшчэ

бацькаву, кніжную шафу і раптам, побач з кніжкамі і бутэлькаю некалі недапітага віна, бачу аркуш паперы з пасевам раўнюткіх радкоў машынапісу:

«...а пакуль проста молішся няўзнак не запарушанай зайздрасцю жыццёвай удачы: памажы нам яшчэ калі-небудзь тут зноў, няхай хоць ва ўспамінах, а найболей памажы нам там, дзе будуць з намі гэтыя ўспаміны і яшчэ, можа, звыш таго. Нешта пакідаю я тут, нешта бяжыць наўперад мяне па дарозе. Тутэйшае, яно ці не хоча, апярэдзіўшы, пазнаць мяне дома і адчыніць вароты».

Вось і яшчэ напамін аб тых, двухгадовай даўнасці, вандроўках па Магілёўшчыне. У тое лета тут, на стале каля шафы, стаяла мая пішучая машынка. Мы з Міхасём тады вярнуліся з Лімені. А вось і пра яе — далей:

«У Мінску пазваню табе, дружа, каб падзячыць за радасць стрэчы з нечым неад'емна сваім, нашым, што там, у Лімені, цярпліва чакала нас і, дзякаваць богу, не прачакалася. Наталіўшы, яно адпусціла нас, хочацца думаць, з лёгкім сэрцам, але наказала вяртацца сюды, можа, і з цяжарам на душы — па цудадзейныя свае лекі. Няхай будзе бласлаўлёная ўлада ўсяго роднага нам».

Вярнуўшыся з Лімені, мы тады ж вярнуліся і з Сычына. Але... што там, раней, у гэтых нататках я не дагаварыў, апраўдаўшыся шматкроп'ем? Пра страту паэтам вёскі?..

А можа, гэта страта неабходнай чалавеку, кожнаму, тым больш — паэту, упэўненасці? Ад таго, што вёска не так, як жадае душа, ды і яна сама, калі ў яе запытацца, мяняецца? Можа, адчуванне страты — ад разгубленасці, як перад той забруджанай канаваю, у якой дзіця Галубы не магло пазнаць сваёй любай рачулкі?..

Святло той рэчанькі Галубы...

Помню яго пытанне — немаведама да каго:
— Навошта загубілі Галубу?..
І думку цяжкую:
— Ці гэта лад?.. Ці гэта бязладдзе?..
Дык ці не ў гэтай разгубленасці прычына страты і вёскі, і многіх-многіх ненапісаных акварэляў у прозе, якіх мы, чытачы, даўно чакаем ад Міхася Стральцова?

І ўсё ж... няхай...

«Няхай будзе бласлаўлёная ўлада ўсяго роднага нам».

1987

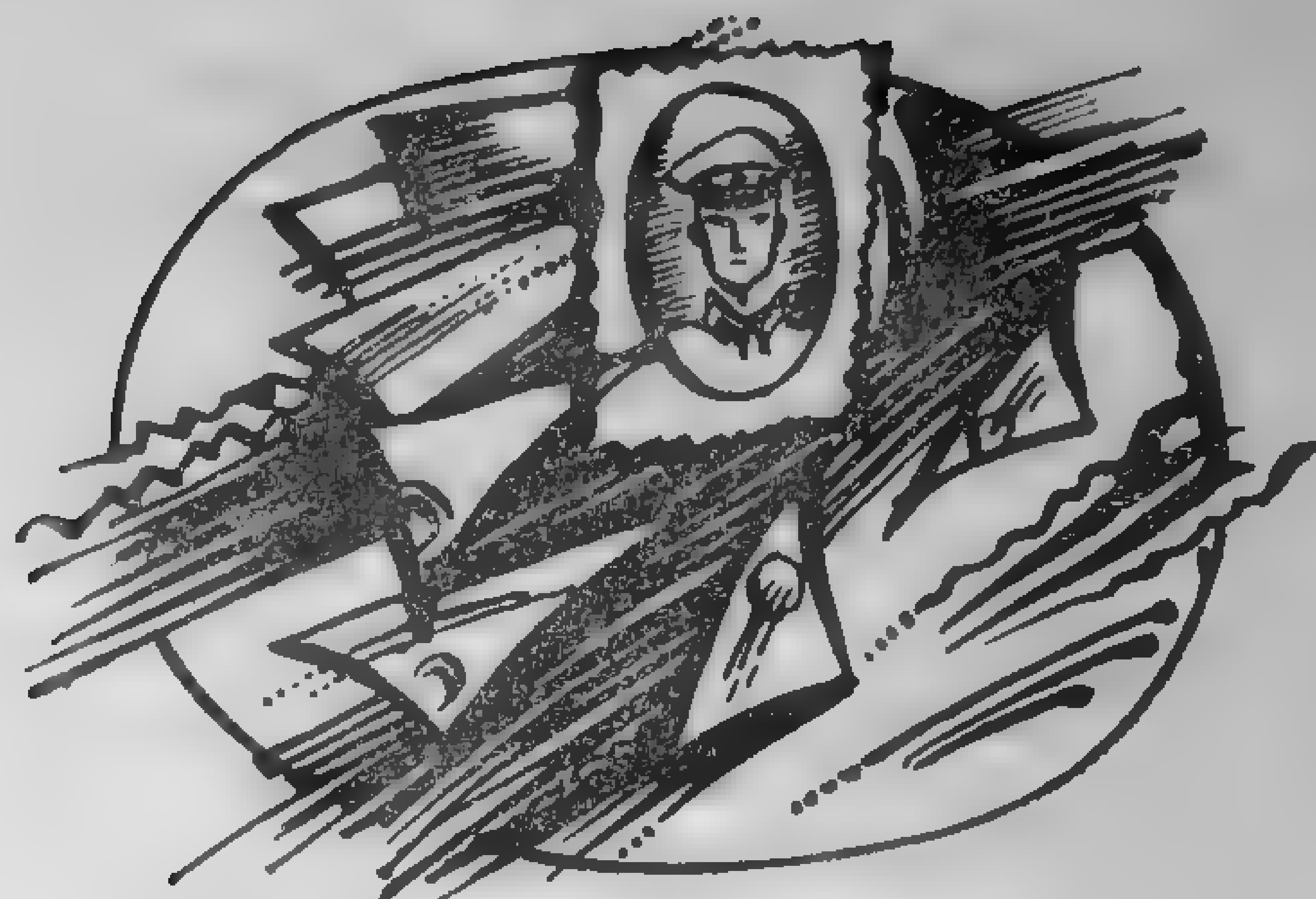

СЛОВА З ПОЛЯ БОЮ

Яны пакідаюць нас... Маўкліва.

Гэта — як у Пысіна, Аляксея Васільевіча:

> Адыходзяць далей батальёны —
> Ад баёў, ад апошняй вайны.

І ўсё часцей, за кожным выбухам, думаеш: што будзе з жыццём, з зямлёю, калі звыклы наш побыт — кватэры, вуліцы, сходы, будні і святы — пакінуць усе франтавікі, пакаленне, якое не толькі пранесла на сваіх плячах полымя вайны ад Брэста да Сталінграда і ад Сталінграда да Берліна, але і засеяла ніву жыцця суровай і непахіснай ахопнай праўдаю, франтавой вернасцю, баявой мужнасцю?..

«Мілая Аня!

Пішу на калене. Зусім няма часу. Мы ўжо 2 тыдні ў полымі жорсткіх баёў. Скончыліся прагулянкі і вучоба. Пачалася самая сапраўдная работа. Кананада не змаўкае ні ўдзень ні ўноч...»

«Мілая Аня!

Сёння 20 дзён, як мы ў баі. За гэтыя пякельныя хвалюючыя хвіліны і гадзіны пяражыта больш, як можна сабе ўявіць...»

«Мілая Аня!

Можа, табе не давядзецца чытаць гэтае пісьмо. Ты сама здагадваешся — чаму. Рэдка даводзіцца ў жыцці перажываць гэтакія хвіліны. Я веру, што перажыву і ты ўсё ж прачытаеш гэтыя словы...»

Унізе аркуша, пазнейшым днём, прыпіска:

«У сваіх паперах знайшоў гэтыя радкі незакончанага пісьма. Нямецкія танкі не далі закончыць. Ты любіш мае пісьмы,— дасылаю табе і гэтае. Якуб. 5. 12. 42».

Якуба Герасімавіча Міско мы, журналісты, газетнымі пёрамі прапісаныя да Дома друку на Ленінскім праспекце ў Мінску, кожны дзень бачылі ў сваім Доме, на калідорах і ў пакоях, часцей — на першым паверсе, дзе рэдакцыя яго абранніцы — «Сельскай газеты». Не кажу за старэйшых, але маладзейшыя журналісты, тыя, што ў вайну бегалі, падцяўшы жываты, галоднымі хлапчукамі, ды і пазнейшыя, яшчэ маладзейшыя за нас, бачылі ў ім аўтарытэтнага, вопытнага, прапыленага селавымі дарогамі «аграрніка», майстра вострага газетнага слова, чалавека надзвычай сціплага, і ніхто з нас тады не здагадваўся, што ён, Якуб Герасімавіч, мог пісаць штосьці, акрамя газетных карэспандэнцый і нарысаў, а тым больш такое — франтавыя пісьмы да каханай, пісьмы ■ агню, пісаць іх усю вайну ад сорак першага да сорак шостага, пісаць днём і ноччу, пры святле ліхтарыка і месяца, перад боем і адразу пасля бою, у зацішку паміж баямі і нават пад артабстрэлам.

«Я вельмі стаміўся. Але ў наступленні адпачынку няма...»

А ў той жа час пісьмо «Мілай Ані» — піша.

«Мы цяпер мала спім, ядзім на хаду...»

А пісьмо — піша.

«Рукі мае ўсё больш і больш качанеюць. Цяжка пісаць. Побач ірвуцца міны...»

А ён — піша. І яшчэ тлумачыць:

«...лісты пішуць тут па-свойму: шафёр у кабіне, наводчык гарматы — абапёршыся на лафет, стралок піша глыбока ў зямлі. Ці можна патрабаваць, каб гэтыя лісты былі доўгія і цікавыя? Яны звычайна кароткія, але яркія, як кулямётная чарга...»

Вось гэтакія і пісьмы Якуба Герасімавіча: кароткія, але яркія, як «кулямётныя чэргі». Іх прыгажосць — ад сэрца, мужнага і пяшчотнага, суровага і добрага, зраненага і паэтычнага, выхаванага і загартаванага цяжкім жыццём, незвычайным лёсам, абавязкам застацца чалавекам на любой хвалі пакут, на любым крузе пекла. Высакародны гуманізм не раствараецца глухой цеменню ночы, дзіўны аптымізм не дае пагаснуць апошняму праменьчыку святла. Ва ўсім гэтым і сакрэт таго, як ліст, інтымная сувязь паміж двума сэрцамі не згараюць у лютым полымі вайны, як яны

і пасля вайны, і сёння застаюцца неабходнымі для ўсіх жывых, як «кулямётныя чэргі» франтавіка саракавых гадоў знаходзяць сваю цэль за тоўшчаю часу, зрабіўшы саракагадовую траекторыю ў наш дзень і не страціўшы «на излете» сваю «ўбойную силу».

Гэтымі днямі па кінатэатрах паказваюць новую стужку «Беларусьфільма» «Давай пажэнімся». Сюжэт прымітыўна просты: мужчына і жанчына, абое ў гадах, выпадкова, у спешцы вулічнай таўкатнечы, сустракаюцца, выпадкова заходзяць у рэстаран, выпадкова адно аднаму кажуць «давай пажэнімся». І зрабілі так, як сказалі — выпадкова. Усё выпадкова. Што атрымалася? Прыстойны шлюб.

У краіне на сотню шлюбаў — пяцьдзесят разводаў. Фактычных! Не ўлічваюцца сем'і, дзе жыцця няма, хоць да пазводаў яшчэ не дайшло: адно аднаго церпяць.

Што ў гэтай катастрафічнай сітуацыі прапануе фільм? Ды проста вучыць: не бойцеся, людзі, што вы не ведаеце адно аднаго, не трацьце час на тое, каб разабрацца адно ў адным, паразумецца. Знаёмцеся, хоць на вуліцы, і адразу ідзіце ў Палац шлюбаў. Вас чакае лёс герояў фільма: згода, сям'я, шчасце.

Якая лухта і якая мана! І якое шчасце, што, наглядзеўшыся танных, на высокія тэмы, кінакадрыкаў, ты маеш магчымасць не проста праверыць іх вартасць — навошта? — лістамі Якуба Герасімавіча, а вярнуць сабе, зноў сеўшы за лісты яго чыстай і мудрай споведзі, адчуванне праўды жыцця і пачуццяў.

«У Ліду Аня пераехала з Тулы, мы разам працавалі ў газеце,— успамінае ён у дакументальнай аповесці «Было яно калісьці...».— Неяк непрыкметна зблізіліся, пачалі хадзіць у кіно, у святочныя дні выязджалі за горад... І чым далей, тым цяжэй мне было аставацца без яе. Я не мог дачакацца раніцы, хацелася хутчэй у рэдакцыю, убачыць Аніну ўсмешку, пачуць яе голас. Мы не гаварылі паміж сабою пра каханне. Адзін раз толькі я, гледзячы ёй у вочы, адважыўся сказаць:

— Мне без цябе вельмі цяжка.

Яна пачырванела і ціха адказала:

— А мне, думаеш, лёгка?»

І вось жыццё развяло. Яна — паехала на ўсход, у родную Тулу, ён — на захадзе, салдат запаснога палка (часова). Але з першых дзён вайны яны пісьмамі знаходзяць адно аднаго і з гэтага часу пачынаюць зноў ісці адно аднаму насустрач.

Гэта была доўгая і цяжкая дарога. Праз жорсткія баі пад Малаяраслаўцам і Юхнавам («Гэта былі, бадай, самыя цяжкія дні з усіх маіх ваенных дзён»), пад Тулаю і і пад Бранскам («Я ўжо перажыў Бранск, Тулу, Калугу — гэта вельмі многа, так, гэта многа, многа, Аня»), праз баі на Доне, Данцы, Дняпры, пад Сталінградам. («Ішоў я на захад, ішоў на Днепрапятроўск, на Нікалаеў, на Адэсу, на Варшаву, іду на Берлін. Ішоў і іду — праз мінныя палі, пад градам куль, бомбавых і снарадных асколкаў, скрозь пажары вёсак і гарадоў»). У Берлін увайшоў адным з першых.

У тыя дні Якуб Герасімавіч напіша:

«Родная мая дзяўчынка! Далібог, слоў няма, каб расказаць табе пра тое, што робіцца. Усё скончылася. Прыйшла перамога. Разам з маімі таварышамі я ішоў да яе сем тысяч кіламетраў».

Гэтыя сем тысяч кіламетраў салдат ішоў разам з тым да каханай, да сваёй будучай сям'і. Дарога да іх і да перамогі над фашызмам выдалася адна і тая ж — гістарычная. Неверагодна цяжкая і доўгая. І цана ёй незвычайна высокая. Колькі гадоў назад, пражыўшы ад той вайны жыццё, Ганна Іванаўна, паміраючы ад цяжкой хваробы, пакіне запавет, каб ёй у труну паклалі самае для яе дарагое — пачак франтавых Якубавых пісем, і пляменніца Якуба Герасімавіча, Таня, выканае гэтую просьбу.

А сам Якуб Герасімавіч?.. Ён нядоўга пражыве без «мілай Ані». Два гады амаль кожны дзень будзе насіць на яе магілу кветкі. Усяго два гады...

Такую аповесць двух маладых сэрцаў данесла нам праз сорак гадоў палявая пошта Якуба Герасімавіча Міско, якая шчаслівa, хоць далёка не поўнасцю захавалася. Адным з першых, па праву сябра аўтара пісем, яе прачытаў Янка Брыль, складаючы, ужо пасля смерці Якуба Герасімавіча, яго кнігу, першую і апошнюю. Ён і назву ёй даў — «Маё маўклівае сэрца») паводле слоў самога Міско). Брыль ацаніў гэтыя пісьмы не толькі па законах блізкага сяброўства, але і па законах удзячнасці слову, напісанаму адданым сэрцам і чыстым сумленнем.

Дзіўнае і, думаецца, небеспадстаўнае адчуванне: інтымная палявая пошта Якуба Герасімавіча, калі б мы яе прачыталі адразу пасля вайны, не ўразіла б нас гэтак моцна, як уражвае сёння, праз сорак гадоў. І — хто ведае? — можа, праз наступныя сорак яна будзе яшчэ мацнейшым урокам чалавечнасці, як сёння. Бо хто зможа ка-

лі-небудзь забыць альбо абвергнуць факты, паведаныя з поля бою?

«Нашы тылавыя падраздзяленні засяваюць нямецкія палі. Думаюць пра новы хлеб».

Ці такое:

«Разбураючы і абражаючы нацыянальныя святыні іншых народаў, яны здзекаваліся і са сваіх помнікаў. Толькі з нашым прыходам сюды помнік Гётэ і Шылеру набыў свой ранейшы выгляд. Немцы здзіўляліся, калі на адкрыццё помніка прыбылі воіны Сталінграда, а генерал-палкоўнік Чуйкоў ля п'едэстала яго паклаў вянок з надпісам: «Гётэ і Шылеру ад Чырвонай Арміі».

Вядома, цана слову і факту не толькі ў самім слове і ў самім факце. Яна яшчэ і ў часе. Час выбірае слова і факт, якія яму патрэбны.

Час, які стаў гісторыяй, сааўтар кнігі «Маё маўклівае сэрца».

Якубу Герасімавічу шанцавала на сяброў. Яго блізкімі спадарожнікамі па жыцці былі Рыгор Шырма, Максім Танк, Валянцін Таўлай, Міхаіл Мінкевіч, Міхась Васілёк, Анатоль Іверс, Піліп Пестрак, Мікола Арэхва, многія іншыя вядомыя нам, беларусам, змагары за рэвалюцыю і рэвалюцыйную культуру, выдатныя дзеячы, з якімі Якуб Герасімавіч на «крэсах усходніх» санацыйнай Польшчы дзяліў і катоўні на Лукішках, і радасць вызвалення Заходняй Беларусі ад пілсудчыны, свята верасня 1939 года. Пра ўсё гэта і яшчэ шмат пра што з гістарычнага мінулага яго дакументальная аповесць «Было яно калісьці...».

Вёсачка Чамяры на Слонімшчыне, сялянская хата, адтуль — дарога ў Вільню, да ведаў і змагання за сябе і народ, спачатку ў сценах беларускай гімназіі, пасля — у Беларускай сялянска-работніцкай грамадзе, камсамольскім і партыйным падполлі, літаратурным рэвалюцыйным асяроддзі, на дэманстрацыях, мітынгах і судовых працэсах, на Лукішках і ў гродзенскай турме, зноў на Лукішках, у яе закратаванай камуне,— вось універсітэты Якуба Герасімавіча. «Шляхі і краты» — назваў ён гэтую частку свайго жыцця і сваёй аўтабіяграфічнай аповесці. А далей? Яно, жыццё, і далей было не цішэйшае, не лягчэйшае. Асабліва — з 22 чэрвеня 1941 года.

Ягонае слова, нават у аўтабіяграфічнай аповесці, не столькі пра сябе, як пра час, у якім давялося жыць, пра народ, сынам якога ён быў, пра жыццё зямлі і народа. Але шчырае і няўрымслівае сэрца зрываецца на споведзь пе-

рад тымі ж часам, людзьмі, жыццём, перад тварам будучыні. Асабліва ў хвіліны, калі нехта свой — быццам мала ворагаў — раніць сэрца. Тады — шчырасць становіцца гнеўным крыкам смяротна параненага чалавека:

«І ніхто ніколі мяне не папракнуў у недахопе мужнасці. Гэта лёгка гаварыць. А ўспомніш атакі, калі пад свіст куль падымаешся і забываеш пра жыццё, думаеш толькі пра запаветнае «ўперад», успомніш глыбокія калужскія снягі, на якіх не спіш, а дрэмлеш, успомніш дні жахлівага акружэння... успомніш усё гэта — і сам здзіўляешся. Пражыў, вытрымаў, дайшоў да Германіі. Аня, я ж ніводнага дня не адпачыў, ні разу не быў у тыле, нават блізкім».

Гэта — не цытаты. Гэта — хада чалавека праз пакуты, агонь да перамогі. Чытаючы напісаныя ім радкі, хочацца зноў і зноў паўтараць іх, думаць, суадносіць часы, той і цяперашні, людзей, тых і цяперашніх, бачыць паміж іх сябе, сваё месца — дзе са згодаю, дзе з абурэннем.

У кнізе ёсць уклейка, на ёй — здымак: малады, прыгожы, разумны, рашучы гвардыі маёр у франтавой гімнасцёрцы. На гімнасцёрцы — ордэны, самыя высокія. І подпіс: «Германія, май 1945 год». Гэтакі — ён, аўтар палявой пошты да Ганны Іванаўны. А з адваротнага боку на той самай уклейцы — іншы здымак: Якуб Герасімавіч сядзіць за сталом у калгаснай канторы пасля вайны, на галаве — вайсковая шапка-вушанка, злёгку пакамечаная ў няўтульных дарогах газетчыка, але крыху набакір, ліха, у несамавітым палітончыку і высокімі падшыванымі плечукамі — у той час гэтакія высокія плечукі былі ў модзе,— у правай руцэ аловак, на стале пад рукой — разгорнуты сшытак, які называўся «Общей тетрадью», тут жа — канторскі лічыльнік, левая рука сціснута ў кулак, а вочы глядзяць засяроджана і ўедліва... на каго? На чалавека, якога мы не бачым, але які сядзіць насупраць Якуба Герасімавіча.

Чамусьці здаецца, што ён углядаецца ў нас — маладзейшых, жывых. Слухае ўважліва, што мы кажам. На твары як напісана: ну пагаварыце, пагаварыце, разумненькія. А пасля рэзка, па праву старэйшага, франтавіка, скажа — секане — спыніць ураз і нашу пустую размову, і нашу, часамі непрыгожую, прагнасць. Але пакуль што слухае. Ён умеў слухаць. Усё і ўсіх. У яго была вытрымка сапраўднага франтавога разведчыка.

Як мала, на жаль, мы, маладзейшыя ды пазнейшыя, правяраем сябе, свае ўчынкі, думкі, словы, свой будзень,

нарэшце, мужнасцю, мудрасцю і чысцінёй франтавікоў. Такіх, як Якуб Герасімавіч. Як не заўважаючы, што яны адыходзяць...

І ўсё ж — ёсць суцяшэнне. Такое жыццё, як пражытае Якубам Герасімавічам, не знікае бясследна.

Ці былі б мы, маладзейшыя, такімі, якія ёсць, у тым лепшым, што ў нас ёсць, калі б над намі, побач з намі не было б іх — франтавікоў? Былі б іншымі. Куды бяднейшымі, перш за ўсё — духоўна. Яны нам прынеслі з акопаў і баёў не толькі свабоду і мір, але яшчэ — вялікую духоўную сілу і чысціню.

Гэтым уражвае дакументальны і мастацкі жыццяпіс Якуба Герасімавіча Міско.

1983

АД ЛІПКІ, ВЯРБЫ І БЯРОЗКІ

На падваконні — скінутыя духмяным летам пялёсткі жасміну і кніга ў просценькім сінім каленкоры. Па яе шмуцтытуле прайшлася рука аўтара: «... жыві, пішы, радуйся і не адкладай гэта на потым!»

Бачу зычлівую, як заўсёды, крыху іранічную ўсмешку аўтара. Яна дае права чытаць аўтограф іначай: «...жыць будзеш, нікуды не дзенешся, радасці не шукай, яна пісьменніку неабавязковая, а пісаць трэба, і гэта, апошняе, не адкладай на потым!»

«Вапшчэткі, кожны мае што сказаць, трэба толькі знайсці пункт ахвоты...»

Адзін мудрэц знайшоў другога. Паразумеліся ды і падаліся да людзей — выводзіць іх на мудрэйшыя сцежкі. І ўсё тут як трэба. Як патрабуюць і жыццё, і літаратура. А хто каго знайшоў? Аўтар — героя ці герой — аўтара? Як быццам пытання таксама няма. Спачатку бывае курачка, потым — яечка? Ці наадварот?..

Быў цёплы красавіцкі вечар сярод халоднай вясны ў Астрашыцкім Гарадку пад хваёва-бярозавай сцяною на беразе возера. І было нас трое: аўтар сіняй кніжачкі, яе прыхільны перакладчык на суседнюю мову і аўтар гэтых радкоў, які ці не злачынства робіць, што выдае далёка не тайную, але ўсё ж інтымную вячэру ці, дакладней, размову. А размова ішла пра жывую душу Вапшчэткі (калі спрачацца, ледзь не хапаючыся загрудкі,— гэта таксама размова). Не было згоды ў тым, як яму, Вапшчэткі, жыць

у абнове, што толькі кроілася і шылася, у новай яму вопратцы рускага перакладу. Як уберагчы душу, вытканую з лесавых красак, палявых сцежак, птушыных песень, гаркавых балотных пахаў на Клічаўшчыне, з чыстай нерушы мовы і звычак Ліпніцы, як захаваць яе ў строях, пашытых хай не на маскоўскай фабрыцы, але ўсё ж далёка ад дому — у прасторах Расіі? Усе мы разумелі, што з Вапшчэткі жартачкі кепскія. Ён адначасова ясны і загадкавы, просты і парадаксальны, лагічны і алагічны. Яго не абыдзеш, няўдачу з ім нічым не кампенсуеш. Ён — гэта раман. Раман — гэта ён. У чужыя аглоблі яго не паставіш, чужы хамут не накінеш. Стэрэатыпы ён разбурае. Яго не ўламаеш, не сагнеш, а зубы сабе на ім скрышыш.

Мне тады падалося, што Кудравец ваяваў не за поспех рамана ў рускага чытача, а за жывога чалавека, за яго далейшы лёс, за яго праўду, душу. Нібыта пытанне стаяла адназначна: жыць Вапшчэткі ці не жыць?

Хоць, здавалася, пагроза смяротная не навісала. Іван Кірэенка сам шчыра, пакутліва шукаў рускае аблічча літаратурнага героя. Ён яго палюбіў, як даўно і шчыра любіць прозу Кудраўца.

І тады я падумаў: хто каму найбольш абавязаны? Вапшчэткі — Кудраўцу ці Кудравец — Вапшчэткі? Хто каго знайшоў? Можа, Вапшчэткі знайшоў Кудраўца? І Кудравец гэта ведае. І таму за яго змагаецца, памятаючы, што ён яму таксама шмат чым абавязаны?

А ці бывае гэтак?

Часам адкрыеш чыйсьці твор, чытаеш і дзівішся: вобраз, што ў творы, ты сустракаў у жыцці, ён даўно жыве і ў тваёй памяці, у сэрцы, а напісаў пра яго хтосьці іншы, не ты. А чаму? Ды хоць ты яго першы як быццам заўважыў, не ты аказаўся яго абраннікам.

Наконт гэтага Ігнат Сцяпанавіч Вапшчэткі так сказаў: «У гісторыю ўсе ідуць пеша, і яна сама выбірае сабе палюбоўнікаў».

Ён не ўчора, не пад уплывам нейкіх новых сацыяльных зрухаў з'явіўся ў нашым жыцці. Сацыяльныя зрухі на яго ўплывалі моцна, на новае ў жыцці ён вельмі адчувальны, нават здольны ўрастацца ў новыя абставіны, не трацячы, вядома, сябе, сваё аблічча, свае сувязі з гістарычнай глебай. Гэта асабліва выяўляецца, калі Вапшчэткі побач са школьнікам Валерам — як хараша яны адзін аднаго разумеюць! Але, жывучы клопатамі сённяшняга дня, пагаджаючыся з ім, сэрцам да яго прырастаючы, Вап-

шчэткі ў той жа час каларытна ўвасабляе ў сабе гістарычна сфарміраваныя, не за адзін дзесятак гадоў выпрабаваныя маральныя якасці беларускага селяніна. Ён на нашай зямлі жылец даўні. Мы яго ведаем па сваіх бацьках, дзядах, па тым, што носім у сабе ад бацькоў і дзядоў. Ён даўно выгарадзіў сабе месца ў мастацкай літаратуры. Літаратура яго чакала. Але ён, здаецца, чакаў Кудраўца. І цяпер, ведаючы як аднаго, так і другога, мы дзівімся, як удала аўтар знайшоў у вобразе свайго героя форму самавыяўлення, як ён яго не сканструяваў са сваіхназіранняў, хоць і такі метад не заганны, можа прынесці поспех, а выдыхнуў як споведзь, як сваю сутнасць.

А што характар гэты не з'явіўся для літаратуры нечаканасцю, сведчаць хоць бы «Ніжнія Байдуны». Можна кінуць вокам і за нацыянальныя межы — на «Кала Бруньёна». І тады ўжо наш дапытлівы розум выйдзе на праблему агульначалавечага ў нацыянальным характары, на думку аб наяўнасці блізкага сваяцтва паміж героямі далёкіх адзін ад аднаго літаратурных і геаграфічна-літаратурных рэгіёнаў.

А чаму і не тэма для роздуму ў век сусветнага разладу, які пагражае апошнім сусветным пажарам?

Спакуса існуе: паставіць твор Кудраўца побач ■ аповесцю Брыля ці раманам Ралана. Але я на гэта не рызыкую пры ўсёй сваёй любові да Анатоля Паўлавіча і Ігната Сцяпанавіча. Хоць бы таму, што ў апошнія гады гэты метад літаратурных ацэнак даволі моцна сябе скампраметаваў. Каго толькі наша па-сяброўску шчодрая, а дакладней — па-сяброўску непатрабавальная крытыка не падсуседжвала да Мележа ці Брыля — з'яў у літаратуры бясспрэчных? Той-сёй, збіты ■ толку гэтакай крытыкай, глядзіцца ў люстра і бачыць абрысы самога Льва Мікалаевіча. Пакуль што (ці заўважылі?) не чапаюць Дастаеўскага. Хіба ж выйгрышна раўняцца з пісьменнікам, які прызнаваўся: «То-то и есть, что все беру темы себе не по силам»?

А ўсё ж — што спакушае на вышэй названыя аналогіі? У выпадку з Вапшчэткі?

Кудравец вывеў героя, які не ў меншай, бадай, меры, як Кала Бруньён, адчувае сваю гістарычную місію ахоўніка працоўнай маралі, духоўнасці, народнай эстэтычнай культуры.

І калі ўжо сюды, нам пад размову, трапіў Дастаеўскі,

то варта прыгадаць яго разуменне эстэтыкі, якое мы знаходзім у «Дзённіку пісьменніка»:

«Эстетика есть открытие прекрасных моментов в душе человеческой самим же человеком для самоусовершенствования».

Гэтакае разуменне амаль поўнасцю супадае з паводзінамі Кудраўцовага героя. Кажу «амаль» таму, што Вапшчэткі — дзіця нашага часу, і сацыяльныя функцыі ў яго больш шырокія, як у герояў Дастаеўскага. «Прекрасные моменты в душе человеческой» ён адкрывае і ахоўвае не толькі для сябе, самаўдасканальваючыся, але на патрэбу людзям, якія яго акружаюць, на патрэбу грамадства.

Як хораша гэтыя «прекрасные моменты» яго жыцця, пачуццяў, думак засвойвае той жа Валера. Яны, стары і малады, дружбакі. Усюды разам — на млыне, на палянванні. Разам і ў лазні.

Вось — Ігнат Сцяпанавіч распранаецца і кажа:

«Гляджу я на цябе, Валера, і бачу, што ты хлопец чэпкі, скора наложышся разумець і рабіць усё, як трэба. Тут, брат, калі што новае трапіць, пакуль не абгрызеш, як сабака костку, не выпускай».

Мудрасць старога як быццам не ад сённяшняга дня, не ад дня даўно мінулага, якога Валера не ведае, але як нечакана і дакладна яна высвечвае дзень сённяшні, як дакладна чалавек выходзіць з ёю, гэтай мудрасцю, на сённяшнюю будзённасць: клопат пра майстэрню, млын, станкі, пра тое, што людзі, не разабраўшыся, у чым воля і ў чым няволя, бягуць з вёскі ў горад.

А Валера? Ці ўспрымае ён, малады, ход думак старога?

Ён уважліва разглядае на палку цела Вапшчэткі і кажа:

«У вас, дзядзька, спіна, як у таты: узараць нехта ўзараў, а забаранаваць забыўся».

А гэта ж той самы вобразны лад, тая самая інтанацыя, якія ўжывае стары. Яны, гэтыя лад і інтанацыя, і ў наступным сказе:

«Не забыўся, а мы не даліся. Хапіла і плуга, ■ калі шчэ пусціць барану, якая душа выдзержала б?»

Значыць, прарастае слова старога ў маладой душы. І нараджае адпаведную мудрасць.

Пачуўся голас цёткі Марыны — размова дала ўбок:

«Вапшчэткі, я табе скажу, жонкі — патрэбныя людзі...»

Слова ў старога не заўсёды далікатнае, прычасанае, Але ж абалонка думак для Валеры прывычная, вясковая,

дзе перасоленая, для трываласці, дзе і пераперчаная, каб зачапіць дык зачапіць за жывое, і ўсім гэтым натуральная, без падману. Галоўнае — сутнасць сказанага. А яна — глыбей. Як чыстая вада — на дне калодзежа. Гэтая глыбіня і спакушае хлопца адкрывацца перад старым. Нават у тым, што ў гэтым узросце — таямніца з таямніц: пра дзяўчат. Валеру здаецца, што яны не такія, як былі некалі. Іншы век — іншыя дзяўчаты. А што на гэта кажа стары?

«Усе яны чалавекі, і ўсе розныя. Скажу яшчэ такое: гэта мы толькі называем так, каб пахваліцца, мужчынскі строй. Няма мацнейшай шарэнгі, чым бабская, і няма вярнейшага мужчыны, чым баба».

Зноў не вельмі далікатна?.. А далей?

«Вапшчэткі, скажу табе зноў: жыццё — гэта кола, зямля стаіць, а яно круціцца. Бывае, падыме на самы верх, а пасля са ўсяго маху, во тут не дай бог разгубіцца — раздушыць, як жабу. Мокрае месца пакіне, а само пакоціцца далей. Яму няма калі чакаць, пакуль ты штаны падцягваць будзеш...»

Дзе тут эстэтыка?

А яе мера, аказваецца, у тым, як успрымае ўсю гэтую навуку школьнік Валера:

«Нешта дзіўнае накочваецца на яго, быццам ён пераносіцца ў другі час, калі быў зусім маленькі, а бабуля гаварыла яму пра людзей і чалавечую душу. Што чалавек жыве, пакуль ёсць у ім душа. А варта толькі пасварыцца з душою, як яна пакідае цела, і чалавек памірае...»

Вось які расчулена асэнсаваны водгук у маладой душы знаходзяць не вельмі як быццам далікатна выказаныя старым Вапшчэткі ўрокі маралі і наогул разумення жыцця.

Не толькі тут, у лазні.

Ігнат Сцяпанавіч заядлы паляўнічы. З сабою на паляванні бярэ і Валеру. І што знаходзіць на гэтых паляваннях юная душа? Зусім не тое, аказваецца, што можа пасеяць і вырасціць гэты далёка не сентыментальны занятак мужчын.

«Баішся жывому зверу ў вочы зірнуць?» — пытаецца Вапшчэткі.

«Мёртваму баюся. Колькі таго жывога засталося?» — адказвае Валера. І гэты водгук не з'яўляецца сам па сабе. Ён узнікае ад судакранання з духоўным светам старога паляўнічага.

Тут форма паводзін (паляванне) і змест (любоў да

прыроды, да ўсяго жывога) і як быццам несумяшчальныя, алагічныя. Але гэтак толькі здаецца.

Аб выніках гэтага судакранання яшчэ больш красамоўна сведчыць Вашчэткаў сын Лёнік перад смерцю:

«А ведаеш, тата, што мне болей за ўсё ўспаміналася там, удалі? — у цёмных сынавых вачах зачаплілася нешта светлае, як белы туманок.— Тое, як я цябе знайшоў пасля вайны і як мы з табою на качак хадзілі».

Вось яно, «светлае, як белы туманок», чыстае да святасці, з чым чалавеку лягчэй нават на споведзі перад смерцю: «як на качак хадзілі».

Вашчэткі ўвесь на парадоксах. У яго свае лагічныя сувязі паміж формай і зместам, пачаткам і канцом, словам і ўчынкам. І няма разладу. Няма супярэчнасці. Логіка і паўнакроўнасць жыцця, вобраза ў лагічным адзінстве самых розных, часам процілеглых, яго праяў. Гэта прынцыповы погляд Кудраўца на жыццё, на чалавека, які ён выяўляе ў кожным сваім творы. Характары ў яго складаныя, неадназначныя, паводзіны герояў далёкія ад лагічных стэрэатыпаў, іх можна не зразумець, калі не адчуваць альбо страціць хоць на каліва адчуванне глебы, якая нараджае падобныя характары, яе жарству і цяплынь пад нагамі.

Ці не гэта адбылося з вядомым крытыкам, які паспяшаўся заявіць, што герой Кудраўца «сярэдніх духоўных магчымасцей» і «пэўнай сваёй абмежаванасці», што яму нібыта цікавей бадзяцца па лесе са стрэльбаю, як пасядзець дома з дзецьмі.

Пра маральны бок паляванняў нам сказалі Валера і Лёнік, якія пра гэта ведаюць лепш. А наконт сям'і, у адносінах да якой Ігнат Сцяпанавіч выяўляе свае «сярэднія духоўныя магчымасці», дык тут таксама ўсё куды складаней.

Так, паляванне на кабана распісана на большай кніжнай плошчы, як апошняя сустрэча з сынам. Але хіба мастацкая вага твора вымяраецца колькасцю радкоў і старонак?

Не цяжка заўважыць, што найбольш драматычныя, псіхалагічна напружаныя сцэны выпісаны скупа, сцісла, часам — як сцэна вяртання героя з вайны ў родную хату, да сям'і, ці як сцэна апошняй сустрэчы з сынам — на нейкім перацятым дыханні. Але яны пакідаюць моцнае ўражанне, мацнейшае, як іншыя распісаныя, падобна паляванню, эпізоды.

Аўтар робіць гэта невыпадкова. Ён памятае закон мастацтва, выказаны Львом Талстым неаднойчы, аднойчы — у пісьме Файнерману: «В повествовании об Иосифе не нужно было описывать подробно, как это делают теперь (як, дарэчы, робяць і зараз, да чаго ўжо і крытыку прывучылі настолькі, што яна ў гэтых нудна зацягненых апісаннях бачыць вартасці мастацкага твора.— *В. К.*), окровавленную одежду Иосифа, и жилище, и одежду Иакова, и позу, и наряд Пантефриевой жены, как она, поправляя браслет на левой руке, сказала: «Войди ко мне», и т. п., потому что содержание чувства в этом рассказе так сильно, что все подробности, исключая самых необходимых, как, например, то, что Иосиф вышел в другую комнату, чтобы заплакать,— что все эти подробности излишни и только помешали бы передать чувство».

Вядома, каб чамусьці навучыцца ў такога настаўніка, трэба валодаць майстэрствам і інтуіцыяй. І, можа, «Сачыненнем на вольную тэму» Кудравец якраз найбольш моцна заявіў, што са словам і вобразам ён абыходзіцца як сапраўдны майстра.

Ён, апавядальнік, піша сцісла, у манеры і стылі малога жанру, на слова — скупа, хутчэй недавыкажа, як скажа лішняе, з поўным даверам да паводзін героя, да яго здольнасці самавыяўляць сябе, сваю асобу, калі не трэба староніх, хоць і аўтарскіх, разваг, ацэнак, удакладненняў. У абмежаванасці такой мастацкай пазіцыі ёсць рызыка. Але Кудравец рызыкуе свядома, упэўнены, што неабходнага эмацыянальнага эфекту даможацца. І гэта не самаўпэўненасць.

Адна з самых адказных сцэн — сцэна вяртання героя ў родную хату, да дзяцей і жонкі. Сустрэчу ўскладніла жонка, пад канец вайны ўзяўшы ў хату параненага партызана, жывучы з ім. І вось — вярнуўся жывы муж. Што ён скажа? І што яму адкажа яна?

«Ну во, і сустрэліся... І я тут, вапшчэткі, во... дома... Ну, не плачце... Усё будзе... неяк усё будзе».

Больш — ні слова. Не, яшчэ адно — убачыўшы швейную машыну:

«Уцалела?»

Такое свята і такая драма ў хаце — адразу. Як жа перадаць усю складанасць моманту, перажыванняў, калі герой, ад якога трэба шмат пачуць, маўчыць? Хай гавораць жонка, дзеці? Але яны таксама, разгубленыя, не вельмі знаходзяць патрэбныя словы.

Тут і адбываецца цуд: з усяго «не тое» атрымоўваецца якраз тое, што перадае і драму, і свята, і ўсю складанасць сустрэчы. Бо ў гэтым «не тое» — праўда моманту, жыццёвая псіхалагічная праўда, якая нідзе ні ў чым не парушана. Аўтар нібыта памятае, што слова не толькі стварае, але і разбурае, і тут галоўнае не даць яму хоць у малым разбурыць праўду моманту. Слова пазначае круг, межы эмацыянальнага поля, якое ў дадзеным выпадку дзейнічае на чытача мацней.

Кудравец, аднак, не баіцца і слова, якое нібыта разбурае.

Доўгія гады не бачыліся бацька з сынам. І вось нарэшце Лёнік вярнуўся са сваіх неразумных вандровак у бацькаву хату, вярнуўся цяжка хворы. І што яму кажа бацька?

«Позна ж ты вярнуўся, сынок...»

А яшчэ — што? Яшчэ — тое самае:

«Вапшчэткі, позна».

Нібы адсек сябе ад сына. Гэта палохае маці:

«Ты заўсёды знойдзеш, чым парадаваць роднае дзіця».

Яе голас быццам разумны, апраўданы.

Адразу прыгадаем і наступную сустрэчу бацькі з сынам, апошнюю сустрэчу — у бальніцы. Вось ён прыйшоў да сына і спытаў:

«Ну, дык як ты тут?»

«Анічога...»

«Вапшчэткі, яно так,— пагадзіўся Ігнат Сцяпанавіч і недыпламатычна спытаў: — Ты што гэта, сур'ёзна надумаў паміраць?»

Праз тыдзень сын памёр. Ні на хаўтурах, ні на могілках ніхто не ўбачыў слёз на вачах у бацькі. Каменны чалавек?

Можна зноў абурыцца. Можна за ўсё гэта назваць Ігната Сцяпанавіча чалавекам «сярэдніх духоўных магчымасцей». Ён нібыта дае падставы. І аўтар дае падставы, каб сказаць гэта, уклаўшы ў вусны героя словы, якія могуць разбурыць наша ўяўленне аб ім як аб духоўна нармальным чалавеку.

Але... што адбываецца далей?

«Назаўтра пасля пахавання Ігнат Сцяпанавіч узяў стрэльбу і з раніцы сышоў з дому. Вярнуўся позна вечарам, нікога не забіўшы. Так было і на наступны дзень. Марына пачала трывожыцца...»

І хвалюемся мы, цяпер толькі адчуўшы, разам з Марынаю, якую рану носіць Вапшчэткі ў той лес, якія слёзы.

Не тыя, што паказваюць на людзях. І гэта — глыбіня душы, якая не ў кожнага. Яна — на вяршыні піраміды людскіх пачуццяў.

І няма тут «дыстанцыі паміж пісьменнікам і персанажам», якую заўважыў той самы крытык. Ёсць пагроза іншай дыстанцыі: паміж героем і чытачом, калі чытач не мае духоўнага вопыту героя, а значыць, можа не зразумець яго на тых тонкіх збегах жыцця, дзе герой якраз і выяўляе без лішніх слоў і паказных эмоцый, непрамалінейна і мудра, ціха і сціпла свае чалавечыя глыбіні.

Аўтарская пазіцыя ў такіх сітуацыях даволі нейтральная. Ён не спяшаецца кінуць чытачу выратавальны круг. Ён верыць у чытача, у яго мудрасць і духоўны вопыт. Яго «нравственность» раўназначная «нравственности» героя.

Творчая манера Кудраўца, так выразна ўвасобленая ў вобразе Вапшчэткі, караніцца ў глебе народнай эстэтыкі, у чым пераконвае і мастацкая дэталь.

Вярнуўшыся з вайны, падышоўшы да роднае вёскі і дазнаўшыся, што жонка, пакуль ён быў на фронце, жыла з іншым, Вапшчэткі просіць у знаёмага селяніна новае тапарышча на тапор, які вёз з Германіі. (Хто што вёз, а ён — тапор!) Насадзіў тапор, абгарнуў анучай, сунуў у мяшок і пайшоў ад сяла да сяла — да людзей. І далей: «...з мяшка, зашморгнутае вяроўкай, як ствол вінтоўкі, вытыркалася новае бярозавае тапарышча. Ігнат аддаляўся, а тапарышча белай латкай доўга яшчэ віднелася на шэрым полі шыняля».

Калі б выдавалася энцыклапедыя лепшых мастацкіх дэталяў літаратуры, то, упэўнены, гэтая дэталь стала б у адзін рад з дэталлю Шолахава — калі Рыгор Мелехаў, адваяваўшыся, падышоўшы да роднага хутара, выкідае ў Дон вінтоўку і патроны.

Абараняючы Вапшчэткі, яго маральную і духоўную вышыню, я ў той жа час не магу поўнасцю пагадзіцца з нясучымі, калі пакарыстацца моваю будаўніка, канструкцыямі, камунікацыямі, на якіх трымаецца будынак рамана як жанру, яго камфорт. Кожны жанр мае сваю формулу трываласці, якой бы ўмоўнасцю нам не здаваўся сам жанр. Узводзіць шматпавярховую кладку на падмурку, разлічаным для аднапавярховага доміка,— рызыка, якую не заўсёды выратуе і майстэрства, з якім кладуцца сцены.

Ад сённяшняга слова Анатоля Кудраўца ў літаратуры цікава вярнуцца да яго першых апавяданняў. Ці ёсць там

вытокі яго сённяшняй мастацкай канцэпцыі жыцця і чалавека?

Здавалася б, што ідэйныя, філасофскія, маральна-этычныя пазіцыі, якія мы бачым у «Сачыненні на вольную тэму», выяўленыя ўпэўнена, арганічна з вобразна-жывапіснай манерай, павінны былі б з'явіцца як вынік сур'ёзных пошукаў пісьменніка, яго не толькі мастакоўскай, але і грамадзянскай сталасці. Аднак лепшыя з апавяданняў першай ужо кнігі «На зялёнай дарозе», такія, як «Іваніха», «Сяструха», «Марута і Зіна», «Цітаўкі», «На балоце скрыпелі драчы», «Такі дзень», сцвярджаюць той жа ідэал жыцця і чалавека, тыя самыя маральна-эстэтычныя каштоўнасці, што і твор, напісаны сёння. Яны маглі б стаць старонкамі рамана. Тая ж увага да гістарычна сінтэзаванага народнага характару, народнага эстэтычнага ідэалу. Тое ж захапленне жыццём — такім, якое яно ёсць. Зялёным — жывым.

Успомнім Гаўрылу з «Такога дня». Хіба яго сялянскае сумленне не ад таго самага кораня, што і сумленне Вапшчэткі?

Ці хіба Маруту і Зіну цяжка ўявіць духоўнымі сёстрамі Полі? Хіба ім, Маруце і Зіне, Вапшчэткі не мог пашыць тыя самыя боцікі, якія гэтак прыгожа паднёс Паліне?

І Максім з таго апавядання, дзе скрыпелі драчы, мог бы разам з Валерам бываць у Вапшчэткі, параіцца з ім наконт Мані і ўсяго таго, што раптам навалілася-накацілася.

Ды і Яніна з «Сяструхі», Іваніха са сваімі козамі, дзед Агей са светлай усмешкаю пад спелымі цітаўкамі адчыняюцца тым ключом, якім адчыняе навакольны свет Ігнат Сцяпанавіч.

Гэты ключ, як і характар, з двайным сакрэтам: адзін —на загадку, якая ў гістарычнай нацыянальнай традыцыі, другі — на загадку новай вёскі, сучаснага характару, якія трансфармаваліся з гістарычнай традыцыйнасці пад уплывам новых грамадска-палітычных, эканамічных, сацыяльных умоў жыцця.

Вядома, пісьменнік сёння той і не той, што быў. Стварыць вобраз Вапшчэткі ён мог толькі сёння, на сённяшнім узроўні свайго майстэрства і бачання свету. Тады, як пісаліся першыя апавяданні, гэтакі вобраз яму быў не па сілах. Але ўжо тады, адчуваецца, ён ведаў і разумеў свайго сённяшняга героя.

Мне ўспамінаецца вёска Аколіца на Клічаўшчыне. Ледзь не Ліпніца. Родная Толева вёска.

Яго хата.

Маці — Ксеня Іванаўна.

Тры дрэўцы: ліпа, вярба і бярозка.

Вечарэла. Стаяла ціша, якая бывае толькі ўвечары, у малой вёсачцы, дзе няма моладзі, адны старыя жывуць-дажываюць, ды калі вёска абнесена з усіх бакоў лесам, ды калі вечар на пачатку восені, ды калі дыхнула першым восеньскім холадам. Памерзлі і адсыпаліся камары. А то б, здаецца, ляцеў каторы ў другім канцы вёскі, а тут было б чуваць, як ён там звініць.

Мы стаялі пад тымі дрэвамі. Ціхім нетаропкім голасам, успамінаючы, Толя расказваў, як садзіў іх трыццаць гадоў назад. Была таксама восень. Ён, вясковы настаўнік, ішоў служыць у армію.

Адкуль найшло, каб пасадзіць, пакідаючы вёску, тры дрэўцы: ліпу, вярбу і бярозку? Каб праз тры гады вярнуцца да іх? Каб яны раслі, гукалі да сябе, у вёску? Была небяспека, што не вернецца? У тыя гады хлопцы, ідучы ў армію, загадзя ведалі, што не вернуцца, адслужыўшы, зачэпяцца недзе за горад.

Гэты матыў ёсць у «Раданіцы». Што адчувае, ідучы ў армію, герой аповесці Іван? «Было яшчэ адно, у чым ён баяўся прызнацца сабе, а не тое што маці: Іван быў упэўнены, што жыць у Буднеў ён не вернецца».

А Кудравец? Таксама адчуваў гэта? Вядома. Але мацней, як герой аповесці, як іншыя аднагодкі, баяўся, што не вернецца. І пасадзіў тры дрэўцы.

Гэтая боязь, мусіць, ад незвычайнай духоўнай перапоўненасці вёскаю, ад вельмі моцнага адчування сваіх сацыяльных і духоўных каранёў, ад прыроднага таленту прадчування, што духоўны набытак вёскі калі не выратуе ўвесь свет, то яго, свайго сына, сцвердзіць як чалавека. Ці не гэтым прыродным талентам трэба вытлумачыць той факт, што ў літаратуру Кудравец прыйшоў з ужо сфарміраванай канцэпцыяй чалавека і яго духоўнай сутнасці? Заяўленая ў першых апавяданнях, гэтая філасофская і мастацкая канцэпцыя не змянілася пазней, больш таго — творчасць, вышэйшая мастацкая задача, якую вырашаў пісьменнік усе гады, нават не патрабавалі канцэптуальных пераарыентацый ці ўдакладненняў. Ранні светапогляд аказаўся на ўзроўні сталага сённяшняга майстэрства.

Аб гэтым нам шэпчуць ліпа, вярба і бярозка ў Аколіцы.

У «Раданіцу» варта ўвайсці не толькі той сцежкаю, якой Іван пакідаў вёску, выпраўляючыся ў армію, але і

той, якой ён прыязджае з Мінска да бацькавай магілы, да маці, да Веры, да ўсіх і ўсяго, з кім і з чым вёска паяднала героя аповесці, якою ён прыехаў і ў «такі дзень, калі ўсё разам — і слёзы і радасць, і жывыя і мёртвыя, калі да кожнага чалавека прыходзяць думкі пра тое, хто ён і што ён, куды ідзе і адкуль ідзе, і ці ёсць у яго на гэтым свеце яшчэ што-небудзь акрамя яго самога...»

Бо ў тым Іванавым дні так многа ад дзён самога аўтара.

Але ўжо не дазваляе ліміт. Ён існуе на запчасткі, на хуткасць, на бензін, на ўсялякую трасцу, існуе і на радок, на меру прызнання ў прыхільнасці да таленту мастака і чалавека.

Мы, людзі, ахвотна захапляемся творамі з незвычайнымі, экстрэмальнымі, як цяпер кажуць, сітуацыямі, у якіх герой, апынуўшыся на вастрыі штыка, выяўляе свае магчымасці дабраты, сумлення, мужнасці, адданасці. Справядлівае захапленне, калі творы выдатныя, характары і канфлікты праўдзівыя, паўнакроўныя. Але чамусьці мы, тыя ж самыя людзі, часта з іншай, куды меншай, ахвотаю заўважаем і разумеем твор, а значыць — жыццё таксама, дзе чалавек выяўляе такую ж высокую ці больш высокую меру мудрасці, дабраты, мужнасці ў сітуацыях будзённых, звычайных, у нейкі ціхаплынны дзень нейкай ціхаплыннай вёскі, такой, як Ліпніца ці Буднева (нават назвы — сама будзённасць). Хоць і гэты твор напісаны майстрам, а сціплая тэма, разгорнутая ў сціплым часе, якраз і падкрэслівае чалавечнасць, дэмакратычнасць, мудрасць таленту, што само па сабе рэдкасць...

Пад акном — плот, за плотам — зеляніна садоў, раскінутых па крутых узгорках, дзядзінец старажытнага гарадка. Тут — Ганчароўка, гняздоўе самага, бадай, старога і славутага рамяства ў Крычаве — ганчарнага. Роўна год назад стаялі мы з Кудраўцом каля гэтага плота, разам дзівіліся дзівосным краявідам — танцам, з падскокамі, дамоў, платоў, дрэваў, шапак грачыных гнёздаў на дрэвах. Цяпер, стоячы тут адзін, як тады, бачу ў тым шалёным танцы Лёшку Зуева — старога славутага ганчара. Цяпер, як тады, шкадую, што яго ўжо няма — не пагаворыш.

І... цяпер, як тады, бачу старога.

Ён сядзіць за ганчарным станком, нетаропка круціць ганчарны круг, і звычайны камяк чырвонае гліны набывае ў яго руках бездакорна круглыя формы. Твар выпраменьвае цёплае сардэчнае святло, вочы адбіваюць чырвоны агонь горна, стары жмурыць вочы, усміхаецца, быццам у

яго руках нараджаецца не звычайны гаршчок, а цуд-сонца, якое павінна даць людзям цяпло, святло — жыццё. Заўтра кірмаш. Суседзі нарабілі сырцу яшчэ тыя дні, сёння па ўсёй Ганчароўцы дымяць печы, абпальваюцца гаршкі, гладышы, збаны, міскі, пеўнікі дзецям, а Лёшка Зуеў і сёння сядзіць за ганчарным кругам з сырой глінаю. Не спяшаецца, як забыўшы на кірмаш. Заўтра суседзі будуць вяртацца з кірмашу, прадаўшы тавар, будуць кпіць: «Лёша, рубля пазычыць?» А ён, ведаючы сабе цану, спуску не дасць: «Паглядзім, хто каму пазычыць заўтра!»

Тое заўтра прыйшло сёння. Пагаслі горны, трухлеюць ганчарныя калаўроты. Маці дастае з печы гаршчочак з бульбаю, ставіць на стол, здымае скавародку, якая за накрыўку, і гарачы бульбяны дух — на ўсю хату.

Я гляджу на яе, на гаршчочак:

— Лёшкаў?

Усміхаецца, як не пабыўшы ў дурнях:

— А цяпер у каго і застаўся які чарапочак, дык абавязкова Лёшкаў. Іншыя ўсе ў людзей пасыпаліся. Гэты гаршчочак зімою кошка з загнеткі скінула. Бразь — на падлогу. Сэрца ёкнула: усё — канец. Падняла — цэлы. І хоць бы скалачка адляцела. Ані!..

Я тут ужо быццам пра іншае — пра ганчара, пра гаршчочак. Але не толькі пра іх. Пра таго, хто сказаў: «Вапшчэткі... Смех — бяду качае, і весела таму, хто смяецца пасля».

Пра мастака, які працуе ў літаратуры побач з намі, працуе непаспешліва, але грунтоўна, не на рэкламу, а каб зробленае сёння жыло і заўтра, каб паслужыла яно не аднаму сабе, але і людзям.

Гэтак працаваў ганчар Лёшка Зуеў.

І ўся гэтая працоўная мудрасць адтуль — ад народнай эстэтыкі і маралі.

Ад сумлення Ігната Сцяпанавіча Вапшчэткі і Лёшкі Зуева.

1986

ЯК СТЭП, ЯК ДОН, ЯК СВЕТ

1

Бязмежны стэп заворвае дывізіі і гады. А *цветок лазоревый* (Цюльпан? Не, усё ж — *лазоревый!*) — крапінка сонца, агню, казацкая бунтарная крывінка — гарыць, пячэ, гарчыць... з якога лета?..

Гэтак — памятаеце? — незвычайная ў сваёй гордай прыгажосці і непакоры кветка татарніку назаўсёды засталася ў нашай памяці лёсам Хаджы Мурата ды і самога Льва Талстога.

І ўсё ж — з якога лета ў вачах гарыць-разгараецца шолахаўскі *лазоревый цветок*?

Не лета — зіма ў памяці. З лютымі маразамі, галодная, на чорных, яшчэ не ачахлых з вайны галавешках.

Вярнуўшыся з бежанства, мы жылі ў Крычаве, на высокім беразе Сажа ў гнілой вялізнай хаце, абыдзенай ваенным пажарам. Гаспадарамі хаты былі старэйшы за мяне на тры гады Валодзя Маскалевіч і яго жаўтушная маці. Валодзя меў дзіўныя рэчы: нямецкае кавалерыйскае сядло, фінскія дубовыя лыжы, зуб маманта, штаны з чорным арлом і свастыкай, папытыя з нямецкага меха, а яшчэ — палатняную торбачку, у якой зімою прыносіў з зарэчных вёсак мёрзлы заечы хлеб, а ўлетку — шведскае шчаўе. Па шчаўе хадзіў аж на шведскія курганы і варыў не проста боршч, а шведскі боршч. Аднойчы, уляцеўшы ў хату без шапкі, расхрыстаны і рашучы, ён вытрас на стол з засвежанай торбачкі незвычайна вялізную кнігу і, балюча

шчоўкнуўшы мяне па носе задубелым на марозе пальцам, урачыста паведаміў:

— Во! Казацкі раман!..

Гэта было «огизовское» пасляваеннае выданне «Ціхага Дона» ў тоўстай і цвёрдай, як фанера, вокладцы.

Увечары прыйшоў са школы бацька. Ён узяў кнігу ў рукі і сказаў:

— Чытаць вам гэта яшчэ рана.

І панёс кнігу ў свой кут.

Праз колькі дзён кніга знікла з яго стала. Ён гэта заўважыў, але маўчаў. Урэшце, гаспадаром кнігі быў пятнаццацігадовы гаспадар дома.

Яна апынулася ў нас на печы, за комінам.

Калі мы з Валодзем прыходзілі са школы, а бацькоў яшчэ не было з работы, чаго-небудзь пасёрбаўшы, мы лезлі на печ і разгортвалі «Ціхі Дон». Там, у цёплым паўзмроку, мы патаемна, як штосьці забароненае, адкрывалі свет, які стагнаў і мільгацеў пад конскімі капытамі, крывавіў пад казацкімі шашкамі і кулакамі-свінчаткамі, ледзяным варам набухаў у берагах разгайданага гістарычнымі вятрамі Дона і кожнага кураня, цвіў *лазоревым цветком*, *дурнопьяном*, а то і *бесилой собачьей* у сэрцах Аксінні Астахавай і Грыгорыя Мелехава, хаваў у сваіх нетрах-глыбінях адвечныя таямніцы плоці і духу. Мы п'янелі і губляліся: жыццё, якое зацягвала нас у свае крутыя віры, не магло, здавалася, змясціцца ў вялізных вокладках «огиза» — ягонымі вокладкамі ўяўляліся зямля і неба, сшытыя караньком скрывянела-чырвонага далягляду, да якога не дайсці, не даехаць, не даскакаць на казацкім кані.

Цяпер, за далеччу гадоў, я намагаюся вярнуць сабе тыя дзіцячыя адчуванні, адшукаць лагічную сувязь паміж імі і адчуваннямі сённяшнімі, каб зразумець: хто ж быў мудрэйшы — мы, дзеці, якія патаемна ад бацькоў і таму, можа, з неверагоднай прагнасцю спасцігалі таямніцы «Ціхага Дона», ці бацька з ягонай бояззю нашага нечакана ранняга пасталення?

І пры ўсёй любові да бацькі я не магу пагадзіцца з ім, з яго школьнай педагогікай.

Не забароненыя дзецям словы з языка раз'ятранага ў фізіялагічным інстынкце мужыка, не сцэны яго плоцкай апантанасці, напаўнялі тады, на печы, нашы душы, а неймаверная прага святла, міру, кахання, жыцця, якое нельга забіць ніякай бядою, нават смерцю. Над самымі жорст-

кімі праявамі засталася апошняя сцяжына Грыгорыя Мелехава ад Дона да роднага кураня, ад вады ў расколіне лёду, куды Грыгорый кідае вінтоўку, наган, высыпае патроны, да сына, да свету і сусвету, якія збегліся ў адным:

— Мішенька!.. Сынок!..

Хоць ведаў Грыгорый, што сцежка да сына вядзе да смерці.

Вось што — вышэй за ўсё іншае, над усім. І ў рамане, і ў яго ўладзе над чалавечым сэрцам.

2

Станіца Вёшанская была засыпана сонечнай майскай квеценню. Адцвітаў і малады яблыневы сад, пасаджаны Міхаілам Аляксандравічам незадоўга да смерці. Бель яшчэ тры гады назад запарушвала зямлю, траву ў майскім садзе, а ўжо апошнія гады, як цяпер,— яшчэ і магілу, курганок, светла-шэры, з Данскога стэпу, камень-валун, на якім нібыта сама прырода слова, адно-адзінае, высекла: ШОЛОХОВ.

Белыя пялёсткі не маглі прыглушыць сінізну донніку, дробнай журботнай кветачкі, і пасівелую шэрань такога самага нізкарослага кучаравенькага палынку, які рос тут, на магіле, з таго самага стэпу. Яблыневая квецень рабіла святлейшай і сінізну донніку, і палыновую шэрань.

Тут не ставала чырвонай лазоравай кветачкі. Яе не запаліў яшчэ стэп. Але як без яе? Зірні на казака — ён увесь з чырвоных ды сініх колераў. На сіняй фуражцы — чырвоны аколыш, на сініх шараварах — чырвоныя лампасы. Два самыя-самыя казацкія колеры. Яны і ў рамане, як у жыцці. І мы кладзём на магілу чырвоныя ружы, гваздзікі, цюльпаны: хай падпаляць-сагрэюць і сівы палынок, і сіні доннік.

Усе кветкі Данскога стэпу, Абдоння, як кажуць казакі, ляжалі тут, на магіле Шолахава і каля мармуровай калоны, з якой ён, бронзавы, як жывы, глядзеў пранізлівым прыжмурам вачэй з высокага Вёшанскага яра на Дон, на Задоншчыну, на апеты ім стэп. Ён глядзеў на ўсіх нас, хто прыйшоў пакланіцца яму, і мы ўсе слухалі, што хоча сказаць ён нам. І гаварылі таксама. Як мы яго любім.

З высознага яра я таксама глядзеў на Дон і дзівіўся, як падобны ён у сваіх краявідах на мой родны Сож, хіба крыху шырэйшы за Сож, а то і ціха-павольны, як ён, і гэ-

такі велічна нетаропкі, і берагі такія самыя ласкавыя, з пясчана-жаўтлявымі плёсамі, з кручамі ля правага боку, з навіслымі над ціхай вадою кучаравымі лозамі каля левага. А ў цэнтры Вёшак, дзе, дугою выгнуўшыся, Дон заварочвае за салаўіныя лозы, таксама самавіты характар не траціць: выгінаецца не порстка, як іншыя рэкі, а спакваля, роздумна, мудра, любуючыся і ўлоннем з абодвух бакоў, і нібыта сабою, такую дугу выпісвае, што вачэй не адвядзеш. Веліч! І так нагадвае мне гэты краявід Сож недзе пад Чэрыкавам, ля Манастырка ці Міраготча, ці пад Крычавам ля Пакладоў. І ўсё гэта, убачанае першы раз з высокага шолахаўскага яра, усе гэтыя думкі, адчуванні, хваляванні, гэтыя — у далучэнне да іншых, з гэтымі ўсімі сугучных, прымусіла згадаць нашы, над Сажом, валошкі ў жыце, яны падаліся такімі патрэбнымі ў букетах з чырвоных кветак, што ў наступную хвіліну, калі і мне выпаў гонар сказаць слова ля помніка Шолахаву, сказаць казакам ды казачкам, якія тут сышліся-з'ехаліся, Дону і стэпу, дык ужо і нельга было ў тым слове не далучыць да чырвоных букетаў Шолахаву свае сінія з панад Сажа валошкі, нагадаўшы і Максіма Багдановіча, і яго знакамітыя радкі пра «цвяток радзімы васілька». І ўсё гэта данцы зразумелі як след, як натуральную блізасць валошкі-васілька да данскога *цветка лазоревого*.

Але чаму казацкае — чырвонае ды сіняе? Яшчэ — хіба Дон не ў зялёных уборах? Хіба не бывае і ў белых?

— Зімушка белая кароткая, лета зялёнае таксама не вечнае. Белае ды зялёнае — здрадлівае. А чырвань казаку ніколі не здраджвала. Казак колькі жыў, столькі і паліваў зямліцу са сваіх жылачак. А што ж сінька? Яна таксама ўсё жыццё і над галовушкаю казацкай, і ў Доне. Сіняе ды чырвонае нам, казакам, не здрадлівае.

Гэтак разважае старая казачка на беразе Дона. Пра кветкі, колеры, здраду, вернасць. Дзіўна, як туга завязана ўсё ў яе адным вузлом.

А хіба не гэтак і ў Шолахава? Не толькі ў «Ціхім Доне», нават у самым, здавалася б, звычайным апавяданні «Лазоравы стэп», дзе гінуць, не сагнуўшыся перад панам, Сямён і Анікушка, унукі старога пастуха Захара, дзе цудам уваскрасае Анікей, прабіты трыма кулямі, пакінуўшы ногі свае пад коламі панскай гарматы. Вось і на апошняй старонцы апавядання. Не на нагах, як усе людзі, на руках, бо без ног, пакутліва сунецца Анікей у стэп, узараны першым трактарным плугам. Азірнуўся, убачыў, што

людзей блізка няма, і тады «прыпаў да зямлі тварам, глыбу, лемяхамі адкінутую, схапіў, да сябе прыціскае, рукамі гладзіць, цалуе...».

Дзед Захар непадалёк авечак пасвіў — бачыў. І расказаў. І мы скаланаемся, уражаныя. Як перад смерцю Сямёна з Аніссяй.

А маглі жыць?.. Калі б пану пакаяліся. Гордыя — не сагнуліся перад панам. Каб увесь стэп бачыў? Не маглі.

Усё тут — буйна, складана, не голлейкам, а каранямі жыцця спавіта-звязана. На шолахаўскіх старонках — як у тым самым стэпе.

Як і ў жыцці самога пісьменніка.

Мае рацыю, вядома, Анатоль Калінін: якое сэрца доўга вытрымае, каб роднае тваё дзіця ўсё жыццё, ад самага нараджэння, злыдні рвалі з тваіх рук і крычалі на ўвесь свет, што яно не тваё, што ты яго ўкраў? Як тут было працаваць далей?

А мы, адданыя яго чытачы, чакалі новага рамана. Думалі, што там, у Вёшках, ціха — толькі пісаць. Такі ён, Дон, быў там ціхі для Шолахава, як і для Грыгорыя Мелехава.

Вось — 24 мая. Вокны яго дома ў Вёшанскай расчынены ў цёплы вечар. Светлы і ўтульны пакой напоўнены водарам яблыневай квецені, стэпавых, з-за Дона, траў. Адсюль чуваць, як па-над Донам заходзяцца салаўі. Цяпер самая іх пара. Цёпла —самыя спевы. А мы, гаспадары і госці, гаворым пра яго, Міхаіла Аляксандравіча, пра тое, што ён мог цяпер сядзець сярод нас, разам з намі, побач з гаспадыняю дома Марыяй Пятроўнай, ды вось... успамінаем, які ён быў.

— Была ў бацькі цяжкая дружба з Фадзеевым,— кажа Святлана Міхайлаўна, дачка Шолахава.— Быў выпадак, калі Фадзееў выступіў супраць таго, каб бацьку далі за раман Сталінскую прэмію. Я, помню, пытаюся: вось бачыш, Фадзееў супраць цябе, а ты лічыш яго сваім блізкім другам? Што мне адказаў бацька? Ён адказаў так: калі Фадзееў супраць, значыць, ён гэтак шчыра думае, кажа тое, што думае, і гэта самае дарагое, калі сябра перад табою не лжэ, тады ён табе сапраўды сябра.

Іван Якаўлевіч Ракачоў карэнны вёшанец. Цяпер ён жыве ў станіцы Аксай, пад Растовам, але тут, у Вёшках, па-ранейшаму свой чалавек, не чужы і ў доме Шолахавых.

— Які ён быў? — успамінае стары казак.— Помню

восень, трыццаць трэці год. Першы раз асмеліўся зайсці на двор Міхаіла Аляксандравіча. А там — сабакі. Ён выйшаў на ганак: «Не бойся, казак». Завёў мяне ў курэнь. Стаю ля стала, за якім ён працаваў, пісаў раман. Тут — акно, тут — кнігі. «З чым прыйшоў?» — пытаецца. «Ды вось... вершы». Пачытаў ён мой спытак і кажа: «Вершы слабыя. Што табе параіць? Паболей чытай, паменей пішы. Што чытаеш?» Кажу: «Мапасана». Міхаіл Аляксандравіч засмяяўся і кажа: «Мапасан рускага падданства не прыняў, таму я табе дам Гогаля». І даў мне кнігу Гогаля. І яшчэ сказаў: «Збірай, казак, свае данскія песні. Добрыя ў нас песні. У іх — наш лёс. І ўся паэзія». І пачаў я тады збіраць данскія песні. Назбіраў тысячы тры, ды пяць тысяч казацкіх анекдотаў. Сабраў кнігу песень. Назваў: «Песні над Донам». А следам — яшчэ адну: «Песні станіцы Вёшанскай»...

Выйшлі з шолахаўскага дома апаўночы. Пад ясным цёплым месяцам блішчэў шырокі Дон.

Пасярэдзіне ракі спаў паром. Увесь дзень ад раніцы ён ледзь спраўляўся перавозіць з таго берага ў Вёшанскую казакоў ды казачак, грымеў пад зухаватымі абцасамі танцораў і спевакоў. Назад усіх не перавёз ні ў канцы дня, ні на пачатку ночы, змогся і прыціх, слухаючы, як яшчэ і цяпер спяваў салаўіны вёшанскі бераг.

Хораша думалася на гэтым беразе пра край, пра яго песенную душу. І яшчэ — услых:

— Песні плывуць... усё роўна як у рачных берагах. І гэтак, можа, у літаратуры — патрэбны трывалыя берагі. Былі берагі — Шолахаў і Твардоўскі. Дзякуючы ім, можа, ва ўсякім выпадку ім у першую чаргу, наша літаратура больш-менш утрымалася ад маральнага распаду ў апошнія дзесяцігоддзі...

Берагам Дона мы ішлі ўдвух з Міхаілам Міхайлавічам, сынам Шолахава, і я чакаў, што ён, чалавек высокаадукаваны і інтэлігентны, вельмі падобны на бацьку і тварам, і душою, на гэта адкажа. Ён сказаў у адказ зусім нечаканае:

— Бацька вельмі не любіў гаварыць пра сябе. Гэтакіх размоў ён, здавалася, проста баяўся. Ён не дапускаў думкі, што некалі яго творчасцю будуць гэтак цікавіцца. Ён у гэтым быў падобны на дзіця... Проста жыў, працаваў...

Ці не тут — найпершы ўрок Шолахава ўсім нам?

3

Бачу Шолахава побач з Талстым.

Гэтым я не хачу давесці, што яны роўныя ў сваёй мастацкай значнасці, ці, тым больш, як мысліцелі, філосафы, ці ў сваім уплыве на чалавека, на чалавецтва. Кажу адно ў сэнсе: «Ціхі Дон» уяўляецца мне раманам, пра які марыў Леў Талстой.

Талстой паставіў селяніна ў аснову ўсёй сваёй мастацкай і філасофскай канцэпцыі, над усім і ўсімі, пакутаваў ім, пільна ўглядаўся ў яго душу, псіхалогію, свядомасць, усё жыццё ішоў да яго, на гэтым шляху парваў з царквою, з сваім саслоўем, нарэшце — з Яснай Палянай, адцураўся самога сябе як графа, і ўсё ж не змог на сацыяльным і духоўным мацерыку сялянства рэалізаваць свой эпічны мастацкі геній.

Не асмеліўся?.. Магчыма.

У Ляскова, у яго «Аўтабіяграфічнай нататцы», ёсць прызнанне: «...публіцыстычных рацэй аб тым, што народ трэба вывучаць, я зусім не разумеў і цяпер не разумею. Народ проста трэба ведаць, як само сваё жыццё, не штудзіруючы яго, а жывучы ім». Талстой любіў Ляскова, яго талент, розум, і такую бясспрэчную думку не мог не прыняць. А значыць, не мог не адчуць, што паміж ім, мастацкім геніем, і ім жа, аўтарам магчымай і, вядома, жаданай, неабходнай народу мужыцкай эпапеі, стаіць — ад гэтага нікуды не дзенешся — граф Леў Мікалаевіч Талстой.

Ён, напэўна, адчуваў, што мужыцкую эпапею можа напісаць толькі мужык. І гэтак сталася — яе напісаў данскі казак.

Вялікая драма Талстога. Можа, самая вялікая ў гісторыі рускай літаратуры. Перад ёю драбнеюць драмы і Дастаеўскага, і таго ж Ляскова. Але затое як яна, талстоўская, высвечвае Міхаіла Шолахава і яго ні з чым не параўнаны сялянскі эпас.

А з чым параўнаеш?

Хіба з самім данскім стэпам?..

З самім Донам?..

З усім светам?..

1987

КАЛІНАВА СІЛА

За акном валіць снег, мяце нізавы, пад ялінамі, вецер — дуйка,— там, у лесе, цяпер ані следу, звяры ўсе на лёжках, пад снегам, след паказаць баяцца, пакуль не галодныя, і мы таксама не вылазім з цёплай лесавой егерскай хаткі — вячэраем. Нас трое: Пятрок Кірылавіч Ерафееў — егер, Васільевіч — Аляксандр Васільевіч Карпенка, былы ляснічы, выдатны ляснічы, цяпер на пенсіі, мой даўні сябар, і я.

У Петрака бяда: учора, на пачатку зімы, самай паляўнічай парою, трагічна загінуў, счапіўшыся з дзікамі, лепшы ў нашых лясах сабака. Пятрок плакаў.

Падняўшы на мяне пачырванелыя вочы, пытаўся:

— А табе майго Тарзана шкада?

Вядома. Хоць я і разумею, што мой боль па Тарзану іншы, як Петракоў. Не тое што меншы — хоць і меншы, вядома,— проста іншы. І я кажу:

— Шкада. Але... я рады, што бачыў яго апошні дзень, яго смерць, што ўсё гэта... на маіх вачах.

Пятрок глядзіць, не разумеючы:

— Вось напішы пра смерць Тарзана,— іначай, як Пятрок, разумее мае словы Васільевіч.

І тут ён прыгадвае старонку з рамана Леаніда Ляонава, дзе два хлапчукі, Ваня Віхроў і Дзямідка Залатухін, прадаюць барчукам Сапегіным ваверку. Прадае, дакладней, Дзямідка, а Ваня на торг толькі пазірае, разгублены. Ваверка як быццам адна, яе лёс пэўны — немінучая

смерць у ласкавых да жорсткасці руках барчукоў, а якімі неаднолькавымі вачыма на яе глядзяць: Дзямідка — як на нажыву, барчукі — як на яшчэ адну сляпую гульню, а ў Вані — сэрца баліць, што жывую істоту пазбаўляюць волі і жыцця,— хлопчык ужо ведаў, што жыццё і воля неразлучныя.

— Не плач, Пятрок. Няма той смерці, якая б не дала ход жывому,— суцяшае Васільевіч.

А і сапраўды...

Хто ведае, можа, тым болем дзіцячай душы пазней таксама пісалася выдатная лекцыя прафесара Івана Віхрова, горача скіраваная на абарону рускага лесу, усёй нашай прыроды.

Вочы ў Петрака яснеюць. Ён пачынае разумець штосьці большае, як толькі свой боль.

Хоць боль не меншае.

Я ведаю, што не ва ўсім раман «Рускі лес» па сэрцы майму строгаму лесавому сябру. Ён неяк казаў мне, што месцамі аўтарскі пафас як бы адслойваецца ад плыні жыцця ў рамане, што публіцыстычная ўзнёсласць не заўсёды паспявае растварыцца ў жывой рэальнасці, так, як, скажам, гэта адбылося ў лекцыі Віхрова. Тым не менш «Рускі лес» для яго — гэта тое, што называюць настольнай кнігаю чалавека. Я не бачыў яе на стале ў Васільевіча, але ведаю, што яе думкі, вобразы, ідэі суправаджаюць майго сябра ў жыцці, і ўжо гэта адно — вельмі высокая ацэнка рамана, бо абы-каго ў спадарожнікі Васільевіч не возьме. А што да крытычных заўваг, дык яны, здаецца, таксама і на раман працуюць. Бо за імі бачыцца вышыня ляонаўскага чытача, яго разуменне літаратуры як самога жыцця.

Неяк ён сказаў, гэты ляонаўскі чытач:

— Тое-сёе тут не па мне, але ж яно, тое-сёе, не заўсёды ад слабасці мастака. Бывае ад тэмпераменту, ад сэрца, якое спяшаецца апярэдзіць думку...

Хто жыве ў прыродзе, прыродаю, як Васільевіч, той ведае мяжу на зялёнай ніве айчыны: *да* «Рускага лесу» і *пасля* «Рускага лесу». Хоць спрэчку паміж Віхровым і Грацыянскім аб пастаянстве лесакарыстання жыццё і час вырашылі на карысць Віхрова — дакладней, на карысць усяго нашага лесу,— уплыў рамана Леаніда Ляонава на лёс роднай прыроды мае куды большыя межы. Гэта паказвае час. З якога б боку ні кацілiся па нашы лясы, рэкі, азёры

беды, навальніцы ці сухавеі, чыя б рука і воля іх ні бласлаўляла, на якi б абсяг яны ні кваціліся, амаль заўсёды аказваецца, што раман Ляонава мае дастаткова моцныя, непарушныя аргументы і духоўныя скарбы, каб стаць на шляху і навальніц, і сухавеяў, як на шляху татарскай конніцы стаялі гістарычныя тульскія засекі.

Прыгадваецца восеньскае.

На пятай вярсце ад Мінска — як ехаць на Брэст — у знакамітай Прылуцкай дачы, не так даўно, дарэчы, адоранай статутам і ахоўнай граматаю заказніка, густой кіпеннай чырванню палалі дубы. Яны стаялі густа, адзін пры адным, праз паўвекавыя шаты не было відаць ані латкі шэрага неба — дуброўным небам зрабілася яе густа разлітая чырвань. Імклівай, нібы дыханне, парою бабінага лета дубам не пасавала іх назва — Паўночныя, затое вельмі падыходзіла іх другая назва — Чырвоныя: не холадам — апошняй гарачынёю лета веяла ад іх.

Зрэшты, яна не здавалася апошняй — цяплынь чырвонай дубровы. Здавалася вечнай.

А сярод ночы туды ўварваўся моцны паўночны вецер. Шалеў, шалеў і аціх... адно пад раніцу.

Калі развіднела і людзі ўвайшлі ў дуброву, яны жахнуліся: чырвоная вопратка з дубоў была скінута долу, пад бок жорсткаму начлежніку, ляжала ўпрасаваная.

Яшчэ ўчора такія магутныя ў вечнай, здавалася, чырвані паўночныя рэтрадуцэнты стаялі шэрыя, голыя, пакурчана-азяблыя, самі чакалі абароны. Адно зямля пад імі была чырвоная ад густога, да калена, лісця.

Пэўна, мала што яшчэ ў прыродзе робіць такое гнятліва-сумнае ўражанне, як лісцвяны, знянацку распрануты позняй восенню лес. І асабліва — распранутая дуброва.

Такая ж, пад уражаннем, была і размова леснікоў:

— Абы дубы стаялі.

— А быў праект. Чырвоныя дубы — пад сякеру. І пенсільванскі арэх, і сасну Вебера... усю Прылуцкую дачу. Надумаліся будаваць тут гасцініцу, кемпінг. Пісалі, даказвалі...

— Даказалі?.. Значыць, не так лёгка зваліць дрэва?..

— Пасля «Рускага лесу» лягчэй стала абараняць...

І гэта — так. Дваццаць пяць гадоў жыве з намі раман Ляонава, жывуць яго героі, і ўсе мы бачым, як, прынамсі, у гэты час вырастае актыўная, нябачаная дагэтуль, народная сіла ў абароны жывога дрэва, мудра і надоўга, мабыць, ахрышчонага Ляонавым у «зялёнага друга» ўсіх

добрых людзей, як ужо не асобныя светлыя галовы, а народ, масавы ляонаўскі чытач, вядзе змаганне за зялёную вопратку Карпат, за лясы і воды Байкала, за сібірскі кедр і далёкаўсходнюю лістоўніцу, за тое, каб рубкі лесу рабіліся ў межах яго гадавога прыросту, за выжыванне маладога падлеску на леспрамгасаўскіх лесасеках, за непадманную, рэальную запаведнасць у нашых лясах. Ствараюцца дзяржаўныя камітэты і добраахвотныя таварыствы па ахове прыроды, пішуцца і прымаюцца новыя, адпаведныя сённяшняму і заўтрашняму дням, лясныя законы.

Вядома, усё гэта — патрабаванні часу. Але супадзенне гэтых зрухаў, іх пачатку, з пачаткам жыцця рамана «Рускі лес» невыпадковае. Тут — і вялікі ўплыў рамана на жыццё, на ўсіх нас.

Ён уплывае не толькі на людзей, якія яго чыталі, але, здаецца, і на тых, хто не чытаў. Якім чынам?

Ніякага парадокса. Гэта я бачу па Петраку Кірылавічу. Старонку з рамана ўспомніў Аляксандр Васільевіч і расказаў, думаючы пра Петрака і Тарзана, а Пятрок не застаўся глухі да яго расказу пра торг з ваверкаю, зразумеў і адчуў новае для сябе. І гэтае новае — з рамана, якога Пятрок не чытаў.

Не кожная мастацкая рэч мае гэтакую нітачку да чалавека. Толькі тая, пэўна, якую чалавек можа здалёк, інтуітыўна адчуць як сваю, духоўна блізкую.

Раніца. За акном світае, але снягі яшчэ сінія.

У моцна, не шкадуючы дроў, напаленай лесавушцы на сцяне ляніва гарыць газавая лямпа, на стале дымяць крута заварыным чаем кубкі. Паляўнічыя п'юць чай, перад тым як выйсці на мароз, усе ў кажухах, валёнках, п'ючы, чакаюць каманды ўставаць, ісці да машын. Але чаёўніцтва зацягваецца, бо чакаем Івана Лесечку, магілёўскага доктара, а сярод нас, у нашым лясным жыцці,— паляўнічага, вышчырага вясёлага хлопца. Гадзіны дзве, як ён пайшоў абыходзіць вальеру, па свежай начной парошы глядзець ваўчыныя сляды — калі яны ёсць — і вось-вось павінен вярнуцца. Калі ваўкі не пахадзілі ноччу ля вальеры, дзе цяпер, у зімовыя халады, з усяго лесу сабраліся алені, і Лесечка не возьме следу, то сцяжкі на аблаву павязём вёрст за трыццаць, за Лабанаўку. Адтуль ужо званілі: на лёжцы шэсць сытых ваўкоў, тых самых, што дзень назад забралі ў саўгасе дзвюх цялушак.

Гляджу на Петрака Кірылавіча. Ён сядзіць на лаўцы, трымаючы паміж ног стрэльбу, сумуючы па сваім Тарзане. Чымсьці ён нагадвае мне ляонаўскага Каліну. Але — чым? Не асілак, як Каліна, нічога як быццам загадкава-казачнага ў ім няма, даўно босы не ходзіць, пажыццёвую царскую салдатчыну не адбываў. Але...

Штосьці ёсць.

Вось ён устае, выходзіць з хаты. З двума вёдрамі ідзе па ваду да крыніцы. А з ельнікаў, яго мігам пачуўшы, выходзяць алені, брыдуць за ім следам — цэлым табуном.

Гэтак за Калінам ляцелі яго пчолы.

А былое?

«Пра сябе Каліна расказваў скупа, але паміж слоў можна было зразумець, што чарку свайго жыцця выпіў ён — не паморшчыўся...»

А Пятрок? Яго чарка не была саладзейшая. Неяк у лесе ён сказаў: «Вось тут мая пупавіна закапана. Змалку — ляснік». Пайшоў на вайну — тры гады паміраў, ваеннапалонны, у фашысцкіх лагерах смерці, зведаў і «славуты» жахамі Майданак. Выжыў. Вярнуўся. Пэўна, што была ў целе Калінава сіла.

«Каліна ішоў наперадзе, а ў лысіне ягонай... зіхацела зорнае святло».

Такі самы і Пятрок. Ведаю, гэта на яго высокае зорнае святло (яно жыве ў ім пасля ўсіх майданакаў) ідуць і алені, і людзі. Я сам — колькі гадоў.

Вось ён які, лесавы чалавек. Яго, такога, з радасцю, з захапленнем спаткаў у жыцці Леанід Ляонаў і зразумеў як тып, як вельмі рэальны, трывалы ў лясным жыцці тып. І, пэўна, ад вялікага захаплення гэтай чалавечай сілаю надзяліў ёю не аднаго Каліну. Такія — кожны ў сваёй меры — і Іван Віхроў, і яго бацька ляснік-катаржнік Мацвей, і Таіска, душу якой да старасці не прыглушыла цяжкое прыроднае калецтва, ды і Поля, дачка Івана Віхрова, рамантычная нават у сваім небяспечным лёсе партызанскай сувязной. І гэтакае самае, амаль як у чалавека, аблічча мае ляонаўскі лес — Аблог, Пусташы, Склань: цяжкі, часам трагічны лёс не вынішчае, нават не збядняе яго духоўнай моцы, яго паэзіі.

І тут, думаю, не прыўкраса жыцця, тым больш не яго ідэалізацыя, у чым неаднойчы папракалі пісьменніка,— пісьменніцкі тэмперамент, душа даюць кірунак. І яшчэ — само жыццё.

Не баючыся, што мяне пачуе і скептык, прызнаюся:

свет Ляонава, ягоны лес маюць, здаецца, шмат ад майго роднага лесу, ад маёй Лімені, Ліменшчыны. А таму мне і радасна, што ад Пусташы ў жыццё пайшло гэтакае шчодрае святло праз Мацвея і Івана Віхровых, Каліну, Таіску, Полю, бо гэта як бы падказвае, што і ад Лімені ў жыцці светла.

Светла ад Петрака Кірылавіча, ад Васільевіча...

Марозны, звонкі, чысты пасля начное парошы пачынаецца дзень. Ужо далёка і Пятрок, і алені, а снег усё парыпвае.

І яшчэ чуваць, як нехта недзе сячэ дрэва...

«Спачатку сякера адлятала ад прамёрзлае абалоны, але раптам жалеза асатанела, і ў паветры замільгацелі дробныя, колерам як косць, трэскі. Усё навокал замоўкла, нават лес. Ніпто пакуль не магло пабудзіць у зімовай спячцы старую... але вось ужо ветрык смерці крануў яе лапкі, і пунсовы снегавы пыл пасыпаўся на змакрэлую спіну Кнышава».

Не, тут «ветрык смерці» кранае не толькі сасну, але і тваё чалавечае сэрца. Бо ён знаёмы кожнаму, гэты «ветрык». І не толькі таму. Яшчэ таму, што сасна ў Ляонава адчувае яго як чалавек, і ты, чалавек, нібыта становішся з ёю побач, пад адну сякеру.

І далей:

«...Па сутнасці, адбывалася звычайная валка, але мучыла лесарубаў адчуванне віны, што прысутнічаюць пры вельмі грэшным, бо са смяротным канцом і да ўсяго яшчэ фарсістым, свавольстве. І хоць Кнышаў махаў сякераю без пярэдыху, усе разумелі: ён знарок зацягвае сваю асалоду, чаго простыя людзі ніколі не даравалі нават заўзятым катам...»

Такім раптам становіцца наш аўтар — бязлітасным да ляснога забойцы.

Але тут жа — па-чалавечы цёплы сум:

«Сасна стаяла па-ранейшаму, уся ў марозным ззянні. Яна яшчэ не ведала, што памерла».

Ніводнае слова майстра не адскоквае рыкашэтам ад сэрца, кожнае застаецца ў ім. І пячэ. Таму, пэўна, што ўсё гэта нібы з тае лясной глыбіні, у якую падаліся Пятрок і алені. І рэальна-празаічная моц, і паэтычная захмяленасць карціны.

Тады адкуль раптоўная трывога — не твая, чытацкая, а яго, трывога майстра: «Ці дойдзе сцэна з рубкай сасны?»

Трывога, роўная сумненню ў сіле свайго мастацкага слова.

Няўжо і тут тое самае сумненне:

«Ледзь прыкметны рух нарадзіўся ў голлі, штосьці дзе-лавіта хруснула ўнізе і дробнымі дрыжыкамі адгукнулася ў вершаліне. Сасна пахіснулася...»

Ці далей — наступная фраза:

«І раптам цэлая бура ўзнялася ў яе абуджанай кароне, ламала голле, змятала снег,— сумёты валіліся долу, апярэджваючы яе падзенне...»

Як дакладна і ёміста, да фізічнага адчування кожнага руху і гуку моцна выпісана, скульптурна вылеплена з гарачых, нібы вуголле, слоў карціна смерці маці Аблога. І гэта ўсё праз сумненні — «Ці дойдзе сцэна з рубкаю сасны? Ці паўплывае раман на становішча спраў з лесам?» — усё ад прагі і паўнаты думкі, фразы, адчування, зноў ад сумнення, якое не давала спакою: ці дастатковыя гэтыя паўната і дакладнасць, каб авалодаць сэрцам чалавека, які ўсё пабачыў і зведаў.

Факт з біяграфіі пісьменніка — навука для маладзейшай літаратуры.

Навука грамадзянскай адказнасці становіцца навукай пісьменніцкага майстэрства.

Нядаўна вядомы лясны акадэмік Анучын сказаў пра Ляонава так: «...не без падстаў людзі ляснoй прафесіі прызнаюць яго карыфеем навукі пра лес».

Цікавае прызнанне.

Але ці даўно людзі той самай ляснoй навукі казалі інакш — калі раман Ляонава толькі з'явіўся ў друку? «Аўтар не змог даць у сваім рамане сапраўднай тэматыкі лесу... і раман не мае права называцца «Рускі лес». Навука, жыццё вышэйшых навучальных устаноў паказаны Ляонавым у карыкатурным выглядзе...»; «Аўтар не разабраўся ў прабледзе лесу...»; Віхроў — сумленны маньяк, які застыў на старых палажэннях навукі»; «Асабліва неабходна сказаць аб надзвычай непажаданых выніках выхаду гэтага рамана для справы падрыхтоўкі нашых маладых спецыялістаў па лесу. Ці варта даказваць, што ў такім выглядзе раман «Рускі лес» наносіць вялікія страты справе выхавання маладых лясных кадраў?»

І гэта — не толькі заявы асобных вучоных. З гэтых думак была выткана рэзалюцыя агульнага сходу ў Ленінградскай лесатэхнічнай акадэміі, прынятая амаль адна-

душна. І гэтаксама, амаль аднадушна, раман быў асуджаны ў другім буйнейшым навуковым лясным цэнтры краіны — у Інстытуце лесу Акадэміі навук СССР у Маскве.

Такое карысна памятаць. Як урок, які жыццё часамі дае літаратуры і пісьменніку.

Ды і дзеля таго памятаць, каб зразумець урок Леаніда Ляонава, які ўжо ён даў, думаецца, не адным толькі пісьменнікам, калі на дыскусіі ў Інстытуце лесу сказаў:

«...Я, вядома, падумаю над усім, што было сказана. Аднаго я не выпраўлю — гэта ўсяго таго, што датычыць у мяне пытання пра рускі лес. Я адданы рускаму лесу да канца майго жыцця і ўпэўнены, што ў гэтым пытанні мы ўсё ж пераможам».

Узор пісьменніцкай мужнасці.

І дальнабачнасці.

Бо сёння, праз дваццаць пяць гадоў пасля ўсіх тых гучных дыскусій, рэзалюцый, патрабаванняў адвярнуць студэнтаў ад рамана, заняткі ў многіх лясных навучальных установах краіны пачынаюцца ўсё ж з лекцыі Віхрова. Герой рамана Леаніда Ляонава першым узыходзіць на прафесарскую кафедру і першым звяртаецца да моладзі лясных аўдыторый — першакурснікаў:

«З гэтага часу адзінай абаронаю лесу становяцца нашы розум і сумленне...»

Яго, Віхрова, а не Грацыянскага, Ляонава, а не тых вучоных аўтараў рэзалюцый асуджэння пісьменніка, рускі лес прызнаў сваім сумленнем і сваёй высокаю праўдай.

А ці не сустракаемся мы тут са з'явою, якая мае даволі рэдкія аналогіі?..

Возьмем Кіжы.

Быў майстра, выдатны мастак, які ўзвёў іх над чыстым азёрным люстрам. Але ёсць і думка, што Кіжы ўзвёў не адзін чалавек, а народ, што час і народ стварылі ідэал прыгажосці, адшліфавалі яго доўгім жыццёвым вопытам, а ўжо той невядомы майстра толькі выконваў волю народа і часу.

Можа, у пэўнай меры гэтакае атрымалася з «Рускім лесам»? Яго ідэі, вобразы, праблемы, ідэалы нарадзіліся, безумоўна, у самім лесе, у народзе. Такі раман павінен быў з'явіцца як вынік народнага ляснога вопыту, як выяўленне народнага ідэалу, высокай народнай думы пра лес. І, прынамсі, у наш час, калі гэтак востра, як пытанне жыц-

ця і смерці ўсяго чалавецтва, паўстае праблема разумнага абыходжання з прыродаю, з усёй зялёнай сарочкай планеты. У народзе выспела энергія рамана, яе хтосьці павінен быў заўважыць і выказаць. Абы-хто такое зрабіць не мог. Такое мог зрабіць толькі выдатны майстра.

Гэта зрабіў Леанід Ляонаў.

І, можа, усё гэта дае падставы сказаць, што раман «Рускі лес» — з'ява гістарычная.

Вядома, свет твораў Леаніда Ляонава куды шырэйшы за свет аднаго рамана. Але, па шчырасці кажучы, мне ляонаўскі лес пакідаць няма ахвоты, як, можа, іншаму няма ахвоты развітвацца з мастацкім светам «Соці», ці «Барсукоў», ці «Залатой карэты», ці «Яўгеніі Іванаўны». Ды і шырыні свету ў ягоным лесе даволі. Пісьменнік прызнаваўся, што свой лясны раман ён пачаў пісаць яшчэ першым апавяданнем «Барыга» і пісаў ледзь не ўсё жыццё.

Ціша.

І зімовая, і вечаровая, і лясная.

Мы з Васільевічам, два лясныя хадакі, расклалі на квартальнай прасецы цяпельца, чакаем Петрака Кірылавіча з апошняга загону. Васільевіч трымае ў руцэ мёрзлую бярозавую галінку і кажа:

— Мёртвая?.. А вось... глядзі...

Ён падносіць галінку да агню, і на ёй у адзін міг ажываюць дробныя чорныя, нібы жвірынкі, пупышачкі: разрываюць на сабе закачанелыя ад халадоў зімовыя сарочкі і, усё роўна як вясною, як на вясновую цяплынь, разяўляюць даверлівыя цёплыя роцікі.

Васільевіч ведае, што на гэта сказаць, але маўчыць, адно глядзіць мне ў вочы і, нібы які чарадзей, усміхаецца.

І я маўчу, зачараваны.

Маўчу, а сам думаю, што гэта — тая ж Калінава сіла. Яна і ў бярозавай закачанелай галінцы, і ўсюды-ўсюды вакол нас, па ўсім лесе насеяна.

Жыве. Не памірае. Не вымярзае.

1979

ЗЯМЛЯ КАЛЕВА

(Народ і эпас)

Поўнач засталася там, у белым ззянні, а я зноў у Мінску, ад яе — далёка на поўдні, хоць тут цяпер таксама ледзяны дождж і мокры снег. Учора, імглістым ранкам, калі садзіўся ў «ІЛ», мне здавалася, што еду дадому на пабыўку і хутка вярнуся — не верылася, што расстаёмся надоўга. А сёння бачу, што гэтакі наш лёс — расстацца: у кожнага свае шыроты і мерыдыяны. Вось зноў сяджу за сваім рабочым сталом, і сонечныя руны, бясконцыя паўночныя лясы, вятры, воды, ружовыя і блакітныя скалы, чысты водар і нават хлюпкая перадзімовая слата Поўначы, яе людзі, твары і галасы, ажываюць у маёй усхваляванай памяці...

«ЛАЎЛА ЛАЎЛУ...»

Ляскаюць па камянях боты.

Мае боты. Мае першыя на Поўначы крокі. Берагам Куйтыярві — да Іванан Улы і Васелэйн Мары.

Я стаю на беразе возера і дзіву даюся — што за вечар! Умудрыўся ж гэтак раптам сабраць на сваіх загонах незвычайныя мне фарбы неба, зямлі і вады: шэрыя да чорных, ружовыя да белых, блакітныя да сініх. Зверху, да палавіны неба, навісла глухая чарната; далей, да самае вады, гарбатым белым мядзведзем апусцілася халодна-бе-

лая заслона, вада пад ёю ссінела, як ад стыні ці злосці. Белыя і чорныя фарбы не змешваліся, паміж імі жыла свая варагавітасць, адасобленасць.

Суседства белага і чорнага — ноччу. Такая дзіўная нечаканасць для нетутэйшага вока.

Рыпнулі нарэшце ўключыны.

Лодка?!

Чорная і выгнутая, быццам стружка з неба, яна зачапіла высокім носам хмару-мядзведзя і павалакла з сабою — на мой бераг.

Вёслы нетаропка падымаліся і апускаліся. Падымаючыся, яны злівалі ў ваду белыя мядзведжыя касмылі.

Дзве галавы над бортам лодкі. Гэта — Улы і Мары. Хлапчук, прабягаючы берагам, казаў, што ўранні яны ставілі за астравамі заколы на харыўса і сёмгу, а надвечар — яшчэ сонца не села — павеславалі з сеткаю на сяляву.

Улы і Мары прывязалі пад гарой лодку, непаспешліва перабралі сець, выкінулі сяляву з лодкі ў кош, раскінулі снасць на вешалах, каб сохла, і вось падымаюцца на гару — бухаюць па дашчаных кладках ботамі-гірамі. Адна жанчына злева, другая справа — нясуць вялізны кош з сяляваю.

Ідучы, гамоняць на сваёй пявучай мове. Я ўсё чую, ды нічога не разумею.

Спыніліся, паставілі кош на зямлю, глядзяць на мяне і дзівяцца: хто такі і адкуль?

— Да вас прыехаў,— кажу.

— Лаўла лаўлу? — пытаецца адна з іх.

— Па песні? — перакладае другая.

— Я па руны да вас...

Улы і Мары вядуць мяне да хаты, пашчапаныя вуглы якой нагадваюць гірлянды павучыных сетак.

На вялізным стале, застаўленым кубкамі, сподачкамі, шыпіць самавар. Тут таксама сялява — мочаная, смажаная, вяленая. Нават пірог з сяляваю.

Улы — чарнявая, без адзінага сівога валасочка, рухавая, з вясёлым хударлявым тварам, усмешлівымі вачыма. А Мары — мажная, спакойная, белатварая, зусім сівенькая. Яны не сёстры, проста даўнія сяброўкі, хоць прозвішчы ў іх аднолькавыя — Малінен. Абедзвюм недзе пад семдзесят, а магчыма, што Мары старэйшая. Усё жыццё, кажуць, разам ды разам. Парыбачаць, павячэраюць, паспяваюць, на адной печы і заснуць. Калгасам, хоць і малым, жыць весялей і лягчэй.

— Значыць, па руны? — перапытвае за сталом Улы, смачна кусаючы пірог з сяляваю.— А што? Яны яшчэ не ўсе пазбіраныя. І дай табе бог лёгкія ногі, вострыя вочы, чуйныя вушы.

Мары не разумее іншае мовы, акрамя сваёй, і Улы вымушана гаварыць то па-руску, то па-карэльску. Мары згодна ківае галавою, а Улы як бы знахарыць:

— Будзеш ісці-ехаць — глядзі на два бакі. У нашым доме чатыры сцяны. Адна сцяна драўляная. Яна цябе накорміць і напоіць. Пусцішся далей — убачыш сцяну каменную. Высокая, мохам аброслая. Дурні яе баяцца. Ты не бойся. Разводзь пад ёю цяпельца і заначуй. Трэцяя сцяна — вадзяная. Яна табе сыграе на кантэле. Што ні струна — то новая песня. Адна грае голасам векавечнага мудраца Вяйнямёйнена, другая — голасам прыгажуні Айно. А чацвёртая сцяна — вятры несуцішныя. Мне ўжо семдзесят зімак. Вось яшчэ адна ляжа-пасцелецца. А як была маладая, гадоў дваццаць назад, стану, бывала, на лыжы — паляцела, як птушка, паперадзе любога ветру ў раён, кіламетраў трыццаць. Атрымаю грошы і той жа дзень назад, супраць ветру. Ён мяне ні разу не дагнаў, не спыніў.

— Не спынілі цябе бандыты — весела рагоча Мары.

— А не было лыжніка, які б нагнаў маю спадніцу ў лесе,— рагоча і Улы.

— Ну... А руны, цётка Улы?.. Цётка Мары?..

— Рун мы табе наспяваем мех і яшчэ паўмеха. Але як абыдзеш дом наш, убачыш сцяну драўляную, другую — каменную, трэцюю — вадзяную, чацвёртую — вятры несуцішныя. Усё ўбачыш, адчуеш — вяртайся па руны.

— Далёка зайду — ці вярнуся?

— Не бойся дарог, сынок. Пагрэйся чайком, падмацуйся сяляваю ды ідзі сабе з богам. Цяпер машыны па ўсіх дарогах бегаюць. А каб сілы не пакідалі, слухай струны мудрага Вяйнямёйнена і песні прыгажуні Айно.

Васелэйн Мары паставіла сподачак з моцна завараным чаем на стол, міла ўсміхнулася сяброўцы круглым белым тварам, кінула ёй нешта кароценькае па-карэльску, тая адказала ўсмешкаю на ўсмешку, адмахнулася сухой лёгкай рукою і таксама слоўцы карэльскія сыпанула. Не ведаеш мовы — быццам вушэй і языка не маеш.

Улы мяне разумее:

— Сказала Мары, што я вельмі многа званю.

— А вы — ёй?

— А я — ёй? Чалавек, кажу, негаваркі — што карова без званочка.

Не пачуўшы ў той вечар карэльскіх рунаў, я ўранні пакінуў высокі бераг Куйтыярві, вёску Войніцу ў Калевальскім раёне, хату Улы Малінен, сагрэты чаем і вясёлымі шчырымі жартамі. Хай будзе, як сказала Улы. Яна чалавек мудры. Пашукаю спачатку сцяну драўляную, потым каменную, потым вадзяную і ветраную, агледжуся ў прасторным, ад мора да мора, доме, дзе жывуць і песні Іванан Улы, і песні Васелэйн Мары, і ўсе руны зямлі Калева.

Я пайшоў.

Справа і злева густа стаялі сосны, елкі, бярозы — лес без канца і краю, рэдка дзе — па зямлі, часцей — па каменні: круталобым, стракатым ад разнаколерных лішайнікаў — зялёных і сіне-сінюшных, ружовых і шэрых, сівых і чорных. Не абы-як ляжала каменне, узвышалася крушнямі, крушні туліліся адна да адной, адна за адной, выкладаючы паміж дрэў звілістыя каменныя ручаіны. Гэтымі сцежкамі-ручаінамі іх гнала калісьці вада, потым яна змаглася іх гнаць на поўдзень, пакінула каменне тут, а сама ўлегцы панеслася далей. Кожны камень, вялікі ці малы, глядзеў з-за дрэва ці большага камення жывой істотаю, ля кожнага падбівала спыніцца і доўга разглядаць на ім малюнкі прыроды. Аднак я мусіў спяшацца. Пад нагамі хлюпала рудая лясная вада, трашчала сухое галлё, звінеў камень...

Праз два дні я стаяў на беразе Анежскага возера.

Ля маіх ног і прыбярэжных валуноў зноў гайдалася вада, але ўжо не тая рудая, што ў лесе, чысцюткая, пра якую ў мясцовых даведніках пішуць, што яна ў два разы чысцейшая за дыстыляваную. Сонца выглядала на яе з-за хмар варожа, не жадаючы прылашчыць, супакоіць, сагрэць.

Пачынаў церусіць дождж.

— Праз пяць мінут ад першага прычала адпраўляецца цеплаход «Ладага»,— нечакана прагучаў над галавою жаночы голас.

Я падаўся да трапа.

Густой белай параю у тоўстую трубу дыхаў двухпалубны цеплаход, і чайкі кружыліся над ім, пабліскваючы белым крыллем. Разам з чайкамі над цеплаходам гуляў лёгкі белы вецер, і ці то ён у іхніх крылах, ці то іхнія крылы ў ветры апускалі да зямлі, да людзей, да мяне лагодную

мелодыю, якая вельмі нагадвала пявучае — «Лаўла лаўлу...».

Яшчэ паэт-дзекабрыст Фёдар Глінка, адбываючы тут палітычную высылку, заўважаў:

> Салодкая ў лясной Карэлы
> Пявучая адвеку мова...

Далей:

> Была ахвота паўтарaць
> Іх гукі — сэрца ў захапленні
> Гульнёю звонкай гука «л».

Лаўла лаўлу, Улы...

Вось і першая песня з берагоў Куйтыярві: першыя тры словы — пявучыя, чыстыя, з «гульнёю звонкай гука «л».

Белыя: лаўла лаўлу...

І СНЫ, І ЯВА

Тут ходзяць менш па зямлі, а больш — па дрэве. Калі я вярнуўся з Кемі ў Петразаводск, некалькі начэй мне чуліся ў сне чыесьці гулкія крокі па дашчаных дарогах.

Не так даўно паміж Кем'ю і Рабочым Вострававам разабралі дзесяцікіламетровую драўляную дарогу, высыпалі гравійку, збіраліся класці асфальт.

На Рабочым Востраве я не бачыў зямлі з-за драўлянага насцілу: вуліцы і плошчы замошчаны дошкамі спрэс, нібы палуба карабля — ад борта да борта. Ідзе чалавек у адным канцы вуліцы, а ў другім чуваць яго гулкія крокі — драўляны насціл рэзаніруе туга напятай струной.

Нават марская затока — замошчана дрэвам: вады не відаць пад кругляком, сабраным ў запані.

На сарціровачным рэйдзе, прыгнанае молевым сплавам, бярвенне цалуецца адно з адным у шырокім галоўным калідоры, клацае-перагаворваецца, а потым, баграмі адагнанае ад агульнай шчэці, у вузкіх дашчаных рукавах звініць, гудзе, уздыхае — рудстойка, палубнік, дзелавое, дрывяное. І толькі ў калідорчыку з рэзанансавым дрэвам пакуль што ціха. Два-тры бервяны за дзень сюды заплыве — ім не цесна. Хоць кожнае — цэлы аркестр: заўтрашнія скрыпкі, гітары, балалайкі, беларускія цымбалы і карэльскія кантэле жывуць у ім, чакаюць сваіх песень.

Драўляныя масты і тратуары ў Кемі падымаюць мяне

на Лепас-Востраў да шатровага Успенскага сабора — песні дрэва і мужыцкай сякеры.

Хатка вартаўніцы Аўдоцці Булыгінай — насупраць сабора. Заўважыўшы мяне, яна падышла да акна. Я паказаў паперку з гарсавета на права наведаць сабор, і старая ў адказ кіўнула галавою: зараз, маўляў, іду.

Прыйшла.

Забрала паперку і павяла да шатроў.

Шатры ўзносіліся пад неба стромыя, аздоба на іх ляжала строгая, немудрагелістая. Там-сям была прышыта новая цясіна, шалёвіна ў паддашку жаўцела — нехта даваў паднову.

Старая з сякераю на плячы абышла сабор, зноў вярнулася да мяне, уздыхнула:

— Хацела аканічкі адчыніць, сонейка ў алтар пусціць, ды не змагла. Вокны ў саборы высокія, а ён кожную аканічку прышыў... Чорт гэты!

— Вы пра каго?

— Ды-ы... Далі п'яніцу рэстафра-атара. Жлукціць гарэлку, а мне яго шукай. Знайду, прывяду, а ён зноў збяжыць. Во, работнічак! Мне без яго хапае. Аднаму адчыні, пакажы, потым другому. Сюды цяпер тышчы плывуць. З іншых гасударстваў.

Ля плота спыніўся маладзенькі міліцыянер.

— Бабка, пусці паглядзець!

— Дай спрафку!

— Якую табе спрафку? Не бачыш?..

Але бабку ён не спалохаў:

— Ыйш! Думае, як красна шапка, дык і ўласць. А мне семдзесят тры гадкі, сокал ясны. Во мая ўласць! На што пастаўлена, тое і раблю.

З-пад ганка тырчалі ногі «рэстафратара»: адна ў боце, другая босая. Ён хроп. Але бабка не чула — была глуховатая.

Пакідаючы Лепас-Востраў, я спыніўся на драўляным мосце цераз раку Кем, каб яшчэ раз, ужо на адлегласці, падзівіцца на сабор. Тры драўляныя шатры, тры рослыя браты, адзін прыгажэйшы за другога, узвышаліся над горадам, надаючы яму, усяму гораду, лёгкасць і крылы, на якіх ён нібыта марыў узняцца ў неба. Я ўспомніў маленькага Сампса Пелервайнена:

> Пачаў сеяць Пелервайнен,
> землі засяваць, балоты,
> камяністыя раўніны

і пясчаныя паляны.
На гарах пасеяў хвоі,
елі на ўзгорках, ніжай.
на пясках пасеяў верас,
маладый лясок — у нізінах.

У маленькага хлопчыка была мудрая галава, калі нават

Мудры, стары Вяйнямёйнен
выправіўся ў лес аднойчы
паглядзець пасевы Сампса...

Мне сказалі аб гэтым драўляныя шатры Лепас-Вострава. Яны і паказалі дарогу ў лес, з якога некалі прыйшлі самі.

МУРЫ МУРАМШЧЫНЫ І РЫМША. ЭПАС І РОЗДУМ

Я не прызнаўся Улы і Мары, што руны зямлі Калева былі са мною ўжо тады, калі я чакаў іх, старых, на беразе Куйтыярві. У чамаданчыку ляжалі ручнік, хлеб, сала, мыла, блакноты, алоўкі, а яшчэ — толькі што выдадзены карэла-фінскі эпас. Яго, «Калевалу», мне падарыў Марат Тарасаў, петразаводскі паэт, адзін з перакладчыкаў «Калевалы» на рускую мову ў кампазіцыі Куусінена. І мала сказаць, што ў маіх руках была кніга. Было свята, якое адчуваеш адразу, з першага позірку. Выдатна выдадзеная, кніга адразу, ужо з супервокладкі, уладна павяла не толькі ў багацце рун, з якіх складаўся эпас, не толькі ў высокае мастацтва Тамары Юфы, ад каляровых ілюстрацый якой нельга было адвесці вачэй, але і ў дарогу па зямлі Калева.

Развітаўшыся з Улы і Мары, нікога іншага яшчэ не сустрэўшы, пакінуўшы іх бераг і пакуль што не прыбіўшыся да нейкага іншага, такога, каб ён абнадзеіў, як абнадзеіў бераг Улы і Мары, я быў разгубіўся: навошта тут апынуўся, навошта мне руны, мала з мяне сваёй зямлі і сваіх песень?

Дзень цьмянеў. Сонца не паказвалася на вочы ад раніцы. Неба над галавою раскінулася шэрае, нізкае, цяжкое. Я чакаў малы рэйсавы самалёцік, каб пераляцець на процілеглы бераг Анежскага возера. Самалёцік недзе адсыпаўся, спазняўся.

І раптам з вакзала на пасадку выйшаў высокі шыракаплечы дзяцюк. Цяжкі брызентавы плашч на ім шастаў,

як марскі вецер на абледзянелай палубе карабля, незвычайна вялізныя боты прабухалі міма мяне цяжарам ляс-ных валуноў, а круглая, без шапкі, рыжая зарослая галава падалася калматым ад нізкай вільготнай смугі сонцам, якое кацілася на ўзлётнае поле.

Яго заўважылі ўсе, хто чакаў каля поля самалёта на Пудаж, бо ўсе рушылі за ім следам.

Там, куды рашучым размашлівым крокам вёў дзяцюк, стаяў доўгачаканы самалёцік, і я рушыў у той бок з усімі разам, адчуўшы, што гэта і мой самалёцік. Але вачыма, ідучы, я шукаў таго чалавека, хоць яго і шукаць не трэба было, ён узвышаўся над усімі, яго галаву, як сонца, ніхто не мог засланіць. Я проста спяшаўся, каб нагнаць яго. Мне падалося, што ён сышоў на поле са старонак паэтычнага эпасу. Хто ж ён? Мо —

...каваль? Сам Ілмарынен,
майстра кузні векавечны?

Той самы, што —

жалезную кашулю
сталлю тонкай падпеdo разаў.
З каменю зрабіў вязёнкі,
а з жалеза рукавіцы.
Выкаваў каня з агню ён
і запрог яго ў вупраж —
выехаў араць палетак,
поле ўсіх гадзюк узварушыць.

Але каля яго ног віліся тры вялізныя белыя лайкі. Навошта кавалю лайкі? Ці не паляўнічы? Можа —

Смелы хлопец Лемінкяйнен,
што памчаўся ўслед за лосем?

Схапіў за каўнер адну лайку — кінуў у самалёт, другую і трэцюю — таксама. І сам за імі ўскочыў.

У Пудажы першых з самалёта выпусцілі лаек, а за імі — гаспадара. Калі я выйшаў з самалёта, яго доўгі плашч матляўся на ветры ўжо далёка ў полі і тры белыя лайкі таялі ў шэрай смузе каля яго ног.

Назаўтра я раніцай, паснедаўшы, выйшаў з гасцініцы і паўдня хадзіў па гарадку, прыглядаючыся да людзей, спадзеючыся сустрэць паміж іх дзецюка, які мяне гэтак уразіў. Пудаж — гарадок маленькі, усё роўна як вялікая вёска, на адным драўляным паверсе, людзей у ім небага-

та, але свайго Лемінкяйнена я не сустрэў. Можа, сапраўды памчаўся ўслед за лосем?

Я сустрэў яго пазней, праз колькі дзён. За гэтыя дні разам з галоўным інжынерам Пудажскага леспрамгаса Дзмітрыем Станіслававічам Рынкевічам мы аб'ездзілі нямала лясоў на ўсходнім узбярэжжы Анежскага возера, неаднойчы мяняючы «казла» на бензавоз, бензавоз — на звычайную лодку, лодку — на буксірны кацер, а дзе ўжо ніякі транспарт не мог пасобіць — прабіраліся пеша. Канчаўся трэці квартал, блізка быў канец года, наперадзе чакала няласкавая паўночная зіма з лютымі маразамі і бясконцым снегам, кожны нумар цэнтральнай карэльскай газеты «Ленинская правда» пачынаўся зводкаю лесавывазак, і ўвесь Пудажскі раён — адзін з асноўных плацдармаў лесанарыхтовак у Карэліі — дзень за днём пачынаў і заканчваў цяжкімі думкамі аб лесавозах, тралёвачніках, кубатуры, хлыстах — аб вывазцы дрэва.

На молевым сплаве падцягвалі «хвасты», апошняе бярвенне білася ў цяснінах парогаў і неслася далей, спяшаючыся; на прыазёрных рэках пачыналі разбіраць сарціровачныя рэйды, рэчышчы ачышчалі ад аварыйніку і тапляку, падымалі на берагі драўляныя шнуры абаноўкі; сплытчыкі пераключаліся на берагавыя работы, а жанчыны незадаволена пагаворвалі, што замест трох-чатырох соцень у месяц будуць цяпер зарабляць усяго па сто-паўтараста рублёў; заяц ужо мяняў шэрую поўсць на белую, а лясныя дарогі трымалі на сабе ўсё тую самую ношку — лесавозы лес як вазілі, так і вазілі, не болей і не меней, чымся па летніх дарогах. Адна была розніпа, што ўлетку каляіна пад імі сухая, а цяпер мясілі ґразь, плавалі па вадзе, нясцерпна чакаючы зімнікаў.

Мы заехалі на прыстань Падпарожжа. Тут быў сарціровачны рэйд. У гэты дзень разбіраўся апошні молевы сплаў.

Рынкевіч, адарваўшыся ад руля, першым выскачыў з «казла». Усю дарогу, едучы ў Падпарожжа, ён хваляваўся, нічога не кажучы, нешта яго тут непакоіла, і толькі цяпер, з высокага берага хуткімі вачыма агледзеўшы раку, рэйд, пачаў супакойвацца.

— Мільён кубікаў за лета! Міль-ён! — не адрываючы вачэй ад рэйдавых парадкаў, нібыта сам здзіўлены, сказаў ён мне.— З аднаго рэйда мільён! — і пашыбаваў да рабочых.

Я хацеў нагнаць яго, але гэта было не проста. Мне не

хапала спрыту, каб лёгка, нібы па зямлі, хадзіць над вадою па вузкіх дашчаных бонах. Ён зусім знік з маіх вачэй, і я адзін снаваў паміж сарціровачнымі калідорамі, дзівіўся, як разумныя машыны аграмаднымі жалезнымі рукамі бралі са штабялёў бярвенні, трасамі мацавалі яго ў пукі і падавалі далей, дзе вязалі грабёнкі, з грабёнак — плыты, з плытоў — караваны.

Мінаючы кантору дзесятніка, пачуў аднекуль, як з неба, знаёмы голас:

— Ало!.. Дрозд?!

Я адчыніў дзверы канторы — Рынкевіч сядзеў за сталом, крычаў у тэлефонную трубку:

— Калі зацягнеш з зімнікам, я з цябе адбіўную зраблю! Зразумеў?.. Машыны будуць вазіць лес, не дам ніводнай. А дарога каб была! Ясна? Дзяржаўны план! Ясна?..

Мы зноў селі ў машыну, калі над рэйдам пракаціўся густы бас:

— Галоўны-ы!.. Стой, галоўны-ы!..

Цераз раку па бярвенні, тоўстым і тонкім, што ляжала на плыву не сартаванае і не вязанае, сігаў на даўжэзных нагах дзе праз два бервяны, дзе праз тры здаравенны дзяцюк. Бярвенне пад ім то давала нырца, танула, то зноў вынырвала, ужо за яго спіною, то круцілася, разбягалася, адкрываючы чорныя вадзяныя ямы, а ён бег, і боты, здавалася, нават вады не краналі.

— За Водлу, галоўны?.. Падкіньце!..

Гэта быў ён, рыжы... Я ўзрадаваўся.

Ён сядзеў побач са мною, вялізны і прыгожы, засланяючы ад мяне ўвесь свет, што быў за вокнамі машыны, я адразу і забыўся на ўсё астатняе, з захапленнем разглядаючы яго густую рыжую бараду, вясёлы малады твар, густую рыжую чупрыну і... боты, тыя самыя, у якіх ён, як вецер, прайшоў міма мяне да самалёціка. Зроду не бачыў гэтакіх вялізных ботаў: няйначай як шыліся па слановай назе, спецыяльным заказам.

— Дзе ж ты цяпер працуеш? — спытаў Рынкевіч.

— На фарміровачным.

— Дурань, што кінуў завочны інстытут, з'ехаў. Што знайшоў на іншых рэйдах?

— А фігу з маслам.— Зарагатаў, разгладжваючы вялізнай рукою сваю бараду.

— А ў мяне б ужо інжынерыў. Калі б не збег.

— Пляваў я на інжынерства. Грошы маю не меншыя, а чыны не грэюць. Грэюць бабы і грошы. Жыць трэба так,

як душа падказвае. Волю трэба цаніць. Я не люблю людзьмі камандаваць. І крый божа, каб мною хто пакамандаваў. Не люблю. Не дазволю.

Рынкевіч замоўк, усё роўна як думкі яго разышліся з думкамі чалавека, якога ён — па голасе, па жывых вачах нельга было не заўважыць — не то цаніў, не то любіў. Але і маўчаць не хацеў:

— Куды падвезці?

— Кацер чакаю з Кандапогі.

— Зноў чарняўка плыве?

— Плыве...

— Жаніцца думаеш?

— Як моцна захаладае.

— А чаму — як захаладае?.. Дый моцна.

— Печка спатрэбіцца.

Рынкевіч замоўк, а рыжы доўга і весела рагатаў. З гэтым рогатам ён і выскачыў на дарогу, як толькі машына спынілася, выехаўшы да прыстані.

Мы паехалі далей. Я азірнуўся. Праз задняе запыленае акенца мне відаць было, як ён стаяў у пыле пасярод дарогі, аддаляючыся ад нас, стаяў іківаўся ўзад-уперад, хапаючыся за жывот — рагатаў. І мне падалося, што я яго даўно ведаю. Але чаму гэтак падалося? Не, я нідзе яго не сустракаў раней. Толькі тады, у Кандапозе, чакаючы самалёта, ды вось цяпер. Але чаму было гэтакае адчуванне, што ведаю чалавека даўно? Ці не таму, што зноў на памяць прыйшлі ў гэты момант руны:

Зноў вясёлы Лемінкяйнен
ходзіць па лясах дрымучых,
у ельніках спявае песні,
у глыбіні хваёвых дзебраў.
Спадабаўся гаспадыні
і гаспадару Тапіо,
песнямі ўсхваляваў сваімі,
дочак лесу пакарыў ён.

І я не развітваўся з ім. Я ведаў, што мы яшчэ недзе сустрэнемся.

Рынкевіч маўчаў, і мне здавалася, што ён ужо выкінуў з галавы гэтага вясёлага хлопца, не ён сам, можа, выкінуў, выкінуў той самы клопат пра лесавывазкі, зімнік, машыны. Але раптам засмяяўся, усё роўна як пра яго толькі і думаў:

— Чулі? Печку яму трэба. Цяплынь любіць. Ёсць у яго тры здаровыя сібірскія лайкі. Зімою на снег кладзец-

ца і спіць. Адна лайка згорнецца, ён на яе галаву пакладзе. А тыя дзве кладуцца з бакоў, грэюць гаспадара. Прывучыў.

— Паляўнічы?

— Яшчэ які! Я ж кажу: яму зімой выспацца ў лесе — як мне на ложку.

Я расказаў, як ляцеў з ім у Пудаж, як ён ляцеў з лайкамі. Рынкевіч зноў рагатаў:

— Лётаў да свае чарняўкі на спатканне. А дзяўчына прыгожая. Бачыў яе тут. Кажу яму: ты, Васіль, не сабак вязі да дзяўчыны, а падарункі. Сам прыкавалерыўся б. Касцюмчык, чаравічкі. А ён што мне кажа? Я, кажа, магу ў ёй памыліцца, а сабачкі мае не памыляцца, я, кажа, па іхніх нюхаўках бачу, што яна за баба. Я ж, кажа, можа, у разведку езджу. Але вось табе і разведка: толькі вярнуўся, як яна — за ім следам. Ужо ён яе сустракае.

Рынкевіч дастаў з кішэні чырванабокі яблык, працягнуў яго мне, а другі дастаў — падаў шаферу:

— Прыслалі бацькі. З Дзятлаўшчыны. У нас там, на Беларусі, сады-сады! Не як тут. Любата-а!..

— Зямляк? — здзівіўся я.

— Выходзіць, што так. З Дзятлаўскага раёна. Закончыў у Мінску лесатэхнічны інстытут. Адтуль — сюды, у Карэлію. Нічога. Прыжыўся. А дзе беларус не прыжывецца?

Машына спынілася. Справа ад дарогі, за рэдкімі хвоямі, віднеўся раскапаны экскаватарамі кар'ер, і адтуль, з кар'ера, цяжка, пад грузам, адна за адной выпаўзалі машыны. Яны вазілі гравій на той самы зімнік, за які галоўны інжынер гразіўся нядаўна нейкаму Дразду. Мы падышлі бліжэй. Экскаватар, то падбіраючы пад сябе чарпак, то пасылаючы яго на доўгай руцэ ўперад, сыпаў пароду ў кузавы «МАЗаў» і «ЗІЛаў», і машыны, прысядаючы на рысорах, адна за адной пакідалі кар'ер. Было відаць, што тэлефонная размова сваё зрабіла. Рынкевіч быў задаволены.

За кар'ерам гула бензапіла, падалі, стогнучы на ўвесь лес, дрэвы. Мы абышлі балотца, перасеклі разбітую машынамі ляжнёўку, цераз эстакаду прабраліся ў яловы падлесак. Па песні пілы, па елцы, што гайдалася зялёнай макушкай сярод падросту, выглядала, куды, на які бок, лёгчы, зразумелі, дзе працуюць вальшчыкі.

Елка гахнула на зямлю блізка і мякка, як на пярыну.

З таго боку насустрач нам ужо ішоў у жоўтых пексах з абвіслымі халявамі рабочы.

— Чаму без каскі, брыгадзір? — адразу выгаварыў Рынкевіч.— Не ведаеш тэхнікі бяспекі? Прыклад людзям падаеш?

Але і той быў настроены ваяўніча:

— Якая тут тэхніка бяспекі? Адно жэрдзе кругом.

— Ты мне... Каб апошні раз!

— Няма тут чаго валіць. Чаго берагчыся? Дзе тое дрэва?

— Знаёмцеся. Бельскі, Васіль Іванавіч. Беларус. Адзін з лепшых вальшчыкаў,— прадставіў галоўны інжынер.

— Які лепшы? — усё роўна як пакрыўдзіўся ад гэтакай атэстацыі вальшчык. Ён быў яшчэ малады, жылісты, па моцнай сухаватай руцэ відаць, што не гультай.— За першую дэкаду заробіў сорак пяць рублёў. Калі такое было? Жонка сотню, а мужык — сорак пяць. Ды яна ж з такімі заробкамі на парог не пусціць.

Але і галоўны не ўсё тое слухаў, што ён казаў са злом:

— Адкуль родам?

— Ды... з Ушач. Што з таго?

— Вось бачыш?.. А я з Дзятлаўскага раёна. Чуў пра такі?.. А госць наш з Мінска. Землякі. Сваякі, можна сказаць. А ты расплакаўся. Сарамата...

— Ды я...

— Што ты-ы? Абедню ты мне сапсаваў.

Бельскі вінавата таптаўся на зялёным лапніку, відаць, шкадуючы, што гэтак нядобра ўсё атрымалася, пазіраў то на мяне, то на галоўнага інжынера, не ведаючы, ад каго чакаць падтрымкі, намагаўся нешта сказаць прымірэнчае, але не знаходзіў слоў.

— Ладна, працуй,— нібыта палагаднеў галоўны.— Падумаю, куды цябе перакінуць. Тут лесу сапраўды няма. Але ж нехта і тут павінен рабіць? Пойдзеш у суседні квартал?

— Глядзеў і там. Таксама жэрдзе.

— Ну дык!..— Рынкевіч зноў быў узарваўся.— Дзе я табе добры лес знайду? Быў добры, а застаўся... Ідзі працуй!

Так і развіталіся з земляком, не пагаварыўшы палюдску.

Мы селі ў машыну. І не ехалі, быццам не ведалі, куды цяпер ехаць. Думалі — кожны пра сваё. Ці — пра адно?

— Бачыш, што робіцца? — першым загаварыў галоў-

ны.— Людзі сюды едуць. І з Беларусі. Думаюць, тут лясам няма канца і краю. Ка-рэ-лі-я!..

— Гэтак і мне ўяўлялася,— прызнаўся я.

На твары Рынкевіча заблукала ўсмешка:

— А што?.. Карэлія лесам яшчэ багатая. Яшчэ нарыхтоўваем па дваццаць мільёнаў кубікаў за год. Тут, дзе стаім, лесу ўжо няма. Але ён і ёсць. Далей. А колькі? І колькі можна яго тут валіць? Што будзе праз дзесяць гадоў? Нават калі яго адсюль вывозіць не болей, як сёння, а што пачнуць вывозіць меней — не спадзявайся, то праз дзесяць гадоў не вывозіць яго адсюль трэба будзе, а завозіць. Каб працавалі тыя камбінаты, якія тут панабудаваны. Робяць цэлюлозу, паперу, кардон. Адкуль мы сюды лес прывязём? Можа, з Беларусі?..

Мы зразумелі адзін аднаго. І ў тым, што паспелі адзін аднаму сказаць, і ў тым, чаго сказаць яшчэ не паспелі. Абодвум зрабілася сумна. Замоўклі і паехалі далей, да Рымшы, караля, як сказаў Рынкевіч, у Гакугсу — ляснное каралеўства.

Пасёлак лесарубаў Гакугса — гэта Мурамшчына. Яе гаспадара Віктара Іванавіча Рымшу мы знайшлі ў канторы лесапункта. Ён сядзеў за сталом у вайсковым бушлаце, старэнькай зімовай аблавушцы, на стале перад ім ляжалі пальчаткі і лічыльнікі, рука — на лічыльніках, пальцы яшчэ намацвалі круглыя абслізганыя косткі, якія для начальніка лесапункта, вядома, былі не косткамі, а кубаметрамі, дзесяткамі, сотнямі, тысячамі кубаметраў. З-пад стала тырчэлі ногі ў керзачах.

Ён быў рады, што мы прыйшлі. Гэта нельга было не заўважыць па яго маладым і прыязным твары, вельмі, як мне падалося, шчырым. Адразу расказаўшы паляўнічы анекдот, ён не хацеў гаварыць пра работу, да чаго, здавалася, абавязваў прыезд галоўнага інжынера, прапанаваў сплаваць, пакуль не зайшло сонца, да былога Мурамскага манастыра. Я зразумеў, што гэтаю прапановаю ён выказвае ўвагу да мяне, і адразу адчуў да яго ўдзячнасць.

Мы выйшлі на рэчку Гакугсу.

Кацераў ля прычала не было — яшчэ не вярнуліся з работы. Рымша прывалок з блізкага гаража матор, паставіў яго на лодку, заправіў бензінам, і мы паплылі ў Мурамскае возера.

Захад сонца выдаўся надзіва чысты, сакавіта-чырвоны.

Вада здавалася чорнай, але была разам з тым празрыстай, у ёй прыгожа калыхаліся на хвалях адбіткі пахілых прыбярэжных бяроз і чароту.

Сустрэлі «Мурамца» — кацер, які вяртаўся з жанчынамі ў вёску. На вадзе прышвартаваліся бортам да борта, перайшлі на кацер, и жанчыны пераселі ў лодку — пажадалі адны другім ціхай вады і паплылі. Яшчэ хвілін праз пяць мы ўжо ўваходзілі ў шырознае, акаймаванае чырвоным лапушыстым чаротам Мурамскае возера.

Да самага далягляду вада ляжала ружовая, зіхаткая, фарбы ў фарватэры «Мурамца» збягаліся да густа-чырвоных, быццам кроў старажытных падзей усплыла на паверхню.

Водар даўніны, некранутасці сённяшнім часам панаваў і на востраве. Векавыя, ажно сінія, сосны вартавалі ззелянелыя старыя муры і скасабочаныя драўляныя будынкі, старадаўнюю цэркаўку, глухую і нямую званіцу без звона, магутны крыж на магіле самаўладнай ігуменні Неанілы. Калісьці яна жыла ў Кіжах, а Мурамскі манастыр быў мужчынскі. Дачуўшыся, што ў манастыры няма ігумена, пануе анархія, Неаніла села ў лодку-кіжанку, пераплыла Анежскае возера і насуперак волі Сінода прымусіла мужчын прызнаць сябе за ігуменню. Потым яна сабрала жанчын, падняла іх супраць мужчын. Жанчыны мужчын прагналі, і Неаніла заснавала тут жаночы манастыр. Ды якіх мужчын прагналі? Былых салдат, інвалідаў вайны. Яны паскардзіліся на самаўпраўніцу ў Сінод. Адтуль выехалі служкі Сінода, каб супакоіць Неанілу. Аднак не даехалі, як яна памерла. Манастыр зноў адышоў мужчынам, якія і паставілі на магіле Неанілы ў 1780 годзе высозны дубовы крыж. Сабе на супакаенне.

На камяністым высозным беразе хліпаў чырвоны маяк, калі «Мурамец» адчаліў ад вострава.

Цямнела вельмі хутка.

Мы спусціліся ў кубрык. Некалькі разоў я пачынаў размову пра мясцовыя лясы, але Рымша зводзіў усё на жарт. Ён быццам знарок не жадаў выглядаць у маіх вачах начальнікам лесапункта, усё роўна як пераконваў, што перада мною бесклапотны лясун, неўтаймоўна вясёлая, наіўная душа. Ён сыпаў паляўнічымі анекдотамі, зусім не выдаючы іх за анекдоты, падносячы як быль, бывальшчыну, чыстую праўду, усіх заражаў сваім рогатам, настроем. Тады я не мог прадбачыць, што па тых

анекдотах, мастацкіх мініяцюрах якраз і буду памятаць Рымшу, яго вясёлыя светлыя вочы.

— А я са стрэльбаю нарадзіўся...

Гаварыў— і ўвесь час:

— Ах!.. Ха-а, ф'ю-у, бах!..

Але — па парадку.

— Мядзведзяў цьма распладзілася. У лес зойдзеш — адразу касалапаму лапу пацісненш.

Выбраўся я па журавіны. Узяў пад настрой кабялькоў, Рэкса і Рэпса. Сука таксама ўвязалася, хлопчыкаў адных са мной не пусціла. Ідзём, балота раўнуем. Хрась — сучок, чвяк — вадзічка. Не агледзеліся, як вядзерца і кашэль поўныя. Дадому б павярнуць, ды чую: Каця, сука, спявае. Скончыць песню — чую: гр-р-ры! Зноў заспявае і заціхне — зноў тое рыканне. Уга! — думаю.— Ці не мядзведзь там? І раптам: ай-яй-яй! Якоча Кацька. Сціхла. А душа мая напалам адразу, братцы. Бягу, праз кожныя тры крокі спыняюся — слухаю. Ціха. Я далей, паміж дрэў. А хлопчыкі заліваюцца, дуралейчыкі. Зір з-за дрэваў: ляжыць Каця на баку — яна і не яна. Уся чырвоная, шубка чорная з рыжымі падпаламі — ад галавы да хваста здзёртая. А хлопчыкі мордамі ў матку тыцкаюць, не пазнаюць, а па духу чуюць, што матка. І касалапая побач стаіць. Ніхто нікога не чапае. І я стаю, рукі апусціўшы. Бабахнуць? А чым? Пушку не ўзяў? Па журавіны ішоў. І рукамі не задушыш скурадзёрку. Гляджу ёй у вочы, а яна на мяне глядзіць, галаву скрывіла набок, соплі звесіла. Пастаяла, на заднія лапы села, пярэдняй лапаю слязу выцірае. Паплакала і сваім ходам — у лес, у гушчар. А мае сіроткі скавычуць. І я перад імі стаю сіратою казанскаю. Што плакаць, убівацца? Шкада Кацю, верная была. Але ж мядзведзіца сама, бачу, шкадуе, што гэтак зрабіла. Не падумала, што ў Каці хлопчыкі. Дзяцей мядзведзіца любіць. Сваіх і чужых.

Там мы Кацю і пахавалі. У журавінах.

— Э-ге!.. З мядзведзямі ў мяне былі сустрэчы. З абдымкамі і без абдымкаў. Якія хочаш. Крывалапы на мяне: р-р-ры-ы! Вочы жахам налье. І я на яго: р-р-ры-ы! І разыдземся. Бачыць: на такога ж нарваўся, як сам.

Аднойчы мае хлопчыкі абгаўкалі мядзведзіцу. А ў яе малое. Загнала яна медзведзяня на дуб, хлопчыкаў да дрэва не падпускае. У мяне стрэльба. Але хіба ты будзеш страляць у матку ці дзіця? Божа барані. Я за хлопчыкаў

ды ад таго дуба, у лес. А яна скавыча, як заве мяне назад. Вярнуўся. Хлопчыкаў трымаю паміж ног, сам гляджу: што гэта будзе? Мядзведзіца стане на заднія лапы, пярэднімі — на дрэва, увапрэцца — пагойдае дрэва. А медзведзяня на ім не чуваць, затаілася. Тады мядзведзіца адышла ад дуба, на мяне глядзіць, усё роўна як просіць аб нечым. Скінуў я з пляча стрэльбу, паставіў ля дрэва, сам палез. Яна задрала морду, за мною сочыць, а стрэльбы не чапае. Злавіў я медзведзяня, узяў пад паху — спускаюся. А яно — круць з-пад рукі і палезла ўгару. Я зноў па яго вярнуўся. Другі раз ужо каля камля мяне абдурыла. Змучыўся я, думаю: гары ты гарам, каб я з табою тут валаводзіўся. Але глянуў на мядзведзіцу: стаіць унізе, галаву задраўшы, ледзь не плача. Пашкадаваў матку — трэці раз палез. Злавіў на самай верхавіне, рэмень расперазаў, накінуў ашыйнік — павалок. Сам думаю: на зямлю як спусцімся, дык я табе, нягледзячы што матка побач, гэтым рамянём усыплю. Хай матка палюбуецца, калі гэтакага натурыстага выгадавала. А ён, зараза, зноў мяне абдурыў. На зямлю саскочыў раней за мяне, павалок мой рэмень у лес. Фу ты! Ішоў — да самага дому штаны ў руках трымаў.

— Яшчэ адно дзіва аднойчы здарылася. Скажу — не паверыце. Ніхто не верыць. А было.

Па першым снезе выбраўся я ў лес з рукзаком і стрэльбаю. Не так ішоў страляць, як сляды паглядзець. Дзень цягаўся — ногі збіў, прагаладаўся. На вываратні расклаўся з хлебам, каўбасою — абедаю. Чую: хрась-хруп, храсьхруп. Выходзіць да мяне ласіха, малы каля бока. І падышла яна зусім блізка, носам да носа. А стрэльба мая ў старане засталася. Што рабіць? Ускочыў з вываратня, бо дзе тут уседзіш? Ласіха, нахаба, морду ў рукзак, губою ў ім плямкае. Газетку на губе выцягнула, скуб-скуб, як чытае. Не спадабалася, што ў газетцы пішуць, адкінула, наздрою чмыхнула — хлеб зляцеў. Думаю: дакуль гэтае кіно глядзець? Замахнуўся — не адыходзіць. Во дзіва! Аж чую ўбаку: лоп-лоп-лоп. Нехта цяжкі ельнік ломіць. Мядзведзь? Нішто сабе, пашанцавала з гэтакімі звярамі абедаць! Дый прэ Міхась на мяне. Я да стрэльбы падскочыў, мігам ускінуў — уклаў на месцы. А што? Жартачкі? І што яшчэ дзіўна? Ласіха ну хоць бы здрыганулася ад майго стрэлу. Ані! Зваліў мядзведзя, тады яна мне галавою хітнула, падзякавала і павяла малое ў лес. Дарогу ёй, бачыце, расчысціў.

— А прыехаў я сюды ў пяцьдзесят пятым годзе. Першы раз сабраўся на дзіка з мужыкамі. Дамовіліся выходзіць у чатыры гадзіны, а яны мяне не чакалі, падманулі — пайшлі раней. Што такое? Не захацелі браць? Падумалі, што я ў іх буду блытацца пад нагамі, які з мяне паляўнічы? Пайшоў я адзін: трасца з вамі!

Іду паціху — зайчыка падняў, узяў. Далей — другога. Раптам зусім побач — ба-бах! Чужы стрэл. Бачу з-за дрэваў: стаіць адзін мой таварыш, што ад мяне ўцёк, белы, як ліпіна. Пальцы пад курком трымкаюць, калупаюць, каб гільзу са ствала выкінуць, перазарадзіць. А на яго прэ ласіха. Вось, думаю, уліп таварыш! Што мне рабіць? Бараніць трэба? Ніколі не страляў гэтакае дзіва, а тут — куды дзенешся? Забіў. Падышоў да таварыша, а ён на мяне і не глядзіць — сорам вочы есць.

А што такое брыдкае зрабіў? Першым стрэлам, які я чуў, зваліў ласяня малое. І паднялася ж рука!..

Пасля колькі разоў да мяне прыходзіў: «Пойдзем, Іванавіч, паганяем зайца?» — «Не,— кажу.— З табою я не хадок. У мяне іншыя правілы...»

Кацер збавіў ход, заглушыў рухавік, чуфыкнуў раз-другі і глыбей сеў у ваду. З цёплага кубрыка мы выйшлі на палубу.

Неба завалакло хмарамі: ні зорак, ні месяца. Пачынала імжыць. На беразе нас чакалі два чорныя, з мышастымі падпаламі, паджарыя ганчакі.

— Што, сіроткі? Засумавалі? І хто вам падказаў, з якога боку мяне чакаць? Ну, пайшлі вячэраць,— не то ім, сваім хлопчыкам, не то нам, гасцям, а можа, усім разам сказаў Рымша і павёў да бліжэйшых агнёў.

Глыбокай ноччу мы вярнуліся ад Рымшы ў Пудаж.

Прачнуўся я позна.

Дзень выдаўся ясны, сонца стаяла высока над абсыпанымі залацізною бярозамі, якія густа, нібы ў лесе, раслі за акном. Трэба было, як устаў з ложка, званіць Рынкевічу. Аб гэтым мы дамаўляліся ноччу, развітваючыся. Але званіць я не спяшаўся. Мне хацелася пабыць аднаму. Я ўзяў падораны Маратам томік з ілюстрацыямі Тамары Юфы і падаўся на бераг Водлы.

Па дарозе завітаў у сталоўку. Сняданак быў ужо і абедам.

9 Зак. 1634

На беразе Водлы я знайшоў, здавалася, тое, чаго ў гэты дзень хацела душа. Бераг быў высокі, чырвоны ад брусніц і дробных кусточкаў, акаваны залатым пасам бяроз, рака пад берагам плыла шырокая, магутная, нечакана цёмная, аж чорная, у акантоўцы лісцвянай светлыні, за ракою далёка, як кінуць вокам, цягнуліся жаўтлявыя і шэравата-блакітныя лясы, а нада мною ўзвышаўся той самы бераг, круча, на ёй — зноў лес і камяні, крушні валуноў, абчасаных сотнямі і тысячамі гадоў, аброслых каляровым мохам, лішайнікамі, расквечанымі, нібы вясновыя купіны. Я ўзлез яшчэ вышэй, знайшоў нешта накшталт абгароджанага камянямі дворыка з уз'ездам на яго, абазначаным часанымі камянямі-шуламі, сеў пад вялізным, нібы сцяна, каменем і з вышыні глядзеў на раку, берагі, лясы за ракою, якія цягнуліся далёка-далёка, да неба.

Стыхія, што акружала, жыла па законах амаль нерэальных кантрастаў. Пад блакітным небам, у вянку чыстае восеньскае пазалоты чорнай жалобаю цякла рака, нібы ў чужы свет.

Сонца сціпла хавалася ў блакітна-жаўтлявай смузе. Калі яно змывала з сябе палон смугі, зырчэла, рака пад ім не святлела, што было б натуральным,— яшчэ больш чарнела.

Дзе раней бачыў я гэтыя неверагодныя кантрасты колераў?

Незвычайна белыя чайкі кружылі над вадою Анежскага возера, разганяючы бялюткімі крыламі шэрую кудзелю імглы.

А яшчэ — ноч на беразе Куйтыярві: чорная вада, чорнае неба, а паміж імі белы, нібы льняны ручнік, край неба. І бялюткія кроплі вады, нібы кроплі вадкага срэбра. Яны зрываліся ў чорную ваду з вёсел Улы і Мары.

Усё гэта суседства Калевалы і Пах'ёлы. Вяйнямёйнена і Лоўхі. Песень славутага калевальца і заклёнаў рэдказубай ведзьмы. Вось тут:

> Мудры, стары Вяйнямёйнен
> усё на кантэле іграе...
> Месяц чуе тую песню.
> а таксама чуе сонца.
> З хаты выйшаў ясны месяц
> і ўсеўся на бярозе,
> з замка выкаціла сонца,
> верх сасны аблюбавала —
> толькі б кантэле паслухаць,
> асалоду гукаў зведаць.

Тут жа —

> Лоўхі, Пох'і гаспадыня,
> рэдказубая вядзьмарка,
> сонейка ўміг злавіла,
> месяц торапка схапіла,
> зняўшы яго з той бярозы,
> а з сасны высокай — сонца,
> і панесла іх дадому,
> у змрочныя куты Пах'ёлы.

Настае вечная ноч. Гінуць травы, жыта, птушкі, жывёла, рыба. Вяйнямёйнен выпраўляецца ў шэрую Пах'ёлу, каб вызваліць месяц і сонца «з пячоры горнай, з глыбіні вяршыні меднай», куды іх схавала вядзьмарка.

Неверагодныя цяжкасці адольвае герой, каб вярнуць на неба ўсім на радасць месяц і сонца. Але сродкі і мэта ўраўнаважаны. Сюжэт казачны, гратэск надта смелы, метафары фантастычныя, а героі такія рэальныя, такія блізкія.

Блізкія? Каму? Мне, чытачу? Штосьці я тут, магчыма, перабольшваю? Ці можа гэтакае быць?

Але перада мною зноў з'яўляецца Рымша і рыжы дзяцюк з Падпарожжа. Цяпер я адчуваю, што яны не проста перада мною, а паміж мною і героямі паэтычнага эпасу. Паміж — не для таго, каб нас раз'яднаць, мяне і Вяйнямёйнена, Ілмарынена, Лемінкяйнена. Наадварот — каб звесці. Яны — мае масткі да эпасу і яго герояў. Масткі злучаюць дзве рэальнасці, два берагі: мой, сённяшні, і бераг жыцця ў эпасе, старадаўні, часоў родавага грамадства, які Маркс і Энгельс называлі «першабытным камунізмам». Масткі пралеглі над казкаю, міфам, над усімі метафарамі і алегорыямі твора. Як гэта здарылася?..

Бачу Рыжага. На жаль, я ні ў кога не спытаў, як яго зваць. Не здагадаўся, што, за нейкія хвіліны прамільгнуўшы перада мною, ён застанецца ў памяці надоўга. Хай будзе — Рыжы. Неяк жа трэба назваць.

Бачу, як ён бяжыць па вадзе ў ботах. Бярвёнаў, якія на плыву, пад ім не відаць. Яны пад ім хаваюцца пад вадою, і здаецца, што ён бяжыць па чорнай блішчастай вадзе. Ды хутка бяжыць. Не шукаючы сцежкі. Рака — сцежка. Жахліва глядзець. І дзіўна. І вачэй не адвесці. Ён зараз падобны на Вяйнямёйнена, сына Ілматар, маці вады, які на вадзе нарадзіўся, на вадзе здзейсніў не адзін свой подзвіг. Тут яны нібы сваякі, браты. І гэтае нібыта сваяцтва робіць Вяйнямёйнена такім жа блізкім для мяне,

як блізкі і Рыжы. А яго подзвігі — амаль рэальнымі. Ва ўсякім выпадку — зразумелымі.

Бачу Рымшу: вясёлага, жывога, са сваімі сабачкамі. Мяжа паміж рэальным і нерэальным, паміж праўдай і казкаю ў яго жыцці ледзь не тая самая, што і ў жыцці Ілмарынена ці Лемінкяйнена. Што яму, Рымшу, лось Хійсі, за якім ганяецца Лемінкяйнеп? Рымша прывязаў бы яго да дрэва хутчэй і лягчэй, калі нават лясны абед дзеліць з ім напалам. І за мядзведзем не ганяўся б, як Вяйнямёйнен. Ідучы на яго, не прасіў бы Ілмарынена выкаваць яму рагаціну. У Рымшы пад пахаю медзведзяня, а значыць, і мядзведзіца ў руках.

Праўда, і Вяйнямёйнену рагаціна без патрэбы — ёсць песня, мацнейшая за рагаціну. Ілмарынену без патрэбы лук і стрэлы — ёсць маладая прыгажосць, якая прымушае лясных прыгажунь выгнаць да яго з гушчару лася Хійсі. Навошта зброя, калі ты, чалавеча, дзіця прыроды, калі ў цябе ёсць песня і твая песня — яе песня.

Тут разгадка і Рымшы. Яго душы і яго песні.

Усё гэта прыходзіць як узнагарода: чытаць мастацкі твор у тым кутку зямлі, дзе ён напісаны, пра які напісаны, сярод людзей, якія натхнілі мастака ці продкі якіх, хоць і далёкія, яго натхнілі. Узнагарода ў спасціжэнні таямніцы, якая жыве ў кожным па-сапраўднаму мастацкім творы.

Таямніц у эпасе «Калевала» нямала. Яны ў кожнай руне. І ўсе — таямніцы зямлі Калева, яе лясоў, вады, камянёў, дарог, звяроў, птушак, неба. Яе людзей.

Сяджу на высозным беразе Водлы, дыхаю гаркавым восеньскім водарам пажухлых траў, пажоўкла-зялёнага лісцвяна-хваёвага лесу, разлітым у агромністай прасторы дня, і бачу таксама Улы і Мары. Яны ўсміхаюцца, але не як тады. Весялей. Усё роўна як убачыўшы, што я зразумеў іх мудрую хітрасць.

Мы з імі паразумеліся.

Дык што ж сядзець? Трэба ісці-ехаць далей.

КІЖЫ

На сцяне пакоя «Карбасы» добрага паўночнага мастака Стронка. Карбасы — на пярэднім плане, ля берага, стаяць на якарах, а на заднім плане, ахутаныя шэрай смугою вечара, пасак зямлі, востраў сярод вады, і на вос-

траве — саборы, цыбулінамі ў хмары. Бачыў я іх не толькі ў рамцы пад шклом, але і там, на востраве. Бачыў пад сонцам, імжою, вятрамі, замглёнымі ўранні, колькі дзён жывучы каля іх і любуючыся імі, але наймацней яны ўразілі мяне ўначы.

Востраў спаў.

Не ўключыўшы святла, каб не пабудзіць сваіх выпадковых спадарожнікаў геолагаў, вясёлых дзяўчат і хлопцаў, я намацаў на спінцы крэсла, прыстаўленага да напаленай жалезнай грубкі, штаны і світэр, апрануўся, усцягнуў на ногі падсохлыя гумовыя боты, накінуў на плечы вайсковую плашч-палатку і ціха выйшаў на ганак музея, у якім усе мы жылі.

З-за вугла выскачылі Дар'ял і Дора — вялізныя рудыя лайкі. Гультаяваты Дар'ял, крутнуўшыся каля ног, вярнуўся — ліха з ім — у зацішак двара, але затое верная нашаму ранішняму знаёмству Дора вывела мяне на мокрую сцежку, заслужана атрымала акрайчык хлеба, які заваляўся ў кішэні, і ахвотна патрухала наперадзе, нібы ведаючы, куды мне ахвота ісці.

Парывісты вецер і цемень заблыталі ў свае цянёты востраў разам з усёй яго драўлянай аздобаю. Злева і справа, па абодва бакі вузкай палосы зямлі, у яе камяністыя бакі-берагі не заціхаючы біла вада, бакавы вецер штурхаў да вады мяне і Дору, аднак мы не паддаваліся яго сіле і волі, рушылі наперад, і сабор набліжаўся да нас. Па небе плылі нізкія і цяжкія, нібы мокрыя анучы, хмары. Паміж імі ў разрывах запальваліся зоркі, і тады белым падсіненым бляскам ззялі купалы сабора і Анега, вада ападала ўніз, купалы завастраліся і ўзляталі. Адчуванне было такое, быццам не хмары ляцелі па небе, а сабор пад імі мчаў у нейкую бездань разам з востравам.

Над крыжам самага высокага купала мільгануў і схаваўся драбнюсенькі Міцар. Старажытныя рымляне правяралі па ім зрок сваіх воінаў. Можа, па гэтай самай зорцы кіжане правяралі зрок майстра, які збудаваў над востравам Прэабражэнскі сабор? Па ёй, можа, вывяраўся кожны з дваццаці двух купалоў?

Хто ён, той майстра? Легенда расказвае, быццам, узвёўшы апошні купал, паклаўшы на яго апошні серабрысты лемех, паставіўшы самы буйны на саборы крыж, ён шпурнуў з саракаметровай вышыні сякеру ў возера і крыкнуў: «Другога такога цуду не было, няма і не будзе!»

— Майстра не шукайце,— кажа Сяргей Мікалаевіч Горшын.— Ён вядомы. Яго дойліды — час, прырода і народ. Яны вынайшлі формы, прапорцыі, дэкор...

Пачыналася нібыта маленькая лекцыя, па-хатняму шчырая, нетаропкая, сатканая з арыгінальных, выверaных уласным вопытам думак, узнёслая імправізацыя пра дрэва, народнае дойлідства Карэліі, іх гарманічнае жыццё ў прыродзе. Усё гэта было надзвычай цікава, бо Горшын сядзеў насупраць мяне не толькі вучоным, глыбока дасведчаным у паўночным драўляным дойлідстве чалавекам, ён быў для Кіжаў, можа, самы патрэбны чалавек. Саборам надышоў час вяртацца ў зямлю, яны ішлі ў яе пад цяжарам дзесяткаў хвароб, нажытых за доўгі суровы век, і вось на Сяргея Мікалаевіча, спецыяліста ў лячэнні дрэва ад хвароб, у падоўжанні яго веку, на яго лабараторыю, якая належала аднаму з маскоўскіх інстытутаў, выпала задача адшукаць тыя хімічныя сродкі, якія захавалі б Кіжы яшчэ на многія гады. На астраўку, з усіх бакоў абкружаным раз'юшанай восеньскай вадою Анегі, ён разгарнуў даследчыцкі палігон, уставіў яго сотнямі шкляных пасудзін, працаваў тут усё лета, і цяпер, стомлены, але шчаслівы, што саборы вось-вось удасца адваяваць ад смерці, апавядаў:

— Доўга жыве высокае мастацтва. Прэабражэнскаму сабору 250 гадоў. Ставіўся яшчэ ў гонар перамогі Расіі ў Паўночнай вайне. Канкурэнтаў яму ў свеце няма. Неяк завітаў сюды Ігар Грабар з групай архітэктараў, мастакоў. Спыніліся перад саборам, спыталі адзін аднаго: ці можна дзе-нідзе ўдасканаліць лініі, прапорцыі, выцягнуць або асадзіць купалы, змяніць форму лемеха, недзе нешта падоўжыць, пакараціць, патаніць? І нічога не прыдумалі. Асобную дэталь можна змяніць, сама па сабе яна, можа, будзе прыгажэйшай, але адразу парушыцца гармонія ансамбля. Тут нішто не паўтараецца, не спрачаецца адно з адным. Падумаеце: ага, значыць, мужык з сякерaю меў больш дасканалы густ, чым кансіліум сучасных аўтарытэтаў? Не думайце гэтак. Сабор — помнік унікальнаму народнаму мастацкаму вопыту, ідэальнаму ўмельству мужыцкай сякеры. Майстра быў, вядома, геній. Але ён толькі выконваў волю народа, яго калектыўнага мастацкага генія, увасабляў гістарычна выпрацаваны ідэал прыгажосці. Народ — творца Кіжскага крамля. Так, я называю ансамбль крамлём. Яго гісторыю ведаеце? Кіжскае паўстанне 1769 года, расстрэл мужыкоў пад купаламі? Заў-

важылі: сабор мацаваў не столькі веру ў бога, колькі веру ў чалавека, непакорнасць, вольны дух. Тут быў паўстанцкі цэнтр. Сабор то адзявалі ў дашчаныя футаралы, абшывалі, то распранаді, збівалі абшыўку. Адзявалі не толькі дзеля таго, каб захаваць ад дажджоў і вятроў. За абшыўкаю ад мужыка хавалі яго прыгажосць. Яна вольны дух уздымала, клікала чалавека на змаганне за прыгожую долю. І калі трэба было ўзняць чалавека, даць яму крылы, сілу, сам народ тады і збіваў абшыўку...

Сяргей Мікалаевіч кладзе рукі на стол, доўгімі інтэлігентна танклявымі пальцамі выстуквае нейкія рытмы. І раптам у нейкі момант яго пальцы застываюць у паветры:

— Можна доўга гаварыць пра Кіжы. Яны дапамагаюць зразумець цікавыя працэсы ў прыродзе і ў мастацтве. Карэлія — незвычайная лабараторыя гніення і нараджэння. А ў гніенні адна з першаасноў жыцця, энергія будучыні. Прырода геніяльна прыдумала. Дрэва вяртаецца ў зямлю, каб даць месца маладому дрэўцу. Камень растварaецца, каб радзіла зямля. Усё жывое і нежывое забірае зямля. Незвычайны акумулятар. Яе энергія — энергія абнаўлення. Але саборы Кіжаў мы не можам аддаць зямлі. Іх трэба зрабіць выключэннем з законаў прыроды...

На мяне падымаюцца стомленыя разумныя вочы. Але і скрозь стому бачу, як у іх разгараецца штосьці жывое, прагнае.

— Чалавеку здаўна падабалася мадэліраваць прыроду. Цяпер маладая навука біёніка мадэліруе механічныя апараты казюрак. Цікава? І разумна. У мясцовых жывапісцаў пераважаюць шэра-зялёныя гамы. А ў паўднёвых — светлыя, сонечныя, блакіт і чырвань. Як проста, рацыянальна на поўначы будуюць дамы, нават саборы. Чаму? А хіба мог чалавек, вечна змагаючыся з каменем і дрэвам, упрыгожваць дом ці сабор завітушкамі? Не мог. І тут ёсць разьба. Нават даволі складаная. Але ў ёй нічога лішняга. І гэта высакародна. Карані паўночнага драўлянага дойлідства ў прыродзе...

За акном, у цемені і халадэчы, стогне вецер, вада б'ецца аб берагі, камяні, дастае нават глухую сцяну хаціны, у якой мы сядзім. А ў вокны сячэ дождж. Слухаючы Сяргея Мікалаевіча, я ўспамінаю прыпухлы твар свайго земляка Грышы Мураля. Яшчэ зусім нядаўна ён быў у нашым Крычаве ці не самы вядомы цясляр і сталяр, і ўсе, хто будаваўся, шукалі-чакалі Грышу. Недзе на два-

наццатай вясне пасля вайны мы з бацькам таксама ўзяліся ставіць прыруб да невялічкай старой хаткі — нам удалося прывесці Мураля. Той спакойна і проста, з добрым падгонам, без балды, як у нас кажуць, клаў вянцы, рабіў асады, крыў дах. Калі ж бацька заікнуўся вытачыць на вільчык пеўніка, Грыша адмахнуўся: «Навошта? Забыліся, як па чужых вуглах клункі цягалі? Што за людзі!.. На ногі ледзь стануць, ужо ім ахвота жыць пад пеўнікамі!» — «Дык я заплачу за пеўніка»,— не адступаў бацька. «Не хачу вашай платы,— упёрся Грыша.— Не вучыў мяне тата попусту рукі біць».

І не зрабіў.

Карцела мне расказаць пра свайго земляка і пра гэтую спрэчку Сяргею Мікалаевічу, ды не асмеліўся — ці да месца? Перавёў гаворку на тое, як цётка Улы і цётка Мары адмовіліся спяваць мне руны, пакуль я не абыду, не аб'еду лясы, камяні, азёры Карэліі.

Сяргей Мікалаевіч павесялеў:

— Народ мудры...

Ён зноў хадзіў туды-сюды па маленькім пакойчыку, заваленым кнігамі, газетамі, драўлянымі калодкамі, паціраў рукі, нечым задаволены, пастукваў па стале пальцамі, як бы намацваў нейкі акорд.

— Вам лёгка зразумець Карэлію. Вы беларус. У вас таксама лясы, камяні, азёры...

Вечар быў позні. Я ўстаў, каб ісці.

Горшын праводзіў мяне на ганак. Дождж перасціх.

— Кладку ці знойдзеце? Можа, ліхтарык вынесці?..

Цемень была жахлівая. Мы стаялі побач, але адзін аднаго ледзь бачылі. Ліхтарык, вядома, быў вельмі патрэбны. Але я падумаў пра Горшына: як жа ён застанецца без ліхтарыка? І адмовіўся.

Вузкая кладка, дзве дошчыны, з астраўка Горшына вяла метраў сотню над вадою, азёрная вада пад ёю шалёна раўла, уздымалася ветрам, дошкі былі мокрыя, коўзкія, але гэта неяк і ратавала, яны хоць блішчэлі, паказвалі, куды ступіць, каб не міма, каб не зваліцца ў несусветнай цемені. Не, гэта, здавалася, было не сёння, не са мною на Кіжах, а недзе ў моры з Вяйнямёйіненам, калі ён плыў у Пах'ёлу вызваляць цудоўнае Сампа, а Ука, бог нябесны, буру разгайдаў на моры, каб не даплыў да Сампа калевалец.

Усё мацнеюць злыя ветры,
Ашалела непагода...

Але даплыў Вяйнямёйнен. Даплыў разам з Лемінкяйненам. Вызвалілі мужныя калевальцы цудоўнае Сампа.

Мінаецца бяда. Мінаюцца страхі.

Дабраўся і я да свайго цёплага запечка.

Назаўтра раніцай мяне пабудзіў дырэктар музея Вілха Арвідавіч Ніемі. Ён прапанаваў абагнуць на кацеры востраў, падзівіцца на Кіжы збоку, з прасторы вады, якая ўжо ціха, змогшыся за ноч, пагойдвалася ў камяністых берагах, наведаць суседнія астравы.

Матарыстам МРБ (малога рыбалоўнага бота) аказаўся зноў беларус — вясёлы Міша Зеньчык з Ракава. Ён хоць і жыў на востраве ўсяго два гады, але нечакана зрабіўся нашым дасведчаным і вельмі гаваркім гідам, з якім мы і не заўважылі, як даплылі да вёскі, зусім для мяне тут нечаканай.

На высокім беразе, па выспах, было раскідана з дзесятак дамоў, а жыла тут толькі адна душа — Ганна Рыгораўна Іюдзіна. Яна паклікала ўвесь наш «дэсант» у чысцюткую, нібы да свята прыбраную, надзіва ўтульную хату, рассадзіла па доўгіх, як у якім клубе, лавах і завяла гаворку пра сваё селішча, пра тое, як і чаму людзі пакінулі гэты прыгожы бераг:

— Вёска называецца Корба. Вайна з ёю расправілася. То з белафінамі, то з немцамі. Мужыкі нашы ўсе як адзін галовы паклалі. Асталося мокрае бабскае царства. Ад слёз мокрае. У кожнай хаце дзяцей — што гароху ў стручку. Куды дзенешся з лузгунцамі? Гадавалі без мужыкоў. Ад вянца да вянца дзеткі цягнуліся, падрасталі. І ўсе — у горад ды ў горад. А куды ім яшчэ? Там — навука, магазіны, кіно. А тут? Нават буханку хлеба не купіш. Дзеткі нас папакідалі. А мы, трупехлыя бабы, што такое без іх? Вось і мы за імі следам. Як захаладае — тут жывой душы не знойдзеце. Вятры ды снягі паўзучыя.

— А вы куды дзенецеся?

— І я паплыву. Скапаю бульбачку ды і махну ў Петразаводск да сына. Там і сын, і дачка.

Ганна Рыгораўна вывела нас на сваю прыстань, дзе стаялі тры кіжанкі пад вёсламі, маторка, некалькі старых чоўнаў — нішто сабе флатылія.

— Гэта мой транспарт. З суседніх астравоў цягаю на ім траву, дровы. Сплаваю ў Кіжы да цеплахода, прывязу хлеб, соль, павідла. І піва. Люблю, дзеткі, піва.

Ужо з размовы жанчыны можна было адчуць, што міграцыя мясцовых астравіцян натуральная, хоць адразу

і цяжка было здагадацца, наколькі яна масавая. Пазней, пабачыўшы гэтакія самыя іншыя вёскі (Усцяндома, Падліпаўцы, Жарнікі — пад Кіжамі, Бесаў Нос, селішчы на ўзбярэжжы Ільменскага возера), я зразумеў, што тутэйшая міграцыя мае мала агульнага з рухам некаторых маладых людзей з вёскі ў горад у нас на Беларусі. Не тыя прычыны. Глыбінныя астраўныя селішчы не давалі чалавеку тое, што яму трэба. У век электрычнасці, аўтамагістраляў, усялякіх тэхнічных, культурных навін хіба мог чалавек жыць на купіне, быццам чапля? Ды яшчэ з дзеткамі, якіх трэба расціць-гадаваць? На дзесяць — дваццаць, а хоць і на сотню, двароў хіба ўзаб'ешся на добрую сучасную школу ці бальніцу? Ці на краму, дзе было б усё, што чалавеку трэба і на свята, і на кожны дзень? Той электрычны ці тэлефонны провад нават сюды, праз прастору вады, не зацягнеш. Некалі, вядома, чалавек жыўмірыўся. Некалі — не цяпер. Сёння ён тут жыць не хацеў. І гэта натуральна. Іншы час — іншы чалавек.

Апоўдні, ідучы з Вялікай Губы, каля сабораў прышвартавалася знаёмая «Ладага». Пара навігацыі канчалася, і вярнуцца ў Петразаводск можна было альбо цяпер, альбо невядома калі.

Я падняўся на палубу.

Над прыціхлым абшарам вады нечакана з'явілася сонца, і гэта было, мабыць, самай большай радасцю: за столькі дзён, нарэшце.

За бортам «Ладагі» Кіжы развярнуліся, заплылі ў кільватэр, і купалы, прыгрэтыя сонцам, увачавідкі чысцелі, яснелі — белая пара падымалася ад купалоў угару. Здалося, што сам сабор ажывае, варушыцца, сагрэты рухомай параю, велічна ўзносіцца ў неба.

Прыземісты дашчаны дах блішчэў пад сонцам. Учора мы хораша пасядзелі пад ім з Сяргеем Мікалаевічам, а цяпер я вёз з сабою яго шчырую, нібы клятва, упэўненасць: «Мы абаронім Кіжы...», і гэтая ўпэўненасць прарастала ўпэўненасцю маёй душы, што гэтак і будзе, будзе ўсюды, не толькі тут, не толькі з Кіжамі, але і з іншымі дарагімі народу шэдэўрамі драўлянага дойлідства — людзі іх абароняць, не дадуць ім памерці. У памяці ўсплылі старадаўнія муры Мсціслава, яго пакуль што занядбаныя саборы, Княжыцы пад Магілёвам — таксама. Муры яшчэ стаяць мацней, а вось драўляная Георгіеўская царква ў Давыд-Гарадку, амаль аднаго веку з Прэабражэнскім саборам у Кіжах, дыхае ўжо на ладан. Ці царкаўка ў Здзі-

таве Жабінкаўскага раёна, помнік XV стагоддзя, ці Чэрская званіца, якой каля 400 год, ці цудоўная курная хатка на Кобрыншчыне, якая нейкім цудам дажыла да нашага часу, з XVIII стагоддзя, нават старадаўнюю студню захавала каля свайго боку — яны калі дачакаюцца свайго Сяргея Мікалаевіча? Пра іх, вядома, мала хто ведае, яны — не Кіжы. Але ж і яны непаўторныя сваёй сціплай пластыкай, кампактнасцю аб'ёмаў, дэкорам. І хіба не змаглі б мы, беларусы, таксама сабраць з усяго гэтага, з яшчэ дзе-нідзе захаваных ветракоў ды капліц, жылых дамоў ды калодзежаў, свой запаведнік драўлянага дойлідства? Былі ж у нас свае Нестары. Жылі і жывуць іх нашчадкі, такія, як мой зямляк — Грыгорый Мураль.

Востраў знікаў у бухматай сонечнай смузе.

ДЗЕЦІ ПРЫРОДЫ

Гранітныя скалы ўразаюцца ў Анежскае возера з яго ўсходняга краю, трымаючы на сабе адзіны тут знак цывілізацыі — чырвоны агонь маяка. Абапал маяка і каменных ілбоў Бесавага Носа зацішныя бухты. Унізе — белы, нібыта цукар, пясок, уверсе — зялёныя густыя хвоі. На пяску — бліпчастыя, гладкія, падобныя на абветраныя косці аграмадных старажытных жывёлін, дрэвы. Вада адпаліравала іх і выкінула на бераг.

У зацішна-маўклівай бухце лёгка ўявіць сабе стойбішча першабытных людзей, іх жыццё ля агню. Іх валасатыя постаці. Дзікія рухі і крыкі. Паганскія абрады. Тут, у гэтакім кутку зямлі, чалавек, напэўна, не толькі выкрасаў агонь і смажыў мяса, але і марыў, кахаў, мастачыў. Што гэта так — сведчыць граніт Бесавага Носа, яго фантастычны іканастас. У цэнтры іканастаса — двухметровая постаць д'ябла; у чэраве — шчыліна, у роце — дзірка; праз шчыліну і дзірку нашы продкі кармілі і паілі д'ябла.

Абапал д'ябла — меншыя іконы: сом і выдра. А вакол гэтай тройцы — лебедзі, алені, рыбы, ласяняты, мядзведзі, качкі.

Сюды, на Бесаў Нос, мы прыйшлі з Яўгенам Нілавым, парторгам Пудажскага леспрамгаса. Шчаслівы выпадак звёў мяне з ім. Нілаў добра ведаў гісторыю і прыроду краю, тутэйшых людзей, іх характары, норавы, побыт,

гадамі даследаваў мінулае Мурамскага манастыра, з сякерою ды багром працаваў тут з маладых гадоў — на лесанарыхтоўках, сплаве, сартыроўцы дрэва.

Цяпер мы стаялі перад іканастасам homo primigenius, дзівіліся, як ён то хаваў ад нас свае вобразы-малюнкі, калі за хмарамі хавалася сонца, то зноў паказваў, калі сонца выплывала з-за хмараў. Дзівіліся і здзіўляліся.

Яшчэ нас здзіўлялі малюнкі лебедзяў. Іх было вельмі многа. І шыі ў іх былі незвычайна доўгія, танклявыя.

— Можа, у той час вадзіліся іншыя лебедзі? — выказаў здагадку Яўген.

— А потым перарадзіліся? Зблыталіся з качкамі?

— Ну... не з качкамі, але... Тысячы гадоў канула. Перарадзіліся людзі, расліны. Маглі і лебедзі...

Здзіўляла, што чалавек, ледзьве асвоіўшы каменную сякеру, той самы homo primigenius, з якога ці паспела спаўзці звярыная поўсць, адчуў патрэбу ў творах мастацтва. Гэтае мастацтва перажыло стагоддзі, тысячагоддзі, дайшло да нас, хвалюе нас, хоць мы даўным-даўно не homo primigenius, хоць мы ўжо homo sapiens.

І вось тут — самае моцнае дзіва: як ён, наш далёкі продак, змог адчуць, што прырода, зямля, яе жывёльныя і раслінныя вобразы, больш за ўсё іншае вартыя ўвагі і любові чалавека, яго мастацтва, што яны дадуць яго мастацкаму таленту візу ў вечнасць?

Наш продак быў геніем з геніяў. Ісціну з ісцін ён зразумеў з геніяльным прадбачаннем. Першы.

Пасля пачаліся паўторы гэтае ісціны. Калі мастацтва ад яе адыходзіла, з ёю не лічылася, яно знікала.

Вось навука. І нам, і тым, хто прыйдзе пасля нас.

Нават паўторы гэтае ісціны, безумоўна, самыя таленавітыя, заставаліся і застаюцца ў гісторыі. Адзін з самых красамоўных яе паўтораў — эпас «Калевала».

Ён увесь, разам з усімі сваімі героямі і сюжэтамі, вырастае з прыроды, з яе спаконвечных асноў: зямлі, лесу, вады, ветру, каменя. І таму, пэўна, век яго роўны веку самой прыроды.

Вечарэла, калі мы пакінулі бераг, наскальныя малюнкі, падышлі да хаткі наглядчыка маяка. На ашалёванай, над блакітнай фарбай, сцяне ляжалі шэрыя сілуэты таго самага, што на скале, д'ябла з дзіркай у роце, выдры і сома. Тут, побач са скаламі, з натуральнымі малюнкамі, копіі не ўспрымаліся сур'ёзна — смяшылі.

Дзверы былі адчыненыя, але ў хаце ніхто не адгукаўся.

— Ці не рыбаліць гаспадар? — прыкінуў Яўген.
— Замок не павесіў?
— Навошта замок? Хіба мядзведзь заваліцца? Нікога іншага тут не бывае.

Цемень гусцела. Мы выйшлі з лесу да возера, спыніліся на высознай кручы. Наглядчык маяка прывязваў лодку да карча. У лодцы сапраўды бліШчэлі мокрыя сеці, рыба. Позні час прыспешваў, і мы не сталі гукаць ці чакаць занятага сваім клопатам чалавека, выбраліся паміж камянёў на сцяжыну, і праз нейкія паўгадзіны яна вывела нас да Дальняе Чорнае рэчкі. Адсюль можна было выбрацца леспрамгасаўскім бензавозам, які не вельмі прызнаваў ноч і бездараж — тры вядучыя восі і шасцю коламі выцягвалі з любой багны. Але машына недзе пазнілася, і Яўген кіўнуў на хату ў два акны — на той бераг.

— Заскочым? — спытаў.— Там жыве капітан кацера. А шафёр нас знойдзе.

Мы выбраліся на вузкія дашчаныя кладзі, перабраліся па іх на другі бераг. Дзверы адчыніў сам гаспадар:

— Яўген Рыгоравіч?! Ды не разувайцеся, праходзьце. Не дужа ў нас чыста.

Але ў вочы адразу кінуліся свежыя дарожкі, дыванкі, як учора сатканыя, бліШчастая фарбаваная падлога. Мы з Яўгенам паскідалі з ног боты, павыкідалі іх за дзверы ў сенцы і толькі тады селі на канапу.

— Якім ветрам? — пацікавіўся гаспадар.
— Не чакаў? А дзе Еўдакія? — Яўген быў тут не першы раз і адчуваў сябе проста, як дома.
— Тавар у краму прывезлі. Пайшла з бабамі выбіраць на сукенку.
— Маці яшчэ тут?
— І мама тут, і Ваня, братуха меншы. Вунь ля тэлевізара сядзяць.

Старая рыпнула крэслам і выйшла да нас з-за паркалёвай, у буйныя ружовыя кветкі шырмы.

— Вечар добры! — неспадзявана для мяне беларускімі словамі і нізкім паклонам прывеціла яна нас.— Во хвутбол гляджу, а чую, як там, дома, Мальва рыкае. Трэба збірацца. У вас тут па-свойму добра, але ў нас па-свойму пяблага.

— Зноў землякі? — здзівіўся я.
— А вы наш, з Беларусі? — больш за мяне, напэўна, здзівілася Марыя Яфімаўна.— Я думала, што адна ў гэ-

такую далеч сарвалася. Мы тут усе з Чачэрскага раёна. Ёсць там вёсачка Валасовічы, на Сажы.

— Еўдакія таксама з Валасовіч,— чуючы нашу размову, падаў голас з суседняга пакоя гаспадар. Ён там ужо чахкаў сякераю, нібы сек мяса.

— Вокны ў вокны жылі,— разгаварылася старая, забыўшы на тэлевізар і на футбол.— Разам у школу хадзілі. А немцы прыйшлі ў Валасовічы, дык у адным лесе хаваліся, за балотам. Пасля маладыя пажаніліся. Далёка адно аднаго не шукалі.

Прыйшла Еўдакія. Па голасе, рухах, заклапочанасці нельга было не заўважыць шмат агульнага паміж ёю і мужам. Давалі, мабыць, знаць даўняя сумесная жытка, адна вёска, адно дзяцінства.

На стале з'явіліся салёныя грузды, гарачая, толькі з печы, бульба, брусніцы пад цукрам, шырокі ў спіне чырвоны, з белай прошваю, маласольны ласось. Застолле было вясёлае, кожнаму хацелася нешта сказаць і паслухаць суседа. Аляксей успамінаў вайну, свае лясныя сцежкі да партызан, калі хлапчуком насіў ім харч. Цяжкія часы прыгадваў пакрысе, асцярожна, баючыся чапаць усё адразу, і на лбе спакваля, спаўзаючы на скронь і шчаку, пунсавеў не загоены гадамі рубец.

Сюды, у Карэлію, ён прыехаў у пяцьдзесят трэцім годзе. А як — успамінаў:

— Вербавалі на лясныя работы.

— Назад ужо не вернецеся? — пацікавіўся я.

— Той-сёй пачынае вярнуць аглоблі. Я пакуль не думаю. Няма ахвоты бегаць.

— І маці не цягне назад?

Марыя Яфімаўна падняла вочы на сына, рукой падаткнула пад хусцінку рэдкую сівую пасмачку.

— А я на жыццё гляджу, як маладыя,— разважыла.— Не на чужыне і тут. Такія самыя лясы, вада, зямля.

— Лясному чалавеку тут добра,— пагадзіўся Аляксей.

У гэтай дружнай сям'і ўсе да яго, гаспадара, ставіліся паважліва. Гэта было відаць па вачах маці, па цёплым жончыным паглядзе, па слухмянасці дзяцей. Сам Аляксей, безумоўна, гэта цаніў, але выгляду не падаваў, стараўся ўсіх выцягнуць на ўспаміны. Калі разгаварыліся, сам адышоў, уступіў іншым права камандаваць застоллем, весці бяседу. І ўсё ішло ягонаю сцежкаю. Гаварылі на мове, якую з Валасовіч прывезла сюды, на Поўнач, Марыя Яфімаўна, якою яна нейк неўпрыкмет асвяжыла сынаву

хату, напоўніла яе родным паветрам. І Аляксей, і Еўдакія не адцураліся матчынай мовы. Маці была радая, усё глядзела на сына, як даўно не бачыла, глядзела на яго чырвоны рубец, быццам самой балела яшчэ і цяпер, праз столькі гадоў пасля вайны.

— Ну-ка, Дуся, зацягні нашу, вясковую,— падказаў Аляксей.

— Дай паесці,— была схітравала жонка, але адразу і выдала сваю непрыхаваную хітрасць: — Хай мама спачатку.

Твар Марыі Яфімаўны расцвіў ад дарагой увагі дзяцей, яна паклала на стол відэлец і скарыначку хлеба, паправіла на галаве чырвоную з сінімі кветачкамі хусцінку, зноў падаткнула пад яе сівенькую пасмачку, што ўсё выбівалася на лоб ды лезла ў вочы, урачыста склала на грудзях рукі — на свой валасовіцкі лад завяла:

Што за месяц, што за ясны.
Уночы свеціць, а ўдзень не,
Што за міленькі дружочак,
Калі прыйдзе, калі не...

— Што ж вы не пасабляеце? — сама і абарвала раптам сваю трапяткую нітачку, радасна-ўсмешлівымі вачамі абводзячы застолле.— Ці не ведаеце? Забыліся?

— Чаму ж гэта мы не ведаем? — усё роўна як пакрыўдзіўся Аляксей.— Не твае хіба дзеці? — І разам з маці, разам з жонкаю падхапіў:

Што за міленькі дружочак,
Калі прыйдзе, калі не.

Я зірнуў на Яўгена. Ён сядзеў як зачараваны, употай, але ўважліва пазіраў на Марыю Яфімаўну, як адну яе слухаючы, і таксама спяваў: нясмела, асцярожна варушыў вуснамі, першы раз, мабыць, чуючы незнаёмую песню і баючыся, каб не збіць яе з ладу. Нават дзеці адчынялі і зачынялі ў лад песні роцікі.

Не пачулі, як да ганка пад'ехаў бензавоз, як адчыніліся ў пярэднім пакойчыку дзверы, як у хату ўвайшоў шафёр. Еўдакія падхапілася, прымусіла распрануцца, сесці да вячэры. Ад чаркі ён адмовіўся — служба шафёрская,— і ніхто не ўгаворваў. Зноў пачалі спяваць, і, пакуль спявалі, Толя — гэтак усе звалі шафёра — вячэраў. Выпіўшы не адну шклянку гарачага чаю, ён заварушыўся, нагадаў, што пара збірацца ў дарогу, дарога доўгая і гразкая — нялёгкая.

На ганак Аляксей вывеў усю сям'ю. Нават старэнькая Марыя Яфімаўна, накінуўшы на плечы сынаву куртку, выйшла, каб правесці нас у дарогу.

Толя даў працяглы развітальны сігнал.

Ноч была чорная, але зорная. Пачынала падмарожваць, ды і добра, ужо каляіну схапіў тонкі храбусткі лядок, і, калі машына ішла ціха, калі матор не дужа надрываўся, было чуваць хрупаценне пад скатамі. Усю дарогу справа ад нас блішчэла Дальняя Чорная рэчка, мы то набліжаліся да яе, то аддаляліся, потым зноў наблізіліся і доўга ехалі па самым беразе, адхонным і голым. Толя ўсё прыглядаўся да рэчкі, пакуль не заўважыў, мабыць, даўно знаёмую мясціну са светлым пясчаным берагам: спыніўся, завярнуў заднімі коламі ў ваду — надумаў мыць машыну.

— Яшчэ трыццаць кіламетраў начную гразь мясіць. Па вушы ў гразі будзеш,— прабурчаў Яўген.

— І дома памыемся. Мурзаю ехаць — ваўкоў пужаць.

Толя выключыў матор, вылез з кабіны.

Злева, над дарогай, і справа, над ракою, спалі высозныя густыя хвоі. Лісцвяных дрэў тут не было, таму не было і жоўтага лісця, якое ўначы, пад месяцам, звычайна адбівае хоць кволае святло і хоць крыху свеціць у душу. Дарога аказалася заціснутай паміж высокімі чорнымі сценамі, і нават рака, нават неба здаваліся чарнейшымі, як маглі быць. Ціша яшчэ больш згушчала цемень. Яе парушаў адно Толя, які стаяў па костачкі ў вадзе, з ракі чэрпаў старым вядром чорную ваду, ліў на бампер, на капот, на крылле машыны, мокрай анучаю праціраў фары.

Мне падалося, што Яўген спіць. Але ён раптам, як пачуўшы мае думкі, варухнуўся каля майго пляча, спытаў:

— Расказаць пра штармавыя Аляксеевы ночы?

Ягоны голас мяне абрадаваў:

— Ну, раскажы.

І ён пачаў:

— Калі Аляксей прыйшоў капітанам на Дальнюю Чорную рэчку, я тут кіраваў лесапунктам. Ён мне спадабаўся з першых дзён. Шмат не гаварыў, але што на душы ці ў галаве — выкладзе, не ўтоіць. Неяк паплылі за Мурамскае па марошку. Дзве-тры гадзіны пазбіраўшы марошку, сабраліся абедаць. Распалілі вогнішча. Не заўважылі, як села сонца. Пабралі свае шалгашы, а ўжо і вецер узняўся. Глядзім — па возеры на нас коціцца высозны вал. Карпенкаў — гэта Аляксеева прозвішча — адразу

зразумеў абстаноўку, камандуе: «Стойце ўсе тут!» А сам — на кацер, каб адплысці ад берага. І я з ім, і механік. Не паспелі якар падняць, як хваля ўдарыла ў корпус — лопасць вінта як нажом абрэзала. Усё ж Аляксей вывеў кацер у возера, а тут яшчэ большы вал падкаціў — падхапіў нас і выкінуў, нібы шкарлупіну, на бераг. Ад нашай марошкі на паўкіламетра чырвоная паласа ляжала. За ноч кацер пяском замыла. А назаўтра прыгналі трактар. Адкапалі кацер, сцягнулі ў ваду, а ён без цягі мёртвы. Скінуў Аляксей з сябе плашч, яшчэ адзін узяў у механіка, нацягнуў іх на багры, зрабіў клівер і — сваім ходам. Я на трактары еду берагам, бачу, як хлопцы то мчаць поўны наперад, пакуль іх ветрам не заверне, то ўлукаткі манеўруюць. І што думаеце? Прывёў Аляксей кацер у Дальнюю Чорную рэчку. Сышоў на бераг — смяецца. Такі чалавек.

Другі раз сустрэў я яго ў Падпарожжы. Гляджу — вачам не веру: белы, фуражка — раменьчыкам пад бараду. Глядзіць на мяне як з таго свету — увесь у муцэ, «Што з табою?» — пытаюся. «Нічога асаблівага,— кажа, а сам ледзь губамі варушыць.— Муку вёз, мала не перавярнула кацер».— «Што?» — не паверыў. «Ды муку! — закрычаў аж ад злосці.— Вёз ОРСу муку, вось — жывы. Памацай мяне — жывы?»

А што здарылася? Загружаўся ў Петразаводску зацемна. Начаваць там не захацеў, паплыў. Надвор'е быццам ціхае, агні далёка відаць, мяхі з мукою паклалі не ў трум, а перад рулявой рубкай, каб пасля лягчэй згружаць. Выйшлі ў возера, а там — шторм. Анегу ўсё ж пераплылі, у Водлу трэба зайсці. Фарватэр — паварот пад дзевяноста градусаў. Мяхі з мукою па палубе соўгаюцца, валяць кацер то на адзін, то на другі бок. Што рабіць? Выкінуцца на бераг — разбіцца. Ісці на гэтакім павароце ў Водлу — перавернешся. Усё рашала імгненне, думаць не было часу. І рызыкнуў — пайшоў у Водлу. Хваля кацер падкінула, вецер на борт наваліўся, і ўжо, можна сказаць, ляжалі на баку, кілем угару. І раптам нейкая неверагодная сіла падхапіла кацер, матанула, як на той свет,— выкінула ў Водлу.

Сустрэліся ў Падпарожжы, калі ён ішоў званіць, каб прыехалі муку выгружаць... А колькі яшчэ было гэтакіх рэйсаў у Аляксея!..

У кабіну вярнуўся Толя. Ён прычыніў дзверцы, моўчкі завёў машыну, і мы адразу выскачылі з гразкае каляі-

ны на вузкую, але сухую гравійку. Справа пад круглым чыстым месяцам апошні раз бліснула Дальняя Чорная рэчка, пагасла ўначы, мы пераехалі Бліжнюю Чорную рэчку, што ўпадала ў першую, Дальнюю, мінулі пасёлак, у якім дзе-нідзе яшчэ гарэлі агні, лес адступіўся ад нас — да Пудажа было рукою падаць.

Маўчалі. Я думаў пра Аляксея.

ГНЯЗДО ПАМОРАЎ

На самым беразе Белага мора, паўночней за Кем, стаяць дзве маленькія вёскі — Кузёма і Паньгома. Кузёма — чыгуначная станцыя, Паньгома — рыбацкае паморскае гняздо. Першая жыве з чыгункі, другая — з рыбы.

Мне хацелася ў Паньгому. Але з трох бакоў яна недаступная выпадковаму падарожніку, адно з поўначы да яе можна прыйсці берагам мора ў час адліву. Я так і зрабіў. Апоўдні сышоў з цягніка ў Кузёме, распытаў у мясцовых жыхароў, як дабрацца ў паморскую вёсачку, па шпалах дзятва вывела мяне да лесу, а там, пад чыгуначным адхонам, ляжаў вялізны белы камень, і на ім, чорным па белым, было напісана: «Паньгома». І на камені — стрэлка. Яна паказвала на сцежку, што вяла ў лясны гушчар.

— Як толькі сцежка выведзе да мора, вярніце направа. Восем кіламетраў — і Паньгома,— наўздагон мне крычалі хлапчукі.

І я пайшоў.

Быў час адліву.

Паўз лясны бераг, акаймаваны чырвонымі, сінімі, чорнымі, зялёнымі, барвовымі россыпамі камянёў, траў, дрэў, ляжала шырокая, метраў на сотню, бясконцая палоска мокрага марскога дна: двойчы ў суткі, першым і другім адлівамі, яно адкрывалася сонцу, а цяпер — канчаўся першы адліў. Лесам ісці было гразка, па прыбярэжных камянях — цяжка, я паспрабаваў ісці па рудаватым дне, якое пакінула вада, але боты грузлі ў мокрым пяску. Паміж лесам і марскім дном заўважыў шнурочак падсохлага жвіру — прыбойны марскі рубеж, ім ісці аказалася лацвей як дзе, і я пайшоў ім паміж морам і лесам, дзе раскашавалі яркія восеньскія кветкі і сівы мох, чырвоныя брусніцы, сінія чарніцы, ласкава-блакітны ганабель (дурніцы па-нашаму), абдавала водарам анфельсіі, лопугі, сі-

стэры — вядомых беламорскіх траў. Усю дарогу краявіды мяняліся, і кожны бачыўся ў нечаканай загадкавасці, суровасці, паэтычнасці. Кожны маніў да сябе.

Раптам адзін з гэтых далёкіх краявідаў заблішчэў насустрач мне і сонцу блакітнымі і ружовымі агеньчыкамі. Яны зіхацелі над марской вадою, на скалах. Сэрцам зразумеўшы, што гэта яна, мая незнаёмая Паньгома, я сеў на вялізны камень і доўга ўглядаўся ў яе першыя абрысы, колеры, прыслухоўваўся да грукату вады, які нёсся з таго боку і нагадваў мне чуты раней грымотны гнеўКівача.

На моры пачынаўся прыліў.

З Іванам Канстанцінавічам Кутчыевым я сустрэўся на беразе рэчкі, дзе цясніліся самых розных памераў і колераў бярвёны, каменне, баркасы. Стары ёмка стаяў у вузенькай, падобнай на паляшуцкі човен, пасудзіне, укладваў ля ног сетку, асаджаную на абручы, збіраўся ў мора. Доўгі і рухавы, гадамі — пад восемдзесят, але апрануты не па надвор'і лёгка: картовы пінжачок, жаночая шарсцяная хустка вакол танклявай шыі, босыя ногі ў гумовых атопках, абвіслыя штаны на вузкай папружцы. Выгляд старога ўразіў — я спыніўся. Ён выпусціў з рук сетку, выпрастаўся, пранізліва прыжмурыў вочы, нібыта і мая асоба нечым яго зацікавіла, з лодкі ступіў на пляскаты камень, падышоў, працягнуў доўгую сухую руку, назваў сябе і павёў у хату.

Адкуль яму падалося, што я — да яго?

У хаце стары падсунуў да беленькай печы ўслончык, узлез на яго, выцягнуў з-за коміна перацяты шпагатам пачак жоўтых газет з партрэтамі калісьці ўсім вядомых, цяпер усімі забытых людзей, разгарнуў газеты, і там, у іх, аказаліся жоўтыя і бурыя бухгалтарскія ведамасці, справаздачы: у кожным радку — лічбы, лічбы, лічбы. Пасадзіўшы за стол і сам сеўшы, стары пачаў расказваць пра сваю бабку, якая памерла ў дваццаць сёмым годзе, пражыўшы гадоў дзевяноста, пра дзеда, які жыў восемдзесят гадоў і «памёр яшчэ малады», памянуў прабабку, прадзеда. Нагадаў, што вёсцы дзвесце пяцьдзесят гадоў, што некалі пры царах яна дзялілася на «петкі», у якіх улічвалі адны мужчынскія душы. Дзесяць петак на вёску — дзесяць рыбацкіх гнёздаў. Хлопчык народзіцца — яму давалі палавіну душы. Дажываў да чатырнаццаці —

атрымліваў поўную душу. Усе даброты размяркоўваліся па душах. Калі жанчына патрабавала палосу лугу ці лесу або яшчэ нейкае на нешта права, дык яе садзілі на месца: «Бяздушная ты, маўчы!» На памяці Івана Канстанцінавіча ў вёску з цэнтральнай Расіі прыганялі палітычных. Іх адразу садзілі на ёлы і адпраўлялі ў мора рыбаліць разам з бывалымі рыбакамі-паньгомцамі. Сам Кутчыеў малым хлапчуком пачаў хадзіць на рыбацкія промыслы ў Баранцава мора.

— Чулі пра зуйкоў?

— Птушачкі?

— Ёсць і птушкі. Але яшчэ зуйкамі ў нас называлі малых дзяцей, рыбакоў. Недзе ў маі яны разам з бацькамі ішлі на ёлах у Баранцава, а вярталіся — у пачатку верасня, як лісце з дрэваў пасыплецца густа, а то і снег. Там, у Баранцавым, рыхтавалі аснастку, з невадоў выбіралі дробную рыбу, на ярусы садзілі нажыўку. Адзін ярус — трыста метраў шнура. Праз кожныя два метры — кручок. А ярусаў на ёле — дваццаць, трыццаць. Шэсць кіламетраў яруса нажывіць не проста. Рукі дзіцячыя пухлі. А заблытаюцца кручкі — зноў зуйкам работа. Іншыя з пяці гадкоў упрагаліся. Мяне бацька пашкадаваў, упрог з сямі.

Пры савецкай уладзе Іван Канстанцінавіч актыўна будаваў мясцовы калгас «Беламорскі рыбак». Плаваў з ярусамі і невадамі, кіраваў арцелямі ў Петразаводску, Мурманску, Кемі. Яго выбіралі членам праўлення рыбнага калгасна-кааператыўнага саюза Карэліі. Вярнуўся да роднага берага — пачаў пісаць гісторыю Паньгомы. Ён паказаў мне гэтую рукапісную гісторыю, і я здзівіўся: там падрабязна былі апісаны рыбныя і нярыбныя гады, ёлы, доры, траўлеры, сеці, штормы, тысячы і тысячы тон сіга, селядца, сёмгі, пікшы, дзесяткі вяскоўцаў, каторыя ляжалі на дне мора і пад магільнымі крыжамі, вечна жывыя легенды аб іх.

Калі я скончыў гартаць паньгомскі летапіс, стары паправіў на шыі хустку, устаў і паклікаў мяне на бераг. Толькі цяпер, на беразе, я здагадаўся, што гісторыя Паньгомы выводзіла мяне на цікавую сцежку, і цяпер я, ужо без старога, пайду па ёй — ад хаты да хаты, ад чалавека да чалавека, і гэтая сцежка якраз будзе той сцежкаю, на якую мяне выправілі Улы і Мары. Цяпер ужо не толькі яны, Улы і Мары, благаслаўлялі мяне на гэтае падарожжа, але і стары Кутчыеў. У гэтым благаславенні я адчуваў

мудрасць самой зямлі Калевы, тую самую мудрасць, якая аднойчы блаславіла, дала ў святую дарогу паходную кайстру і кій самому Лёнроту.

— А вунь і Даніла, наш старшыня. Нагонім?..

Стары жвава падхапіў рукамі шырозныя штаніны, каб матузы ад іх, прышытыя ўнізе, ля костачак, не лучылі пад атопкі, смешна, як танцуючы, шыбануў па жоўценькіх драўляных кладках на гару.

Я прыпусціўся за ім следам.

Даніла Якаўлевіч Дзмітрыеў — нетаропкі мужчына гадоў за сорак — збіраўся на тоню, пад другі адліў вады. Я напрасіўся плысці з ім разам.

Гулкімі камяністымі сходамі мы сышлі ў маленькую зацішную бухтачку, селі ў маторную лодку: Дзмітрыеў — на карму, я — бліжэй да носа лодкі, ля вёслаў. Ён некалькі разоў смаргануў за караценькі сталёвы тросік, матор завыў, і лодка памчала паміж камянёў у вузкую гарлавіну парога, за якім рака выходзіла ў мора.

Ужо адплыўшы ад берага, мы нагналі малы старэнькі, нейкі цацачны, баркас Івана Канстанцінавіча. Ён плыў да вострава, што віднеўся наперадзе, пад шэрым ветразем, стоячы на ўвесь рост,— той самы картовы пінжак, незашпілены, расхрыстаны, хустка на стрэчным ветры разматалася і матлялася за плячыма, а на галаве нягегла, на самай макаўцы, сядзела зімовая шапка з кукардаю капітана.

— Заколы пайшоў глядзець! — нібыта з гонарам за свайго аднавяскоўца ўсклікнуў на карме Дзмітрыеў.

— Вось дык стары-ы! — шчыра здзівіўся я, не адводзячы вачэй ад шэрага ветразя і гонкай постаці рыбака.— Не баіцца ні мора, ні ветру?

— А што яму баяцца? Прасолены, як селядзец.

Наша лодка абагнула высокія стромыя скалы. Даніла Якаўлевіч заглушыў матор, ціха падплыў да кала, што тырчаў з вады, выцягнуў яго з дна — з ім разам паднялося крыло круглай, на абручах, снасці.

— Можа, сёмужка на вячэру трапіла?.. Няма. Няўжо ніводнай? — прыгаворваў, аглядаючы адзін, другі, трэці заколы.

Сёмгі не ўзялі ніводнай. Некалькі камбал ды харыус. Развярнулі лодку носам паўз бераг і паплылі далей, у доўгую вузкую губу.

Вада яшчэ схлынала, рыбакі чакалі поўнага адліву, калі выкінуты цяглавы невад павінен быў сесці грузам на дно, глухой сцяною мярэжы адгарадзіць злоўленую рыбу ад мора. На тоні, аднак, рыбакоў відаць не было, акрамя брыгадзіра Грыгорыя Паўлавіча, таксама — Кутчыева. Ён адзін стаяў у лодцы над невадам, чуйным вопытным вухам лавіў кожны падводны шоргат. Дзве заякараныя лодкі віднеліся далей, каля процілеглага берага.

— Чай дзе-небудзь ля касцярка папіваюць,— выказаў здагадку Дзмітрыеў.— У нас так заведзена: невад у мора — самі на бераг чаёўнічаць.

— А брыгадзір?

— Яго вока і вуха на вадзе заўсёды.

Мы таксама паставілі лодку на якар, сышлі ў плыткую, па калена, ваду, выйшлі на мокры зляжалы пясок, пакінуты вадою ў час адліву. Усё роўна як заўважыўшы нас, на процілеглым беразе губы з'явілася адна постаць у ружовым рыбацкім рокане, потым другая і трэцяя — у такім самым ружовым адзенні. Усе трое падышлі да лодкі, паднялі з дна якар і пачалі веславаць да нас. Падплыў і брыгадзір.

Вецер мацнеў, халадала, грэліся хто як мог — хадзілі туды-сюды, скакалі на адным месцы, а пажылая, гадоў далёка за пяцьдзесят, рыбачка Аляксандра Яфімаўна сябе і нас саграваля размовамі:

— Вада сейдзень нявыпадка.

— Марану чуе,— заўважыў брыгадзір.

— Вось-вось задуе вецер. А сейдзень — запад. Паміж шалонікам і пабярэжнікам. Хвалі вялікай не дае ды халодны. Пабярэжнік, той норавам іншы. Дзьме пылка.

— Пабярэжнік — слава богу.

— Грыгорый, а пры якім ветры твой зяцёк морам накрыўся? Здаецца, у сорак сёмым?

— Шалонік яго захліснуў. Пры шалоніку рыбы мала, бяды многа. Зарыфлены парусок паставілі, а ёлачка была малая, за дорку меншая.

— Трэба са штапаком хадзіць. Парусок хоць малы, ды заўсёды выкінеш насустрач ветру,— разважыла рыбачка.— Нялёгка, праўда, наўскасяк з ім плысці, але даплывеш, як прыпячэ.

— Трое тады загінула. І зяцёк мой, і пляменнік. З усіх адзін я жывы застаўся. Двое сутак насіла па моры, пакуль вынесла,— успомніў Грыгорый Паўлавіч.

— Цяпер у Белым і рыбка не тая.

— У пяцьдзесят пятым,— згадаў брыгадзір,— адной тоняю трыццаць тон сельдзі залавіў. Памятаеш, Яфімаўна? — Ён паглядзеў на рыбачку, потым на мора, сунуў рукі ў мокрыя брызентавыя рукавіцы.— Ну, арлы, пацягнем. Дай бог рыбаку рыбы.

Надышоў момант, беспамылкова ўлоўлены вопытным вокам, калі вада ўжо не спадала болей, але яшчэ і не прылівала, як бы задумалася, куды ёй рушыць, уверх ці ўніз, прылііваць ці пачакаць, і ў гэты момант вераўчаныя канцы невада знялі з заколаў — пацягнулі на бераг. Снасць пайшла цяжка, усё роўна як мора заваліла яе камянямі, і Грыгорый Паўлавіч першы зразумеў гэты цяжар: вочы, рукі, твар — выдавалі радасць. Я таксама шчыра ўхапіўся за снасць.

— Не рві невад, бо з калгасам не разлічышся,— пажартаваў ён, стрымліваючы маё празмернае стаpанне.— Бярыся паціху. Рыбак на пуп усё жыццё бярэ, ды рваць пуп яму не дазволена. Сарве — мора прагоніць на печ. Чаму вось я хоць і стары, а цягну як маладая Яфімаўна? — пажартаваў яшчэ раз.— Хоць усё жыццё рваў жылле, а пуп бярог. Трэба з напорам, але плаўна. Хапайся, ды не на смерць. Гэтак мора само робіць і нас, дурняў, вучыць.

Сець шаргацела па цыратовых робах, круглыя шкляныя кухтылі адзін за адным вынырвалі з вады. Мне дзіўна было глядзець, як Аляксандра Яфімаўна, ускінуўшы канец вяроўкі на спіну і ёмка ўпіраючыся нагамі ў топкае марское дно, вяла на вяроўцы і трапяткі невад, і чаргу мужчын. Нягледзячы на гады, а гадамі яна была ў брыгадзе хіба за Грыгорыя Паўлавіча маладзейшая, Аляксандра Яфімаўна здавалася жвавейшаю за астатніх, цягнула невад упарта, весела. Яна ні ў чым не ўступала мужчынам і потым, калі з вады падымалі куцец, завалены рыбаю, калі з кутца выбіралі таўстых зіхаткіх сігоў, грузілі ў лодку. Яна ўсё рабіла нароўні з мужчынамі, і гэта, як мне падалося адразу, было ў ёй выхавана доўгім рыбацкім жыццём. Яна з пяці гадкоў хадзіла зуйком у Баранцава мора з бацькамі, усё жыццё разам з мужчынамі змагалася са штормамі, неаднойчы выводзіла з-пад мёртвага вала сваю ёлу, улетку і ўзімку ёй здаралася плаваць і дагары кілем. У моры і з Грыгорыем Паўлавічам сышлася, такім самым прасоленым рыбаком, стала яго другой жонкаю, як і ён яе другім мужам, пачалі разам лавіць селядцоў ды сігоў.

Вечарэла. Хаваліся ад вачэй далягляды. Цяжкая шэрая вада змрочна блішчала наўкола.

Мы вярталіся ў Паньгому на цяжкіх, заваленых сігамі баркасах.

Прычаліўшы да каменнага пірса, вынеслі на бераг мокрыя сеці, кінулі іх на вешалы, у аграмадныя кашы, што стаялі тут, на скале, пачалі выбіраць рыбу.

А ў мора ад берага збіралася адчальваць другая рыбацкая брыгада, у якой былі адны жанчыны, мужчыны — аніводнага.

— Даніла, матор глухне. Ты б яго паглядзеў? — прасілі калгаснага старшыню рыбачкі.

— Рана здаваць пачынаеце, бабкі. Яшчэ рыба ў моры не перавялася, а вы ўжо на матор жаліцеся.

— Не жартуй, Даніла. Праўду кажам.

— Можа, на сваім вас адбуксіраваць?

Замоўклі, не ведаючы, мабыць, што адказаць. Але знайшлася самая маладая:

— Я твайму матору не даверуся.

Зарагаталі.

— Не скаль зубы, Варка! І ты, Даніла! — абсекла з кармы ўсіх адразу пажылая жанчына ў рабой хустцы і чорным, нібы прадвеснік ночы, кажуху.— Тут сур'ёзна вырашаць трэба, а вы, маладыя... Вам абы гіргатаць...

— А што вырашаць? Заўтра ўся Паньгома смяяцца з нас будзе, як Даніла нас вёў на сваім буксіры. На вёслах берагавіком дабяромся. Не першы раз. Ты нас, Даніла, лепш сустрэнь. Штарміць пачынае.

— Можа, не вымётвалі б? — прапанаваў старшыня.

— А гэта мы паглядзім у моры. Як законы праверым.

Уважліва слухаючы рыбацкую гаворку, густа перасыпаную жартамі, як і клопатамі, я думаў: чаму даўней гэтакіх мужных і працавітых жанчын у рыбацкіх петках не прызнавалі за жывыя душы? Спытаў пра гэта і ў Данілы Якаўлевіча, калі ён, адправіўшы жанчын у мора, падняўся да мяне на скалу.

— А ў Паньгоме кожная жанчына рыбачка,— адказаў Дзмітрыеў.— Хто б лавіў рыбу, калі б не яны, жанчыны? Мужчыны з траўлерам у Баранцавым, а беламорская рыбка ўся на жаночых плячах.

Нашу размову, мабыць, пачула Аляксандра Яфімаўна — ціхенька засмяялася.

— Ты чаго? — спытаў старшыня.

— Ды... так сабе...

Вячэралі позна. З рыбай, вядома, бо якая ж рыбацкая вячэра без рыбы? На стале ляжалі смажаныя сігі, камбала. Знайшлася і сёмужка.

— Цяпер сёмгі мала,— прызнаваўся Дзмітрыеў.— Летась усім калгасам здалі сто пяцьдзесят кілаграмаў.

— Яе заўсёды мала. Рэдкая рыба,— заўважыла, робячы ля печы, гаспадыня Марыя Антонаўна.

— Калісьці тонамі здавалі.

— Свой лёс і ў чалавека, і ў рыбіны,— уздыхнула Антонаўна.— Бывае лепшы, бывае горшы. Жыццё мяняецца. Вада ў Паньгоме паніжэла, сёмужка і не праходзіць на нераст.

— Ну а ў вас рыбы багата? — націкавіўся гаспадар.— Сёмужка ёсць? Няма?.. Вугор ёсць?.. Га-а!..

Бачыў я, што ў лёсе беламорскай сёмужкі шмат агульнага з лёсам нашага нарачанскага вугра. Як тут сёмга ішла на свае спрадвечныя нерасцілішчы і не знаходзіла іх, так і вугор з Нарачы ўжо не выходзіў у цёплае Саргасава мора, збіўшы губы аб бетонныя пляціны ў Нёмане, а без цёплага мора не мог даць прыплоду, аднаўляць свой род. Неяк уначы, на тонях Нарачы, я на ўласныя вочы пераканаўся, як цяжка ўжо ловіцца вугар — пустымі падымалі мы падвалокі славутага нарачанскага рыбака Міколы Варанца. А ў Чараўках, на той жа Нарачы, Віктар Хіхель, яшчэ адзін славуты тамашні рыбак, расказваў аднойчы, як у час ходу вугра на нераст заўважыў яго ў гарлавіне паміж Мястрам і Нараччу, і разам з сынам, за адну ноч, вылавілі яго цэлую тону. Віктар любіў прыроду, ніколі не быў браканьерам, і тут, калі расказваў, яму было вельмі няёмка за той улоў, ён колькі разоў паўтараў, як бы апраўдваючыся: «...Разумееш, на цёрку наш вугор усё роўна не даходзіць...»

За акном пакаціліся залівістыя паморскія прыпеўкі:

Не пойду з Паньгоме замуж,
Не хочу сельдей ловить,
Выйду я в Кеми за дроля —
Буду барыней ходить.

Не толькі там, за вокнамі, але і тут, у хаце за вячэраю, на душы адразу павесялела, прасцейшы і ўтульнейшы зрабіўся свет.

Раскачайте-ка повыше,
Хочу море повидать.
Не пойдет ли мой хорошенький
По бережку гулять.

— Можа, Надзя дроля чакае? — спытала ў мужа Антонаўна.

— Ці не масквічкі спяваюць,— падумаў Даніла Якаўлевіч, прыслухаўшыся.— Тут да нас у Паньгому маскоўскія мастачкі прыехалі. Вёска спадабалася. Малююць з усіх бакоў. І песні нашы павывучвалі. Спяваюць так, што не разбярэш, дзе іхнія галасы, дзе галасы нашых дзевак.

І зноў:

Это лето — не два лета,
Как-нибудь переживу,
Придет миленький мой с моря —
Всю обиду растоплю.

— Не кажы, Надзя спявае. Іншыя падпяваюць. Значыць, дроляў чакаюць з Баранцава. Там наш МРТ, траўлер.

Прыпеўкі сыпаліся пад самымі вокнамі, ляцелі-раскатваліся па скалістых берагах, па моры, потым цішэлі, і адразу мацнела на стале песня меднага шыпуна-самавара. Утульна пахла тонкім самаварным духам, смажанай рыбаю, ранішнімі, яшчэ свежымі, пірагамі.

— Песні ў нас — ой, працяжныя! — закручваючы кранік самавара, кажа Марыя Антонаўна.— Бывала, плывуць хлопцы і дзяўчаты з тоні, песні спяваюць. Здаецца, як у вёсцы сядзіш, што зусім блізка плывуць. Маткі ўсхадзяцца: ах, самавары, хутчэй трэба ставіць. Нальюць, распаляць, а рыбакоў няма і няма. Песні блізка, а самавары тухнуць, стынуць. Зноў пачынаюць распальваць. Песня ў скалах ды на моры дужа далёка чуваць. Скажы — не, Даніла?

— Ваша бабская справа — песня.

— Для каго іх катаем, як не для вас, мужчын.

— Няма калі слухаць. Мяне тут усе за маладога лічаць. А гэты малады яшчэ ў дваццаць восьмым годзе з бацькам выйшаў у Баранцава. Яшчэ ў нас калгаса не было. У бацькі свая ёлка стаяла пад берагам.

— Колькі ўжо стажу? — спытала жонка.

— А палічы.

— У вайну ты сем гадкоў не рыбачыў.

— Вайну — на вайне. У трыццаць дзевятым пайшоў, у сорак шостым вярнуўся. І адразу на ёлу. Быў механікам. Дзесяць гадкоў адхадзіў па Баранцавым. Бралі рыбу сецяным ловам, ярусным, дрыфцерным. На МРТ механікам плаваў. Хацелася, каб калгас багацеў. А людзей не ставала. Адзін і за механіка, і за капітана, і за рыбака. Што

адзін зможаш? І якар не выкатаеш. Ну, тапіўся не раз. Ды ўсе мы, паморы, не раз за жыццё топімся. Такая служба. Памятаеш, Марыя, як Івана Піліпавіча Дзмітрыева мора суткі насіла па ледзяной хвалі, пакуль карабель не падабраў? У Мурманску сустрэў старога, абняліся. А сам я прыплыў туды мотаботам у шпіталь з паламанай рукою...

Гаспадар, нешта не дагаварыўшы, зусім нечакана замоўк, спахмурнеў, зірнуў у акно, падумаў, адставіў шклянку з недапітым чаем.

— Ну, жонка, мне трэба ў мора.

Устаў з-за стала.

— Што надумаўся?

— Там дзеўкі на вёслах. А мора на ноч разыгрываецца. Трэба маторам іх прыцягнуць.

Марыя Антонаўна ні словам не запярэчыла мужу, падала яму шарсцяныя, нагрэтыя ля грубачкі, світэр і шкарпэткі, ватоўку, шапку. Даніла Якаўлевіч моўчкі апрануўся, усцягнуў на ногі боты і выйшаў за дзверы ў цемень.

Уранні, прачнуўшыся, гаспадара ў хаце я не заспеў. Марыя Антонаўна, ляскаючы гаршчэчнікам у печы, сказала, што муж паплыў вымётваць невад.

Я памыўся сцюдзёнай вадою, паснедаў ружовымі смажанымі сігамі і гарачым чаем — падаўся на вёску.

Сонца стаяла над морам, і ўся Паньгома купалася ў лёгкай ранішняй смузе. Холадна бліпічалі шыбы, дахі, валуны і скалы, сецi на платах, старыя драўляныя тратуары — яны ляжалі ўсюды, куды вокам ні кінеш, вакол хат і свірнаў, хлявоў і лазняў. З-за рэчкі, апяразанай пахіленым драўляным мостам, вёска выглядала надзвычай таямніча, прыгожа, зіхацела каляровымі агеньчыкамі, нібы ўпрыгожаная на свята. Да скал, як ластаўчыны гнёзды, туліліся маленькія лазні, і некаторыя з іх мелі толькі па тры драўляныя сцяны, прыбудаваныя да скалістых стромаў.

Па камянях я спусціўся ў бухту, адкуль учора выпраўляліся на сігоў і куды вярталіся потым назад у загружаных рыбай баркасах. Скачучы з каменя на камень, прабраўся да стаянкі дораў — чалавек на дзесяць кожная. Яшчэ большыя доры, падобныя на казачныя пірогі з высока ўздзёртымі насамі, горда стаялі ў вусці Паньгомы, на выхадзе ў мора — у бухце ім было, пэўна, зусім цесна.

У канцы вёскі бераг ніжэў, скала канчалася, пачынаўся роўны пясчаны адхон. На пяску валяліся выкінутыя морам паплаўкі ад невадаў, сетак, шкляныя і берасцяныя кухтылі, старыя, што аджылі свой рабочы век, якары, трухлявыя рэбры ад дораў і баркасаў. Тут, крыху адступіўшыся ад вады, былі і могілкі Паньгомы: крыжы, крыжы, крыжы...— завельмі для невялічкай вёскі. Амаль каля кожнай магілы прылеглі дзе як, бокам ці дагары, знявечаныя векам і штормамі баркасы і доры. Пастаяўшы моўчкі, тут нельга было не прыгадаць словы Кутчыева: «На гэтым беразе нашы песні і нашы магілы...» Шмат якія баркасы і доры ўжо грунтоўна пазасыпала зямлёю — тырчалі дзе нос, дзе карма. З цягам часу паморскія судны таксама ішлі ў магілы, але да канца аставаліся вернымі рыбакам — паміралі побач з імі.

Ля аднаго з баркасаў, расколатага на дзве палавіны, сядзеў сабака: вялізны, рабы, з белымі нагамі. Задумлівыя вочы глядзелі ў мора, слязіліся.

Вецер дзьмуў золкі, аж апякаў твар. Я адвярнуўся ад мора і ад сабакі, і толькі цяпер заўважыў, што вёска стаяла нібыта таксама адвярнуўшыся ад халоднага мора, кожная хата павярнулася да яго глухімі цёплымі сценамі, усімі вокнамі і дзвярыма глядзела ў процілеглы бок, на лес, дзе было больш цішыні, спакою і цеплыні. Ля глухіх сцен сохлі прывезеныя з начных тоняў сеткі, тут жа стаялі высокія, роўна са стрэхамі, сціrты дроў — яны засланялі паморскія хаты ад лютых вятроў.

Я павярнуў да дома старшыні, але спыніўся каля бліжэйшага свірна: падалося, што ў адчыненыя дзверы зайшла Яфімаўна.

Свіран стаяў па-над самай вадою. Я зазірнуў у дзверы. Ля парога, пры святле, з аднаго боку сядзела яна, Аляксандра Яфімаўна, з другога — Грыгорый Паўлавіч, а вакол іх да самай страхі ляжала сіняя, месцамі чорная, зялёная, дзе-нідзе з сівымі пасмамі, марская трава анфельсія. Калгасу даводзіўся план не толькі на рыбу, але яшчэ на марскія травы, адны з якіх ішлі ў медыцыну, другія — у харчовую прамысловасць, і кожны паньгомец жыў не толькі з рыбы, але і з травы. Таму шторм тут і чакалі, і пракліналі адначасова — ён не пускаў рыбакоў у мора, але затое выкідваў на бераг розныя травы.

— Сейгод катора трава прыб'ецца да берага, дык яе ўжо не возьмеш,— разважала з той самай ахвотай, што і ўчора на тоні, Яфімаўна.— Ужо не мы яе будзем падбі-

рацъ, а зімка. Што за лета паспеў сабраць, тое хутчэй перабяры і здай на склад, не памарозь.

— Зборы, вядома, кончыліся. Да вясны.— Падтрымаў жончыну думку гаспадар.— Але ўсё ж занятак гэты больш бабскі. Мужыцкая справа — рыба. Там хоць смерць на пяце, ды затое ёсць што спомніць.

— Во калупаемся і спамінаем.

Я здагадаўся, што з маім прыходам у іх абарвалася нейкая размова, дарагая абаім, таму папрасіў:

— Што цікавае і я паслухаў бы.

Стары адкінуў яшчэ некалькі ачышчаных водарасцей, узяў у рукі чарговую, утаропіў у яе вочы, але рукі ўжо не варушыліся, і ён пачаў:

— Спамінаем год трыццаць сёмы. Дык вось... Звечара мы выплылі ў Баранцава па добрай пагодзе. Выкінулі ярусы, у ёле на камінку сагрэлі чай, напіліся, леглі спаць. Хлопцы маладыя, здаровыя — заснулі хутка. А прачнуліся — шторм. Калі пілі чай, клаліся, непадалёк ад нас пагойдвала іншыя пасудзіны, а то глядзім — нікога блізка. Усе пакідалі свае ярусы ў моры, выскачылі на бераг да сваіх стаянак. Адны мы засталіся ў моры. Пацягнулі ярус, каб з пустым не вяртацца, а ён цяжкі, на кожным кручку — траска. Цягнем, хоць шторм ладны. Ёлка ў нас малая, усю траской завалілі. Тут яшчэ адзін ярус бачым — кухтылі падкідае на хвалі. Давай і яго выбіраць. Не дайшлі да стаянкі кіламетры два — вецер пачаў прыпадываць. На бераг позна — кладзёмся на хвалю, ды ў мора. Яшчэ і снег паваліў. Усё кругом адразу збялела, стаянка на гарызонце змылася, быццам яе там і не было. Адна хваля пакацілася цераз нас, другая пад нас, трэцяя зноў на нас. Ужо мы абняліся, развіталіся. Дваццаць пятага мая было гэта. Снег з лютым ветрам. Перакуліла нас дагары, параскідала. Вада белая, што малако, белыя валы ў вачах. Чатыры гадзіны кідала па тым ледзяным малацэ. Мяне падабраў фінскі мотабот. Адагрэлі спіртам ды чаем, тады я пачаў балакаць з фінамі. Ат!.. Якое балаканне? Пасля было... Як заснеш, дык і бачыш той малочны шторм, як валы белыя бягуць на цябе. Крычаць ахвота, ды не можаш, нешта ў горле не дае крычаць. А на цела быццам нехта жалезныя абручы набівае, сціскаюць усё мацней ды мацней, ужо і дыхаць няма чым...

Грыгорый Паўлавіч замоўк, выцер далонню гарачы, мабыць, ад тых перажыванняў, лоб, зноў узяўся перабіраць траву. Як мне было зразумець яго пачуцці? Для гэ-

тага, відаць, трэба, як ён, гадоў шэсцьдзесят пражыць на моры ў рыбацкай робе, сотні разоў пазмагацца са штормам, дзесяткі разоў гінуць і не здацца ні разу, выжыць, неаднойчы ісці на марское дно і заўсёды дзівам падымацца з дна марскога. Такое цяжка, проста немагчыма зразумець, калі ты — не памор.

Міма свірна нячутна праплыла лодка, заваленая цюкамі з анфельсіяй. Аляксандра Яфімаўна хоць і не глядзела ў дзверы, занятая сваімі думкамі і работаю, ды, мабыць, пачула лодку — казырком прыставіла да лба руку, гукнула ў дзверы:

— Ваня!.. Ці ты здаваць вязеш?

— Здаваць! — пачуўся з вады мужчынскі голас.

— А хто прымае? Старшыня на складзе?

— Кажуць, што на складзе. Але збіраецца па зайцоў у Кузёму.

— Па якіх зайцоў? — пацікавіўся я.

— Ды па школьнікаў. Сваёй школы няма, вёска наша маленькая, усе нашы дзеці ў Кузёме вучацца. І жывуць там. Па суботах на нядзельку прыязджаюць.

Успомніўшы, што мне патрэбны Дзмітрыеў, я выйшаў са свірна на бераг, пастаяў, агледзеўся і падаўся да старшынёвай хаты.

Дома яго не было, але Марыя Антонаўна паабяцала, што зараз прыйдзе. Я сеў на ўслон ля акна і згадаў Улы і Мары. З адчуваннем нейкай віны перад імі падумаў, што пара быць у Вольніцы, як абяцаў. Што ўжо тут сядзець? Усё роўна ніхто ў нядзелю не стане вымётваць невады, усе будуць корпацца пад сваімі стрэхамі з травою, дзеці прыплывуць — клопат амаль у кожнай хаце сустрэць, абмыць, абшыць, накарміць. Дык трэба ехаць. Вось і Даніла Якаўлевіч якраз плыве ў Кузёму, на цягнік падвязе.

Я падняўся з услона, каб развітацца з Антонаўнай.

— Гэтак мала ў нас пабылі?

— Яшчэ трэба ехаць у Калевальскі раён.

— Ой, далёка,— пляснула яна ў далоні і, як спахапіўшыся, прызналася: — А я ж беларуска таксама. З-пад Полацка. Але зямлю сваю ўжо і не памятаю. Якіх тры гадкі было мне, як бацька прывёз сюды ўсю сям'ю. Там і радні нікога не засталося. Усе тут...

Падышла да акна, зірнула ў той бок, дзе за спіртаю колатых дроў віднеліся магільныя крыжы.

— Куды я адсюль паеду?

Вецер мацнеў.

Хваля за хваляй, вал за валам каціліся да берага. Яны яшчэ былі дробныя, не грозныя, асабліва памору, аднак былі яны і прадвеснікамі шторму. Магутныя хвалі ўжо нараджаліся ў нетрах вечна жывой і ваяўнічай стыхіі, набліжаліся да берага, дасягнуўшы якога заўсёды разбіваліся і вярталіся назад, у тыя самыя нетры, даючы месца на беразе новым і новым хвалям. Перамагала бясконцасць, хоць жыццё тут было хуткаплыннае, як жыццё чалавека ў сваім чалавечым моры, і сам чалавек аказваўся ўсяго толькі мадэллю нейкай марской хвалі. Мадэллю прыроды і самой прыродаю. Тое, аб чым і на Бесавым Носе, і ў Шокшы, і на Канчвозеры, і ў Кіжах думалася мелькам, пра што здагадваўся, тут зразумеў як рэальнасць: чалавек у доме-краі Іванан Улы і Васелэйн Мары быў крапяжом паміж усімі яго сценамі, і ці не ў гэтым было яго найвышэйшае прызванне. Як і ў часы подзвігаў Вяйнямёйнена. Як жыццё самога Вяйнямёйнена, слёзы якога былі морам, а мора — яго слязьмі. Аб тым і радкі з яго песні пад гукі кантэле:

> Шызакрылая, ты часта
> галавою ўніз ныраеш
> і гайдаешся на хвалях.
> Ты збяры ўсе мае слёзы
> з-пад тых хваль, са дна марскога...

Спакойна і высакародна цацілася ў гэтых глыбінях прыроды жыццё Паньгомы. Прыходзілі і адыходзілі, выканаўшы свой не часовы, ад «векавечных пачаткаў» Вяйнямёйнена, абавязак перад светам паморскія пакаленні, адно легенды заставаліся жыць у новых часах, ды крыжы на магілах, ды счарнелыя баркасы пад крыжамі. І жыў, пры ўсіх бедах і смерцях, сам чалавек, нашчадак усіх памораў Калевалы.

Гэтак і атрымалася: да Кузёмы мяне ўзяў на маторку Даніла Якаўлевіч.

Вырульваючы з паньгомскай бухты, мы заўважылі на скале старога Кутчыева. Ён стаяў высока, нібы паньгомскі маяк, ужо без зімовай шапкі, але ў тых самых караткаватых, з аборамі ля костачак, штанах і атопках. На плячах у яго ўжо вісеў незашпілены, проста накінуты на плечы, кажушок.

— Бач... Дастаў з печы кажух. Значыць, чакай марану. Як закон. А марана з мора — цяплынь у мора.

Рукі Дзмітрыева, быццам па камандзе старога са скалы, узняліся да каўняра шарсцянога світэра, наставілі яго вышэй. Матор працавіта завыў. Мы памчалі між камянёў, на якіх сярод свінцова-цяжкой вады сядзелі, не варушыліся, надзьмутыя маладыя чайкі.

Кутчыеў адплываў разам са скалою, на якой стаяў, у сінюю, зусім не сонечную, як уранні, у вельмі сінюю далячынь, і скала пад ім узвышалася не ружовая, якой была раней, а сінюшная. Боцік імчаў у адрытае мора, вада паміж ім і берагам усё шырэла, ужо нішто не магло вярнуць мяне на бераг, і я не зводзіў вачэй са старога на скале, шкадуючы, што мы з ім ужо ніколі не ўбачымся, не пагаворым. І ў той жа час ён усё роўна як заставаўся са мною, нікуды не знікаў. Мне здавалася, што ён жыве ў самім эпасе, створаным Поўначчу, жыве ў «Калевале», і калі я захачу зноў з ім сустрэцца, паслухаць яго, дык гэта заўсёды можна будзе зрабіць, разгарнуўшы «Калевалу», я абавязкова сустрэну яго там, сярод вады і лесу, камянёў і вятроў, дзе жывуць Вяйнямёйнен і Лемінкяйнен, Ілмарынен і Айна, Ука і Міелікі. Свет паэтычнага эпасу ён яднаў у маіх вачах з Паньгомай, гэтым дзіўным куточкам Белага мора, і больш таго — стаяў на варце і свайго берага, і непаўторнага паэтычнага эпасу. Ён яго нібыта і ствараў, і ахоўваў.

Была субота, вёска чакала дзяцей, і ўсе лазні паўз бераг стаялі пад казачна-сінімі дымкамі. Мала дзе дымы цягнуліся з комінаў, часцей яны курэлі з-пад верхняга вянца-бярвенца ці з малога акенца — лазні паліліся пачорнаму.

На паўдарозе ад Паньгомы да Кузёмы нам сустрэлася маторная лодка з прычэпленай да кармы доркаю. У глыбокай доры сядзела і стаяла паньгомская дзятва. Праплываючы міма нас, дзеці паднялі вэрхал, крык, махалі над галовамі шапкамі і вучнёўскімі сумкамі — віталі наш боцік.

— Дзед Мазай і зайцы! — усклікнуў Дзмітрыеў.

Хвілін праз дзесяць матор чыхнуў і супакоіўся, боцік носам тыцнуўся ў прыбярэжныя камяні.

Сышлі на бераг. Даніла Якаўлевіч павёў у лес паказваць карацейшую сцежку да Кузёмы, чыгуначнай станцыі.

— Яшчэ кіламетры тры.

— А вы?

— Я паплыву назад. Дзяцей Мазай перахапіў.

— Імя — Мазай?

— Нехта назваў дзедам Мазаем. Прыліпла. Мазай і Мазай. І зайцы. Дзяцей любіць.

Дзмітрыеў падаў руку на развітанне. Памаўчалі, разумеючы, што ўжо ніколі не ўбачымся. Жыццё каціліся хутка і незваротна, мы з ім гэта ў свае гады ўжо адчувалі, а дарог на зямлі ляжала багата, і двойчы паўтарыць адну, асабліва такую далёкую, як была ў мяне гэтая, наўрад каб давялося.

Крокаў праз трыццаць я азірнуўся.

Даніла Якаўлевіч стаяў у той самай паставе, у якой я яго пакінуў, спіною да ветру і мора, прыкурваў. Прыкурыўшы, глянуў у мой бок. Я памахаў яму рукою. Ён мне — шапкаю.

У густым маладым бярэзніку, перасыпаным ельнікам, я зноў спыніўся. Не азірнуўся, адно прыслухаўся. За лесам, ля блізкага берага, затарахцеў матор, і боцік панёс свайго марахода зноў у мора — да Паньгомы.

Я прыбавіў кроку.

ВУЧЫЎ СТАРЫ ВЯЙНЯМЕЙНІ

Каб сустрэцца з Іванан Улы і Васелэйн Мары, трэба дабрацца да Калевалы, а ўжо адтуль да іхняе Вольніцы, вялікай зялёнай вёскі на беразе Куйтыярві, застанецца кіламетраў паўсотні.

У Калевале стаіць сасна Лёнрота. Яна чула шмат рунаў. Старыя калевальцы пераконваюць, што іх славуты збіральнік Лёнрот праслухаў пад гэтай сасною ад мясцовых рунапеўцаў большую частку эпасу «Калевала». Тут ён запісаў песні Ямані Варагвонты, ці не самага вядомага калевальца. Праўда, у тыя часы сасна стаяла не на мысе Рух'я, дзе стаіць цяпер, але ўсё ж на беразе Куйты. Яшчэ перад Вялікай Айчыннай вайною яна красавала, зялёная і густая. У вайну фашысты з-за возера абстрэльвалі пасёлак — асколкі моцна пасеклі дрэва. Яно пачало сохнуць, а вецер яго зусім зваліў, сухое. Знайшліся «рупліўцы» — адхапілі пілою смолкі камель. А што засталося, удалося ўратаваць. Гэтае «астатняе», сухое і голае, пасадзілі зноў у зямлю. Ужо каля Дома культуры, на Рух'я.

Да сасны Лёнрота я прыйшоў з Маці Пірханенам, «хросным бацькам многіх карэльскіх пісьменнікаў», як сказаў Яака Ругаеў. Карэнны калевалец, школьны па-

стаўнік, вялікі патрыёт роднага краю, Маці Пірханен увёў у літаратуру не аднаго Ругаева, але і Анці Ціманена, Мікалая Лайнэ, Пеку Перту, Арцёма Сцяпанава, Васіля Мікеля... Год за годам, карпатліва адточваў ён таленты калевальскага краю на асялку гісторыі народа, яго песень і духоўнай мудрасці.

Пірханен мне расказваў, як у Латвозеры знайшоў Лёнрот Архіпа Пертунена і той спяваў яму трое сутак. Здзівіўся Лёнрот: «Калі ж настане канец тваім песням, мудры чалавек?» І адказаў Пертунен: «Прыйшоў бы ты, Лёнрот, запісваць нашы руны хоць некалькі гадоў назад, калі жыў мой бацька, дык ён бы табе спяваў пятнаццаць дзён, і руны былі б усё новыя».

Яшчэ Маці Пірханен казаў мне:

— Едзьце ў Вольніцу. Лёнрот запісаў там руны ад Антрэя Маліпена, ад Васілы Кіелівайнена. Там жывуць іх унукі і праўнукі. Адшукайце Васелэйн Мары, Іванан Улы...

Вось адкуль пачалася мая сцежка ў Вольніцу.

Цяпер зноў вярнуўшыся да Улы і Мары, я знайшоў іх на тым самым беразе Куйтыярві, у тым самым доме, за тым самым сталом і самаварам. І сялява, як тады, дваццаць дзён назад, ляжала на стале: смажаная, вяленая, вараная — быццам усяго на некалькі хвілін пакідаў я застолле і вось зноў вярнуўся на працяг размовы.

Улы і Мары адразу пусціліся ў роспыты: дзе быў ды што бачыў? Калі я скончыў расказваць, Іванан Улы заўважыла:

— Чужая рука пад пахаю халодная. Вось і мы з Мары баяліся, што руны будуць табе чужыя. Бо ты не ведаў дом, у якім яны нарадзіліся.

— Цяпер я шмат пабачыў.

— Цяпер і руны ты зразумееш.

Яна ўстала з лавы, усім траім наліла па шклянцы моцна заваранага чаю, па добрым кавалку свежага пірага з сялявою паклала ля кожнай шклянкі, села, уважліва паглядзела на Мары, нешта сказала ёй па-свойму — тая згодна кіўнула галавою, кінула два-тры слоўцы ў адказ. Абедзве паклалі рукі на калені і...

Не, заспявала не Улы. Яна толькі прыладзілася слухаць. Заспявала Васелэйн Мары. Пачала ціхім, задушэўным, нібы ручаёк, з-пад вялікага каменя, голасам:

Кіелты ванга Вяйнямёйні,
Кіелты колместа пагаста...

Цётка Мары пасля кожнай страфы спынялася, каб даць магчымасць Улы перакласці радкі руны:

Вучыў стары Вяйнямёйні,
Вучыў пазбягаць тры бяды:
Нельга свістаць на вадзе,
Нельга спяваць на хвалях,
Нельга старому жадаць маладую,
Захапляцца прыгожай.
Казаў стары Вяйнямёйні
Свайму малодшаму брату:
«Прыгожы кацёл на агні,
Калі вада ў ім кіпіць,
Мудрыя думкі ў галаве ў мужчыны,
Які нават без справы сядзіць.
Сіла не ломіць плячэй,
Думкі не ломяць галавы».

І тады, пры нашай першай сустрэчы, і цяпер я звяртаў больш увагі на цётку Улы, дзівіўся з яе ўвішнасці, кемлівасці, гаварлівасці і быў чамусьці ўпэўнены, што ў песнях яна таксама будзе першаю. Але першым голасам аказалася яе сяброўка, ціхая і рахманая. Можа, не толькі чалавек выбірае сабе руны, можа, руны выбіралі сабе выканаўцу, і сціплую нетаропкую жанчыну выбралі — якраз пад свой лад, працяжны і нехапатлівы.

Не хадзіў нікуды я вучыцца,
Не імкнуўся ў багатыя землі,
Я блукаў па лясах тваіх, Лапі,
Веславаў я па водах Віро.
У родным краі спяваць я вучыўся,
На сваіх дарогах лавіў руны,
Па кустах зялёных зрываў,
У алешніку іх знаходзіў,
Ад людзей вясёлых збіраў,
У лясах верасовых ламаў
І з травінак яшчэ абіваў.
З тысяч пялёсткаў, травінак,
З паўнюткіх сотаў пчаліных,
Адкуль мёд на зямельку капае...

Старыя зноў перакінуліся слоўцамі — зноў мне пераклала Улы:

— Сказала Мары: як самі пастарэлі, дык і руны старыя. Раней усё пра каханне пелі. А я кажу: калі б усе руны памяталі, дык нячысцік пералавіў бы сяляву ў Куйты.

Улы чакае, калі Мары, скончыўшы спяваць адну песню, заспявае другую, чакае цярпліва, моўчкі, ні словам, ні нават позіркам не прыспешвае. Песня павінна сама на-

радзіцца, выспець у душы, выліцца — Улы гэта ведае. Але Мары маўчыць. І тады, як здагадаўшыся, што ёй трэба ціха падумаць, успомніць, настроіцца, Улы заводзіць размову пра жыццё:

— У нас з ёю мужыкі не былі кроўнымі. І мы не былі з ёю кроўнымі. А пажылі — кроўнымі сталі. Мужыкі нашы загінулі на вайне. У мяне дачка ёсць, але не жыве са мною. Мы з Мары самі і ў касе, і ў рыбе. Усюды самі...

Мары ставіць на стол шклянку, паварочваецца да сяброўкі, глядзіць на яе, у самыя вочы, пакуль Улы не паўтарае ёй па-карэльску ўсё, што дагэтуль сказала мне.

Ёй, пасля — мне, як працяг ранейшага:

— Адна — баркас на вяроўцы. Яго хваляю і левым бокам аб бераг, і правым бокам аб бераг, і носам у пясок. Кароўку трымаю, лужок сама кашу. Тры капы накасіла, зграбла — мала. Працэнт саўгасу, працэнт сабе...

Кінула позірк на Мары, нешта заўважыла ў яе на твары — тут жа замоўкла, не дагаварыўшы. Мары апусціла рукі на калені і заспявала:

Прыляцеў арол і сеў на шула,
Лапамі зямлю хапае,
Крыламі травіцу топча.
Раскапусціўся арол на шуле,
Пазірае ў вокны —
Гаспадар пытае:
— Што, арол, ты сеў на шула?
Гаспадынін твар цябе прывабіў
Ці гаспадара багацце?
— Гаспадынін твар мяне не вабіць,
І не трэба мне тваё багацце.
Выглядаю я ў акне нявесту.
— Ты, арол, сядзеў на шуле тыдзень,
Пасядзі яшчэ два тыдні.
Падрасце няхай твая нявеста.
Пасядзеў арол амаль што тыдзень,
Адсядзеў пасля яшчэ два тыдні —
Зноў пачаў пытацца пра нявесту.
— Адсядзеў, арол, ты цэлы тыдзень,
Потым адсядзеў яшчэ два тыдні,
Пасядзі яшчэ хоць тры дзянёчкі —
Ужо рукаў адзелі на нявесту,
А другі рукаў мы не адзелі...

Праляцелі і тры апошнія дзянёчкі. Паклікалі бацькі арла да арліцы. А ён — прыгожы і дужы. Арліцы абяцае дом вялікі, вясёлы, сам будаваў — вянцы вазіў з лясочка ягаднага, мох з балацін самых мякенькіх.

Ступіла арліца ў дом арла — жахнулася:

Першая сцяна з касцей мужчынскіх,
А другая — з касцей жаночых,
Трэцяя сцяна з касцей аленя,
А чацвёртая — ад слёзак мокрая.
У куце бацька воўкам вые-завывае,
У падмосці маці рыкае мядзведзіцаю,
Сястра маўчыць — цвік ў сцяне тырчыць,
Брацец меншы — злыдзень першы...

Васелэйн Мары сціхае, цярэбіць на каленях, апусціўшы галаў, фартушок. Руна скончылася, ды не скончылася жыццё спявачкі ў руне: быццам не заўважае нас, быццам нішто, акрамя песні ды жыцця, якое ў песні, для яе цяпер не існуе. Песня прыгадалася «жаласлівая, перажывацельная», як кажа Улы, і душа Мары, поўнасцю зліўшыся з мелодыяй, з журбою слоў, адразу не можа адысці, супакоіцца.

— Руны для сэрца нялёгкія,— уздыхае Улы.— На вяселлях Мары часта прасілі спяваць. Спявае і плача. У нас так бывае: калі прыходзяць сваты і бацька згодны аддаць дачку, то запальвае пад абразом свечку. Калі нявеста не згодная, то падыходзіць і гасіць свечку, а згодная — не гасіць. Потым спяваюць. Бацьку, маці. Навошта выдалі лябёдушку замуж за сокала, няўжо не шкада свае дачушкі?.. Да слёз.

Цяпер ужо кажа Мары. Уважліва выслухаўшы яе, Улы перакладае:

— Гаворыць, што ёй не спявалі, як выходзіла. Бацька з маці не хацелі выдаваць, дык яна паехала будаваць Мурманскую чыгунку і там знайшла свайго мілёнка.

Мары глядзіць на Улы, пасміхаецца.

— А я таксама не пыталася дазволу. Ён мяне хацеў знайсці, дык прыехаў на Юшквозера. Я пагадзілася.

Сказала і заспявала:

Дзяўчат не мяняюць на грошы,
Не гандлююць імі пры народзе,
Вавёрак прадаюць за грошы,
Лісамі гандлююць пры народзе.

— У мяня не дужа суладна. Не пявуха я, не...

Зноў, аднак, зацягнула:

Як ён пакахаў мяне на возеры,
Вочы ў яго зрабіліся прыгожыя,
Глянуў на мяне, як той арол,
На душы ільдзінку растапіў.

Звонка засмяялася, прызнаўшыся... І заціхла, зажурылася.

Магчыма, Улы не жадала цягацца ў спевах з Мары, добраахвотна аддавала ёй першынства, прызнанае ўсімі ў Вольніцы. Пагаварыць пра жыццё, нешта прыгадаць — магла. І цяпер пачала ўспамінаць, як у восем гадкоў пайшла «карміць сваю галовушку», як усю мужчынскую палавіну сям'і Васелэйн Мары «выбіла вайна». Успаміны зноў расхвалявалі, і яна, нібы малое дзіця, прыкусіла губу. Тады зноў заспявала Мары, зноў яе руны паплылі з гары на гару, з возера на возера.

Тым часам Улы выйшла з-за стала, пачала корпацца ля печы — зачыняла пелькі (юшкі) на доўгіх драўляных дзержаках, чысціла хэлу (пліту пры печы), гусіным крылом шоргала ў купе (выцяжным каўпаку над плітою), даставала з касіно (скрыні пры печы) бульбу на заўтрашні дзень. Было відаць, што нашы сённяшнія руны вось-вось супакояцца на апошнім радку. Яшчэ, праўда, Мары спявала, яшчэ Улы перакладала мне яе руны, але ў тую хвіліну, як яна ўстала з лавы, з-за стала, песенны настрой у хаце пачаў ападаць, і лямпачка пад столлю пачала цьмець, свяціць напалавіну свае ранейшае сілы.

Я не памыліўся ў прадчуванні — замоўкла і Мары. Апошнюю страфу Улы пераклала не адразу, падумаўшы і ўздыхнуўшы:

— Чым яна закончыла свой канцэрт? Канчаў гэтак Архіп Пертунен, славуты калевалец:

> Пясняр, нават самы лепшы,
> Не пяе ўсіх сваіх песень,
> Як і вадаспад бурлівы
> Усёй вады не вылівае.

Гэтыя нечаканыя словы далі мне адчуць, што не адны руны скончыліся для мяне на восеньскіх карэльскіх дарогах, скончылася само падарожжа, надышоў час вяртання да сваіх родных песень, у сцены свайго ўласнага дома.

ДЫК ЧАМУ Ў ЛЕБЕДЗЯ ДОЎГАЯ ШЫЯ!

Ну вось я і дома.

На счарнелыя за доўгую восень дрэвы, на спацелую аконную шыбу, на спіну старога ціхага голуба цярусіць дробны, нібыта праз сіта, снег. Першы снег, магчыма, непадоўга, але надвор'е кіруе на халады, на маразы.

Раніца.

З брамы дзіцячага садзіка выходзіць гаманлівая чарада чырвананосай малечы. Надвечар, чакаючы бацькоў, малыя гэтымі сваімі насамі будуць адхукваць замёрзлыя шыбкі ў вокнах, а цяпер цёпла апранутыя непаваротні плывуць-валюхаюцца, быццам качкі. З імі наглядчыца: строменькая, у блакітным паліто, блакітнай шапачцы, белатварая, аж зліваецца з блакітнавата-белай раніцай. І мне адразу ўспамінаецца, што ў сваім карэльскім сюжэце я ледзь не згубіў адзін выдатны дзень — мой апошні паўночны дзень.

З Калевальскага раёна, з берагоў Куйтыярві, я вярнуўся ў Петразаводск. Да адлёту самалётам у Мінск заставалася раніца, дзень да вечара, вечар і ноч — да наступнай раніцы. Заскочыў у заўсёды шматлюдны буфет гасцініцы, выпіў шклянку чаю і выправіўся апошні раз прагуляцца па горадзе.

За ноч лёгкі марозік падсушыў паветра і асфальт, на дрэвы, карнізы дамоў, правады тралейбусных ліній і помнікі легла лёгкая бухматая бель.

Ад круглай, з чырвонага каменю, плошчы я прайшоў над гаманлівай Ласосенкай, перасек сквер ля краязнаўчага музея, пастаяў ля помніка Пятру Першаму — цар узвышаўся танканогі, нібы алень, ззелянелы ад часу і пабелены зазімкам,— зноў павярнуў на левы бераг рэчкі, абышоў драматычны тэатр з жыццярадасным канёнкаўскім ансамблем рабочых і работніц на высокім франтоне. Каля тралейбуснага прыпынку на жоўтай цаглянай сцяне вісела мемарыяльная дошка: тут калісьці стаяў дом першага губернатара краю паэта Гаўрыіла Раманавіча Дзяржавіна. Цяпер — і дом не той, навейшы, і шыльда нечаканая: «Выстаўка карэльскага жывапісу».

Маленькі выставачны пакой. Адзін з нешматлікіх. Нізкія, блага асветленыя сцены. Карціны...

Чалавек мадэліруе прыроду. У жывапісцаў пераважаюць шэра-зялёныя гамы. Такая Карэлія: шэра-зялёная... Гэтыя словы належала б узяць у двукоссе — успомніўся Горын па захімічаным астраўку ў Кіжах. Усё роўна як адсюль, з гэтага выставачнага пакоя, вынес ён свае думкі. Тут фарбы сапраўды шэра-зялёныя, яшчэ белыя, сінія, але не чыстыя белыя, не чыстыя сінія — ахутаныя шэранню. Фарбы Карэліі, яе прыроды? Але цікава, ці пабываў ён, Сяргей Мікалаевіч, у самай апошняй зале, вузенькай, падобнай на службовы калідорчык?

Драўляная паўночная вёска стаіць над ракою, нахілілася да вады, кожная хатка як у ваду наровіць сысці, некаторым да вады адзін чалавечы крок — звычайны для краю пейзаж. Але незвычайныя малюнкі, колеры: белая рака, блакітныя хаткі з высокімі, пад самыя стрэхі, светлымі вокнамі, валуны зараслі не шэрымі — агніста-чырвонымі, сакавіта-сінімі, выразна-зялёнымі, бялюткімі, чорнымі лішайнікамі, і тут жа да сонца выцягнуліся бялюткія парасоны невядомых мне кветак. Побач — «Ладзвінскі пейзаж»: чорная начная рака, за ракою, на тым беразе, дамы і дрэвы, лазні адна пры адной, амаль паньгомскія, і амаль паньгомскія дымы над нізкімі лазнямі. Яшчэ далей: прыгажуня «Айно» ў ружовым і блакітным святле раніцы — бялявыя, нібыта аснежаныя, вейкі, празрыстая кветачка ў медальёне. «Айно і дзевы» — зімовы белы пейзаж. Нават рака смерці Туанела не шэрая, як звычайна малююць у гэтым краі рэкі, а чорная і чырвоная, нібыта скрываўленая, ляжыць перад вачамі вясёлага і мужнага героя «Калевалы» Лемінкяйнена — у кантрасце з белым лебедзем, надта даўгашыім, як лебедзі Бесавага Носа, белым і ледзь-ледзь блакітным, быццам самы шчаслівы ўспамін. «Успамін аб Ладве» — таксама ніякай шэрасці, і разам з тым, што асабліва ўражвае, у гэтых чыстых фарбах няма спрэчкі з прыродай Карэліі, з яе фарбамі і колерамі. Спрэчка іншая — з самой шэрасцю: яе поўнае адмаўленне. І хай сабе чыстых колераў у прыродзе не так багата, хай пад няласкавым небам імжаць дажджы, плывуць шэрыя хмары, збіраюцца туманы, але ж і тут, як у любым краі, чыстыя сакавітыя колеры існуюць, іх, мімалётныя, трэба ўбачыць, злавіць, запыніць у памяці, у вачах, у сэрцы. Гэта разумее аўтар. І ловіць іх, а не пахмурную дажджлівую шэрань, чысты промень прапускае праз прызму гратэску і такім чынам даносіць да нас панараму паэтычна-казачную і рэальна-зямную адначасова.

Я выйшаў з выстаўкі.

У вачах плылі вясёлкавыя кругі, прашытыя яркім сонцам.

Тралейбуса доўга не было. Я зайшоў у тэлефонную будку і пазваніў паэту, аднаму з перакладчыкаў новай рэдакцыі «Калевалы» Марату Тарасаву.

— Глядзеў работы Юфы? Прыязджай, пазнаёмлю.

Светлы твар, бялявыя валасы, блакітныя вочы. Блакітнае паліто, блакітная шапачка, блакітны шалік. Быццам

адна з тых гордых «блакітных дзеў», якія паўгадзіны назад захаплялі мяне на ладвінскіх пейзажах.

— Мае любімыя колеры — блакітны і чырвоны.

— Вашы? А колеры Карэліі?

— Калі я скончыла Ленінградскае мастацкае вучылішча, мяне накіравалі сюды, у Карэлію, школьнай настаўніцай. Прапанавалі шмат вёсак — я выбрала Ладву. Па назве. Ладва! У гэтым слове мне адразу адкрылася штосьці казачнае, сама паэзія. І чысты-чысты блакіт. Здалося, што ў гэтай вёсцы жывуць героі казак.

— А прыехалі?

— І не памылілася. Людзі, праўда, мяне сустрэлі вельмі зямныя, ніякія не героі, проста людзі, душэўныя, працавітыя, але якая прырода! Рэчка — праз усю вёсачку. Вада чысцюткая, быццам у ёй зроду ніхто і ног не намыў. Берагі — камень, а па камені, пры самай вадзе, хаткі з высокімі вокнамі, лазні над вадою, дымы блакітныя плывуць з іх каменак па рацэ нізка-нізка. У школу ідзеш цераз мосцік, а ля яго — рабінка, гронкі чырвоныя. А як там сонца заходзіць! Ружовыя прамяні на блакітных стрэхах і дрэвах. Ладва — вобраз самой Карэліі.

— Блакітныя і ружовыя колеры? А шэрыя?

— Хто якімі вачыма паглядзіць, убачыць. Для мяне тая кропля чыстай расы адбівала ўсю раніцу, усё неба. Я ж з маленства любіла казкі. Расла пад цудоўныя казкі сваёй бабулі. Спачатку любіла іх слухаць, потым — маляваць. Прыехала ў Ладву — тут мае казкі зліліся з вёскаю, з прыродаю, з людзьмі. Асабліва — з жаночымі вясковымі вобразамі. Я наогул люблю жаночую натуру. Яна пластычная, у тонкіх лініях. Мне здаецца, што хоць Карэлія — край суровы, але жаночыя вобразы глыбей, больш паэтычна раскрываюць мясцовы пейзаж, характар. Вельмі палюбіла народны карэла-фінскі эпас «Калевалу». У кожным радку — незвычайныя сюжэты, вобразы. «Калевала» натхніла мяне надоўга.

З ілюстрацый да «Калевалы» ў Тамары Юфы ёсць акварэльны аркуш — «Айно».

> Выйшла ў беразняк зялёны
> Айно, юная дзявіца.
> Венікі вязаць з галінак...

Айно — дзіця прыроды. Яна лёгка апускаецца на дно марское і становіцца сястрыцаю сігам. Такая яна і ў Юфы. Блакіт аб'ядноўвае фактуру гераіні і прыроды

адным настроем, спрыяе паэтызацыі вобраза самой Поўначы.

— У народным эпасе жывапіс ідзе ад прыроды і вяртаецца ў прыроду. У гэтым мудрасць эпасу і народа, які яго стварыў.

Яшчэ нядаўна вядомая, здаецца, толькі сваёй вёсцы Ладве школьная настаўніца раптам становіцца адным з самых глыбокіх выразнікаў нацыянальнага духу ў выяўленчым мастацтве Карэліі. Адкуль гэтакі ўзлёт? Ён — ад зліцця таленту з прыродай, з народнай паэзіяй, з жыццём народа.

Думаеш пра гэта — і зноў прыгадваецца Бесаў Нос, размова з Нілавым каля наскальных малюнкаў першабытнага мастака. І наша тая размова:

— Чаму ў лебедзяў гэтакія доўгія шыі?..

— Гэтакія вадзіліся лебедзі?..

Не, Яўген. І тады яны, мабыць, былі такія, як сёння. Проста першабытны чалавек, які маляваў іх на скале, быў вялікі мастак. Каб перадаць прыгажосць прыроды, ён тады ўжо карыстаўся гратэскам як мастацкім прыёмам. Глядзі, як падобны яго лебедзь на лебедзя Тамары Юфы. Тыя самыя прапорцыі, ракурсы. Тое самае высакародства. Усё роўна як яны вучыліся ў аднаго настаўніка. А так і ёсць. Настаўнік у іх адзін — прырода. Так, яна вучыць нават мастацкім прыёмам. Ты ж, Яўген, сам і падказаў мне звярнуць увагу на тое, як мяняюцца наскальныя малюнкі ў залежнасці ад таго, раніца гэта ці поўдзень, дзень на схіле ці вечар, на возеры штыль ці шторм, у небе ясна ці воблачна, сыпле імжа ці зззяе сонца. Нават прапорцыі цела лебедзя, здаецца, мяняюцца ў залежнасці ад таго, пад якім вуглом на яго падае сонечны прамень. Тая самая шыя лебедзя падасца то надта доўгай, то як быццам нармальнай у даўжыні. Вось табе і ўрокі мастацтва. Можна і сёння адкрываць, аказваецца, тое, што ведаў яшчэ наш далёкі-далёкі продак.

Яшчэ адзін падобны ўрок мастацтва мне паднёс процілеглы, паўднёва-заходні бераг Анежскага возера, дзе здабываецца вядомы ў свеце шокшынскі малінавы кварцыт.

Каменяломні — унізе, глыбака ў нетрах, а ўверсе над імі — хваёвы лес, валуны. Яны высыпалі табунамі, быццам гэта жывёла пасецца на брусніцах, чарніцах, дурніцах. Адзін з валуноў нагадвае шыракагрудага скакуна. Ён нізкаваты, усё роўна як праваліўся капытамі ў зямлю.

Я саджуся на яго, нібы ў ёмкае сядло, прыглядаюся, як пастух, да іншых істот у табуне. Яны ўсе — жывыя?

Паветра над возерам і кар'ерам гайдаецца, густое і духмянае, кружыць голаў, і здаецца, што скакун пада мной ажывае. І не толькі скакун. Вось дзік насупраць. Прылёг, паранены ці стомлены, паклаў на зямлю ў верас магутны лыч. Лыч надта доўгі. Як тая шыя ў лебедзя на Бесавым Носе. Але ж гэтае «надта» якраз і робіць камень дзікам, жывым дзікам. Я злажу са скакуна, саджуся верхам на дзіка. Вакол мяне аднолькава таўсматыя авечкі — мой табун. Свіння з рабенькімі парасяткамі — таксама мае. Свіння пузатая, як зноў пароснае. А далей: жахліва-пачварныя дзікабразы, вялізная галава белавежскага зубра з дзвюма куксамі замест рагоў. Дзе сам зубр? Калі ёсць галава, дык быў і ён. Дзе падзеўся — загадка. Тут шмат загадак. Але я цяпер добра ведаю, што скакун — самая прыгожая істота ў табуне. Перасаджваюся зноў на яго, зажмурваю вочы і думаю пра дзядзьку Паўла, шафёра з каменяломні, які вось-вось павінен па мяне прыехаць. Але мне здаецца, што скакун нясе мяне адсюль, ад каменяломняў, ад майго табуна. І раптам — голас дзядзькі Паўла. Я адкрываю вочы: вось — ён, таксама на жывёліне верхам, побач. Адкуль узяўся?

Дзядзька Павел расказвае, як французскі імператар прасіў у рускага цара шокшынскі кварцыт на саркафаг Напалеону. Цар абурыўся: Напалеон Расію ў крыві тапіў, а ты яму яшчэ і дарагі камень дай на саркафаг? Але пасля астыў цар. Падумаў, разважыў: што такое саркафаг? Труна і труна. Было б на што добрае, а на труну — можна. І загадаў адпусціць трыццаць блокаў бясплатна, у дар французскаму народу.

Яшчэ дзядзька Павел расказваў пра карэльскія аметысты, рускіяльскі мармур, чырвоныя, з чорнымі паясочкамі, граніты вострава Святы Герман, шэрыя сартавальскія граніты, што ў вобразах магутных атлантаў падперлі партал Эрмітажа, калонамі ўзвышаюцца на Ісакіеўскім саборы і Адміралцействе ў Ленінградзе, пра граніт Рапаківі, якім выкладзены набярэжныя Нявы. І вядома ж пра мармур з Белай Гары, які любіць болей за ўсе іншыя камяні, з-за любові да якога збіраецца нават кідаць Шокшу, ехаць працаваць на Белую Гару.

Мара дзядзькі Паўла, пра якую ён так рады быў расказаць мне, выпадковаму на яго дарозе чалавеку, зноў нагадала руны Улы і Мары, малюнкі Бесавага Носа, спек-

такль «Дзеці прыроды» па п'есе Майю Ласілы на тэатральнай сцэне ў Петразаводску, дзе героі Юна, Пірка, Еры, Улы, Феда, Саку, Хейлі (колькі паэзіі ў саміх імёнах!) — сплаўшчыкі і сплаўшчыцы лесу — жывуць паміж скал, сагрэтыя навіссю хвой і вогнішчам, як жыў той невядомы мастак Бесавага Носа, пад музыку горнага вадаспада. Тут чалавек ва ўладзе прыроды. Яна, прырода, робіць яго шчаслівым. Тут ён прачынаецца з песняю:

Добры дзень, пагоркі й горы,
Добры дзень, мой бор яловы,
Добры дзень, бярэзнік светлы...

Гэтак Віктар Рымша вітае новы дзень, калі ранічкай выходзіць на паляванне. Але ж ці не такая і першая песня Вяйнямёйнена?

Ну такая ж, вядома. А хіба ж песні Улы і Мары, мудрасць Кутчыева і дзядзькі Паўла, мужнасць Аляксея з Бесавага Носа і памораў з Паньгомы — не працяг песень, мудрасці і мужнасці Вяйнямёйнена? І ці не ўсё гэта разам — паэтычны народны эпас Карэліі, берагоў якога не бачыў і Лёнрот? А хіба яго берагі бачылі Ямані Варагвонта ці Архіп Пертунен? Ці сам народ зямлі Калева?..

Эпас — акіян.

Народ — акіян.

Іх прыгажосць — у бясконцасці.

За акном, на балконе маёй кватэры ў Мінску, шызы голуб атрасае першы, яшчэ не зімовы, снег з пасохлых, але ўсё яшчэ жывых астраў.

Лёгкі марозік прыхапіў ранішнія шыбы, паклаў на іх празрыстыя малюнкі. Вось графічна строгія скалы з зусім белымі вяршынямі, а паміж скал — сінеча, як сінеча вады. Нешта ад Паньгомы, нешта ад Канчвозера. Вось бязлістыя бярозкі, а побач з імі і елачкі ў адвечна пушыстым адзенні. Бераг белы, пясчаны. Гарбаты мядзведзь, што ляжаў над Куйты, таксама тут. А гэта — сцяна шокшынскіх каменяломняў...

І грымоты — як адтуль...

Не — гэта ў маю мікра-Карэлію, у свет майго яшчэ аднаго трызнення ёю ўрываецца паўночны вецер — марана. Магутныя хвалі падымаюць сваю песню на вышыню дзевятага вала — б'юць у берагі Паньгомы, Бесавага Носа, Кіжаў, Вольніцы, Петразаводска:

— Р-р-ра!..

І зноў...

І — зноў: скрыгат, грукат... песня.

Канца-краю няма цяжкім уздыханням вады і каменя.

Пад гэтыя гукі мне бачыцца паньгомская скала і на ёй — стары Кутчыеў. Ён зашпільвае на грудзях кажух — цяпер усе кажухі Паньгомы будуць зашпілены на ўсе гузікі...

Ідзе марана.

Але ж нешта не вельмі грозна яна спявае сваю паўночную песню? Можа, гэта адтуль, з Поўначы, лятуць руны Мары і Улы? Можа, марана нясе на сваіх крылах паўночныя руны?..

Руны мараны...

У гэтых словах і гуках мне яшчэ доўга будуць чуцца песні ўсіх чатырох стыхій паўночнай прыроды, памножаных на стыхію дабраты і мужнасці чалавечага сэрца.

1973—1988

СВЯТЛО ЛІМЕНІ

Неяк увосень, калі я быў у Чэрыкаве, мы з мамай завіталі да дзядзькі Рыгора, мамінага роднага брата. На згоне зімы ў наступным годзе ён памёр, а тады яшчэ тупаў з кійком у руцэ — яму ішоў дзевяты дзесятак. Павёў нас у свой сад. Падвёў да дзвюх яблынь — пачаў успамінаць:

— А ці ведаеш, Нюська, колькі ім гадоў?

— Ведаю, што многа. Я была дзяўчынкаю, а яблыні ўжо тады былі немаладыя.

— Ты мне кажаш!.. Я за цябе старэйшы, а і то колькі сябе помню, столькі і гэтыя яблыні яблыкамі абсыпаныя. Іх яшчэ наш бацька садзіў. Яшчэ хлапчуком.

Успаміналі, гадалі, прыкідвалі і пагадзіліся, што яблыням больш як па сотні гадоў. А між тым яны і сёлета, ужо без дзядзькі, цвілі і зноў яблыкамі абсыпаліся.

Без добрага прыгляду, вядома, гэткі век не жылі б і не радзілі б. Але і дзядзька Рыгор, і мой дзед Анісім былі выдатнымі садоўнікамі, ведалі любое дрэва, любілі і сад, і лес, рабілі ў свой час і леснікамі. Кажу «і леснікамі», бо даўжэй, як лесніком, дзядзька служыў на граніцы, быў кадравым афіцэрам, у дваццатыя гады — начальнікам палітаддзела Чапаеўскай дывізіі, а дзед Анісім меў вельмі чулае сэрца — такія тады ў лесніках доўга не хадзілі. Дый у руках у яго было рамяство, блізкае да мастацтва, якое не горш і карміла, і да душы ляжала: ён быў славуты рымар і маляр, а як расказвае мама, дык і болей

таго — мастак. Са скуры мог зрабіць любую штуковіну, нават лакавыя чаравічкі паненкам, але раскідацца не любіў і абшываў толькі коней. Шыў сёдлы, аброці, шлеі, вупраж аздабляў строчкамі, кутасамі, металічным наклёпам, разьбою. Для шыкоўных карэт і фаэтонаў шыў са скуры падушкі, тыя ж карэты і фаэтоны пакрываў фарбамі, лакам, размалёўваў. Усюды, на кожным раменьчыку, на кожнай спіцы клаў аздобу вельмі высокага густу. І ў касцёл, і ў вялізны, на два прастолы праваслаўны сабор, якія стаялі ў Чэрыкаве, на самыя далікатныя работы заўсёды клікалі Анісіма Шаблоўскага — майго дзеда. Ён, высокі і грузны, узлазіў на высозныя купалы, пакрываў іх і крыжы золатам, і калі, як любіць расказваць мама, прыходзіў па святах з дзецьмі ў сабор, дык яму, як шаноўнаму госцю, бацюшка падносіў просвірку на сподку, хоць дзед, звычайны рамеснік, быў і небагаты чалавек.

Строма Сажа, дзе я нарадзіўся, вельмі маляўнічая. Па строме стаяць хаткі, лазенкі, крывулькі-сцежкі бягуць, нібы дажджавыя ручаіны, з гары да Сажа, раскідаючы крывулькі-платы, равы і ровікі пасабляюць ім ствараць тое бязладдзе, якое чаруе душу. І ўжо адсюль — толькі пераплывеш Сож — пачынаецца Ліменская пушча, ці, як усё яшчэ кажуць старыя людзі, Васілеўшчына — колішнія надзелы ліменскага пана Васілеўскага.

З ёю, Ліменшчынай, звязана ўсё жыццё маіх сваякоў па маці — Шаблоўскіх. І дзедава. І маміна. А пасля — і маё. Першы раз я адчуў яе як штосьці надзвычай роднае, сваё, кроўнае, як сцены роднае хаты, як маміны ці бацькавы рукі і голас, на самым пачатку вайны, калі мне было сем год, толькі-толькі я разагнаўся на восьмы, калі мы, бацькі і дзеці, спусціліся з гары на мост, каб па ім уцячы ў лес ад немцаў, якія былі ўжо зусім блізка,— гарачыя баі ішлі на Проні, пад Прапойскам, за трыццаць кіламетраў ад Чэрыкава. Мост цераз Сож быў драўляны, высозны і доўгі, з аграмаднымі фермамі ўверсе і быкамі ўнізе, а тады, на той узрост, здаваўся самым вялізным у свеце — ён нас, малых, і прываблівaў, як адно з самых-самых цудаў свету, і палохаў. І што там, на ім, рабілася! Людзі, коні, машыны, каровы, козы, а на вазах — свінні, куры, гусі, авечкі, і ўсё гэта — крычала, раўло, галасіла, плакала. А тут яшчэ, калі мы ўзышлі на мост са сваімі клункамі, у небе над нашымі галовамі з'явіўся чорны крыж нямецкага самалёта! Ён кружыў нізка над мостам, выбіраючы момант, каб кінуць бомбы, і пад ім, тым кры-

жам, яшчэ больш жах ахапіў усё жывое. Смерць была і ўверсе — той чорны крыж, і ўнізе — чорная вада ракі. Храплі, вырываючыся з хамутоў, коні, трашчалі парэнчы моста, пачалі страшэнна раўці каровы, але нішто нікога ўжо спыніць не магло, і людская рака вынесла нас у пушчу. І вось тады, здаецца, да мяне прыйшло сваё, не з расказаў мамы, а ўжо сапраўды сваё адчуванне Ліменскай пушчы: тут не было ўлады чорнага крыжа, смерць засталася там, ззаду, на адкрытым прасторы моста і ракі, а тут, у пушчы, быў паратунак, было жыццё, і гэта ўсе адчулі адразу, адчулі нават і мы, дзеці. Тое маё першае і самае, мабыць, вострае адчуванне пушчы як адзінай сілы ратунку запомнілася на ўсё жыццё. І яшчэ адно адчуванне запомнілася з таго часу — як адкрыццё, сваё, той самай пушчы. Яно звязана з пушчанскімі начлегамі. Яно ўвайшло ў душу ад лясных вогнішчаў, вакол якіх збіраліся ўсе: мама, бацька, сястра, сваякі і чужыя людзі, якія сядзелі сярод сваіх для мяне як свае таксама. Яно — ад той лясной цемені і зыркага святла вогнішчаў, ад цішыні, то лагоднай, як маміна на сон песенька, то вусцішнай, ад раптоўных уначы ўскрыкаў птушак, ад гаманы ля вогнішча, ціхай і таямнічай, зусім не такой, як удзень, ад вусцішнага пошуму дрэў над галавою. О-го, тыя вогнішчы, тое начное жыццё вакол іх! Калі б мець талент Івана Сяргеевіча Тургенева,— пашэрхлі б фарбы і гукі нават «Бежына лугу». Дык вось адтуль да мяне прыйшло адчуванне пушчы як таямнічае глыбіні, якую не разгадаць нікому і ніколі. Гэтае адчуванне пазней неяк мянялася, мабыць, з усё большым вопытам жыцця ў ёй, але ўвогуле засталося. Яно пачало мяняцца тады, як скончылася вайна і мы, вярнуўшыся з бежанства, зноў жылі на сваім чэрыкаўскім беразе — у зямлянцы. Хаты пагарэлі, бераг быў пусты, здзічэлы, а пушча за Сажом, надзіва, стаяла тая самая — магутная, непахісная, велічная — і мы, хлапчукі, падрослыя і насталелыя за вайну, хутка і рашуча праклалі туды свае сцежкі-дарожкі.

А ўсё ж і тое пасляваеннае адкрыццё пушчы — грыбное ды ягаднае — не было яшчэ сапраўдным яе адкрыццём, каб на ўсю шырыню ды глыбіню. Самае-самае адкрыццё Ліменшчыны прыйшло да мяне пазней, ужо ў сталыя гады, калі пушчанскія сцежкі прывялі да пушчанцаў, жыхароў гэтага ляснога краю, і калі многія з іх сталі маімі блізкімі сябрамі. Адным з іх, нават ці не першым з іх, быў Аляксандр Васільевіч Карпенка — ляснічы Лі-

мені, не проста ляснічы, а яе, Лімені, душа. У той час я толькі-толькі скончыў універсітэт, рабіў у раённай газеце, блізка ад Чэрыкава будаваў дом і ў Лімень прыязджаў па лес.

Што ўспамінаецца з тых дзён, дзён завязі нашае дружбы з Аляксандрам Васільевічам? Многае, вельмі многае. І вельмі шкада, што пра многае не раскажу свету, людзям — не паспею. Хоць штосьці і расказаў. Хоць бы і ў «Пушчы».

Успамінаецца летняя пагодлівая раніца. Сонца паднялося па-летняму рана, але расы на травах яшчэ не высушыла, яшчэ кантора лясніцтва на замку, а ля канторы нас, кліентаў, поўна сабралася. Адзін на аднаго глядзяць, пазнаюць ці не пазнаюць, часцей — не пазнаюць, кожны сам сабе думае: і адкуль вас, людцаў, столькі нагнала, за вамі ці атрымаеш той лес, які трэба? Адкуль нагнала? Каб жа толькі са сваіх лясных вёсак ці хоць са свайго раёна, а то ж з суседніх раёнаў, нават і не суседніх, далёкіх. Старыя, што і ногі ледзь валакуць, інваліды, мужчыны ў самай сіле, якіх бервяно, асабліва камель, вельмі любяць, жанчыны, таксама адна на адну непадобныя, маладзейшыя і старэйшыя, падлеткі — усе чакаюць ляснічага, моляць бога, каб ён сёння прыйшоў пакладзісты, добры. І вось ён выходзіць дарогаю з лесу, адзін ці з леснікамі, тэхнікамі. Усе, хто ля канторы, хто ляжаў ці сядзеў пад клёнам, на ганку, пад ганкам на мурагу, хто дзе драмаў ці спаў, падхопліваюцца дружненька, як па камандзе, атрасаюцца, зашпільваюцца, прыводзяць сябе ў парадак. А ён падыходзіць нетаропка, здароўкаецца, строга аглядае ўсіх, амаль кожнага — у твар, зазіраючы ў вочы, і тады толькі, усіх, здаецца, заўважыўшы, пра кожнага штосьці падумаўшы, падымаецца на ганак. Здымае з чэпа ўвесісты замок, адчыняе дзверы, пераступае цераз парог, а за ім — першымі абавязкова ішлі тэхнікі, затым леснікі, рабочыя, конюх Анані Якаўлевіч Зарэцкі і ўжо следам за імі ўсімі — кліенты. Гэты парадак быў тут абавязковы для ўсіх і свята захоўваўся.

Але я сам яго ці не парушыў, не назваўшы ліменскага бухгалтара Уладзіміра Іванавіча Мядзведзева. А чалавек гэты быў рэдкасны. Пра яго хадзілі легенды. У асноўным пра яго талент паесці і выпіць. І то была не брахня. Праўда. Я сам бываў у адной з ім кампаніі і магу засведчыць, што ён адразу мог з'есці калі не паўкабана, то сцягно — як не бывала, ці два кілаграмы сала, ці вядро бульбы, ці...

і выпіць адпаведна. Але чаму і не з'есці, калі важыў за восем пудоў? Аднойчы я прывёз яму пачытаць раман Рабле «Гарганцюа і Пантагруэль». Не, узваліць на сваю галаву гэтакую работу ён не рызыкнуў, але тое-сёе, выбарачна, прачытаў і рагатаў ад душы. Казаў мне: «Бедны быў бы твой Гарганцю, калі б я сеў побач з ім да кабанчыка!»

Пра ўсё гэта я менш за ўсё хацеў тут расказваць — так атрымалася. Я хацеў сказаць, што чалавек Уладзімір Іванавіч быў добры, а сваё месца ў лясніцтве лічыў калі не першым, дык другім абавязкова. Ён ведаў, што грошы кіруюць светам, а ўсе грошы былі ў яго ў сейфе, ключы ад якога ляжалі ў яго кулаку. І таму калі ляснічы заходзіў у кантору, то следам за ім ішоў ён, ліменскі бухгалтар Уладзімір Іванавіч Мядзведзеў, які ў душы лічыў сябе ўсё ж першым чалавекам Ліменi.

Дык вось дні гэтыя, калі збіраліся кліенты, называліся тут «вялікімі сходамі». Ляснічы і бухгалтар сядзелі за адным сталом пасярод пакоя, а вакол іх — людзі адусюль, знаёмыя і незнаёмыя, хітрыя і шчырыя, сумленныя і ўрвіцелі, здаровыя і хворыя, такія, каму трэба паболей, і такія, каму хопіць і меней. А калі мець на ўвазе нарад, то ўсім трэба было болей, як у тым нарадзе. На хату звычайна чалавеку выпісвалі пяць кубоў, а ці з тых пяці хату паставіш? Іх і да падаконня не хопіць. Чалавек тады і мудрыў, як узяць болей. Ілгалі, кралі, спойвалі леснікоў — хто як мог, хто на што быў здатны. Тут і ляснічаму, калі ў яго душа — не камень, ой як цяжка. Усім памагчы хацелася, а як ты ўсім паможаш? І ўсё ж памагаў ён многім, асабліва старым, бяднейшым, слабейшым. А хітрым, хапугам, хто наравіў з іншым леснікам праціць хвою ці дуб, ходу не даваў. Людзі ведалі яго круты нораў, хаваліся, але і ён іх бачыў наскрозь: хто што думае, хто чым дыхае, хто ў які бок верне. І таму тут, у канторы, у дні «вялікіх сходаў», ішла не проста выпіска лесу, а ціхая, як быццам непрыкметная, вайна за чалавека, за праўду, за лес. Ляснічы не спяшаўся выпускаць людзей з канторы, з кожным завязваў гаворку не толькі пра лес, але і пра сям'ю, пра вёску. Раптам успомніць, як той ці іншы кліент прыязджаў летась, пазалетась, дзесяць гадоў назад, што ён тады ў лесе браў, як браў. А то згадае мінулае Ліменшчыны, калі яна была за панам Васілеўскім, тыя лясныя парадкі, тых леснікоў, выйдзе і на часы ранейшыя, на лясныя ўказы Пятра Першага — смелыя, мудрыя, ча-

сам жорсткія, а то і смешныя, як на цяперашні розум,— на тое мінулае нашага лесу, калі яго сплаўлялі па Сажы і Дняпры ў Азоўскае і Чорнае моры, дзе ён ішоў на будаўніцтва першага рускага ваеннага флоту, калі яшчэ гэты лес належаў князю Пацёмкіну, а той якраз і будаваў, па даручэнні царыцы Екацярыны, першыя ваенныя фрэгаты і дрэдноуты. А то, бывала, падпісваючы лесарубны білет, згадае па нейкай аналогіі дзеда Піпку, як той служыў фурманам у пана Васілеўскага — дзед Піпка тады жыў у суседняй вёсцы,— ці дваццатыя гады, калі ў маёнтку адкрылася школа-камуна, якую ўзначалілі браты і сёстры Лепяшынскія, сваякі вядомага рэвалюцыянера-ленінца Панцеляймона Лепяшынскага. Таксама цікавая, багатая старонка Лімені.

Звычайна чалавек, атрымаўшы білет на лес, спяшаецца хутчэй схаваць яго ў кішэню ды ляцець да сваіх сасонак, ялінак, бярозак. Ляснічы гэтакіх не любіў. Ён сам ніколі не спяшаўся ні са словам, ні з выпіскаю білета, а хто спяшаўся — той кантору пакідаў самы апошні. Яму важней за ўсё на свеце было пагаварыць з чалавекам, зразумець яго, хоць словам дапамагчы. А цяпер, праз шмат гадоў, мне здаецца, што тыя размовы з людзьмі Васільевіч вёў і дзеля мяне, для мяне, тады яшчэ маладога газетчыка, пачынаючага пісьменніка — даваў мне ўрокі людскога жыцця на будучае. І ўрокі тыя аказаліся незабыўнымі. Дзіву даюся, як спавядаліся яму людзі, давяралі самы патаемны свой боль, якая шчырасць была паміж іх.

Раман «Пушча» я напісаў значна пазней, тады пра раман не думаў, наогул ці я думаў, што тое, людское, некалі ляжа ў радкі маіх твораў, але цяпер бачу, што ў душы маёй раман пісаўся ўжо тады, у лясной ліменскай канторы, па-за яе сценамі, дзе лясы і лясы, дзе Сож, лясныя крыніцы, лугі, тыя лясныя дарогі і сцежкі, якія — я гэта зразумеў — не адзін год хаваюцца ад чалавека, пакуль не прызнаюць яго сваім, сабе патрэбным.

У мяне часта пытаюцца, хто такі Валошка, герой рамана, дзе я яго знайшоў, хто такі Зімавец, другі герой рамана. Пытанні гэтыя для мяне цяжкія, і я рады, што пра гэта не пытаюцца хоць на Ліменшчыне — там усё ведаюць. Але і там я неаднойчы тлумачыў, што нельга ў Валошку бачыць толькі Васільевіча, у іх розныя сем'і, розны ўзрост і яшчэ шмат чаго рознага. Але ў той жа час алень рогі не схавае — відаць кожнаму, у каго ёсць вочы. І сам сабе я прызнаюся: Валошка — Васільевіч, хоць і не думаў,

калі пісаў, што гэтакім будзе падабенства. Аднолькавыя характары, душы, погляды на свет, на людзей, на прыроду. Дый вонкавага нямала агульнага: захапленне зверам, слончынай цягаю, бакасінымі шлюбнымі песнямі, рознымі драбніцамі ляснога жыцця, іншаму воку зусім непрыкметнымі. Валошка і лесапасадачныя машыны робіць тыя самыя, што і Васільевіч. І філосафы абодва. Ды і лёс у абодвух нялёгкі. І што абурае. Хай бы жыццё іх ускладнялі нейкія заганы характараў, а то ж наадварот — багацце натуры, талент.

Я неаднойчы бачыў, як у Лімень прыязджала начальства, ляснае і не ляснае, і як Васільевіч побач з тымі, ад каго залежаў, каму падначальваўся, выглядаў чалавекам і спецыялістам шмат разумнейшым, цікавейшым, мудрэйшым. Такім людзям, па шчырасці кажучы, жыць і працаваць цяжка, асабліва калі яшчэ і душа сумленная, праўдзівая, і натура ўпартая. Вось ён і звольніўся «па ўласным жаданні». Паехаў працаваць аж у іншую вобласць. Але сям'ю сарваць з наседжанага месца, дом прадаць не паспеў, як адчуў, што нідзе яму спакою не будзе, акрамя як у Лімені. Помню, як пасля прызнаваўся: «Вярнуўся я ў Лімень і бачу, што машыны, мною выдуманыя, лес садзяць, мае станкі на лесазаводзе кроіць дошчачку, на лузе, які я асушаў самаробным экскаватарам, леснікі траву ў пояс косяць, лес, які сам садзіў, шуміць-расце. І зашчымела сэрца: як жа я ўсё гэта быў кінуў?»

На лясную службу, аднак, ужо не вярнуўся. Працаваў то дыспетчарам на аўтабазе, то механікам на лесазаводзе, то рабочым. Хваробы прычапіліся — на пенсію выйшаў.

Нядаўна заехаў да яго. Сядзіць за сталом, начапіўшы на нос акуляры, выразае з ліпы ножычкам скульптуру грэчаскай багіні, заступніцы лясоў і звяроў. Работа не закончана, а ўжо відаць, што робяць яе рукі мастака. Ведаю: ніколі раней не браўся ён за гэтую работу, а вось узяўся, як вольны час з'явіўся, і атрымоўваецца што трэба. І настрой добры. Жартуе, усміхаецца. А ўсё ж і жарты, і ўсмешка — праз нейкую тугу, глыбока схаваную. Туга, мабыць, па сапраўднай рабоце. Па Лімені.

Дзе логіка? Чалавеку таленавітаму, сумленнаму толькі б і рабіць тое, што ён можа, што любіць рабіць, а ён вымушаны кінуць работу. Каму гэта трэба? Яму самому — не. Дзяржаве? Не. Дык каму? Мой Валошка Лімені не пакідае, ва ўсякім выпадку — на плошчы аднаго рамана,

хоць цяжка яму, як і Васільевічу. Поўнага суладдзя са светам у іх абодвух няма. Цяпер вось думаю, што пра Валошку я пісаў, увесь час перажываючы за Васільевіча, пад яго вельмі моцным уплывам. Гэта, відаць, добра, але, можа, і не зусім добра. Можа, мне не хапіла свае ўлады над героем.

Зноў ахвота вярнуцца ў кантору лясніцтва, да людзей. Вось тут, адразу ля дзвярэй, звычайна сядзеў на сваёй бензапіле Коля Кандратаў. Ён працаваў пільшчыкам, валіў і крыжаваў лес — камусьці і гэта рабіць трэба. Заўсёды вясёлы, жартаўлівы, рагатун і насмешнік, ён асабліва здзіўляў усіх у лесе з пілою ў руках. І без пілы. Стане ў адным месцы сярод дрэў, доўгія рукі з пілою працягне да камля — дрэва ўжо ляжыць, а за ім тут жа другое, трэцяе, пятае. З месца, здаецца не сыдзе, пілы не заглушыць — ужо вакол яго светла-светленька, сонечна, чысценька, быццам і не расло тут нічога. І дрэвы заўсёды ляжаць так, як трэба Колю. Ніводнае не завісне на іншай дзераўіне, не заўпарціцца, не зачэпіцца, куды Коля вокам пакажа — там яно ўжо і ляжыць. Здавалася, што ён на тыя камлі і не глядзіць — то нешта расказвае, то жартуе, то спявае,— яны самі перад ім кладуцца, адно за адным. А то стаім над якім камлём удвух, утрох, учатырох — як яго ўзяць? Падсоўваем калы, крэкчам, на далоні паплёўваем, а ён не даецца. Коля падыдзе. Спачатку рагатне з нас, як паветра лішняе з грудзей выпусціць, потым усіх развядзе аграмаднымі рукамі ад камля, з канца, танчэйшага, адзін падхопіць, паставіць «на папа», прысядзе пад яго, адной рукою абхопіць, таўсцейшы канец, камель, адным рухам сабе на клуб ускіне — і панёс. Мы за ім следам, хапаемся, каб памагчы, баімся, каб не надарваўся, а ён, Коля, нясе і рагоча. А то, бывала, коціш бярвяно па лагах на машыну — адзін канец у кузаў на «лісіцу», другі на прычэп,— падкоціш пад борт, а вышэй ускінуць ужо ні ў кога сілы няма: крэкчаш-крэкчаш... І раптам бервяно лягчэе на тваім плячы, на руках, плыве, нібы само па сабе, угару і ляціць у кузаў. Азірнешся: Коля стаіць за спінаю, смяецца ўсім сваім вялізным прывабным тварам. Ён быў далёка не прыгажун, але я рэдка сустракаў чалавека, які б гэтак прыгажэў, смеючыся, рагочучы. Рабіў за дзесяцёх, але заўсёды без крыку, без злосці, здавалася, што і без поту, весела. Высокі, хударлявы, а косць буйная, душа шырокая — хоць рабіць, хоць гуляць. Адным словам — сіла! Артыст! Быў чалавек!..

Кажу, на жаль,— быў.

Каля Лімені, ад вёскі метраў трыста, у спелым сасновым лесе ёсць могілкі. Кожны раз, прыехаўшы сюды, а бываю я тут даволі часта і падоўгу, едучы міма праз лес, спынюся, пастаю над магілкаю Мадэста Мікалаевіча Ляпяшынскага, у школе-камуне якога вучыўся мой дзядзька Саша, які рана памёр, яшчэ да вайны, над магілаю Івана Васільевіча Гутарава, майго, па універсітэце, прафесара, які, памёршы ў Мінску, пакінуў запавет, каб яго пахавалі тут, у ліменскім лесе, побач з Лепяшынскім, у камуне якога таксама вучыўся. А праз дзве магілкі — курганок Колі Кандратава. Стаю і думаю: як гэта так здараецца ў жыцці? Чалавек удаўся магутны, прырода яму дала столькі сваёй сілы і прыгажосці, столькі любові да жыцця, да людзей, здавалася, што жыць такі чалавек будзе калі не вечна, дык доўга, вельмі доўга, а ён і да сарака не дажывае. І ад чаго памёр? Кажуць — надарваўся ў рабоце. А хто калі бачыў, каб ён падрываўся? Ён жа заўсёды, ваюючы з дрэвам, жартаваў і рагатаў. Вось загадка прыроды! Адно курганок застаўся ад такога чалавека, ад усяго таго, што было. Як гэта так?

І не мая заслуга, што душу, сілу, натуру сваю Коля Кандратаў аддаў майму Клімашу з «Пушчы». Ён яго выбраў і ў мяне, здаецца, аб тым не спытаўся. Я сам знаходзіўся ў палоне Колевай непаўторнай натуры. Але аддаў ён сябе не аднаму Клімашу. Ад яго — і Міцька Курнопа. Ён, Коля, нібы падзяліў сябе на іх двух. Аднаго яму было мала. І вось тут я сам дзіўлюся: як гэта атрымалася.

Часам і не ведаеш, пакуль працуеш над творам, з каго пішаш свайго героя, нават і любімага. Напішаш — тады раптам пазнаеш у ім кагосьці са сваіх блізкіх, жывых ці былых жывых.

Гэтак атрымалася з Нікодымам. З каго пісаў — не ведаў, не думаў. А напісаўшы, убачыў у ім свайго дзеда Анісіма. І не толькі душа ягоная ў Нікодыма, але і справа жыцця, хай сабе не ўся, хай сабе часцінка.

Затое вось да дзеда Ягора, Ягора Захаравіча Лісікава, адразу, як сышліся, пачаў прыглядацца з пэўным прыцэлам. І не адзін я ў гэтым павінен — ён сам таксама. Адразу гэтак сябе паказаў. А паказаць сябе ён можа. І любіць. Помню, як прыехалі да мяне ў Лімень Валодзя Караткевіч, Янка Брыль і Рыгор Барадулін. Ну, чым вітаць гасцей? Юшкай, вядома, на маляўнічым беразе Сіняга возе-

ра. А якая юшка без дзеда Ягора? І ён пастараўся — добрых лінёў злавіў. Было вогнішча на беразе пад хвоямі, была юшка, былі песні, размова. А дзеду Ягору гэтага мала: «Што за паэты без вершаў?» Валодзя Караткевіч чытаў «Заяц варыць піва», а стары аж скакаў ад асалоды і прапаліў штаны, ды адзаду, на далікатным месцы. «І як мне,— казаў,— ісці да бабы?» Паставіў сушыць вясло, а на яго надзеў Рыгораў берэт. Сабраліся ад'язджаць — берэта няма. «Дзе, дзед, берэт?» А ён рагоча: «Буслам аддаў». Амаль гэтак і атрымалася: праз год заехаў я ў лімёнскую кантору, гляджу — на галаве ў лесніка Рыгораў берэт. Дзе, пытаюся, узяў? А ён і кажа: «На Сінім бура зламала хваіну, дык гняздо шэрай чаплі з яе звалілася, а ў гняздзе тым і гэты берэцік быў. Заржавеў на дажджах ды сонцы, злямчыўся, але на галаву ўзлез». Пасля Барадулін напіша пра гэта ў вершы «Ліст у Лімёнскае лясніцтва». І яшчэ раз парадуе дзеда Ягора. Ад той сустрэчы і здымак застаўся: усе сядзяць на беразе Сіняга табунком, пісьменнікі і леснікі, а дзед Ягор асобна, наперадзе, прыкурвае ад вялізнай, большай за самога сябе, галавешкі. «Гэта,— кажа,— мой лепшы палтрэт на фоне ўсёй беларускай літаратуры».

Чым уразіў мяне дзед Ягор з першай сустрэчы? Сваёй еднасцю з прыродай: ракой, азёрамі, лугам, лесам. «У прыродзе трэба быць ціхім, як рыбіна»,— казаў ён і сам, слухаючы, не варушыўся, гадзінамі мог сядзець ціха, не кажучы ні слова, хоць пагаварыць любіў. «У прыродзе трэба мець доўгія вушы, вострыя вочы,— казаў.— Тады такога наслухаешся, такое ўбачыш, чаго і ва сне не бывае. Сам, бывала, з лодкі на бераг вылезе, закурыць і маўчыць — слухае. «А што ноч? Гэта не значыць, што калі ноч, дык і сон павальны. Прырода ўсю ночку працуе. Тады, вядома, калі ты яе разумееш, чуеш. А як глухі, дык табе і здаецца, што яна маўчыць, спіць». Сам бачыў і чуў яе дзіўна, кожную яе праяву, кожны шолах, за кожным шолахам паэму чытаў. А як мог расказваць! Аднойчы ўлетку я, прыехаўшы, раскінуў на беразе Сажа палатку, і там ён хутка знайшоў мяне. Вечар сядзелі каля вогнішча. Спачатку ўсё спяшаўся дадому, «да бабы» — дарэчы, яна ў яго, Хадора, дужа строгая,— а пасля і на бабу забыўся, да раніцы, пакуль не развіднела, «плёў кашы» — пра сады, грады, сваю маладосць. Была пара, калі пайшла пладажэрка, і ён пачаў з яе, адкуль яна бярэцца і як з ёю ваяваць, а з пладажэркі перакінуўся на жанчын і пачаў

сыпаць «анекдотамі са сваёй кухні». Яго анекдоты, вядома,—тое, што было з ім, Ягорам Захаравічам, але расказвае так, быццам усё было з іншымі. Вось — пра бабу, якая не любіла, калі яе мужык хадзіў на паляванне. «А якая баба любіць таго паляўнічага, што прыносіць дадому пустыя кішэні? Ці таго лаўца, які ловіць паветра? Любой гэтакі не па губе». І вось гэтая — усё хавала ад мужыка патранташ. Аднойчы стала на парозе, дзверы загарадзіла, не пускае, зноў за патранташ хапаецца. Ну не біцца ж з бабаю? На, бяры. Але што ты з ім рабіць будзеш? А яна, доўга не думаючы, яго ў печ. А была раніца: у печы дровы гарэлі, чыгуны стаялі. Кінула патранташ у агонь і стаіць, рукі ў бокі, смяецца, як з дурня: ну, маўляў, што ты цяпер рабіць будзеш, куды з пустымі ствапамі пойдзеш? А мужык спачатку і разгубіўся быў, але скеміў, што гэта зараз пачнецца — таксама вочы павесялелі: ну і ну, баба, зараз ты ў мяне абразумішся. Тут у печы і пачалася вайна — патроны пачалі рвацца. Баба — на падлогу, ляжыць і не дрыгае. А мужык плюнуў на ўсё гэтае ды з хаты: сама кашу заварыла — сама і расхлёбвай. Расказваў усё гэта дзед Ягор як быццам не пра сябе, анекдот, але ўсюды «я» ды «баба мая». Як жа было паверыць, што гэта анекдот? Хоць і ведаю: са стрэльбай дзед Ягор не ходзіць, ён з тых рыбакоў, якія на паляўнічых плятуць несусвеціцу, як на самых заклятых сваіх ворагаў. На гэта, мабыць, што я ведаю, і ён разлічваў. Але пасля з'явілася ў мяне яшчэ і такая думка: ці не Хадора цябе некалі і адвадзіла ад стрэльбачкі?

Не так даўно, вясною, сустрэў яго ў Чэрыкаўскім лясгасе. Глядзіць вясёлым вокам, усміхаецца:

— А рыбка, Віцька, плешчыцца?..

Ну як было не зразумець празрысты намёк? Трэба нам на Сажы сустрэцца. Але спяшаўся я тады ў Крычаў. Заўсёды некуды бяжым, спяшаемся. Пасля і сам шкадаваў, што яшчэ раз не пасядзеў з дзедам Ягорам на беразе Сажа ці на Сінім возеры, што даўно мы з ім вогнішча не раскладалі.

Калі развіталіся, у вачах у старога я заўважыў даўно знаёмую тугу праз далікатную ўсмешку. Часта і здаўна яна перарастае ва мне ў маю ўласную тугу — без усмешкі.

З гэтай тугою — праз усмешку — ён аднойчы сказаў мне:

— Эх, каб я быў паэтам!..

Яму заўсёды гэтага не хапала: выказаць свету сваю ду-

шу і душу прыроды, якую ён ведае як сваю. Аб гэтым яго вечная туга. Адсюль, ад гэтае тугі, і тое, што сказаў пры апошняй сустрэчы: «А рыбка пялешчыцца?..» Ён шукае сустрэчы з чалавекам, якому можа хоць крыху, хоць у нейкай малой меры выказацца, аддаць тое, што адчувае і ведае, што нажыў з гадамі, іншым людзям, а праз асобных людзей, можа, і ўсяму свету, і такім чынам вызваліць душу ад цяжару, ад тугі, або, як неаднойчы казаў, «вызваліць душу ад грэху». На яго думку, выходзіць, насіць у сабе тое, што можна выказаць свету, насіць у сабе, не выказваючыся,— гэта «насіць у сабе грэх».

І што вось тут мне рабіць? Трэба ехаць да дзеда Ягора. Усё кінуць і ехаць. Тым больш што і дзед Гарох з «Пушчы» — не ўся, прызнаюся, глыбіня і паўната дзеда Ягора. Пакуль што не ўся. І трэба ехаць.

Тут і мая радасць, і маё засмучэнне. Радасна, што жыве дзед Ягор, што я магу бясконца слухаць яго, пераліваць у сябе, а потым і ў свае творы, яго думкі, перажыванні, вопыт жыцця. Тут як бы жыццё чужое цябе прызнала, табе адкрылася, і твор твой гэтага чакае, патрабуе. Але ёсць і засмучэнне: відаць, ніколі не ўдасца, каб жыццё гэтае схапіць на ўсю глыбіню, чарпануць да самага дна, наліць ім твор з берагамі, ні кроплі не згубіўшы па дарозе. І вось тут, думаючы пра ўсё гэта, памятаючы пра «грэх» дзеда Ягора, зразуметы ім як немагчымасць «излить миру» сваю душу, я аднойчы выразна адчуў, як не адчуваў раней, сваю пісьменніцкую задачу — найгалоўнейшую: пасобіць дзеду Ягору вызваліцца ад яго цяжкога «граху» перад светам. Адчуў я гэта той, калі не памыляюся, ноччу, улетку, калі паставіў на беразе Сажа палатку, а дзед Ягор знайшоў мяне і мы да раніцы, пакуль у небе зоркі не пагаслі, вялі бяседу. І з таго часу разуменне сваёй задачы я не змяніў. Можа, шырэй яе зразумеў з часам? Бо ўбачыў, што бяда старога — не толькі яго бяда. Хіба Васільевіч не пакутуе гэтым самым: выказацца перад светам? Нядаўна разгарнуў раённую газету — яго, Васільевіча, артыкул: «Верабей». Пра вераб'я артыкул. Спытаў: аказалася, што не першы яго артыкул у газеце. Пісаў пра асіпу, пра бярозу, пра грыбы. І цікава напісана: сваё, не чужое, свае сустрэчы з асінамі, бярозамі, вераб'ямі, грыбамі. А Коля Кандратаў хіба быў іншы? Хіба яго шчырая, ад душы, работа і рогат не былі жаданнем выказацца перад людзьмі? Дый усе ліменцы гэтакія.

Ведаю, што цяжкая ў мяне задача. Але, як кажуць,

назваўся груздом — скачы ў кошык. Расказаць пра такіх людзей, як Ягор Захаравіч, Васільевіч, Коля Кандратаў, усе іншыя ліменцы, шчыруны мае ліменскае пушчы, паказаць свету іх жыццё, душы і думкі, пакуты і радасці, можа, мне і не па сілах. Але колькі тых сіл ёсць — трэба рабіць. Бо, калі і далей па шчырасці, бачу, што і дзед Ягор, і Васільевіч на мяне спадзяюцца. Не магу я цяпер ужо сам-насам са сваім «грэхам» пакінуць дзеда Ягора.

З гэтымі думкамі мне трэба, дый ахвота, яшчэ раз вярнуцца ў Лімень, ужо зімовую, засыпаную снегам, да Петрака Кірылавіча Ерафеева, ліменскага егера, да ўспаміну пра яго самога і яго Тарзана, выдатную сібірскую лайку. Мы тады абклалі дзікоў на вяселлі і аднаго ўзялі. Але крыху пазней, калі ўжо цямнела, калі збіраліся вяртацца ў леснічоўку, Тарзан зноў падняў дзікоў. Сабака счапіўся з імі, а Пятрок быў блізка — стрэліў і ўклаў тым адным стрэлам не толькі свінню, але і Тарзана, хоць паміж імі, свіннёй і сабакам, было добрых дзесяць крокаў. Куля прайшла праз свінню і рыкашэтам ад косці прашыла сабаку. Тры дні Пятрок піў гарэлку і плакаў несуцешна, як дзіця, і слёз сваіх перад людзьмі не саромеўся, не хаваў. А я глядзеў на яго гэтакага і прыгадваў колішні Петракоў расказ-успамін, як недзе на пачатку вайны ён трапіў у палон і як амаль усю вайну, тры гады, немцы ганялі яго па лагерах смерці. Апошнім акордам, самым трагічным, быў сусветна вядомы Майданак. Тады, слухаючы Петрака, я здзіўляўся: як чалавек усё гэтае вытрываў, як выжыў? Цяпер падумаў іначай: як, такое перажыўшы, ён захаваў яшчэ і слёзы для Тарзана? І не адзін я гэтак думаю, не адзін я гэта ўсё ведаю. Ведаюць ліменцы, уся наша пушча. Ведаюць ліменскія алені. Гэта ж ён, Пятрок Кірылавіч, гадоў дваццаць назад прыняў іх, перасяленцаў, у пушчу, і з таго часу даглядае, падкормлівае, бароніць ад ваўкоў і злых людзей, то ўвесну выпускае іх з вальеры ў лес на волю, то на зіму зноў збірае ў вальеру, калі ім становіцца цяжка без яго прygляду, за кожным ходзіць па следзе, за кожнага хварэе сэрцам. Бывае, што і аплача каторага, як Тарзана. Гэта ж спачатку да яго, Петрака Кірылавіча, а пасля ўжо да Міны ў «Пушчы», пад яго леснічоўку, пад самае Петракова акно, а пасля ўжо пад Мінава, з-пад таго мацёрага воўка, абліваючыся крывёю, прыбегла алянуха Пані. Ведала, што толькі Пятрок уратуе яе ад смерці. І ці ён вінаваты, што не быў тады ў Асечы?

Дык вось калі я мастацкім словам здымаю цяжар з

душы дзеда Ягора, то думаю ў гэты час і пра Петрака Ерафеева. Што гэта так, можна зразумець хоць бы па апавяданні «Апошняе паляванне з лайкай».

Такія ў мяне землякі, такая ў мяне Лімень — Лісань з маёй «Пушчы». І хатак у ёй ужо зусім небагата, тых, у каторых яшчэ цёплыя печы, усяго тры, усяго-наўсяга, а для мяне яна, Лімень,— мацярык, жывы сёння і ў вечнасці, які я, ведаю, не здолею спасцігнуць усімі сваімі раманамі, аповесцямі, апавяданнямі і эсэ,— тымі, якія ўжо напісаў, і тымі, на якія спадзяюся, бо вельмі хочацца напісаць.

1986

ЗМЕСТ

Карамазаў В.

К 21 Проста ўспомніў я цябе...: Публіцыст. проза, эсэ. — Мн.: Маст. літ., 1989.— 317 с.: іл.

ISBN 5-340-00318-3.

Карамазов В. Просто вспомнил я тебя...: Публицист. проза, эссе.

Парыж... Бульвар Гарыбальдзі, малюсенькі атэль «Сегюр» пад Эйфелевай вежай, акно ў свет чалавечых пачуццяў і... зусім нечакана — у свет паэзіі беларуса Аляксея Пысіна.

«Лемурыя», Каір, Адэн, Найробі, Рэюньён, востраў Праслен... Зямля Калева — цікавыя і захапляючыя падарожжы аўтара па зямлі.

Усё гэта з кнігі публіцыстычнай прозы В. Карамазава.

$К\frac{4702120204-067}{М\ 302(03)-89}7-89$ ББК 84Бел7

Литературно-художественное издание

Карамазов
Виктор Филимонович

ПРОСТО ВСПОМНИЛ Я ТЕБЯ...
Публицистическая проза, эссе

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»

На белорусском языке

Літаратурна-мастацкае выданне

Карамазаў
Віктар Філімонавіч

ПРОСТА ЎСПОМНІЎ Я ЦЯБЕ...
Публіцыстычная проза, эсэ

Рэдактар *Е. А. Пяршай*
Мастак *Г. В. Шапялевіч*
Мастацкі рэдактар *М. Я. Шкурпіт*
Тэхнічны рэдактар *Л. М. Шлапо*
Карэктар *А. Т. Глушчанка*

ІБ № 3146

Здадзена ў набор 07.07.88. Падп. да друку 18.01.89. АТ 06665. Фармат 84×108¹/₃₂. Папера друк. № 1. Гарнітура звычайная новая. Высокі друк. Ум. друк. арк. 16,80. Ум. фарб.-адб. 17,22. Ул.-выд. арк. 17,92. Тыраж 12 000 экз. Зак. 1634. Цана 1 р. 20 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

ВЫДАВЕЦТВА
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1989

**НАБЫВАЙЦЕ І ЧЫТАЙЦЕ
НОВЫЯ ТВОРЫ
БЕЛАРУСКІХ ПРАЗАІКАЎ**

К. КАЛІНА
Крылаты конь
Аповесці

А. ЛОИКА
*Францыск Скарына,
або Сонца Маладзіковае*
Раман-эсэ

М. ЛУЖАНІН
Трое
Аповесці, апавяданні, эсэ

Н. МАЕЎСКАЯ
Холад доннай вады
Аповесці